

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

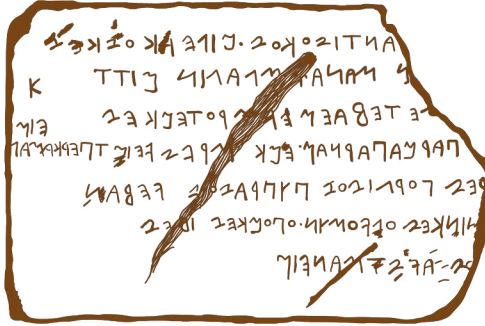
BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 87

Sayı: 310

Aralık 2023

ANKARA - 2023

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri:	<u>Sayfa</u>
ŞAHİN, FEYZULLAH: Metal Military Equipment from Tepecik Settlement at Patara	733
ORESHKO, ROSTYSLAV-ALAGÖZ, UMUT: A New Phrygian Inscription from Gordion: A Pergamene Contingent in Phrygia in the early Reign of Antiochus I	793
YAVRUCUK, GÖKAY: Xueyantouların Kökenleri ve Tarihlerindeki Boşluklar	833
ÖZKÖK, METE KORHAN-YENEN, ZEKİYE: Pietro Del Massaia'nun Planına Göre 15. Yüzyılda Edirne'nin Kentsel Mekân Değerlendirmesi	853
ERCAN, HÜSEYİN ONUR: Türklere Karşı Zafer Kehaneti Yahut Propaganda: Alman Hümanisti Sebastian Brant'ın Kayzer I. Maximilian'ı Savaşa Teşvik İçin Yazdıkları (1494-1501)	889
GÖKTEPE, KAYA: Osmanlı Devleti'nde Mahkûmların İmar ve İnşa Faaliyetlerinde İstihdamı (1840-1920)	919
YETİŞ DOĞAN, ESMA GÜL: 1860-61 Suriye Olayları, Tazminat ve Şam Sergileri.....	959
AZAP, ERALP YAŞAR: Osmanlı Döneminde Açılan İnan Okulları ve İnanlıların Eğitimi (1883-1912).....	985
TAN, SEDA: İstanbul ve Çevresinde Veba-yı Bakari (1886-1891)	1021
SARI, MUSTAFA-YAVUZ, FİKRETTİN: Rumeli Vilayetlerinde Mülkiye Müfettişliği (1896-1902)	1059

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

Cumhuriyetin 100. Yılı Anısına...

BELLE TEN

BelleTen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 87 - Sayı/Issue: 310 (Aralık/December 2023)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
PROF. DR. YÜKSEL ÖZGEN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Doç. Dr. Selim ARGUN	Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN	
Dr. Öğr. Üyesi Nurcan BOŞDURMAZ	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Erkan GÖKSU	
Prof. Dr. Mehmet Akif KİREÇCİ	Prof. Dr. Yunus KOÇ	Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN	Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Prof. Dr. Arzu TERZİ	
Doç. Dr. Hasan YILMAZYAŞAR	Hüseyin Murat YÜCEL	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.belleten.gov.tr • belleten@ttk.gov.tr

Aralık-December 2023 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), American History and Life (EBSCO), Scopus, ULAKBİM TR Dizin, ERIH PLUS, L'Année philologique, Linguistic Bibliography (Brill), RILM Abstracts of Music Literature (Répertoire International de Littérature Musicale), Historical Abstracts (EBSCO), MLA - Modern Language Association Database.

Tasarım/Design

Elif İrem DOĞAN DEMİR

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

R. Oreshko - U. Alagöz, "A New Phrygian Inscription from Gordion...", s. 830, Figür 4.
[çizim: Rostyslav Oreshko]

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 87 - Sayı/Issue: 310 (Aralık/December 2023)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. Ignasi-Xavier ADIEGO (Barcelona Üniversitesi)
Doç. Dr. Serhan AFACAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Raziye Tamay BAŞAĞAÇ GÜL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Daniş BAYKAN (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Ebubekir CEYLAN (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Leyla COŞAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammed Talha ÇİÇEK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Filiz DIĞIROĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz GÜNER (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Çağhan KESKİN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulhamit KIRMIZI (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali SİPAHİ (Özyeğin Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Dr. Ilya YAKUBOVICH (Marburg Philipps Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail YAŞAYANLAR (Düzce Üniversitesi)
Prof. Dr. Alptekin YAVAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Metal Military Equipment from Tepecik Settlement at Patara

Feyzullah Şahin*

Abstract

The subject matter of this work is the metal military equipment that was found in the military settlement of Tepecik, situated on a natural rock north of the Patara city center and east of the inner harbor. Construction activities for defense purposes can be traced back to the 6th century B.C. in the settlement. During the excavations conducted in recent years, a garrison was unearthed, that had been built in the middle of the 4th century B.C. and remained in use until the end of the 3rd century B.C. with some architectural transformation.

The metal military equipment comprises a pilum, arrowheads, bolt-heads / spear butts, javelin heads, a catapult trigger mechanism part, sling bullets and a dagger. A limited number of metal military tools are dated to the 6th/5th century B.C. Apart from these, the great majority of the weapons pertain to the period to the middle of the 4th century B.C. and the 3rd century B.C. with a few other examples dating to the 2nd century B.C. All the metal equipment accords well with the history of Patara and strengthens the data on various architectural phases detected in the Tepecik settlement. Furthermore, we can say that certain weapons found among the military equipment stand out as rarely seen specimens: A pilum and a curved dagger which are known to have very few examples in Anatolia. A lead sling bullet inscribed with the names of

* Asst. Prof., İzmir Demokrasi University, Faculty of Science and Letters, Department of Archaeology - Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, feyzullah.sahin@idu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-7110-8367>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC) / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Philip II of Macedon and Alexander the Great is the one and only example of this specimen in Anatolia. The trigger claw of a catapult is also of capital importance since it provides evidence for a much-debated mechanism.

Keywords: Patara, metal, military equipment, war, weapon, Lycia.

Patara Tepecik Yerleşimi'nde Ele Geçen Metal Savaş Teçhizatı

Öz

Çalışmanın temel konusunu, Patara kent merkezinin kuzeyinde ve iç limanın doğusunda doğal bir tepe üzerinde konumlanan Tepecik askerî yerleşiminde ele geçmiş metal savaş teçhizatı oluşturmaktadır. Yerleşimde savunmaya yönelik inşa faaliyetlerinin izleri MÖ 6. yüzyıla kadar uzanır. Son yıllarda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, bir garnizon yerleşimine ait savunma yapıları ve çok sayıda konut temelleri ortaya çıkarılmıştır. Garnizonun, MÖ 4. yüzyılın ortalarında inşa edildiği ve geçirdiği mimari dönüşümlerle MÖ 3. yüzyıl sonlarına kadar kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tepecik askerî yerleşiminde ele geçen metal savaş teçhizatı, bir pilum, ok uçları, katapult ok uçları, kargı ok uçları, bir katapultun tetik mekanizması parçası, sapan mermileri ve bir kıvrık hançerden oluşmaktadır. Bu savaş araç-gereçleri içinde az sayıda MÖ 6/5. yüzyıla ait örnekler tespit edilmiştir. Buluntuların büyük çoğunluğu, MÖ 4. yüzyıl ortası ile MÖ 3. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Az sayıda örnek ise MÖ erken 2. yüzyıla aittir. Zamansal açıdan bakıldığında, tüm bu metal savaş teçhizatı Patara'nın tarihsel ortamıyla uyum göstermekte ve ayrıca, uzun süre askerî amaçlı kullanılan Tepecik yerleşimindeki çeşitli mimari evrelerle ilgili bilgilerimizi de güçlendirmektedir. Yerleşimle ilgili verilerin yanı sıra metal savaş teçhizatı içinde yer alan bazı silahlar, nadir görülen örneklerden olmalarıyla ön plana çıkmaktadır. Anadolu'da az sayıda örneği bilinen bir demir pilum ve bir demir kıvrık hançer bunlar arasındadır. Ayrıca bir yüzünde Makedon Kral II. Philippos'un diğer yüzünde Büyük İskender'in isminin yazıldığı kurşun bir sapan mermisi, Anadolu'da bilinen tek örnek olma özelliğini taşımaktadır. Bir gastraphetes ya da katapulta ait olması gereken tetik mekanizması parçası ise üzerine çok tartışılan bir mekanizmanın kanıtı olması açısından son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Patara, metal, askerî teçhizat, savaş, silah, Likya.

Introduction

Today, the ancient harbor city of Patara is within the borders of Ovagelemiş village, in the Kaş district of Antalya province. In antiquity, the city was located at the point where the Xanthos Valley reaches the sea in Western Lycia, located in southwest Asia Minor. The metal military equipment that is the subject of this study was found on Tepecik settlement, a natural rock elevation measuring 30 meter-high and with a base width of approximately 280 x 300 m, located to the north of the Patara city center and the inner harbor. (fig. 1, 2). The primary reason why this natural hill was particularly chosen as a settlement of defense is its location overlooking both the eastern “inner harbor” which bears the characteristics of a military port and the passageway that constitutes the only northerly land route reaching out to the city. In other words, one can say that a military settlement situated on this hill features the best location for defending Patara from potential attacks coming from the sea and the natural passageway in the north¹.

The ceramic fragments, stone axes and terracotta figurines that were recovered in Tepecik and are dated back to the Early Bronze Age bear the traces of Patara's oldest settlement. The continuity of these small finds can also be traced back to the Early Iron Age². On the site, the earliest architectural data are dated to the 6th century B.C. These architectural remains generally belong to the towers or walls associated with the defense system. The defense system of Tepecik settlement was used from the second half of the 6th century B.C. to the 4th/3rd centuries B.C. with various alterations³. It is perceived that no reconstruction activity was carried out

- 1 For an evaluation of the current state concerning the results of the studies about the Tepecik settlement, see Erkan Dündar, “Die “Akropolis” auf dem Tepecik-Hugel: ein Fenster in die frühe Siedlungsgeschichte”, *Patara. Lykiens Tor zur römischen Welt*, ed. Havva İşkan-Christof Schuler-Şevket Aktaş-Denise Reitzenstein-Andrea Schmölder-Veit-Mustafa Koçak, Philipp von Zabern, Darmstadt 2016, pp. 39-44; Erkan Dündar, “An Early Witness of the Urban Settlement: Tepecik”, *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye İş Bankası Kùltür Yayınları, İstanbul 2019, pp. 138-152.
- 2 Erkan Dündar, “The Ceramics from Patara: Investigations, Productions and Trade: Past Studies-Future Projections,” *From Sand into a City: 25 Years of Patara Excavations, Proceedings of the International Symposium of 11-13 November 2013, Akdeniz University, Antalya-Turkey*, ed. Havva İşkan-Fahri İşık, Ege Yayınları, İstanbul 2015, p. 200; Dündar, “Die “Akropolis” auf dem Tepecik-Hugel”, p. 138; Fahri İşık, “On Lycia and Patara, “Disconnected from its Past” from the Perspectives of the Western Scientists”, *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye İş Bankası Kùltür Yayınları, İstanbul 2019, pp. 127-131.
- 3 Dündar, “An Early Witness of the Urban Settlement”, pp. 138-152; Erkan Dündar-Mustafa Koçak, “Patara Defensive Structures”, *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye İş

from the 2nd century B.C. to the end of the Roman Imperial Period. As for the tower built in the 4th/5th centuries, it must have functioned as an “outpost” for defending Patara city of the Late Antiquity, the defense frontiers of which had been narrowed down⁴.

In the Tepecik settlement⁵ that constituted one of the significant defense points from the Archaic Period onwards, a Tower House that is also named as the Building Complex⁶ (Fig. 3 Quad: N13–N15, M13–M15), a terrace wall with cyclopean masonry situated west of Tepecik from the Archaic Period and a Northern Bastion - Defense Wall dating back to the Late Classical-Early Hellenistic Periods⁷

Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, pp. 178-183.

- 4 Dündar, “An Early Witness of the Urban Settlement”, p. 152; Dündar, “Patara Defensive Structures”, pp. 184-186.
- 5 The studies carried out in Tepecik have been maintained on the basis of a 10x10 quadrant system coded with alphanumerical values since 2013. In accordance with the purposes of this work, the H, I, J, K, L – 15th, 17th, 18th, 19th trenches are the spots where the metal military equipment included in the scope of our subject were obtained. These sections include the North Fortification Wall, bastion, and the dwellings situated on the upper plane of Tepecik. The finds unearthed before 2013 are referred directly to as their findspots, while the subsequent finds are mentioned along with the name of their findspots and the relevant trench code whenever the function of the place is defined.
- 6 The early phase of the Tower House, which comprises two rooms and a cellar, is dated to the 6th century B.C. The tower house was used until the beginning of the 4th century by aid of several restorations. see Gül Işın, “The Building Complex on the Tepecik Acropolis at Patara”, *Anatolian Studies*, Vol. 60, 2010, pp. 93-104; Dündar, “An Early Witness of the Urban Settlement”, pp. 138-140, fig. 5. For the ceramics found in the cellar, see Erkan Dündar-Gül Işın, “The Hellenistic Ceramics from the Cellar of the Building Complex on the Tepecik Acropolis at Patara in 2003-2004: Preliminary Report”, *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, ed. Ergün Lafli-Sami Patacı, Archaeopress, Oxford 2015, pp. 203-215.
- 7 The studies conducted in the site show that the northern wall and the bastion might be built during the rule of Hecatomnids in the region in the middle of the 4th Century B.C. The studies beginning in 2013 clearly demonstrate that the north fortification wall and the bastion were considerably destroyed due to a fire. This destruction layer is associated with Alexander the Great’s “Eastern Campaign the North Bastion was scaled down and reutilized during the rebuilding process carried out in the beginning of the 3rd century B.C. For the North Fortification Wall and the bastion, see Erkan Dündar-Nicholas K. Rauh, “The North Bastion on the Tepecik Acropolis at Patara. New Evidence for the Dating of “Early Hellenistic” Fortification Walls in Southwestern Anatolia”, *Hesperia*, Vol. 86/No. 3, 2017, pp. 532-560, cat. 1-65; Dündar, “An Early Witness of the Urban Settlement”, pp. 148.149. For the literary and epigraphic data concerning the Hecatomnid Era in Patara, see Christof Schuler, “Bryaxis in Patara”, *Lykiarkhissa. Havva İşkan’a Armağan*, ed. Erkan Dündar-Şevket Aktaş-Mustafa Koçak-Serap Erkoç, Ege Yayınları, İstanbul 2016; Klaus Zimmermann, “Pastorenstücke und Besucherordnung - eine lex sacra aus dem Heiligtum des Zeus Labraundos von Patara”, *Philippika*, 116, pp. 299-309; Christof Schuler - Klaus Zimmermann, “History of Patara”, *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye

(Fig 3 Quad: Bastion, L19, L20, K19, K20; Wall, J19, K19, L19), and foundation remains of multiple dwellings located inside the said defense wall were unearthed⁸ (Fig. 3 Quad: H17, H18, I17-I19, İ17-İ19, J17-J19, K17-K19, L18, L19). There is also a structure with a depth of about 21 m, which may be a shaft tomb(?) (Fig. 3 K-18-2)⁹. The remains of a tower dating to the Late Antique Period were located at the northwestern part of Tepecik's upper plane (Fig. 3 Quad: H-18)¹⁰. In all these contexts, we found some military equipment made of bronze, iron and lead. The contexts where the metal military equipment, the essential subject of this study, was acquired in the Tepecik settlement that had been used for defensive purposes continuously from the 6th century B.C. to the 3rd century B.C. provide reliable data in terms of both defining the places and chronology.

2. Typology of the Metal Military Equipment

Uncovered in the Tepecik settlement, which contained structures of defense from the Archaic Period to the Late Roman Imperial Period, as shown by the architectural remains, the metal military equipment is of vital importance in

---

İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, pp. 70-72. For archaeological and architectural data involving the Hecatomnid Era, see Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 562-572; Dündar, "An Early Witness of the Urban Settlement", pp. 145-146; Feyzullah Şahin, "Patara'dan Geç Klasik Dönem'e Ait Bir Anta Başlığı", *İzmir Demokrasi Üniversitesi Uluslararası Beşeri Bilimler Kongresi, 7-9 Aralık 2020, Tam Metin Bildiri Kitabı*, İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2020, pp. 29-31.

- 8 It is determined that the dwellings, which were mostly preserved on a foundational level, have two different and consecutive architectural phases. The first phase of the dwellings is dated between the middle and the end of the 4th century B.C. in sense of the broadest time limits. After the destruction of the said dwellings situated at the inner part (south) of the north fortification wall, reconstruction works were carried out in the site. This second construction process is dated to the beginning of the 3rd Century B.C. see Dündar, "An Early Witness of the Urban Settlement", pp. 146-152; Dündar, "Die "Akropolis" auf dem Tepecik-Hugel", pp. 43-44. For the ceramic finds recovered in these dwellings see, Erkan Dündar, "Late 4th century B.C. Pottery Assemblages from Patara. First Considerations on the Ceramic Classes of the Xanthos Valley in Lycia", *Istanbul Mitteilungen*, 70, 2020, pp. 47-71. For the numismatic data see, Dündar, "Late 4th century B.C. Pottery Assemblages from Patara", pp. 63-65, Table 1; Dinçer. S. Lenger-Erkan Dündar, "Attestation of a Ptolemaic Garrison in the Light of Coins: Tepecik Settlement at Patara, Lycia", *Annali dell'istituto Italiano di numismatica*, Vol. 66, 2020, pp. 37-70; Erkan Dündar-Dinçer S. Lenger, "A Ptolemaic Hoard from Patara", *American Journal of Archaeology*, Vol. 126. 2, 2022, pp. 201-217.
- 9 A good number of ceramic fragments were found in the fill of this shaft, which had been closed by being filled in the Antiquity. These finds recovered from the rubble fill demonstrate that the filling operation was realized in one single action in 145-140 B.C. at the latest. See Erkan Dündar, "Tepecik Akropolis", *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, 2019, pp. 368-369 fig. 8-9.
- 10 Erkan Dündar-Mustafa Koçak, "Patara's Harbour: New Evidence and an Overview of the Sequence of Harbour-Related Defence Systems", *Under the Mediterranean I, Studies in Maritime Archaeology*, ed. Stella Demesticha-Lucy Blue, Sidestone Press, Leiden 2021, pp. 137-138, fig. 24.

terms of both quantity and typological diversity. The said metal military artifacts comprise numerous categories, such as an iron pilum, bronze and iron arrowheads, iron bolt-heads / spear butts, iron javelin heads, a trigger claw of a catapult, lead sling bullets, and an iron curved dagger. Each of these metal weapons is examined below under sub-headings and sub-types by taking the alterations observed in their usage or form -if any- into consideration. The material from which the equipment was made is also considered and stated in the titles.

Pilum (cat. 1; fig. 4, 7)

Pilum is a kind of close-range javelin ranking among the equipment used by the Roman legionaries in not only the Imperial Period but also the Republican Period¹¹. It is typically composed of an iron shank with a bilobate or pyramidal head and a wooden shaft connected to it¹². Preserving its basic morphological details but also undergoing changes in terms of design and dimensions¹³, this multifunctional javelin family was used as military equipment on battlefields from the end of the 3rd century B.C. to the end of the Roman Imperial Period¹⁴.

- 11 Peter Connolly, "Pilum, Gladius and Pugio in the Late Republic", *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 8, 1997, pp. 41-49; Ramón Álvarez Arza-Manuel Cubero Argente, "Los Pila del Poblado Ibérico de Castellruf", *Gladius*, Vol. 19/1, 1999, pp. 121-142; Jana Horvat, "The Hoard of Roman Republican Weapons from Grad near Šmihel", *Arheološki vestnik*, 53, 2002, pp. 117-192, 129-133, 138-140, 173-178; Michael C. Bishop-Jonathan C. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxbow Books, Oxford 2006; Astrid Bongartz, "Pilum", *The Encyclopedia of the Roman Army II*, ed. Yann Le Bohec, Wiley Blackwell, Hoboken 2015, pp. 746-750; Michael C. Bishop, *The Pilum. The Roman Heavy Javelin*, Osprey Publishing, Oxford 2017.
- 12 The pilum was designed to penetrate enemy shield, and at the same time, to wound or kill the warrior behind the shield. For the effectiveness of this military equipment see Bishop et al., *ibid.*, pp. 50-51; Bongartz, *ibid.*, p. 747; Bishop, *ibid.*, pp. 4-6; Caesar, *De bello Gallico, The Gallic War*, translated by Henry John Edwards, Harvard University Press, Cambridge 2015, XXV, 3-5.
- 13 Plutarch states that General Gaius Marius (157-86 B.C.) made significant alterations in the structure of pilum (approximately 101 B.C.). Until then, the wooden and iron components of pila were conjoined by two iron rivets. Marius replaced the upper iron rivet with a wooden one in order to let it break upon impact, thus rendering the pilum useless; see Plutarkhos, *Bioi Paralleloi (=Plutarch's Lives) Vol. IX, The Life of Marius*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass- London 1967, XXV. However, no such pilum specimen has been discovered to be interpreted as containing both an iron and a wooden rivet during any excavations until today; see Christopher Matthew, "The Battle of Vercellae and the alteration of the heavy javelin (pilum) by Gaius Marius – 101 BC", *Antichthon*, Vol. 44, pp. 50-67.; Bishop, *ibid.*, p. 15.
- 14 Although it is known that a kind of weapon similar to pilum was widely used by the communities encountered with the Romans in the 4th Century B.C., the question of the equipment's origin has yet to find an answer. However, it can be said that the Roman army adopted the equipment in

Modern typological analyses primarily pay attention to the connection system of the pilum iron with the wooden shaft, and secondarily consider the shape of the tip of the iron. In a general overview, two different types of pila can be identified regarding the joint of the iron and wooden components; tanged and socketed pila¹⁵. Both tanged and socketed specimens have heads with bilobate or pyramidal forms to damage enemy equipment. Reconstruction proposals show that pila have a length varying between 1,5 and 2 meters and an approximate weight of 2 kg¹⁶. In describing the Roman army assembled in the second half of the 2nd century B.C., Polybios states that each legionary soldier had two pila, one light and one heavy¹⁷. Researchers tend to think that the heavy pilum defines the tanged type and the light pilum defines the socketed type¹⁸.

The pilum iron uncovered in Patara (cat. 1) is an example of the tanged pila. The total length of this pilum iron (including the tip, shaft and tang) is 41 cm. The tang plate is 11 cm long and 4,6 cm wide, while the head is 5,2 cm long and 2,5 cm wide. It features a two-winged flat head. The pilum iron's body has a round section. There are two rivets on the flat tang which has a quadrangular form with rounded edges. Remnants of the wooden shaft used for conjoining the pilum iron can be seen on the tang. Because of these characteristics, cat. 1 can be regarded as falling within the tanged type class, or the "heavy pila" class which is another widely-accepted title.

The oldest examples of heavy/tanged pila are known from Italy - Talamonaccio (Telamon)¹⁹, Spain - Castellruf²⁰, Numantia²¹ and Slovenia - Šmihel²². All of those

---

the end of the 3rd century B.C.; see Bishop, *ibid.*, pp. 7-10.

- 15 In addition to these two forms, there are also pila with pointed tips which are rarely seen; see Bongartz *ibid.*, p. 747.
- 16 Bongartz, *ibid.*, p. 747. Furthermore, for a general list of the length and weight values obtained from ancient texts and archaeological finds, see Bishop, *ibid.*, p. 23.
- 17 Polybios, *Historiai* (=The Histories), translated by William R. Paton I-VI, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.- London 1922, VI, 23, 9-11.
- 18 P. Connolly remarks that there is definitely no weight difference between tanged and socketed pila in his work concerning this subject; see Peter Connolly, "The Pilum from Marius to Nero: A reconsideration of its development and function", *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 12/13, 2001/2002, pp. 1-8; Bishop et al., *ibid.*, p. 52; Bishop, *ibid.*, pp. 11-12.
- 19 Connolly, *ibid.*, p. 41, fig. A-B; Martin Luik, "Militaria in städtischen Siedlungen der Iberischen Halbinsel", *Jahresbericht / Gesellschaft Pro Vindonissa*, 2001, pp. 269-271, fig. 1.
- 20 Álvarez Arza et al., *ibid.*, pp. 121-142, fig. 4-5; Bishop, *ibid.*, p. 12.
- 21 Bishop et al., *ibid.*, p. 53, fig. 1.
- 22 Connolly, *ibid.*, pp. 41-44, fig. C-F; Horvat, *ibid.*, pp. 129, 138, pl. 2; 3: 1-4; fig. 6: 4-5; 11; 12;

examples are dated to the late 3rd century B.C. and the early 2nd century B.C.²³ The pila with tangs contracting inwards on both sides (hourglass shaped) is known from Greece - Ephyra²⁴, probably dating back to the mid-2nd century B.C.²⁵ A pilum from Anatolia, which is similar to our specimen, was found in Kurul Fortress in Ordu and dated to the Hellenistic Era²⁶. Cat. 1 was recovered from the fill of the Shaft Tomb (?) in the Tepecik settlement. The ceramics and sealed amphora handles from that fill are dated to the middle of the 2nd century B.C. at the latest, thus constituting a TAQ for cat. 1. When we evaluate the pilum along with both the contextual data and the similar examples, it is possible for us to date it between the end of the 3rd century B.C. and the middle of the 2nd century B.C.

Arrowheads

In the assessment of the arrowheads found in the Tepecik settlement, the material of which they are made is primarily taken as a criterion: Bronze and iron. On the other hand, morphological characteristics are taken into consideration when designating the typology of the arrowheads. The number of wings on the arrowhead, the structural property of the section attaching the arrowhead to the shaft (tanged or socketed), and the shape of the body compose the three fundamental criteria used for discerning their typology.

Bronze Arrowheads

Type A: Socketed Trilobate Arrowheads (cat. 2-7; fig. 4, 7)

A trilobate arrowhead²⁷ consists of three sharp and protruding wings/blades that are generally placed around an imaginary line drawn from the center to the tip of

---

Bishop, *ibid.*, pp. 12-14.

23 Pilum irons with similar dimensional characteristics with Cat. 1 were unearthed in Castellruf amongst these centers. The length of pilum irons found in Castellruf vary between 378 mm and 417 mm, while the length of their tips vary between 32 mm and 65 mm. The tang plates are 88 mm to 109 mm long and 42 mm to 52 mm wide; see Bishop, *ibid.*, p. 12.

24 Connolly, *ibid.*, p. 44, fig. F-J; Bishop, *ibid.*, pp. 11-12.

25 For a table showing the general change in pila forms, see Connolly, *ibid.*, pp. 46.

26 Süleyman Yücel Şenyurt-Umut Zoroğlu, "Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Metal Silahları Üzerine Bir Ön Değerlendirme" *CEDRUS*, Vol. 6, 2018, pp. 188-189, fig. 11; Umut Zoroğlu, *Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Savaş Araç Gereçleri*, Hacı Bayram Veli University, Unpublished PhD Thesis, Ankara 2021, pp. 65-66, cat. C6-C7.

27 The arrowhead discussed in this section goes by many names in the literature: Trilobate, trilobal, three-lobed, three-bladed or three-sided, and triple-pointed are examples to its widely-used denominations. In this study, the term "trilobate" is preferred since it is more frequently used in the literature concerning the military equipment of the Antiquity.

the socket or the tang with a distance of 120° between them at in equal angles. In tanged trilobate arrowheads, the section between the wings is usually concave. But the same section has a convex structure in socketed trilobate arrowheads, which is a characteristic brought along by the socket²⁸. It is recognized that the socketed trilobate type is more resistant against sudden distortions (deformations) that might reduce its penetration ability after being thrown and striking the target, and has the capacity to penetrate reinforced armor. It is observed that trilobate arrowheads were mostly used on the battlefield due to these properties²⁹.

It is seen that trilobate arrowheads have many variations differing by small alterations beginning from their earliest phase of emergence³⁰. In the Tepecik settlement, a total of 6 bronze socketed trilobate arrowheads (cat. 2-7) were found in different findspots and stratigraphic units, and two main types can be discerned primarily according to their body forms.

Type A1: This type is characterized by a trilobate body that broadens upwards from the socket, then contracts and ends with a pointed tip. Two subtypes were identified within the Type A1 group, which differ by small details in their socket-shaft connection and/or body shape (Type A1a – Type A1b).

Patara contains a single specimen of type **A1a** (cat. 2). The body of this socketed trilobate arrowhead is lozenge-shaped, forming a projection point in its approximate center. A large part of the circular socket is within the body. The body is 3.9 cm high and 1.1 cm wide.

The earliest similar examples of this type are preserved in the private collection of Ahmet Köroğlu. The find group indicates that this type of arrowhead was produced in the second quarter of the 7th century B.C.³¹ Thousands of bronze socketed

28 For the term “trilobate arrowhead”, see David M. Robinson, *Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life*, Olynthus 10, The John Hopkins Press, Baltimore 1941, p. 397; Parsival Delrue, “Trilobate arrowheads at ed-Dur (U.A.E, Emirate of Umm al-Qaiwain)”, *Arabian archaeology and epigraphy*, 2007, pp. 239.

29 Özgün Kasar-Kaan İren, “Leaded Bronze Arrowheads at Daskyleion”, *Adalya*, No. 23, 2020, pp. 184.

30 For instance, 377 socketed trilobate arrowheads of 8 different form variations were found in a single tomb in Maritzyn, near Odessa. Moreover, 19 variations were defined out of 266 socketed trilobate arrowheads in Blumenfeld, Volga. Therefore, it seems hard to generate a general scheme of development in various periods and centers; see Tadeusz Sulimirski “Scythian Antiquities in Western Asia.” *Artibus Asiae*, Vol. 17/No.3-4, pp. 312.

31 Kasar-İren, *ibid.*, p. 185. For detailed information, see Suat Ayakan-Mesut Ekinci, “Ok Uçları”, *Zaiahina'nın Bronzları. Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri, Ahmet Köroğlu Koleksiyonu*, ed. Erkan Konyar-

trilobate arrowheads in the form of Patara Type A1a and its several variations were found in Persepolis along with numerous piece of military equipment (6th-5th century B.C.)³². They are quite prevalent in Greece, especially in the context of the Greco-Persian Wars³³. This type of arrowhead was also uncovered in the Persian destruction layers of 480/479 B.C. on the North slope of the Acropolis of Athens³⁴. Examples dated to the 6th-4th century B.C. from Sardis, one of the important satrapy centers of Anatolia³⁵, and a good number of specimens dated to 470-300 B.C. from Daskyleion³⁶ are known³⁷.

Kenan Işık-Rıfat Kuvaç-Bülent Genç-Bilcan Gökce, Doğubayazıt Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2018, p. 180.

- 32 Erich Friedrich Schmidt, *Persepolis II. Contents of the Treasury and Other Discoveries*, The University of Chicago Press, Chicago 1957, pl. 76; David Stronach, *Pasargadae: A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Clarendon Press, Oxford 1978, pp. 180-181, fig. 94, 1-17; James White, *Bows and Spears in Achaemenid Persia*, University of California, Unpublished PhD Thesis, California 2020 pp. 43-44.
- 33 Jane C. Waldbaum, *Metallwork from Sardis: The Finds Through 1974, Archaeological Exploration of Sardis*, Monograph 8, Harvard University Press, Cambridge 1983, p. 35.
- 34 Oscar Broneer, "Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1933-1934", *Hesperia*, Vol. 4/No. 2, 1935, pp. 114-115, fig. 4.
- 35 Waldbaum, *ibid.*, p. 35 cat. 41-42 pl. 3, 41; Derya Yalçıklı, *Eisenzeitliche Pfeilspitzen aus Anatolien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 128, Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2006, p. 228; Kasar-İren, *ibid.*, p. 185 fn. 87; https://s3.amazonaws.com/sardis-images/pdf/Newsletter_2018.pdf, fig. 11 (accessed 21.10.2022).
- 36 Kasar-İren, *ibid.*, pp. 184-186, fig. 8-9, Type IB1a.
- 37 The following sites can be counted amongst the sites demonstrating that this type of arrowheads was widely used in the Mediterranean geography in the 6th century B.C. and onwards: Daphnae (the 6th century B.C.): William Flinders Petrie, *Tanis 2, Nebesheh (Am) and Defenneh (Tahpanhes)*, Memoir of the Egypt Exploration Fund 4, Trubner and Company, London 1888, p. 77, pl. 39. 9; Robinson 1941, *ibid.*, pp. 397-398; Migdol Fortress-Egypt (the 6th century B.C.): Eliezer D. Oren, "Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 256, 1984, p. 25, fig. 26.7; Klaros (the 6th-5th centuries B.C.): Duygu S. Akar-Tanrıver, *Apollon Klaros Kültü, Kehanet, Pratikler ve Adaklar*, Ege University, Unpublished PhD Thesis, İzmir 2009, p. 859, cat. BG 12; Onur Zunal, "Klaros'ta Bulunan Ok Uçları", *MASROP*, Vol. 9/No. 12-13, 2017, pp. 43-44, fig. 2, 6-7; Smyrna-Bayraklı (the 6th-4th centuries B.C.): Yalçıklı, *ibid.*, p. 228, pl. 7,1, 5-19; Metropolis (the 6th-4th centuries B.C.): Burak Arslan-Serdar Aybek-Ebru Durak, "Metropolis'de Bulunan Ok Uçları", *MASROP*, Vol. 9/No.12-13, 2017, pp. 58-59, fig. 2-4; Deve Höyük (500-475 B.C.): Peter Roger Stuart Moorey, "Iranian Troops at Deve Hüyük in Syria in the Earlier Fifth Century B.C.", *Levant* 7, 1975, pp. 110 fig. 1, 5. 6; Olympia (the 5th century B.C.): Holger Baitinger, *Die Angriffswaffen aus Olympia*, De Gruyter, Berlin 2001, fig. 309-311 type IIB; Olynthus (the 5th-4th centuries B.C.): Robinson, *ibid.*, 397-398 type F; Klazomenai (the 4th century B.C.): Yalçıklı, *ibid.*, 228 pl. 7, 30; Korinthos (the 5th-4th centuries B.C.): Gladys R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, American school of classical studies at Athens, Princeton 1952, p. 200, pl. 91, cat. 1517; Athena Alea Sanctuary in Tegea (prior to the 4th

The ceramics and coins recovered from the relevant stratum of trench I-18, where cat. 2 was found, are dated between the last quarter of the 4th century B.C. and the early 3rd century B.C. Both the contextual data and the similar examples make it possible for us to date this arrowhead between the last quarter of the 4th century B.C. and the early 3rd century B.C.

The bodies of the three specimens (cat. 3-5) evaluated within the scope of **Type A1b** first expand downwards from the tip, then contract with a convex inclination in the center and connect to the socket. In other words, it has approximately an oval form. When it comes to the socket section, it has a long structure. In this context, it differs from the lozenge-shaped Type A1a example. Another significant difference is that its socket is slightly longer and more distinctive.

As noted above, the arrowheads falling within Type A1a and its variant Type A1b groups (or vice versa) were widely used in Mesopotamia as of the 7th century B.C. and in Anatolia, Greece and Egypt after this date. A high number of around 3,600 examples of Type A1b trilobate arrowhead and their variations were found in the Treasury Hall at Persepolis³⁸. Examples dated to the Middle Achaemenid Period are known from Daskyleion (477-389 B.C.). “Type A1b” and “Type A1a” arrowheads were also found together in the city³⁹.

---

century B.C.): Charles Dugas, “Le sanctuaire d’Aléa Athena a Tégée avant le IVe siècle”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 45, 1921, pp. 378-389, fig. 40, 179; Samaria (the 4th century B.C.): John Winter Crowfoot-Grace Mary Crowfoot-Kathleen Mary Kenyon, *The Objects from Samaria, Samaria Sebaste 3*, Palestine Exploration Fund, London 1957, p. 452, fig. 3-5; Kelainai-Apameia (the 4th-3rd centuries B.C.): Askold Ivantchik, “Arrowheads from a Survey in Celaenae-Apameia” *Kelainai II. Kelainai-Apameia Kibotos: Eine achämenidische, hellenistische und römische Metropole*, ed. Askold Ivantchik-Latife Summerer-Alexander von Kienlin, Ausonius éditions, Bordeaux 2016, p. 476 cat. 19-23.

38 Schmidt, *ibid.*, pl. 76; Stronach, *ibid.*, pp. 180-181, fig. 94, 1-17; White, *ibid.*, pp. 43-44.

39 Kasar-İren, *ibid.*, pp. 186-187, fig. 8-9 Type IB1b. Similar arrowheads were also unearthed in various Mediterranean centers. Olympia (Baitinger, *ibid.*, fig. 225 tip IIB1); Migdol Castle-Egypt (Oren, *ibid.*, p. 25, fig. 26, 5); Limyra (Martin Seyer-Alexandra Dolea-Philip Misha Bes-David Zs. Schwarcz-Selda Baybo-A. K. L. Leung-Ursula Quatember-Michael Wörrle-Helmut Brückner-Friederike Stock-Anna Symanczyk-Günther Stanzl-Kathrin Kugler-Banu Yener-Marksteiner, “The Excavation at Limyra/Lycia 2018: Preliminary Report”, *Anatolia Antiqua*, 27, 2019, p. 239, fig. 5); Nemea (Stephen G. Miller, “Excavations at Nemea, 1973-1974”, *Hesperia*, Vol. 44/No. 2, 1975, p. 154, pl. 37 b); Samaria (Crowfoot et al., *ibid.*, p. 452, fig. 110, 3. 5); Dura-Europos (Simon James, *The Arms and Armour, and other Military Equipment. Excavations at Dura-Europos 1928-1937*, Oxbow Books, London 2004 fig. 668-670); Kelainai-Apameia (Ivantchik, *ibid.*, p. 476 cat. 10-18); Soli-Cyprus (Olof Vessberg, Alfred Westholm, *Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, The Swedish Cyprus Expedition, 4. 3, HakanOhlssons Boktryckeri Lund, Stockholm 1956, p.112, fig. 33, 6).

Amongst the A1b examples found in Patara, the ceramics and numismatic data within the context that includes cat. 3 and 4 are dated between the second half of the 4th century B.C. and the end of the 3rd century B.C. Found on the surface, cat. 5 should pertain to the 6th to 3rd centuries B.C. in the broadest sense of time.

Type A2: These arrowheads are characterized by three short wings and a small triangular body. The two examples can be found in the Tepecik settlement (cat. 6-7). Having the same form in general terms, these two specimens diverge by slight differences. cat. 6's body has more straight-angled edges and there is a small hole on its socket-shaft junction. The hole indicates that a small rivet was used to fix the arrowhead on the shaft more securely⁴⁰. A small projection that is preserved on the side of the socket demonstrates that it had a spur on this part. cat. 7's socket is inserted almost directly into the body.

The earliest examples of this type of arrowheads that are dated to the 7th/6th century B.C. are known from kurgans and Eastern European tombs⁴¹. Numerous examples of this type showing considerable parallelism are known from Anatolia, Hellas, and Egypt beginning in the 6th century B.C. It is understood that these small-sized arrowheads were not substantially preferred after the 4th century B.C.⁴².

One of the examples of Patara Type A2, cat. 6 was recovered from a stratum where ceramics dated between the second half of the 4th century B.C. and the end of the 3rd century B.C. were found. As for the other arrowhead (cat. 7), it was

40 Robinson, *ibid.*, p. 408; Davidson, *ibid.*, p. 200; Daniş Baykan, "Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Ballicaoluk'ta Bulunan Ok Uçları", *MASROP*, Vol. 9/No. 12-13, 2017, p. 31.

41 Denys Grechko, "About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe", *Arkheologia*, 2020. 4, fig. 3, 20; Marek Novák, Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov, (okr. Zlín). *Pravěk Nová řada*, 25, tab. 2, 15-18; Baykan, *ibid.*, p. 31.

42 Smyrna-Bayraklı (the 7th-4th centuries): Duygu S. Akar-Tanrıver-Serhat Foça, "Yeni Veriler Işığında Eski Smyrna Ok Uçları Tipolojisi", *TÜBA-AR*, 30, 2022, pp. 15-16, 23 fig. 6, 94-96); Olympia (the 6th-4th centuries B.C.): For cat. no. 6: Baitinger, *ibid.*, type IIB5; for cat. no. 7: Baitinger, *ibid.*, type IID3; Migdol Castle-Egypt (the 6th Century B.C.): Oren, *ibid.*, 25, fig. 26.6; battlefield of Marathon (490 B.C.): Elisabeth Erdmann, "Die sogenannten Marathonpfeilspitzen in Karlsruhe", *Archäologischer Anzeiger*, 88, 1973, p. 47, fig. 2; Acropolis of Athens (480/479 B.C.): Broneer, *ibid.*, pp. 113-117, fig. 4; Ballicaoluk-Mount Nif (the 6th-4th centuries B.C.): Daniş Baykan, "Metal Finds from Nif-Olympos", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, BARIntSer 2750, ed. Ergün Lafli-Sami Patacı, Archaeopress, Oxford 2015, p. 43, fig. 1, type 8; Baykan, Nif Dağı Kazısı, p. 31, fig. 14, type 8; Olynthus (destruction layers of 348 B.C.): Robinson, *ibid.*, p. 405, type GIII. GV; Daskyleion (the 4th century B.C.): This type of arrowheads found in Daskyleion were assessed in association with hunting. For cat. no. 6: Kasar-İren, *ibid.*, p. 183, type IA2a; for cat. no. 7: Kasar-İren, *ibid.*, pp. 183-184, type IA2b.

not found within any contextual data since it was uncovered in the eastern section of the trench. It is estimated that it pertains to the 6th-3rd centuries by means of similar examples.

Type B: Socketed Bilobate Arrowhead with Spur (cat. 8; fig. 4, 7)

In the Tepecik settlement, a single socketed bilobate (two-winged) arrowhead was uncovered (cat. 8). The body of this arrowhead has a bilobate, with a pronounced midrib in its center. The socket extends towards the body following an excurving line, and from this point to its tip, the body of the arrowhead rises on a straight line, taking a triangular form (approximately a rhombus). A single spur on the socket section is preserved in broken condition. Owing to these properties and its original background, cat. 8 falls within the group widely referred to as “Scythian arrowheads” in the current literature.

It is observed that socketed bilobate arrowheads have many variations, particularly in terms of their body forms. While the majority of the examples have spurs, there are also arrowheads bearing all of the other characteristics with the exception of spurs⁴³. It is noted that the earliest examples of this type of arrowheads emerged in the Pontic Steppe Area before the rarely-seen trilobate arrowheads in Northern Caucasia, and subsequently dispersed westwards through Anatolia⁴⁴. Drawing close parallel with the body form of cat. 8, socketed two-winged (bilobate) arrowheads with or without spurs are known from the foothills of the northern

43 Oscar White Muscarella, *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, New York 1988, pp. 392-393.

44 Serge Cleuziou, “Les pointes de flèches en métal au Proche et Moyen-Orient”, *Le plateau iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête Islamique. Leurs relations à la lumière des documents archéologiques*, Paris 22-24 mars 1976, ed. Jean Deshaves, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1976, p. 189, fig. 1; Muscarella, *ibid.*, p. 393. Van – Ayas: Altan Çilingiroğlu, “Bronze Arrowheads of Ayas (Rushinili Eiduru-kai): Indicate Ethnic Identity?”, *Anatolian Metal III, DerAnschnitt Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, Beiheft 18*, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum 2005, pp. 63-66, fig. 1; Ephesos Artemision: Gudrun Klebinder-Gauss, *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos*, Ephesos 12.3, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2007, p. 271, cat. 892-894, pl. 86, 892-894; 119, 893; Klaros: Zunal, *ibid.*, pp. 46-47, cat. 9-16; Didyma: Maximilian Lubos, “Weihungen griechischer Söldner in Didyma”, *Zurück zum Gegenstand, Festschrift für Andreas E. Furtwängler 2*, ed. Ralph Einicke-Stephan Lehmann-Henryk Löhr-Gundula Mehnert-Andreas Mehnert-Anja Slawisch, Beier & Beran, Langenweißbach 2009, pl. 1, 3a-6); Mount Nif – Karamattepe: (Baykan, “Nif Dağı Kazısı”, p. 30, type 6; for examples from Troia, Larissa, Didyma, Kaman, and Boğazköy, see Yalçık, *ibid.*, p. 220 pl. 5, 164-43; Delphi and Sparta: Anja Hellmuth, “Horse, Bow and Arrow - A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe”, *Mediterranean Review*, 7. 1, 2014, pp. 19-20, fig. 17, 18 c-d.

Caucasus and in the central Dnepr region (the 8th century B.C.)⁴⁵, Çavuştepe (end of the 7th century B.C.)⁴⁶, Gözlükule-Tarsus⁴⁷, Smyrna-Bayraklı (610-545 B.C.)⁴⁸, Didyma (the 7th-6th centuries B.C.)⁴⁹, Phokaia (Persian destruction layer – 546 B.C.)⁵⁰ and Olympia (the 6th-5th centuries B.C.)⁵¹.

Cat. 8 was recovered from the first stratum on the surface of trench J-17. It was found together with artifacts pertaining to several periods from the 6th-5th centuries B.C. to the Late Roman Imperial Period in this sloping stratum. Therefore, cat. 8 must pertain to the 6th-5th centuries, as indicated by similar examples.

**Type C: Tanged Bilobate Arrowheads with Leaf-shaped Bodies
(cat. 9-14; fig. 4, 7)**

The lower part of the arrowhead has a thickened bilateral form. There is a clearly visible concave inclination on the middle axis of the body. From this point, it widens once again, takes a convex form, and ends with a pointy tip on the top. The body has a lozenge-shaped cross-section. This type of arrowheads is defined as having a “leaf-shaped” form in the literature. The tang is solid and has a round cross-section. In the Tepecik settlement, Type C is represented by 6 examples (cat. 9-14)⁵². These examples slightly differ, particularly in the varying concave angles on the side of their bodies.

Olynthus comes to the forefront among the centers where this type was unearthed⁵³. It is remarked that a good number of arrowheads found on the “South Hill” might have been used during the Persian attack against Olynthus in 479 B.C. or the occupation of Philip II of Macedon in 348 B.C. However, the

45 Hellmuth, *ibid.*, p. 6, fig. 3 a.

46 Afif Erzen, *Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Age*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, pp. 48-50, pl. 15, a20. a23.

47 Hetty Goldman, *Excavations at Gözli Kule, Tarsus. The Iron Age*, Tarsus 3, Princeton University Press, Princeton 1963, p. 374, fig. 174, 31.

48 Ekrem Akurgal, *Eski İzmir I. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, pl. N, 3. Also see Akar-Tanrıver, Foça *ibid.*, pp. 9-10, fig. 3, 5-11.

49 Lubos, *ibid.*, pl. 1, 3a.

50 Ömer Özyiğit, “The City Walls of Phokaia”, *Revue des Études Anciennes*, Tome 96/No. 1-2, 1994, p. 91, fig. 32, 3.

51 Baitinger, *ibid.*, fig. 98-111; 150-4 type IIA2; type IIA3.

52 Two out of these six examples (Cat. 9-10) are published; see Feyzullah Şahin, *Patara Metal Buluntuları*, Patara V.2, Ege Yayınları, İstanbul 2018, p. 53, cat. D2-D3.

53 Robinson, *ibid.*, 383–387 Type D cat. nos. 1913–1939 pl. 120–122.

current data are not sufficient for deciding which of these two military campaigns corresponds to the arrowheads⁵⁴. Examples from the 6th Century B.C. are known from Daphnae⁵⁵. Examples found on the battlefield of Marathon (479 B.C.)⁵⁶ and similar specimens uncovered in Cyprus⁵⁷ show that this arrowhead form was widely used in the Classical Period. Examples from Olympia are dated within the 5th-4th centuries B.C.⁵⁸ Examples unearthed in Soli-Cyprus are dated prior to the Hellenistic Period⁵⁹. This type of arrowheads, of which Hellenistic examples⁶⁰ of which are also known, did not find their way into the military equipment⁶¹ of the Roman Imperial Period.⁶²

Arrowheads belonging to the Type C group were found in different contexts in Tepecik. cat. 9 was found in a stratum dated to the third quarter of the 5th century B.C. during the excavations conducted in 2007, and is evaluated accordingly⁶³. cat. 10 was found during the North Bastion excavations. Uncovered in a burnt layer upon the packed-earth floor in situ, these ceramics are assessed within the second half of the 4th century B.C.⁶⁴ Recovered as part of this find group, a lead sling bullet (cat. 52) also pertains to 334/333 B.C. This arrowhead is dated to 334/333 B.C. in favor of the aforementioned finds found in the building's destruction layer⁶⁵. The ceramics found within the context where cat. 11 and 12 were also recovered are dated to the second half of the 4th century B.C. As for the two arrowheads found in the aslope field (cat. 13-14) in Tepecik, it is not possible to date them through the contextual data since

54 Robinson, *ibid.*, pp. 383-384.

55 Robinson, *ibid.*, p. 384, fn. 29.

56 Gisela M. A. Richter, *Greek, Roman and Etruscan Bronzes*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1915, p. 406 cat. 1502.

57 Einar Gjerstad, *The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods*, The Swedish Cyprus Expedition, Vol. 4/Part 2, Stockholm 1948, p. 214 fig. 23, 21.

58 Baitinger, *ibid.*, Type IA3-2, pl. 1, 18-21; Holger Baitinger, "Punisch oder griechisch? Bemerkungen zu einem Pfeilspizentypus aus Olympia" *Archäologisches AKorrBl*, 39, 2009, pp. 213-214, fig. 2.

59 Vessberg, Westholm, *ibid.*, p. 112, fig. 33, 5.

60 Adolf Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, Olympia IV, Asher, Berlin 1890, p. 178 pl. 64, 1095; Robinson, *ibid.*, 383.

61 Şahin, *Patara Metal Buluntuları*, p. 53.

62 Robinson, *ibid.*, p. 384, fn. 31

63 Gül Işın-Fahri Işık, "Tepecik Bey Konağı", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 4. Cilt, 2009, p. 338.

64 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 532-557, cat. 1-63.

65 The destruction phase of the Bastion is associated with the campaign in which Alexander III's army captured Lycia; see Dündar Rauh, *ibid.*, pp. 560-561, 573-577.

they were found on the surface during the relevant fieldwork. Therefore, it would be suitable to broadly evaluate them as pertaining to the 5th-2nd centuries B.C.

Type D: Tanged Bilobate Arrowheads with Triangular Bodies (Boss-and-barb) (cat. 15-25; fig. 5, 8)

The edges of the triangular body can be slightly convex or straight. The bilobate body ends with pointy barb on both sides. The length of the barbs can vary. A distinct characteristic of this arrowhead type is the triangular boss or swelling at the junction of body and tang. These arrowheads feature a rhomboid cross-section in general. A total of 11 bronze arrowheads (cat. 15-25) that bear Type D properties were found during the excavations conducted in Tepecik. In this group, 5 arrowheads (cat. 15, 19, 21, 22, 25) have straight edges, while the edges of the remaining examples (cat. 16, 18, 20, 23, 24) have a slightly convex structure.

The form features of this type of arrowheads are thought to have a long history⁶⁶. Nevertheless, we can say that they were encountered in many Eastern Mediterranean centers beginning in the 6th century B.C. It was noted that arrowheads of a similar typology, which had been unearthed during Nif Mountain (Olympus) excavations, could be dated to the 8th-6th centuries B.C. with the addition of the information that similar specimens had been used for a long time⁶⁷. The examples found in Olynthus are associated with the Persian invasion of 479 B.C. or the 348 B.C. battle when Philip II laid waste to the city⁶⁸. Examples from Samaria Sebaste⁶⁹ assessed within the same dates as Olynthus, from Corinth⁷⁰ that are dated to the 4th century B.C., and from Salamis⁷¹ and Delos⁷² which rank among the finds pertaining to the Hellenistic Period demonstrate that these arrowheads were widely used in the

66 The examples found in Mycenae and the Troia VI settlement do not have tangs. However, examples of a similar form recovered from the Mycenae tombs in Ialysos have tangs; Robinson, *ibid.*, pp. 387-388, fn. 41). J. C. Waldbaum states that this form may have derived from the examples from the Hittite Imperial Period; Waldbaum, *ibid.*, p. 36. Moreover, arrowheads of a similar typology were also found in Ayanis, which is an Urartian settlement; Çilingiroğlu, *ibid.*, pp. 63-66, fig. 2.

67 Baykan, "Metal Finds from Nif-Olympos", p. 42, Tip 7, fig. 1; Baykan, "Nif Dağı Kazısı", p. 31, fig. 14.

68 Robinson, *ibid.*, pp. 387-391, Type D1, cat. 1940-1971, pl. 121, 122.

69 Crowfoot et al., *ibid.*, p. 453, fig. 110, 15-20.

70 Davidson, *ibid.*, p. 199, pl. 91, 1512. 1514.

71 Marie-José Chavane, *Les Petits Objets*, Salamine de Chypre 4, de Boccard, Paris 1975, p. 108, pl. 31, 329. 330.

72 Waldemar Deonna, *Le mobilier délien*, Délos 18, Éditions de Boccard, Paris 1938, pp. 208-209, pl. 556.

5th-4th centuries B.C. This type of arrowheads were also found in Hellenistic and Roman Imperial Period layers in many centers⁷³. All of these arrowheads show that a similar type had been used for a very long time, starting from the Archaic Period at the very least, until well into the Roman Imperial Period without any significant alterations. This is why contextual data is quite important when assessing this type of arrowheads.

Type D specimens are recovered from different areas and various historical contexts in Tepecik. cat. 15 was found in the destruction layer of the North Bastion, along with numerous in-situ finds. This destruction is associated with the military campaign of Alexander the Great and his army in Lycia and Patara in 334/333 B.C.⁷⁴ cat. 16 was found in a stratum dated to the second half of the 4th century B.C. The finds found in the same stratum as cat. 17-19 are dated between the end of the 4th century B.C. and the middle of the 3rd century B.C. cat. 20-22 were uncovered in a stratum where ceramics dated to the first half of the 3rd century B.C. were found intensively. And 3 arrowheads (cat. 23-25) were found on the surface of the excavation area.

Iron Arrowheads

Type E: Tanged Arrowheads with Pyramidal Bodies (cat. 26-43; fig. 5, 9)

This arrowhead type has an oblong pyramidal body with a square cross-section and a long, solid tang. Out of the most quantitatively extensive group of arrowheads unearthed in Tepecik, 18 Type E examples (cat. 26-43) were found in total (Many fragments that may belong to this type of arrowheads were also found). All of these examples are made of iron, and the majority of them have lost their original form due to the quickly corroding nature of the material.

73 Heraion Teichos (Neşe Atık, "Heraion Teikhos Kazılarında Bulunan Ok Uçları", *MASROP*, Vol. 11/No. 16, 2017, pp. 61-65, 75-76, cat. 1-7.); Sardis (Waldbaum, *ibid.*, p. 36, pl. 4, 47.); Gözlükule-Tarsus (Hetty Goldman, *Excavations at Gözli Kule, Tarsus. The Hellenistic and Roman Periods*, Tarsus 1, Princeton University Press Princeton 1950, p. 389, fig. 264, 3.); Metropolis near Torbalı, İzmir (Arslan et al., *ibid.*, pp. 259-260, cat. 5-9.); Arycanda (Bekir Sıtkı Alptekin Oransay, *Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonlarında Ele Geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished PhD Thesis, Ankara Üniversitesi, Ankara 2006 p., 94, pl. 16, D21-D23.); Kalymnos (Henry Beauchamp Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Trustees, London 1899, p. 347, Type D, cat. 2803.); Hierapolis (Walters, *ibid.*, p. 347, Type D, cat. 2813.); Pergamon (Wolfgang Gaitzsch, *Eisenfunde aus Pergamon. Geräte, Werkzeuge und Waffen*, Pergamenische Forschungen 14, De Gruyter, Berlin 2005, p. 196, pl. 39, P19.); Xanthos (Jacques des Courtils, "Xanthos. Rapport sur la campagne de 2000", *Anatolia Antiqua* 9, 2001, p. 236, fig. 2.).

74 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 560-578.

Dated to the middle of the 6th century B.C., examples of this arrowhead type⁷⁵ are known from various centers, particularly from Gordion⁷⁶, Sardis⁷⁷, Palea Paphos-Cyprus⁷⁸, Kartaltepe/Bakacaktepe in Thracia⁷⁹ and Mount Nif (Karamattepe)⁸⁰. Similar arrowheads were also found on Kolonos Hill which is located at the narrow coastal pass where the Battle of Thermopylae was fought⁸¹. The specimens recovered at Olympia are dated between the first quarter of the 5th century B.C. and the 4th century B.C.⁸² The examples from Olynthus are associated with the Macedonian attacks that occurred in 348 B.C.⁸³. The examples identified in Dasykleion⁸⁴ are dated to the 4th century B.C. at the earliest⁸⁵. Examples from Arsemeia ad Nymphaios⁸⁶ and Pergamon⁸⁷ are assessed within the Hellenistic Period. Similar examples from Heraion Teichos are dated between the 2nd century B.C. and the 1st century A.D.⁸⁸

- 75 It is noted that the formal origin this arrowhead type goes back to the Bronze Age; see Anthony M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1964, pp. 150, 154, type 4. Similar examples found in the Persian destruction layer of Palea Paphos in Cyprus, which are dated to around 545 B.C. were referred to as the "Cyprus Type". While this term is still used occasionally, widespread examples found in the Mediterranean periphery indicate that such an assignment of origin is incorrect; see Baykan, "Nif Dağı Kazısı", pp. 24. 33-34.
- 76 Rodney S. Young, "Making History at Gordion", *Archaeology*, Vol. 6/No. 3, 1953, p. 166, fig. 10.
- 77 Crawford H. Greenewalt-Marcus L. Rautman, "The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", *American Journal of Archaeology* Vol. 102, 1998, pp. 491-492, fig. 16.
- 78 Walters, *ibid.*, p. 346; Robinson, *ibid.*, p. 392.
- 79 Ergün Karaca, "Doğu Trakya Buluntusu Savunma ve Saldırı Gereçleri", *Trakya University Journal of Faculty of Letters* Vol. 12/No. 23, 2022, pp. 324-325, fig. 7, 1-9.
- 80 Baykan, "Nif Dağı Kazısı", p. 24, fig. 5 type 1.
- 81 Baykan, "Nif Dağı Kazısı", p. 24; George Kakavas (ed.), *Leaving a Mark on History, Treasures from Greek Museums*, National Archaeological Museum & Numismatic Museum, Athens 2013, pp. 118-119, cat. 97-100.
- 82 Baitinger, "Die Angriffswaffen aus Olympia", p. 11, pl. 3, 51-55 type IB.
- 83 Robinson, *ibid.*, pp. 392-397, cat. 1972-2026, pl. 123-124.
- 84 Kasar-İren, *ibid.*, p. 191, fig. 11 d; Özgün Kasar, *Daskyleion Metal Silah ve Teçhizatlar: İşlev, Üretim ve Süreçsel Farklaşma*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished PhD Thesis, Muğla 2021, pp. 101-103 cat. 2-3. 13 -14. 18. 24, pl. 12.
- 85 Kasar, *ibid.*, p. 103, 149-150.
- 86 David Stronach, "Metallfunde in Arsameia am Nymphaios", *Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierotheion des Mithradates Kallinikos von 1953-1956*, ed. Friedrich Karl Dörner-Theresa Goell, Verlag Gebr. Mann, Berlin 1963, pp. 275-276, 279, cat. 1, pl. 72, 1.
- 87 Gaitzsch, *ibid.*, p. 143, pl. 39, P36-P40. P54. P58-P61.
- 88 Atik, *ibid.*, pp. 73-74, fig. 7, cat. 15, 17-18.

Similar arrowheads uncovered in Dura Europos⁸⁹ and Alliano⁹⁰ are dated to the Roman Imperial Period. The dates of the specimens found in Smyrna-Bayraklı are unknown since the contextual data were not sufficient for specific dating⁹¹. Numerous examples unearthed in the medieval centers of the Mediterranean world demonstrate that this iron arrowhead design, in company with its armor penetration ability, had been used for a long time⁹².

This arrowhead type was used intensively, especially during the Persian advance towards the west and Alexander the Great's eastern campaign⁹³. However, contextual data once again comes into prominence in dating this type of arrowhead, as well as all the other finds. cat. 26 uncovered in Tepecik was found in the destruction layer of the North Bastion (334/333 B.C.). 7 pieces of Type D arrowheads (cat. 27-33) are dated to the second half of the 4th century B.C. by means of the ceramics found in their strata. 7 other arrowheads (cat. 34-40) were unearthed in the same strata with various finds that are dated between the end of the 4th century B.C. and the middle of the 3rd century B.C. and 3 arrowheads (cat. 41-43) were found within the surface soil in the relevant excavation areas.

Type F: Bolt-heads / Spear Butts (cat. 44-46; fig. 6, 9)

In Tepecik, 3 iron bolt-heads with solid round-sectioned bodies, hollow circular sockets, and pointy conic tips (cat. 44-46) were found. The length of these catapult-bolts varies between 7,4 and 9,5 cm, while their socket diameter ranges from 1,6 to 2,1 cm. Differing from the other arrowheads both dimensionally and gravimetrically, these metal objects are thought to have been used with long-range war machines named ballistas or catapults⁹⁴, which were effective for throwing

89 James, *ibid.*, p. 219, cat. 784-793.

90 Daniş Baykan, "Alliano'da Bulunan Ok Uçları", *MASROP*, Vol. 9/No. 14-15, 2017, pp. 12-13, fig. 5.

91 Akar-Tanrıver, Foça, *ibid.*, 17, 23, fig. 7, 97-100.

92 Samsat Höyük: Alptekin Yavaş, "Samsat Höyük Ortaçağ Temrenleri Konusunda İlk Tespitler", *MASROP*, Vol. 10/No. 14-15, 2017, pp. 38-39, fig. 7; Amorium: Alptekin Yavaş-Zeliha Demirel-Gökalp-Ümit Güder-Mehmet Kurt, "Amorium Kazılarında Bulunan Bir Grup Okucu", *TÜBA-AR* 23, 2018, p. 183, cat. 2. For a comprehensive study of this type of arrowhead, see Alptekin Yavaş, *Ortaçağ Temrenleri. Anadolu Ortaçağı'nın 9-13.Yüzyıl Temren Teknolojisi Üzerine Kronolojik, Morfolojik, Terminolojik, Tipolojik ve Metalürjik Bir Değerlendirme*, Turkish Academy of Sciences, Ankara 2020, pp. 129-134.

93 Baykan, "Nif Dağı Kazısı", p. 34.

94 Derived from old Hellenic word "βαλλίστρα" - "ballistra", balista is a long-range bow-machine. The term "ballista" was used for the artillery throwing stone cannonballs throughout the Roman

arrows. The catapult-bolt heads that are used with these mechanical war machine have an approximate length of 10 cm. They can be either socketed or tanged. Their bodies have pyramidal, flat, conic, etc. forms. The socketed conic catapult-bolt heads particularly bears a striking similarity with the spear butts⁹⁵. The solid bodies and relatively short socket sections of the Patara examples indicate that they could be used as catapult-bolts. However, it is also possible that they functioned as spear butts. The simplicity of these objects' dimensions and form makes it hard for us to determine their function indisputably. In fact, their dimensions, weights, and form are rather convenient for being used as both spear butts and artillery bolts without necessarily making any alterations⁹⁶.

Bearing resemblance to the Tepecik specimens in terms of form, an example from Sardis was evaluated as a spear butt and dated to the 6th century B.C.⁹⁷ In Kurul Fortress in Ordu, 5 examples from the Hellenistic Period, that do not have rivet holes, were assessed as catapult-bolts⁹⁸. Some of the conic spear butts found in the same fortress settlement have a single rivet hole in the sockets⁹⁹. It appears that the conic shape was preferred in spear butts from the Roman Republic Period because of its ease of production. Examples from the Spanish settlements of Cáceres, Numantia, and Caminreal¹⁰⁰ and from Alesia¹⁰¹ are evaluated within this framework. An example recovered from Cingirt Kayası in Fatsa-Ordu pertains to the 1st century B.C.¹⁰² 3 examples from Dura Europos show a similar form and

---

Republic Period and in the first years of the Roman Imperial Period. During the same era, arrow-throwing artillery were named as "catapulta". It is observed that all arrow-throwing systems were named as "ballista" as from the 4th century A.D.; see Eric William Marsden, *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, Clarendon Press, Oxford 1969, p. 1.

95 Spear butts are multifunctional equipment. Their primary function is to fix the spear into the ground and protect the end of the wooden spear that touches the ground. In addition, it must have been used as an auxiliary weapon in case the body of the spear was broken; see Bishop et al., *ibid.*, pp. 53-54.

96 Walter H. Manning, *Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*, British Museum Publications, London 1985, p. 141, pl. 66.

97 Waldbaum, *ibid.*, p. 32, pl. 2, 16.

98 Zoroğlu, *ibid.*, p. 46, cat. A91-94.

99 Rivet holes are not preserved in the majority of these objects due to corrosion and abrasion; see Zoroğlu, *ibid.*, pp. 75-76, cat. D5-D16; Şenyurt, Zoroğlu, *ibid.*, p. 190, fig. 15.

100 Bishop et al., *ibid.*, pp. 53-54, fig. 24, 8-14.

101 Michel Feugère, "L'équipement militaire d'époque républicaine en Gaule", *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 5, 1994, figs. 3, 8-9 above.

102 Ertaç Yıldırım, *Ordu/Fatsa Cingirt Kayası Kazısı 2012-2014 Sezonu Metal Buluntuları*, Gazi Üniversitesi

are dated to the Roman Imperial Period. It is remarked that the specimens found in this castle settlement are most probably arrowheads since the majority of them are small-sized and no javelin shafts are present within the find context despite the existence of numerous bolt shafts¹⁰³.

The present finds make it difficult to determine the function of these socketed iron pieces with pointed tips and conic bodies discovered at Tepecik among military equipment. Furthermore, we must also note that, even if we could define these objects either as spear butts or catapult-bolt heads, there are hardly any criteria present for dating them. However, the other finds falling within the same context as these three examples unearthed in Tepecik considerably helps in terms of dating. Cat. 44 was found during the Western Terrace excavations along with various ceramics from the 4th-3rd centuries B.C. cat. 45 and 46 were uncovered in a stratum that is linked to the destruction of the North Bastion as a consequence of battle. As we mentioned above, these ceramics were evaluated in the second half of the 4th century B.C.¹⁰⁴ Moreover, the destruction phase of the bastion is associated with the military campaign during which Alexander's legions captured Lycia through a lead sling bullet (cat. 52) found within this find group¹⁰⁵.

Javelin Heads (cat. 47-50; fig. 6, 9)

The javelin and thrusting spear are two different weapon types that are often confused with each other. Their most noticeable distinction is that the thrusting spear is a close-range weapon while the javelin is a long-range military tool. Both made of a metal head attached to a long wooden rod, these two weapons also differ in the length of their metal sections, with the javelin having a 12 to 25 cm long head and the thrusting spear having a 30 to 45 cm long one¹⁰⁶. Whether it is a javelin or thrusting spear, the metal head can be socketed or tanged. Considering the lengths of the 4 iron specimens recovered during Tepecik excavations (cat. 47-50), it can be discerned that they are javelin heads, all of which are tanged. Two javelin head types can be defined according to their form:

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished MA Thesis, Ankara 2017, pp. 87-88 cat. 58.

103 James, *ibid.*, p. 210, cat. 779-781

104 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 532-557, cat. 1-63.

105 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 560-561, 573-577.

106 Totko Stoyanov, "Warfare", *A Companion to Ancient Thrace*, ed. Julia Valeva-Denver Graninger-Emil Nankov, Wiley-Blackwell, Chicester 2015, p. 428.

Type A: The body broadens at a sharp angle on the joint section connecting it to the long tang, extends upwards following a triangular shape, and ends with a pointy tip. The long tang is thick and solid. There are 2 examples (cat. 47-48) bearing these characteristics. It is considered that the broad, tanged and leaf-shaped spearheads evolved out of the flat leaf-shaped spears of the Bronze Age. In addition, the use of a solid tang to fix the spearhead onto the wooden shaft instead of a socket is another early characteristic¹⁰⁷. Similar examples from Olynthus were unearthed on the Southern Hill which bears the traces of an Archaic settlement¹⁰⁸. In Olympia, specimens that have similar blades but sockets instead of tangs are dated to the 5th-4th centuries B.C.¹⁰⁹ The ceramics found in the same strata with Tepecik javelin heads (cat. 47-48) are dated to the end of the 4th century B.C., and cat. 47-48 pertains to the same era.

Type B: The spearheads referred to as Type B have flat cross-sections. Diagonally widening from the tang, the spearheads contract with a slight inclination at an approximate extent of 1/3, and then take a leaf-shaped form. There are 2 Type B examples, and they differ in small details. Cat. 49 has a narrower tang compared to the width of its body; it has a broader body form. However, cat. 50 has a thick tang section, and a narrower body. Cat. no. 50 has a bulge at the junction of body and tang. This bulge is not the result of corrosion and is not seen on spearheads of this type. Therefore, it is possible that this spearhead may be a production waster or an incomplete spearhead.

Examples featuring similar body forms but sockets instead of tangs are known from Olynthus¹¹⁰. The form of a specimen that is found in Kurul Fortress-Ordu, and dated to the Hellenistic Period bears particular resemblance to cat. 50¹¹¹. However, the spearhead unearthed in Kurul Fortress has a socket in contrast to the Patara examples. The cat. 49 javelin head was found together with various ceramics dated to the end of the 4th century B.C. The other javelin head (cat. 50) was uncovered within the 2nd century B.C. context.

¹⁰⁷ Robinson, *ibid.*, p. 411.

¹⁰⁸ Robinson, *ibid.*, pp. 411-412, cat. 2140-2141, pl. 127.

¹⁰⁹ Furtwängler, *ibid.*, p. 173, cat. 1033-1035, pl. 64.

¹¹⁰ D. M. Robinson notes that this type possibly derived from the bronze examples of the Mycenaean Period. Moreover, he underlines its long-term use by stating that it was also used in Macedonian sarissae; see Robinson, *ibid.*, p. 414, cat. 1258-2159, pl. 128.

¹¹¹ Zoroğlu, *ibid.*, p. 70 cat. D1.

Gastraphetes / Catapult Trigger Mechanism Part (cat. 51; fig. 6, 10)

A bronze piece was found in the fill of the cellar of Tepecik settlement's Tower House. (cat. 51). The middle section of this approximately 9-cm-long component is made of a thick plate. There are two semicircular reciprocal bulges on the upper part of this plate. An iron axle is placed within the holes bored in the center of these bulges. On the lower back of the plate, there is a hook that consist of two prongs. The space between the prongs is wide and a semicircular in form. The upper bulges and the axle must be indicate that the metal part was attached to another mechanism. The deep and semi-circular form between the hooked prongs has an exceptionally convenient structure for placing arrows. These features signify that the metal part may have belonged to a gastraphetes or catapult.¹¹²

The current information about ancient artillery is based on a limited number of technical literary works¹¹³. Flourished in the 1st century B.C., Heron of Alexandria remarks that the first catapults were developed by taking the handheld gastraphetes as a source of inspiration and provides a detailed description of this weapon in his work concerning war machines¹¹⁴. In this description, he also mentioned the parts of the trigger mechanism of the catapults and summarized its functioning as follows: Heron summarizes the functioning of this trigger mechanism as follows: There are two vertically-riveted iron pillars on the back of the *diostra*. There is a claw bent downward on the back of the *diostra*, and the end of the claw is pronged like an abutment. (These pronged indentations are named as *skendylion*.) The space between the prongs is the section where the arrow shaft is placed. The bowstring is attached to the prongs of the claw, and then the *diostra* is pulled back. When the tension was sufficient, the

112 Şahin, *Patara Metal Buluntuları*, p. 56 cat. D10, pl. 13. 31.

113 The depictions of Philon, Heron and Vitruvius are the most significant sources regarding this subject. When taken as a whole, these texts are so detailed that they render the reconstruction of arrow-throwing mechanical weapons like gastraphetes and catapult possible. For the historical development of ancient artillery, see Marsden, *ibid.*, Eric William Marsden, *Greek and Roman Artillery. Technical Treatises*, Clarendon Press, Oxford 1971; Duncan B. Campbell, *Greek and Roman Artillery 399 BC– AD 363*, Osprey, Oxford 2003.

114 Heron, *Belopoeika*, (=Heron *Belopoika – Schrift vom Geschützbau*), translated by H. Diels, E. Schramm, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 2, Verlag der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1918, IV. see also Marsden, *Historical Development*, pp. 5-13; John G. Landels, *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, TÜBİTAK, Ankara 1998, p. 111; Aitor Iriarte, "Pseudo-Heron's cheiromballistra a(nother) reconstruction: I. Theoretics", *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 11, 2000, pp. 48-60; Campbell, *ibid.*, p. 3-5.

arrow was placed in the groove. When the claw is released, the bowstring abruptly disengages from the hooked prongs of the claw, thus throwing the arrow¹¹⁵.

Heron's definition of the trigger mechanism component above has a striking resemblance to the metal component discovered in Tepecik (cat. 51). However, it is hard to discern whether this component belongs to a gastraphetes or a non-torsion/torsion catapult as the latter equipment was devised right after the gastraphetes and has similar trigger mechanisms¹¹⁶. Archaeological evidence regarding catapults is rarely found. And these rare finds mostly include metal components since the main parts of the said bow-machine were made of wood¹¹⁷. No examples of trigger claws with prong-ended have been found amongst the catapult components recovered during the excavations yet (we have not encountered any during our research, at least). In this sense, we can say that the aforementioned component uncovered in Patara is a rare tangible find associated with the trigger mechanism on which we barely hold information except for Heron's descriptions¹¹⁸. The trigger claw with the "skendylion" end is one of the finds unearthed in the cellar of Tepecik Acropolis. The finds recovered from this cellar point to a closed context encompassing the second half of the 4th century B.C. and the first half of the 3rd century B.C., and cat. 51 is evaluated accordingly¹¹⁹.

115 Heron, *ibid.*, 5-7; Landels, *ibid.*, pp. 111-113, fig. 34; Şahin, *Patara Metal Buluntuları*, fn. 472.

116 The claw uncovered in the Tepecik settlement is 9,3 cm long and 4,5 cm wide. Dimensions of handheld arrow-shooters do not vary greatly, while stationary torsion catapults of quite different dimensions were constructed according to the arrow type to be thrown. This is why making a deduction based only on dimensions does not yield reliable results. For the dimensions of catapults and symmetrical proportions of catapult components, see Tracey Elizabeth Rihll, "On Artillery Towers and Catapult Sizes", *The Annual of the British School at Athens*, 101, 2006, pp. 379-383; Marsden, *Historical Development*, pp. 45-47.

117 Campbell, *ibid.*, pp. 13, 15, 23, 40, 44; Dietwulf Baatz, "Recent Finds of Ancient Artillery", *Britannia*, Vol. 9, 1978, pl. 46. For the trigger mechanism, see also Iriarte, *ibid.*, pp. 52-54, fig. 3. For the metal parts of a catapult found at Zeugma see, M. Hartmann and Michael Alexander Speidel, "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations, 2001-2003" *Excavations at Zeugma: conducted by Oxford Archaeology*, ed. William Aylward, The Packard Humanities Institute, California 2013, p. 385, fig. 16.

118 Among the finds unearthed in Hatra, there is a hook-shaped iron object that was defined as a probable component of a trigger mechanism, but it is so corroded that it does not bear any significant value, see Baatz, *ibid.*, p. 6.

119 According to the overall literature, it can be noted that mechanical arrow-shooters of the gastraphetes type were in use in the end of the 5th century B.C. at the very least. As for torsion catapults, they were devised in the middle of the 4th century B.C. during the reign of Philip II of Macedon at the latest. Diodorus Siculus stated that the catapult had been invented during the reign of Dionysius I, the tyrant of Syracuse (Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique (=Library of History)*,

Sling Bullets (cat. 52-57; fig. 6, 10)

A total of 6 lead sling bullets (cat. 52-57) were unearthed in the Tepecik settlement. All of these specimens have bi-conic forms but differ in certain details, such as size, weight, cross-section shape, and mold joint traces. Another fundamental difference in their structure is that two of these lead sling bullets have small, perforated holes on them (cat. 52-53)¹²⁰. The remaining five do not bear any symbols or inscriptions, while one bullet has the inscription “ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ” on one side and “ΦΙΛΙΠΠΟΥ” on the other.

The lead sling bullets¹²¹ produced in molds¹²² had various symbols and inscriptions

---

translated by Russel M. Geer; The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. - London 1947, XIV, 42, 1) (399 B.C.) and the new device had caused quite a confusion in the Siege of Motya (397 B.C.) (Diodorus, *ibid.*, XIV, 50, 4). Heron of Alexandria (Heron, *ibid.*, 4) notes that the catapult was devised by taking inspiration from the handheld gastraphetes which was an older weapon, thus indicating that this military tool was in use before 399 B.C. at least. Biton of Pergamon who wrote about war machines in the middle of the 2nd century B.C. remarks that Zopyrus of Tarentum was the person who had devised catapults (end of the 5th century B.C.). For the origin of catapults and their first usage, see Campbell, *ibid.*, p. 3; Duncan B. Campbell, “Ancient Catapults: Some Hypotheses Reexamined”, *Hesperia*, Vol. 80/No. 4, 2011, pp. 678-681. Xenophon remarked in his “Cyropaedia” which was about Persian King Cyrus that Persians had used mechanical devices during the Siege of Sardis and their expedition to Caria (Xenophon, *Cyropaedia*, translated by Walter Miller, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. - London 1989, VII. 2. 2, VII. 4. 1, VII. 4. 7). In view of this information, D. Baykan states that arrow-throwing catapults were possibly used in the 6th century B.C.; see Baykan, “Metal Finds from Nif -Olympos”, pp. 42-43.

120 One can easily perceive with a close examination that the small holes were deliberately made after the casting process. There exist various suggestions on the function of these holes. For the hypothesis that they were possibly injected with a kind of poison, see Tracey Elizabeth Rihll, “Lead ‘slingshot’ (glandes)”, *Journal of Roman Archaeology*, Vol. 22/No. 1, 2009, 159-160. It is also realized that the perforated sling bullets made an ear-piercing whistling sound when thrown. It is suggested that this sound put the enemy under psychological pressure when hundreds of these bullets were thrown, and that was the primary function of the holes; see Boyd SeEVERS, Victoria Dennis, “Slings in the Biblical World: And What We Can Learn about David Defeating Goliath”, *Near East Archaeological Society Bulletin*, Vol. 63, 2018, p. 6.

121 The use of lead sling bullets first began in the early 5th century BC and became widespread in the 4th century B.C. *A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life*, William Clowes and Sons, London 1908, pp. 99-100, fig. 86; Stephen J. Greep, “Lead Sling-Shot from Windridge Farm, St Albans and the Use of the Sling by the Roman Army in Britain”, *Britannia*, 18, 1987, p. 189. For the history and use of slings, see Manfred Korfmann, “The Sling as a Weapon”, *Scientific American*, 229, 1973, pp. 34-42; Robert E. Dohrenwend, “The Sling: Forgotten Firepower of Antiquity”, *Journal of Asian Martial Arts*, Vol. 11/ No. 2, 2002, pp. 29-49; Xenophon, *Anabasis*, translated by Carleton L. Brownson, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.- London 1968, III, 3, 16-18.

122 Lead sling bullets were generally cast in a bi-conic form. However, there are also spherical (Davidson, *ibid.*, p. 203, cat. 1579, pl. 94), octahedral (Zoroğlu, *ibid.*, p. 59 cat. B49-B50), triangular examples and other forms; see Rihll, “Lead ‘slingshot’ (glandes)”, pp. 154-155, figs. 1 a-e. The molds were made of terracotta, stone, or bronze. For a terracotta mold from Olynthus, see Robinson, *ibid.*, p.

on them from time to time. The inscriptions can be separated into three main groups: The first group comprises demoralizing messages; the second group includes names of the cities or the peoples of the cities; and the third is made up of proper names that were either nominative or genitive, i.e. about ownership. The nominative names include the names of bullet casters or distinguished slingers. When genitive, the inscription on the bullet is interpreted as the name of the ruler/commander who command the attack or the commander of the unit casting the sling bullets¹²³.

In their study concerning the North Bastion of Tepecik and the relevant finds, E. Dündar and N. K. Rauh emphasize that the aforementioned names inscribed on the sling bullet (cat. 52) might point to Philip II and Alexander III of Macedon¹²⁴. Numerous examples bearing the genitive name of Philip II of Macedon on them are known from the city of Olynthus¹²⁵. Not long ago, a limited number of lead sling bullets came to be known, featuring the name of Alexander the Great in contrast to his father. The “AAE” abbreviation on a sling bullet that had most probably been found in Smyrna was interpreted by C. Foss as “Αλε (ζάνδρου)”, who stated that it might be the name of Alexander the Great¹²⁶. An example from Paul Canellopoulos’ collection bears the complete version of this ruler’s name. Attributed to Alexander the Great, this sling bullet has the inscription “Αλεζάνδρου” on one face and the symbol of an eagle with open wings on the other¹²⁷. Another

---

419, fig. 23. For an example from Delos, see Philippe Bruneau, “Contribution à l’histoire urbaine de Délos”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Vol. 92/2, 1968, p. 650, fn. 1, fig. 14. There is a bronze mold piece in Paul Canellopoulos Collection. The six oval cavities inside this mold are inscribed with the word “Τίμωνος”; see Jean-Yves Empeureur, “Colléction Paul Canellopoulos (XVII): Petits objets inscrits”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Vol. 105/1, 1981, p. 555, fig. 29. It is known that sling bullets were also cast by pouring molten lead into small holes dug into the soil in the battlefield. For Making Lead Slingshot under Battle Conditions, see Annelies Bosman, “Pouring Lead in the Pouring Rain: Making Lead Slingshot under Battle Conditions”. *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 6, 1995, pp. 99-103. This type of sling bullets that had been made in the battlefield were found in the archaeological strata dated to the 5th-3rd Centuries B.C. in Oluz Höyük; see Şevket Dönmez-Aşlıhan Yurtsever-Beyazıt, “Oluz Höyük Kazısı Altıncı Dönem (2012) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, *Colloquium Anatolicum*, No. 12, 2013, pp. 177-178.

123 Clive Foss, “A Bullet of Tissaphernes”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 95, 1975, p. 28; Walter B. Griffiths, “The Sling and its Place in the Roman Imperial Army”, *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence*, ed. Carol van Driel-Murray, BAR International Series 476, Oxford 1989, p. 259.

124 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 557-558, 560-578.

125 In Olynthus, a good number of sling bullets inscribed with the names of King Philip and his generals who destroyed the city were found; see Robinson, *ibid.*, pp. 418-438, cat. 2176-2264.

126 Clive Foss, “Greek Sling Bullets in Oxford”, *Archaeological Reports*, 21, 1974/1975, p. 42, cat. 15.

127 Empeureur, *ibid.*, p. 556, fig. 30, cat. 2.

complete version of the name Alexander can be seen on a specimen known from Aetolia¹²⁸. In recent researches, the number of lead sling bullets bearing Alexander the Great's name has shown an increase. The inscriptions "ΒΑΣΙΛΕ" and "ΑΛΕΞΑΝ" were identified on some of the sling bullets unearthed in the northern Black Sea city Olbia and certain Thracian regions like Dobrudja. These bilaterally inscribed lead sling bullets are also attributed to Alexander the Great¹²⁹. Moreover, 12 lead sling bullets inscribed with the genitive name "Alexander" on one side and "Philip" on the other, just like our example, were found north of the Balkan Mountains (Stara Planina) in northeastern Bulgaria¹³⁰. These specimens which are said to have been recovered many years ago are associated with Alexander the Great's 335 B.C. campaign in Thrace¹³¹.

The North Bastion, the findspot of this sling bullet, was possibly destroyed during the military campaign commanded by Alexander III in Lycia in 334/333 B.C.¹³². In this context, the sling bullet (cat. 52), whose inscriptions can be interpreted as "(of the troops) of Alexander, son of Philip"¹³³, is dated to 334/333 B.C. when the army of Alexander the Great conquered Lycia. There are no inscriptions on the remaining 5 sling bullets uncovered in Tepecik (cat. 53-57). Two of these sling bullets (cat. 53-54) were recovered from the strata dated to the end of the 4th century B.C. - middle of the 3rd century B.C. The other sling bullets (cat. 55-57) were found on the surface of the relevant findspots, irrespective of each and every context.

128 Empereur, *ibid.*, p. 556.

129 Alexandru Avram-Costel Chiriac-Ionel Matei, "Balles de fronde grecques en pays Gète et ailleurs. Sur les traces de Zopyrion dans le bas Danube", *Revue Archéologique*, No. 56, 2013/2, pp. 230-236, cat.1-2; Metodi Manov, Nartsis Torbov, "Inscribed Lead Sling Bullets with the Name of Alexander the Great and with Other Names and Symbols Found in Thrace", *Archaeologica Bulgarica*, 20. 2, 2016, 31; Metodi Manov, Gabriel Talmatchi, Gabriel Custurea, "New Lead Sling Bullets with Inscriptions ΣΤΡΑΤΗ | ΑΛΕΞΑΝ and ΒΑΣΙΛΕ | ΑΛΕΞΑΝ Found in Dobrudja (in Romania and Bulgaria)", *Numismatics, Sigillography and Epigraphy*, Vol. 15, 2019, pp. 136-138; Emil Nankov, "Inscribed Lead Sling Bullets from the Regional Museum of History in Shumen. New Data on the Macedonian Campaigns in the Lands of the Getae in the Time Of Philip II and Alexander III" *Trakiya I Okolnityat Svyat*, 2016, pp. 282-293.

130 Manov, Torbov, *ibid.*, pp. 29-31, cat. 1-12. All of these sling bullets are similar in size and weight. Their weights vary between 35,70 g and 39,69 g, with the Patara example featuring a similar weight of 37,75 g.

131 Manov, Torbov, *ibid.*, pp. 30, 33.

132 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 557-558, 560-578.

133 Manov, Torbov, *ibid.*, p. 30.

Curved Dagger (cat. 58; fig 6, 10)

An iron curved dagger (cat. 58) is one of the significant finds among the military equipment found in Tepecik. The inner part of the hilt (the tang) and blade of this curved dagger are preserved. Whether the short tang was broken or not cannot be determined. The tang has fixing rivets, one on the top and two on the bottom. It is possible to perceive that the concave section of the dagger's blade was sharpened. However, it cannot be ascertained whether the blade had any decorations on it since it is rather corroded. The residues preserved on the tang of this curved dagger indicate that its handle was made of wood.

Defined as close-range weapons, dagger and sword examples with curved forms have come to be known from rather early periods¹³⁴. Ancient literature, artistic depictions and archaeological evidence demonstrate that many communities utilized daggers and swords with curved blades as military equipment in Antiquity¹³⁵. We did not come across any similar examples of the curved dagger that was found in Tepecik in our literary survey regarding ancient daggers and short swords. In the regions of Thrace and Dacia where curved daggers were most intensely used by warriors as early as the 4th century B.C., daggers of the “sica” type constitute the most widespread dagger group. It can be seen that this dagger type which is named as “sica” gained its general morphological characteristics in the 3rd Century B.C. and had numerous variations with a diversity of details¹³⁶.

134 It is known that curved swords were utilized by Mesopotamian armies as from the beginning of the 2nd Millennium B.C. In an Egyptian Wall painting, Pharaoh Ramesses III was depicted as attacking an enemy with the curved dagger in his hand, see Rivka Gonen, *Weapons and Warfare in Ancient Times*, Lerner Publications, Minneapolis 1976, pp. 37-41 fig. 40.

135 For “kopis” and “makharia” see Fernando Quesada Sanz, “En Torno al Origen y Procedencia De La Falcata Ibérica”, *La Presencia de Material Etrusco en la Península Ibérica*, ed. José Remesal Rodríguez-Olimpio Musso, Universitat de Barcelona Publicacions, Barcelona 1991, pp. 530-541, fig. 14. 30; Catherine Parnell, “Portrayals and Perceptions: Greek Curved Blades in Black-and Red-Figure Iconography”, *Journal of Conflict Archaeology*, Vol. 8/No. 1, 2013, pp. 5-9. It is acknowledged that weapons with curved blades also have quite a long history in the region extending from northern Balkans to Thrace; see Herodotus, translated by Alfred D. Godley, The Loeb Classical Library, London 1975, VII, 75. For the curved daggers from Thrace and Dacia, see Aurel Rustoiu, “Thracian Sica and Dacian Falx. The History of a ‘National’ Weapon”, *Dacia felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, ed. Sorin Nemeti-Florin Fodorean-Eduard Nemeth-Sorin Cociş-Irina Nemeti-Mariana Pîslaru, Editura Tribuna, Cluj-Napoca 2007, pp. 67-73. For Chalybian warriors of the Persian army see Xenophon, *Anabasis*, IV, 7, 16. For Spartan warriors see Kathleen M. T. Chrimes, *Ancient Sparta. A Re-examination of the Evidence*, Manchester University Press, Manchester 1949, p. 275.

136 Rustoiu, *ibid.*, pp. 67-68, fig. 1.

However, the curved dagger unearthed in Patara differs from this dagger group in not only the form of its tang, but also the thickness of its blade¹³⁷. Hence, we can say that cat. 58 is not a dagger of the “Dacian” sica type. The Patara dagger might be a variation of the curved daggers used by Thracian warriors in the 4th-3rd centuries B.C.¹³⁸ It is also known that tribes from the Eastern Balkans had certain links with the western shores of Anatolia and were present in the armies, especially as mercenaries, during the very same period¹³⁹. Therefore, it can be suggested that the curved dagger uncovered in Patara might be a witness to the said links¹⁴⁰. Nevertheless, this suggestion should be taken as a temporary answer to a hypothetical construct in the absence of similar examples and other archaeological finds that are indisputably established. The data we obtained from the context of the dagger in question gives us the opportunity to provide a more definite answer in terms of chronology. The archaeological context in which the dagger was found points to the second half of the 4th century B.C.

3. General Discussion

Find Groups and Dating

It is deduced that a large part of the military equipment was produced without any significant alterations in their forms for quite a long time, e.g. the aforementioned arrowheads. It is undeniable that the military equipment found in the Tepecik settlement's various strata which could be reliably dated provides important data in terms of both the history of the Patara city and the chronology of the metal weapons. The bronze, iron, and lead military equipment uncovered in the Tepecik settlement was examined under six main categories and a good number of subtypes that manifested morphological differences—if any.

The first category includes an iron pilum. An important weapon for Roman legionary soldiers, the iron pilum (or the iron of a pilum) (cat. 1) found in Tepecik

137 A dagger unearthed in Histria provides the most similar morphological example; see Valeriu Sirbu, Cătălin Borangic, “Curved Dagger of the Sica Type From The North- Danubian Dacian Graves (2nd c. BC - 2nd c. AD)”, *Funerary Practices During the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe, Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th - 27th September 2015*, ed. Valeriu Sirbu-Miloš Jevtić-Katarina Dmitrović-Marija Ljuština, Beograd - Čačak 2016, p. 337, fig. 5, 2.

138 Christopher Webber, *The Thracians 700 BC - AD 46*, Osprey, Oxford 2001, p. 24.

139 Webber, *ibid.*, p. 3.

140 Special thanks to Mr. Aurel Rustoiu for his opinion about the curved dagger found in Tepecik and his suggestions of its possible connections.

is remarkable for being a rare military specimen unearthed in Anatolia. Its contextual data indicate that it possibly pertains to the middle of the 2nd century B.C. This dating is also consistent with the pilum types that are known from other settlements of the said period.

Arrowheads constitute the largest group in terms of quantity. It is acknowledged that socketed trilobate arrowheads (cat. 2-7) were used throughout a widespread geography as from the 8th century B.C. almost to the end of the 3rd century B.C. It can be seen that the majority of this arrowhead type which we have examined under subtypes according to their morphological structures in our study was found within contexts dated between the second half of the 4th century B.C. and the end of the 3rd century B.C. The socketed bilobate bronze arrowhead with a spur is dated to the 6th-5th centuries B.C. (cat. 8). This type of arrowhead is traditionally referred to as the “Scythian Type”. However, given the widespread distribution of such arrowheads and their long use, it is difficult to attribute them to an ethnic origin or to indicate cultural interaction. Falling within the subgroup of “tanged bilobate arrowheads with leaf-shaped bodies”, these specimens are generally dated between the 5th century B.C. and the second half of the 4th century B.C. (cat. 9-12) The remaining examples of this type (cat. 13-14) are surface finds. The majority of “tanged bilobate arrowheads with triangular bodies” (cat. 15-22) which are known to have quite a long history were unearthed in cultural layers dated between the second half of the 4th century B.C. and the middle of the 3rd century B.C.

The most intensive group of iron arrowheads uncovered in the Tepecik settlement are tanged arrowheads with pyramidal bodies (cat. 26-43). This type was referred to as the “Cyprus Type” towards the end of the 19th century because of the numerous examples found in the Persian destruction layer at Palea Paphos in Cyprus. However, this kind of arrowheads is one of the most widespread types in the Mediterranean region. Although this type of arrowhead was used for a very long time, it can be understood that they were intensively used, particularly during the Persian advance towards the west in the 6th-5th centuries B.C. and during the eastern campaign of Alexander the Great in the 4th century B.C. Apart from the 3 surface finds (cat. 41-43) falling within this arrowhead group, all of the arrowheads were found in contexts that are dated between the second half of the 4th century B.C. and the first half of the 3rd century B.C. Another group of iron arrowheads may belong to arrows thrown with catapults (cat. 44-46). However, two separate definitions are deliberated out of an abundance of caution since this type has

formal properties similar to spear butts. These examples are generally found in the strata of the 4th-3rd centuries B.C.

4 examples found in the Tepecik settlement are defined as javelin heads in view of their dimensions. Each specimen is made of iron, and these specimens are inspected under two subtypes according to their body forms. The examples with approximately triangular bodies (cat. 47-48) pertain to the end of the 4th century B.C. As for the flat leaf-shaped javelin heads (cat. 49-50), they were found in the strata of the 4th to 2nd century B.C.

As a unique and interesting find, a trigger mechanism component that must have been part of a gastraphetes or catapult was found in Tepecik. Heron of Alexandria who lived in the 1st century B.C. mentions a trigger mechanism while describing the basic functioning of the gastraphetes. He notes that the bowstring was attached to the hooked prongs of the claw before straining the bow, and then the arrow was placed into the semicircular space between the prongs, ready to be thrown. Therefore, with both its general structure and its pronged section featuring a semicircular channel in its center, cat. 51 of Tepecik constitutes an example of the trigger claw with the “skendylion” end of the catapults, about which we have hardly any information except for Heron’s depictions. In this sense, it is a very significant find for providing physical evidence of a much-discussed trigger mechanism component. cat. 51 is dated between the second half of the 4th century B.C. and the first half of the 3rd century B.C.

Encountered on nearly every battlefield since the Classical Period, lead sling bullets were also discovered in the Tepecik settlement. 5 out of the 6 sling bullets (cat. 53-57) do not have any inscriptions, emblems or markings, while one sling bullet features the inscription “ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ” on one side and “ΦΙΛΙΠΠΙΟΥ” on the other (“Alexander’s” and “Philip’s”, respectively) (cat. 52). These names must be pointing to Philip II of Macedon and his successor Alexander III. Therefore, the reasoning that the findspot of this sling bullet, i.e. the North Bastion was possibly destroyed during the 334/333 B.C. military campaign of Alexander III to Lycia and Patara¹⁴¹.

Daggers, a type of close-range weapon, are represented by a single example in the Tepecik settlement (cat. 58). The archaeological context of this iron dagger with a curved blade points to the second half of the 4th century B.C.

141 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 560–578.

Historical Background and Military Activity in the Tepecik Settlement

Situated north of the city center, Tepecik played a key role in the control and defense of the harbor and the city owing to its convenient location overseeing both the harbor and the land route. The earliest architectural elements of the defense system are dated to the 6th century B.C.¹⁴² A 2-to-2,5-m fortification wall built up with cyclopean masonry surrounds Tepecik from the west and south. The apical location of the tower house comprising two rooms and a cellar within the fortification wall indicates that it also served defensive functions, most probably. Another early structure for defending the inner harbor are the remains of a tower situated right next to the harbor in the northwest corner of the settlement¹⁴³. Amongst the military equipment found in Tepecik, 5 bronze arrowheads (cat. 5, 7, 8, 9; and 13) can reveal the early defensive quality of the settlement and the relevant military activities of the 6th-5th centuries B.C. However, the exact date of only one arrowhead (cat. 9) could be determined by means of the contextual data (third quarter of the 5th century B.C.). The remaining three arrowheads were found on the surface, and one was unearthed from at section of a trench with no clear historical context. Moreover, we should not forget that the arrowheads with a very similar forms were in use for very long times although they had been utilized as early as the 6th century B.C.

In any case, it is clear that there is a very limited amount of military equipment related to Tepecik's defense system of the 6th-5th centuries B.C. The questions of why the military equipment was mostly found on the surface and why it is very few in numbers can be explained by the function of Tepecik as an active defense zone for centuries, undergoing many changes throughout this long period. Thus, the north fortification wall and the adjacent bastion that had been built north of the upper plane of Tepecik, show that the defense system underwent a tremendous change in the middle of the 4th century B.C. A good number of dwellings were discovered during the excavations conducted to the south of the north wall. And there is large bedrock in the south of these dwellings. It seems that the majority of the older constructions in the Tepecik settlement were demolished down to the foundation during the extensive architectural alterations beginning in the middle

142 Dündar, "The Ceramics from Patara", p. 200; Dündar, "An Early Witness of the Urban Settlement", 138; Işık, "On Lycia and Patara", pp. 127-131.

143 Dündar, "An Early Witness of the Urban Settlement", pp. 138-152; Dündar-Koçak, "Patara Defensive Structures", pp. 178-183.

of the 4th century B.C. with the exception of the few aforementioned buildings from the 6th-5th centuries B.C., and new buildings were constructed from scratch. In this sense, the rarity of military equipment pertaining to earlier periods than the middle of the 4th century B.C. and the location of the finds must be related to this process of architectural change at the site.

Some of the military equipment found in the Tepecik settlement was unearthed in contexts dated to the second half of the 4th century B.C. In the beginning of this period, i.e. the middle of the 4th century B.C., turbulent times had occurred as a result of a series of intermeshed events that called forth tremendous changes in the political arena of Lycia. After the Persians in the 360s B.C. suppressed the rebellion referred to as “the Great Satraps’ Revolt” in the literature, the hegemony of local rulers, came to an end in Lycia. The governance of all Lycian cities was given to Mausolus, the Satrap of Caria¹⁴⁴, thereby starting the rule of the Hecatomnid Dynasty of Caria in Lycia, which continued until the campaign of Alexander the Great¹⁴⁵. The influence of this process of governmental change in Patara can be seen in a limited number of literary and epigraphic sources, as well as in archaeological data and especially architectural elements of defense¹⁴⁶. Located on Doğucasarı Hill in the north of the Tepecik settlement and the east of the city, the “independent bastions”¹⁴⁷ seem associated with the military policy of the Hecatomnid Dynasty who ruled Patara for a short period on behalf of the Persians. During excavations conducted in the North Bastion, metal military equipment was found in a burnt layer along with an in-situ ceramic group. One of these military tools is a lead sling bullet (cat. 52) with the inscription “ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ” on one side and “ΦΙΛΙΠΠΙΟΥ” on the other. E. Dündar and N. K. Rauh emphasize that these names might be pointing to Philip II of Macedon and his successor Alexander III. Therefore, the destruction and burning of the North Bastion and the surrounding garrison base most probably resulted

144 Diodoros, *ibid.*, XVI, 74.

145 Antony G. Keen, *Dynastic Lycia. A Political History of the Lycians and their Relations with Foreign Powers C. 545-362 B.C.* Brill, Leiden 1998, pp. 171-174; Simon Hornblower, *Mausolus*, Oxford University Press, Oxford 1982, pp. 180-182.

146 For the epigraphic data concerning the Hecatomnid Period in Patara, see Schuler, *ibid.*; Zimmermann, *ibid.*; Schuler-Zimmermann, *ibid.* pp. 70-72. For the archeological and architectural data about the Hecatomnid Period, see Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 562-572; Dündar, “An Early Witness of the Urban Settlement”, pp. 145-146; Şahin, “Patara’dan Geç Klasik Dönem’e Ait Bir Anta Başlığı”, pp. 28-31.

147 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 569-572.

from an attack that occurred during the military campaign of Alexander the Great (334/333 B.C.) in Lycia¹⁴⁸. Arrian of Nicomedia who wrote about the Persian wars and life of Alexander III in his “Anabasis of Alexander”¹⁴⁹ states that Alexander’s army did not encounter any resistance when entering Lycia, and took control of 30 minor settlements including Pinara, Xanthos and Patara subsequent to their surrender. In that case, there should not have been any engagement in Patara, just like in all the other cities in Lycia. However, the fire that occurred in Tepecik settlement and the ceramic finds, arrowheads and especially the sling bullet recovered from the burnt layer do not cohere with Arrian’s account written at the beginning of the 2nd century A.D. In addition to the sling bullet, the bronze arrowheads (cat. 10, 15), iron arrowheads (cat. 26, 27) and iron bolt-heads / spear butts (cat. 45, 46), which were found in North Bastion, must be directly related to the said battle that was fought in 334/333 B.C.

Patara bore witness to the conflict among the successors of Alexander the Great concerning the rule of the empire. It is known that the southeastern cities of Anatolia repeatedly changed hands between Antigonus Monophthalmus and Ptolemy I Soter between 313 and 309 B.C. Furthermore, Antigonus’ son Demetrius Poliorcetes also ruled Patara for a short time (309-304 B.C.)¹⁵⁰. And the bronze arrowheads (cat. 2, 11, 12, 16), iron arrowheads (cat. 28-33), iron javelin heads (cat. 47-49), and the curved iron dagger (cat. 58) which were found in the strata of the first architectural phase of the North Bastion and the military posts situated south of the north fortification wall, can be dated to the second half of the 4th century B.C. Therefore, we can say that the military equipment must be linked to the eastern campaigns of Alexander the Great, or more probably, to the Wars of the Diadochi.

It was revealed that certain alterations had been made in both the general defense system of the city and the defense system of the Tepecik settlement associated with it since the beginning of the Hellenistic Period. It was detected that various

148 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 560–578; therefore, it is understood that the North Bastion was possibly built during the Hecatomnid rule in the region around 350 B.C. In that case, it seems possible for us to say that one of the Hecatomnid garrisons that are known from various centers, such as Rhodes, Kalymnos, Nisyros, Telos, Kos, Khios and Kaunos was built in the harbor settlement of Patara.

149 Arrianus, *Anabasis of Alexander*, translated by Peter A. Brunt, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.-London 1976-1983, I, 24, 3-4.

150 Dündar-Rauh, *ibid.*, pp. 576-577.

renovations and additions had been made particularly to the fortification walls surrounding Tepecik and the northeastern fortification wall of the city during the reign of Ptolemy II Philadelphus (283-246 B.C.). The fortification wall which completely surrounds the eastern part of the upper plane of Tepecik with its 2-meter width and 40-meter length is also associated with Ptolemy's rule in the city. During this period, not only the structures of defense but also numerous dwellings were rebuilt on the upper plane of Tepecik, creating a garrison. A good number of military tools were unearthed in the strata pertaining to the first half of the 3rd century B.C. during the excavations conducted in this new residency area. The bronze arrowheads (cat. 17-22), iron arrowheads (cat. 34-40), and lead sling bullets (cat. 53-54) must be related to the aforementioned wars of the Ptolemaic Garrison period¹⁵¹. A trigger claw with the "skendylion" end of a catapult (cat. 51) may have also belonged to this period.

Representing one of the most distinctive characteristics of Roman military equipment, the pilum was almost regarded as synonymous with the Roman army¹⁵². In this context, the pilum (cat. 1) which is dated between the end of the 3rd century B.C. and the middle of the 2nd century B.C. provides significant evidence of Roman military activity in the Eastern Mediterranean region, particularly Lycia. It is understood that the Seleucid ruler Antiochus III conquered Lycia in its entirety in 197 B.C. during a period when Eastern Mediterranean power politics once again saw a change in equilibrium following the sovereignty of the Ptolemaic Dynasty in Patara/Lycia. It can be seen that, especially from the beginning of the 2nd century B.C., Rome was also part of this power struggle as a prominent player. After many battles, the struggle that had begun between Romans and Seleucids in 194 B.C. came to an end with the crushing victory of the Romans in the battle fought near Magnesia ad Sypylum. And the Seleucids withdrew from the whole Western Anatolian region in accordance with the Treaty of Apamea in 188 B.C. It can be seen that Rome and its allies organized numerous attacks on Patara to seize its harbor which served as an important base for the Seleucid fleet during the battles between Antiochus III and Rome, but none of these attempts succeeded¹⁵³. It is also known that, after the Battle of Magnesia, 50 Seleucid warships anchored

151 For the Ptolemaic Garrison of Tepecik, see Lenger-Dündar, *ibid.*, pp. 37-70.

152 Jeremy Armstrong, "The origins of the Roman pilum revisited", *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 18, 2017, p. 65.

153 Livius, *Ab Urbe Condita*, (=From the founding of the city), translated by Alfred C. Schlesinger. I-XIV, The Loeb Classical Library, London - New York 1967, 37, 15, 1-9.

in the Patara harbor were destroyed, and the city was captured¹⁵⁴. In this sense, we can say that the pilum unearthed in Tepecik is most probably associated with the military mobilization of the aforementioned period.

Contrary to the examples discussed above, certain layers in which some of the metal military tools were found do not yield specific historical information in Tepecik. A number of bronze arrowheads (cat. 3, 4, 6) and an iron catapult arrowhead/spear butt (cat. 44) were unearthed in the 4th-3rd century B.C. strata in a general sense. They must have been used for military purposes between the mid-4th century B.C. and the end of the 3rd century B.C., as mentioned above. The aforementioned pilum and the javelin head (cat. 50) are the latest military tools that were uncovered in the Tepecik settlement. It is understood that the defensive constructions started in the 6th century B.C. and ended at the end of the 3rd century B.C. in the Tepecik settlement, and these buildings were not in use during the Roman Imperial Period. Some of the military equipment (cat. 23-25, 41, 55-57) were found on the surface. Some of them were recovered around the tower belonging to the Late Antique Period (cat. 42, 43). This tower, which was used as an outpost, bears witness to the last periods of the military use of Tepecik settlement.

Acknowledgements

I am grateful to Havva Işık, the director of Patara Excavations, for permission to study the material discussed in this article. I would like to express my gratitude to Erkan Dündar, the field supervisor at the Tepecik Settlement, for providing invaluable advice and ideas.

¹⁵⁴ Livius, *ibid.*, 38-39, 4-7.

BIBLIOGRAPHY

- A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life*, William Clowes and Sons, London 1908.
- Akar-Tanrıver, Duygu S., *Apollon Klaros Kültü, Kehanet, Pratikler ve Adaklar*, Ege University, Unpublished PhD Thesis, İzmir 2009.
- Akar-Tanrıver, Duygu S.-Foça, Serhat “Yeni Veriler Işığında Eski Smyrna Ok Uçları Tipolojisi”, *TÜBA-AR*, 30, 2022, pp. 169-201.
- Akurgal, Ekrem, *Eski İzmir I. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Armstrong, Jeremy, “The origins of the Roman pilum revisited”, *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 18, 2017, pp. 65-74.
- Arrianus, *Anabasis of Alexander*, translated by Peter A. Brunt, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. - London 1976-1983.
- Arslan, Burak- Aybek, Serdar-Durak, Ebru, “Metropolis’de Bulunan Ok Uçları”, *MASROP*, Vol. 9/No. 12-13, 2017, pp. 54-73.
- Arza, Ramón Álvarez-Argente, Manuel Cubero “Los Pila del Poblado Ibérico de Castellruf”, *Gladius*, Vol. 19/1, 1999, pp. 121-142.
- Atik, Neşe, “Heraion Teikhos Kazılarında Bulunan Ok Uçları”, *MASROP* Vol. 11/No. 16, 2017, pp. 57-76.
- Avram, Alexandru- Chiriac, Costel- Ionel Matei, “Balles de fronde grecques en pays Gète et ailleurs. Sur les traces de Zopyrion dans le bas Danube”, *Revue Archéologique*, No. 56, 2013/2, pp. 227-303.
- Ayakan, Suat- İkinci, Mesut, “Ok Uçları”, *Zaiahina'nın Bronzları. Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri, Ahmet Köroğlu Koleksiyonu*, ed. Erkan Konyar-Kenan Işık-Rıfat Kuvanç-Bülent Genç-Bilcan Gökce, Doğubayazıt Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2018, pp. 170-181.
- Baatz, Dietwulf, “Recent Finds of Ancient Artillery”, *Britannia*, Vol. 9, 1978, pp. 1-17.
- Baitinger, Holger, “Punisch oder griechisch? Bemerkungen zu einem Pfeilspitzentypus aus Olympia” *Archäologisches AKorrBl*, 39, 2009, pp. 213-222.
- Baitinger, Holger, *Die Angriffswaffen aus Olympia*, De Gruyter, Berlin 2001.
- Baykan, Daniş, “Allianoi’da Bulunan Ok Uçları”, *MASROP*, Vol. 9/No. 14-15, 2017, pp. 7-21.

Baykan, Daniş, “Metal Finds from Nif-Olympos”, *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, BARIntSer 2750, ed. Ergün Lafli-Sami Patacı, Archaeopress, Oxford 2015, pp. 41-48.

Baykan, Daniş, “Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Ballicaoluk'ta Bulunan Ok Uçları”, *MASROP*, Vol. 9/No. 12-13, 2017, pp. 18-40.

Bishop, Michael C., *The Pilum. The Roman Heavy Javelin*, Osprey Publishing, Oxford 2017.

Bishop, Michael C.-Coulston, Jonathan C., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxbow Books, Oxford 2006.

Bongartz, Astrid, “Pilum”, *The Encyclopedia of the Roman Army II*, ed. Yann Le Bohec, Wiley Blackwell, Hoboken 2015, pp. 746-750.

Bosman, Annelies, “Pouring Lead in the Pouring Rain: Making Lead Slingshot under Battle Conditions”. *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 6, 1995, pp. 99-103.

Broneer, Oscar, “Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1933-1934”, *Hesperia*, Vol. 4/No. 2, 1935, pp. 109-188.

Bruneau, Philippe “Contribution à l'histoire urbaine de Délos”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Vol. 92/2, 1968, pp. 633-709.

Caesar, *De bello Gallico, The Gallic War*, translated by Henry John Edwards, Harvard University Press, Cambridge 2015.

Campbell, Duncan B., “Ancient Catapults: Some Hypotheses Reexamined”, *Hesperia*, Vol. 80/No. 4, 2011, pp. 677-700.

Campbell, Duncan B., *Greek and Roman Artillery 399 BC – AD 363*, Osprey, Oxford 2003.

Chavane, Marie-José, *Les Petits Objets*, Salamine de Chypre 4, Éditions de Boccard, Paris 1975.

Chrimes, Kathleen M. T., *Ancient Sparta. A Re-examination of the Evidence*, Manchester University Press, Manchester 1949.

Cleuziou, Serge, “Les pointes de flèches en métal au Proche et Moyen-Orient”, *Le plateau iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête Islamique. Leurs relations à la lumière des documents archéologiques*, Paris 22-24 mars 1976, ed. Jean Deshayes, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1976, pp. 187-199.

Connolly, Peter, “Pilum, Gladius and Pugio in the Late Republic”, *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 8, 1997, pp. 41-57.

Connolly, Peter, “The Pilum from Marius to Nero: A reconsideration of its development and function”, *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 12/13, 2001/2002, pp. 1-8.

Crowfoot, John Winter-Crowfoot, Grace Mary-Kenyon, Kathleen Mary, *The Objects from Samaria, Samaria Sebaste 3*, Palestine Exploration Fund, London 1957.

Çilingiroğlu, Altan, “Bronze Arrowheads of Ayaniş (Rushinili Eiduru-kai): Indicate Ethnic Identity?”, *Anatolian Metal III, Der Anschnitt Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, Beiheft 18*, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum 2005, pp. 63-66.

Davidson, Gladys R., *The Minor Objects, Corinth XII*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1952.

Delrue, Parsival, “Trilobate arrowheads at ed-Dur (U.A.E, Emirate of Umm al-Qaiwain)”, *Arabian archaeology and epigraphy*, 2007, pp. 239-250.

Deonna, Waldemar, *Le mobilier délien*, Délos 18, Éditions de Boccard, Paris 1938.

des Courtils, Jacques, “Xanthos. Rapport sur la campagne de 2000”, *Anatolia Antiqua* 9, 2001, pp. 227-241.

Diodoros Sikulus, *Bibliothèque Historique (=Library of History)*, translated by Russel M. Geer, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. - London 1947.

Dohrenwend, Robert E., “The Sling. Forgotten Firepower of Antiquity”, *Journal of Asian Martial Arts*, Vol. 11/No. 2, 2002, pp. 29-49.

Dönmez, Şevket-Yurtsever Beyazıt, Ashhan “Oluz Höyük Kazısı Altıncı Dönem (2012) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, *Colloquium Anatolicum*, No. 12, 2013, pp. 165-192.

Dugas, Charles, “Le sanctuaire d’Aléa Athena a Tégée avant le IVe siècle”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 45, 1921, pp. 335-435.

Dündar, Erkan, “An Early Witness of the Urban Settlement: Tepecik”, *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, p. 138-152.

Dündar, Erkan, “Die “Akropolis” auf dem Tepecik-Hugel: ein Fenster in die frühe Siedlungsgeschichte”, *Patara. Lykiens Tor zur römischen Welt*, ed. Havva İşkan-Christof Schuler-Şevket Aktaş-Denise Reitzenstein-Andrea Schmölder-Veit-Mustafa Koçak, Philipp von Zabern, Darmstadt 2016, pp. 39-44.

Dünder, Erkan, "Late 4th Century B. C. Pottery Assemblages from Patara. First Considerations on the Ceramic Classes of the Xanthos Valley in Lycia", *Istanbul Mitteilungen*, 70, 2020, pp. 47-71.

Dünder, Erkan, "Tepecik Akropolis", *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, 2019, pp. 368-369.

Dünder, Erkan, "The Ceramics from Patara: Investigations, Productions and Trade: Past Studies - Future Projections," *From Sand into a City: 25 Years of Patara Excavations*, Proceedings of the International Symposium of 11-13 November 2013, Akdeniz University, Antalya-Turkey, ed. Havva İşkan-Fahri İşık, Ege Yayınları, İstanbul 2015, p. 199-227.

Dünder, Erkan-İşın, Gül, "The Hellenistic Ceramics from the Cellar of the Building Complex on the Tepecik Acropolis at Patara in 2003-2004: Preliminary Report", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, ed. Ergün Laflı-Sami Patacı, Archaeopress, Oxford 2015, pp. 203-215.

Dünder, Erkan-Koçak, Mustafa, "Patara Defensive Structures", *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, p. 178-194.

Dünder, Erkan-Koçak, Mustafa, "Patara's Harbour: New Evidence and an Overview of the Sequence of Harbour-Related Defence Systems", *Under the Mediterranean I, Studies in Maritime Archaeology*, ed. Stella Demesticha,-Lucy Blue, Sidestone Press, Leiden 2021, pp. 127-146.

Dünder, Erkan-Lenger, Dinçer S., "A Ptolemaic Hoard from Patara", *American Journal of Archaeology*, Vol. 126. 2, 2022, pp. 201-217.

Dünder, Erkan-Rauh, Nicholas K., "The North Bastion on the Tepecik Acropolis at Patara. New Evidence for the Dating of "Early Hellenistic" Fortification Walls in Southwestern Anatolia", *Hesperia*, Vol. 86/No. 3, 2017, pp. 509-581.

Empereur, Jean-Yves, "Colléction Paul Canellopoulos (XVII): Petits objets inscrits", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Vol. 105/1, 1981, pp. 537-568.

Erdmann, Elisabeth, "Die sogenannten Marathonpfeilspitzen in Karlsruhe", *Archäologischer Anzeiger*, 88, 1973, pp. 30-58.

Erzen, Afif, *Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Age*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Feugère, Michel, "L'équipement militaire d'époque républicaine en Gaule", *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 5, 1994, pp. 3-23.

- Foss, Clive, "A Bullet of Tissaphernes", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 95, 1975, pp. 25-30.
- Foss, Clive, "Greek Sling Bullets in Oxford", *Archaeological Reports*, 21, 1974/1975, pp. 40-44.
- Furtwängler, Adolf, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, Olympia IV, Asher, Berlin 1890.
- Gaitzsch, Wolfgang, *Eisenfunde aus Pergamon. Geräte, Werkzeuge und Waffen*, Pergamenische Forschungen 14, De Gruyter, Berlin 2005.
- Gjerstad, Einar, *The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods*, The Swedish Cyprus Expedition, Vol. 4/Part 2, Stockholm 1948.
- Goldman, Hetty, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. The Hellenistic and Roman Periods*, Tarsus 1, Princeton University Press, Princeton 1950.
- Goldman, Hetty, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. The Iron Age*, Tarsus 3, Princeton University Press, Princeton 1963.
- Gonen, Rivka *Weapons and Warfare in Ancient Times*, Lerner Publications, Minneapolis 1976.
- Grechko, Denys, "About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe", *Arkheologia*, 2020. 4, pp. 12-27.
- Greenewalt, Crawford H.-Rautman, Marcus L., "The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", *American Journal of Archaeology*, Vol. 102, 1998, pp. 469-505.
- Greep, Stephen J., "Lead Sling-Shot from Windridge Farm, St Albans and the Use of the Sling by the Roman Army in Britain", *Britannia*, 18, 1987, pp. 183-200.
- Griffiths, Walter B., "The Sling and its Place in the Roman Imperial Army", *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence*, ed. Carol van Driel- Murray, BAR International Series 476, Oxford 1989, pp. 255-279.
- Hartmann, Michael-Speidel, Michael A. "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations, 2001-2003", *Excavations at Zeugma, conducted by Oxford Archaeology*, ed. William Aylward, The Packard Humanities Institute, California 2013, pp. 381-392.
- Hellmuth, Anja, "Horse, Bow and Arrow – A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe", *Mediterranean Review*, 7. 1, 2014, pp. 1-38.

Herodotus, translated by Alfred D. Godley, The Loeb Classical Library, London 1975.

Heron, *Belopoëika*, (=Heron Belopoëika - Schrift vom Geschützbau), translated by H. Diels, E. Schramm, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch- Historische Klasse 2, Verlag der Königlischen Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1918.

Hornblower, Simon, *Mausolus*, Oxford University Press, Oxford 1982.

Horvat, Jana, “The Hoard of Roman Republican Weapons from Grad near Šmihel”, *Arheološki vestnik*, 53, 2002, pp.117-192.

Iriarte Aitor, “Pseudo-Heron’s cheiroballistra a(nother) reconstruction: I. Theoretics”, *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, Vol. 11, 2000, pp. 47-75.

İşık, Fahri, “On Lycia and Patara, “Disconnected from its Past” from the Perspectives of the Western Scientists”, *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, pp. 104-135.

İşın, Gül, “The Building Complex on the Tepecik Acropolis at Patara”, *Anatolian Studies*, Vol. 60, 2010, pp. 93-104.

İşın, Gül-İşık, Fahri, “Tepecik Bey Konağı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30. 4, 2009, pp. 338-339.

Ivantchik, Askold, “Arrowheads from a Survey in Celaenae-Apameia” *Kelainai II. Kelainai-Apameia Kibotos: Eine achämenidische, hellenistische und römische Metropole*, ed. Askold Ivantchik-Latife Summerer-Alexander von Kienlin, Ausonius éditions, Bordeaux 2016, pp. 473-89.

James, Simon, *The Arms and Armour, and other Military Equipment. Excavations at Dura-Europos 1928-1937*, Oxbow Books, London 2004.

Kakavas, George (ed.), *Leaving a Mark on History, Treasures from Grek Museums*, National Archaeological Museum & Numismatic Museum, Athens 2013.

Karaca, Ergün, “Doğu Trakya Buluntusu Savunma ve Saldırı Gereçleri”, *Trakya University Journal of Faculty of Letters*, Vol. 12/No. 23, 2022, pp. 313-341.

Kasar, Özgün- İren, Kaan, “Leaded Bronze Arrowheads at Daskyleion”, *Adalya*, No. 23, 2020, pp. 175-204.

Kasar, Özgün, *Daskyleion Metal Silah ve Teçhizatlar: İşlev, Üretim ve Süreçsel Farklılaşma*, Muğla Sıtkı Koçman University, Unpublished PhD Thesis, Muğla 2021.

Keen, Antony G., *Dynastic Lycia. A Political History of the Lycians and their Relations with Foreign Powers C. 545-362 B.C.* Brill, Leiden 1998.

Klebinder-Gauss, Gudrun, *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos*, Ephesos 12.3, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2007.

Korfmann, Manfred, "The Sling as a Weapon, *Scientific American*, 229, 1973, pp. 34-42.

Landels, John G., *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, TÜBİTAK, Ankara 1998.

Lenger, Dinçer. S.- DüNDAR, Erkan, "Attestation of a Ptolemaic Garrison in the Light of Coins: Tepecik Settlement at Patara, Lycia", *Annali dell'istituto Italiano di numismatica*, Vol. 66, 2020, pp. 37-70.

Livius, *Ab Urbe Condita*, (=From the founding of the city), translated by Alfred C. Schlesinger. I-XIV, The Loeb Classical Library, London - New York 1967.

Lubos, Maximilian, "Weiungen griechischer Söldner in Didyma", *Zurück zum Gegenstand, Festschrift für Andreas E. Furtwängler* 2, ed. Ralph Einicke-Stephan Lehmann-Henryk Löhr-Gundula Mehnert-Andreas Mehnert-Anja Slawisch, Beier & Beran, Langenweißbach 2009, pp. 405-414.

Luik, Martin, "Militaria in städtischen Siedlungen der Iberischen Halbinsel", *Jahresbericht / Gesellschaft Pro Vindonissa*, 2001, pp. 97-104.

Manning, Walter H., *Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*, British Museum Publications, London 1985.

Manov, Metodi-Talmatchi, Gabriel-Custurea, Gabriel, "New Lead Sling Bullets with Inscriptions ΣΤΡΑΤΗ | ΑΛΕΞΑΝ and ΒΑΣΙΛΕ | ΑΛΕΞΑΝ Found in Dobrudja (in Romania and Bulgaria)", *Numismatics, Sigillography and Epigraphy*, Vol. 15, 2019, pp. 133-155.

Manov, Metodi-Torbov, Nartsis, "Inscribed Lead Sling Bullets with the Name of Alexander the Great and with Other Names and Symbols Found in Thrace", *Archaeologica Bulgarica*, 20. 2, 2016, pp. 29-43.

Marsden, Eric William, *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, Clarendon Press, Oxford 1969.

Marsden, Eric William, *Greek and Roman Artillery. Technical Treatises*, Clarendon Press, Oxford 1971.

Matthew, Christopher, "The Battle of Vercellae and the alteration of the heavy javelin (pilum) by Gaius Marius – 101 BC", *Antichthon*, 44, pp. 50-67.

Miller, Stephen G., "Excavations at Nemea, 1973-1974", *Hesperia*, Vol. 44/No. 2, 1975, pp. 143-172.

Miller, Stephen G., "Excavations at Nemea, 1981", *Hesperia*, Vol. 51/No. 1, 1982, pp. 19-40.

Moorey, Peter Roger Stuart, "Iranian Troops at Deve Hüyük in Syria in the Earlier Fifth Century B. C.", *Levant* 7, 1975, pp. 108-117.

Muscarella, Oscar White, *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, New York 1988.

Nankov, Emil, "Inscribed Lead Sling Bullets from the Regional Museum of History in Shumen. New Data on the Macedonian Campaigns in the Lands of the Getae in the Time Of Philip II and Alexander III", *Trakiya I Okolniiyat Svyat*, 2016, pp. 282-293.

Novák, Marek, Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov, (okr. Zlín). *Pravěk Nová řada*, 25, pp. 185-228.

Oransay, Bekir Sıtkı Alptekin, *Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonlarında Ele Geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri*, Ankara University, Unpublished PhD Thesis, Ankara 2006.

Oren, Eliezer D., "Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 256, 1984, pp. 7-44.

Özyiğit, Ömer, "The City Walls of Phokaia", *Revue des Études Anciennes*, Tome: 96/No. 1-2, 1994, pp. 77-109.

Parnell, Catherine, "Portrayals and Perceptions: Greek Curved Blades in Black-and Red-Figure Iconography", *Journal of Conflict Archaeology*, Vol. 8/No. 1, 2013, pp. 3-21.

Petrie, William Flinders, *Tanis 2, Nebesheh (Am) and Defenneh (Tahpanhes)*, Memoir of the Egypt Exploration Fund 4, Trubner and Company, London 1888.

Plutarkhos, *Bioi Paralleloï (=Plutarch's Lives) Vol. IX*, The Life of Marius, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. - London 1967.

Polybios, *Historiai (=The Histories)*, translated by William R. Paton I-VI, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. - London 1922.

Richter, Gisela M. A., *Greek, Roman and Etruscan Bronzes*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1915.

Rihll, Tracey Elizabeth, "Lead 'slingshot' (glandes)", *Journal of Roman Archaeology*, 22, 2009, pp. 146-169.

Rihll, Tracey Elizabeth, "On Artillery Towers and Catapult Sizes", *The Annual of the British School at Athens*, 101, 2006, pp. 379-383.

Robinson, David M., *Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life*, Olynthus 10, The John Hopkins Press, Baltimore 1941.

Rustoiu, Aurel, "Thracian Sica and Dacian Falx. The History of a 'National' Weapon", *Dacia felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, ed. Sorin Nemeti-Florin Fodorean-Eduard Nemeti-Sorin Cociș-Irina Nemeti-Mariana Pîslaru, Editura Tribuna, Cluj-Napoca 2007, pp. 67-82.

Sanz, Fernando Quesada, "En Torno al Origen y Procedencia De La Falcata Ibérica". *La Presencia de Material Etrusco en la Península Ibérica*, ed. José Remesal Rodríguez-Olimpio Musso, Universitat de Barcelona Publicacions, Barcelona 1991, pp. 475-541.

Schmidt, Erich Friedrich, *Persepolis II. Contents of the Treasury and Other Discoveries*, The University of Chicago Press, Chicago 1957.

Schuler, Christof, "Bryaxis in Patara", ed. Erkan DüNDAR-Şevket Aktaş-Mustafa Koçak-Serap Erkoç, *Lykiarkhissa. Havva İşkan'a Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2016, pp. 697-705.

Schuler, Christof-Zimmermann, Klaus, "History of Patara", *Patara. City, Harbor, Cult*, ed. Havva İşkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, pp. 68-103.

SeEVERS, Boyd-Dennis, Victoria, "Slinging in the Biblical World: And What We Can Learn about David Defeating Goliath", *Near East Archaeological Society Bulletin*, Vol. 63, 2018, pp. 1-12.

Seyer, Martin-Dolea, Alexandra-Bes, Philip Misha-Schwarz, David Zs.-Baybo, Selda- Leung, A. K. L.-Quatember, Ursula-Wörrle, Michael- Brückner, Helmut-Stock Friederike-Symanczyk Anna-Stanzl, Günther-Kugler, Kathrin-Yener-Marksteiner, Banu, "The Excavation at Limyra/Lycia 2018: Preliminary Report", *Anatolia Antiqua*, 27, 2019, pp. 231-252.

SîrBU, Valeriu-Borangic, Cătălin, "Curved Dagger of the Sica Type From The North- Danubian Dacian Graves (2nd c. BC - 2nd c. AD)", *Funerary Practices During the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe, Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th - 27th September 2015*, ed. Valeriu SîrBU-Miloš Jevtić-Katarina Dmitrović-Marija Ljuština, Beograd - Čačak 2016, pp. 333-357.

Snodgrass, Anthony M. *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1964.

Stoyanov, Totko, "Warfare", *A Companion to Ancient Thrace*, ed. Julia Valeva-Denver Graninger-Emil Nankov, Wiley – Blackwell, Chicester 2015, pp. 426-443.

Stronach, David, "Metallfunde in Arsameia am Nymphaios", *Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos von 1953-1956*, ed. Friedrich Karl Dörner-Theresa Goell, Verlag Gebr. Mann, Berlin 1963.

Stronach, David, *Pasargadae: A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Clarendon Press, Oxford 1978.

Sulimirski, Tadeusz, "Scythian Antiquities in Western Asia." *Artibus Asiae*, Vol. 17/ No. 3-4, pp. 282-318.

Şahin, Feyzullah, "Patara'dan Geç Klasik Dönem'e Ait Bir Anta Başlığı", *İzmir Demokrasi Üniversitesi Uluslararası Beşerî Bilimler Kongresi, 7-9 Aralık 2020, Tam Metin Bildiri Kitabı*, İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2020, pp. 24-34.

Şahin, Feyzullah, *Patara Metal Buluntuları*, Patara V.2, Ege Yayınları, İstanbul 2018.

Şenyurt, Süleyman Yücel- Zoroğlu, Umut, "Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Metal Silahları Üzerine Bir Ön Değerlendirme", *CEDRUS*, 6, 2018, pp. 181-195.

Vessberg, Olof-Westholm, Alfred, *Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, The Swedish Cyprus Expedition, 4. 3, Hakan Ohlssons Boktryckeri Lund, Stockholm 1956.

Waldbaum, Jane C., *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974*, *Archaeological Exploration of Sardis*, Monograph 8, Harvard University Press, Cambridge 1983.

Walters, Henry Beauchamp, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Trustees, London 1899.

Webber, Christopher, *The Thracians 700 BC-AD 46*, Osprey, Oxford 2001.

White, James, *Bows and Spears in Achaemenid Persia*, University of California, Unpublished PhD Thesis, California 2020.

Xenophon, *Anabasis*, translated by Carleton L. Brownson, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.- London 1968.

Xenophon, *Cyropaedia*, translated by Walter Miller, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.-London 1989.

Yalçıklı, Derya, *Eisenzeitliche Pfeilspitzen aus Anatolien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 128, Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2006.

Yavaş, Alptekin, “Samsat Höyük Ortaçağ Temrenleri Konusunda İlk Tespitler”, *MASROP*, Vol. 10/No. 14-15, 2017, pp. 35-53.

Yavaş, Alptekin, *Ortaçağ Temrenleri. Anadolu Ortaçağı'nın 9-13.Yüzyıl Temren Teknolojisi Üzerine Kronolojik, Morfolojik, Terminolojik, Tipolojik ve Metalürjik Bir Değerlendirme*, Turkish Academy of Sciences, Ankara 2020.

Yavaş, Alptekin-Demirel-Gökalp, Zeliha-Güder, Ümit-Kurt, Mehmet, “Amorium Kazılarında Bulunan Bir Grup Okucu”, *TÜBA-AR* 23, 2018, pp. 179-209.

Yıldırım, Ertaç, *Ordu/Fatsa Cngirt Kayası Kazısı 2012-2014 Sezonu Metal Buluntuları*, Gazi University, Unpublished MA Thesis, Ankara 2017.

Young, Rodney S., “Making History at Gordion”, *Archaeology*, Vol. 6/ No. 3, 1953, pp. 159- 166.

Zimmermann, Klaus, “Pastorenstücke und Besucherordnung – eine lex sacra aus dem Heiligtum des Zeus Labraundos von Patara”, *Philippika*, 116, pp. 299-309.

Zoroğlu, Umut, *Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Savaş Araç Gereçleri*, Hacı Bayram Veli University, Unpublished PhD Thesis, Ankara 2021.

Zunal, Onur, “Klaros'ta Bulunan Ok Uçları”, *MASROP*, Vol. 9/No. 12-13, 2017, pp. 41-53.

CATALOGUE

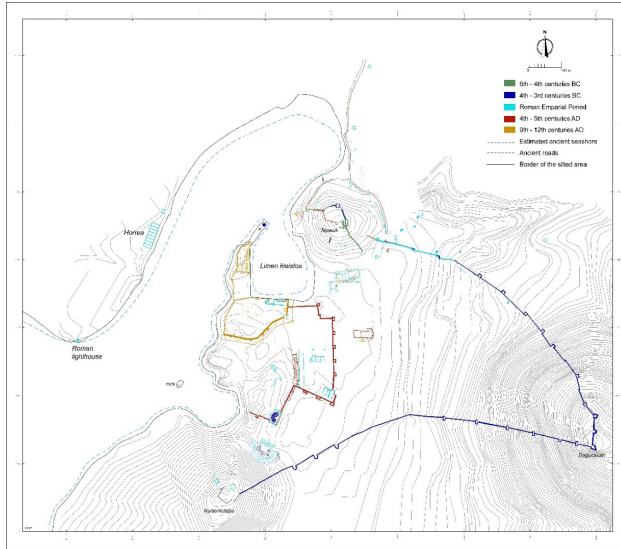
1. Inv. Ptr.2019-775. Iron Pilum. Findspot: 2019. K-18.2 / SB: 34-1 / ta: 2.73-1.69. Dim.: L. 41 cm
2. Inv. Ptr.2018-275. Bronze Arrowhead. Findspot: 2018. I-18 / SB: 40-5 / ta: 24.46-24.03. Dim.: H. 3.4 cm W. 1.1 cm
3. Inv. Ptr.2017-080. Bronze Arrowhead. Findspot: 2017. J-19 / SB: 05 / ta: 24.58-24.51. Dim.: H. 3.5 cm W. 0.8 cm
4. Inv. Ptr.2017-118. Bronze Arrowhead. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 3 / ta: 24.52. Dim.: H. 3.9 cm W. 0.8 cm
5. Inv. Ptr.2016-045. Bronze Arrowhead. Findspot: 2016. Surface. Dim.: H. 3.5 cm W. 0.8 cm
6. Inv. Ptr.2020-377. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / ta: 25.70-25.32. Dim.: H. 1.8 cm W. 0.8 cm
7. Inv. Ptr.2020-738. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. K-18.2 – East cross section. Dim.: H. 1.6 cm W. 0.9 cm
8. Inv. Ptr.2020-326. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / SB: 01-39 - Surface. Dim.: H. 3.7 cm W. 0.9 cm
9. Inv. Ptr.2007-086. Bronze Arrowhead. Findspot: 2007. BS / Terrace I / East Wall 2 / ta -70. Dim.: H. 6.1 cm W. 1.1 cm
10. Inv. Ptr.2013-124. Bronze Arrowhead. Findspot: 2013. North Bastion – NW ta: 23.89. Dim.: H. 6.8 cm W. 1.3 cm
11. Inv. Ptr.2020-333. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. K-18.2 / SB: 27-11 / ta: 24.42-23.54. Dim.: H. 6.5 cm W. 1.5 cm
12. Inv. Ptr.2020-406. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / SB: 10-15 / ta: 25.32-25.08. Dim.: H. 7.8 cm W. 1.5 cm
13. Inv. Ptr.2020-350. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / SB: 01-64 / Surface. Dim.: H. 6.5 cm W. 1.1 cm
14. Inv. Ptr.2020-175. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. K-18.2 / SB: 02-46 / ta: 25.38-25.06. Dim.: H. 5 cm W. 1.1 cm
15. Inv. Ptr.2013-137. Bronze Arrowhead. Findspot: 2013. North Bastion / North wall ta: 23.84. Dim.: H. 7 cm W. 1.8 cm

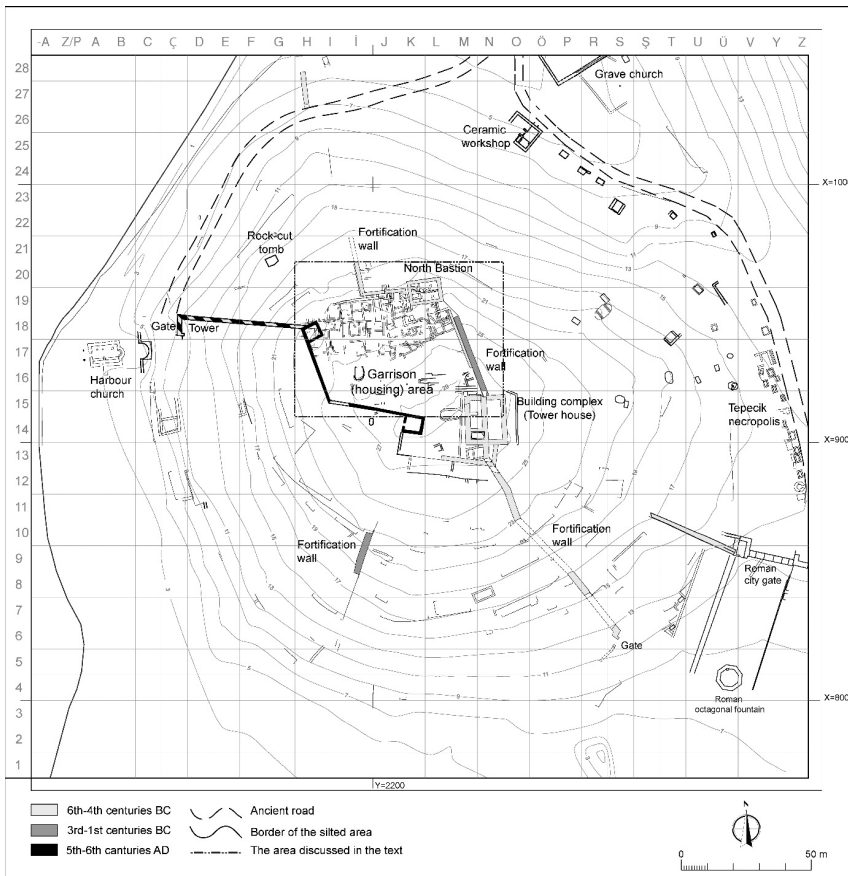
16. Inv. Ptr:2019-539. Bronze Arrowhead. Findspot: 2019. J-18 / SB: 49 / ta: 24.57. Dim.: H. 8.4 cm W. 1.7 cm
17. Inv. Ptr:2019-233. Bronze Arrowhead. Findspot: 2019. H-17 / SB: 07 / ta: 24.28-24.01. Dim.: H. 7.5 cm W. 1.8 cm
18. Inv. Ptr:2019-271. Bronze Arrowhead. Findspot: 2019. İ-18 / SB: 09-5 / ta: 24.74-24.46. Dim.: H. 4 cm W. 1.6 cm
19. Inv. Ptr:2015-119. Bronze Arrowhead. Findspot: 2015. K-18.2 / ta: 24.70 (floor). Dim.: H. 9,5 cm W. 1.8 cm
20. Inv. Ptr:2012-260. Bronze Arrowhead. Findspot: 2012. BS / West Tertace – box: 48.4. Dim.: H. 6.4 cm W. 1.5 cm
21. Inv. Ptr:2004-040. Bronze Arrowhead. Findspot: 2004. Sondage I / North room-3 – box: 04/10. Dim.: H. 6.5 cm W. 1.4 cm
22. Inv. Ptr:2005-090. Bronze Arrowhead. Findspot: 2005. Sondage I – north / box: 05/31.1. Dim.: H. 4.1 cm W. 1.8 cm
23. Inv. Ptr:2020-129. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020 - Surface. Dim.: H. 6.6 cm W. 1.6 cm
24. Inv. Ptr:2020-181. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. K-18.2 / SB: 02-41 / ta: 25.38-25.06. Dim.: H. 4.2 cm W. 1.9 cm
25. Inv. Ptr:2020-351. Bronze Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / SB: 01-43 – Surface. Dim.: H. 9.6 cm W. 2.1 cm
26. Inv. Ptr:2013-055. Iron Arrowhead. Findspot: 2013. North Bastion C2 box: 05.3. Dim.: H. 4.9 cm W. 1.3 cm
27. Inv. Ptr:2013-176. Iron Arrowhead. Findspot: 2013. North Bastion – North wall / box: 86.1. Dim.: H. 4.6 cm W. 1.2 cm
28. Inv. Ptr:2017-390. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 16-11 / ta: 24.33-24.17. Dim.: H. 5.9 cm W. 0.9 cm
29. Inv. Ptr:2017-393. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 20-13 / ta: 24.12-23.93. Dim.: H. 5.5 cm W. 1.1 cm
30. Inv. Ptr:2017-394. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 16 / ta: 24.16-22.63. Dim.: H. 3.5 cm W. 0.6 cm

31. Inv. Ptr.2017-407. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 15-3 / ta: 24.38-24.33. Dim.: H. 5.1 cm W. 1.3 cm
32. Inv. Ptr.2020-367. Iron Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / SB: 05. Dim.: H. 5.5 cm W. 1.5 cm
33. Inv. Ptr.2020-436. Iron Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / SB: 10-7. Dim.: H. 8.1 cm W. 1.6 cm
34. Inv. Ptr.2017-472. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. J-19 / SB: 21-31 / ta: 23.93-23.66. Dim.: H. 5.4 cm W. 1.1 cm
35. Inv. Ptr.2017-481. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. J-19 / SB: 21-44 / ta: 23.93-23.66. Dim.: H. 6.2 cm W. 1 cm
36. Inv. Ptr.2017-492. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 25. Dim.: H. 4.9 cm W. 0.9 cm
37. Inv. Ptr.2017-500. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. J-19 / SB: 21-48 / ta: 23.93-23.66. Dim.: H. 5.7 cm W. 1 cm
38. Inv. Ptr.2017-530. Iron Arrowhead. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 24-18 / ta: 24.17-24.07. Dim.: H. 4.9 cm W. 1.3 cm
39. Inv. Ptr.2018-435. Iron Arrowhead. Findspot: 2018. I-18 / SB: 64-44 / ta: 23.86-23.49. Dim.: H. 5.4 cm W. 0.9 cm
40. Inv. Ptr.2020-259. Iron Arrowhead. Findspot: 2020. K-18.2 / SB: 19-1 / ta: 24.57-24.42. Dim.: H. 6.3 cm W. 1.6 cm
41. Inv. Ptr.2020-159. Iron Arrowhead. Findspot: 2020. İ-18 – Surface. Dim.: H. 5.5 cm W. 1.4 cm
42. Inv. Ptr.2020-203. Iron Arrowhead. Findspot: 2020. K-18.2 / SB: 03-45 / ta: 25.06-24.94. Dim.: H. 3.7 cm W. 1 cm
43. Inv. Ptr.2020-340. Iron Arrowhead. Findspot: 2020. J-17 / SB: 01-14. Dim.: H. 4.2 cm W. 1 cm
44. Inv. Ptr.2012-318. Iron Bolt-head. Findspot: 2012. BS / West Terrace – box: 45.1. Dim.: H. 8.2 cm W. 2.1 cm
45. Inv. Ptr.2013. Iron Bolt-head. Findspot: 2013. North Bastion D1 – box: 37.1. Dim.: H. 9.5 cm W. 1.6 cm

46. Inv. Ptr.2013. Iron Bolt-head. Findspot: 2013. North Bastion B1 – box: 28.1. Dim.: H. 7.4 cm W. 1.6 cm
47. Inv. Ptr.2017-368. Iron Javelin Head. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 11-187 / ta: 24.22-23.85. Dim.: H. 15.9 cm W. 5.5 cm
48. Inv. Ptr.2017-651. Iron Javelin Head. Findspot: 2017. J-19 / SB: 23-6 / ta: 23.66-23.46. Dim.: H. 15.6 cm W. 4.8 cm
49. Inv. Ptr.2017-549. Iron Javelin Head. Findspot: 2017. İ-19 / SB: 25-11 / ta: 24.07-23.94. Dim.: H. 11.4 cm W. 2.9 cm
50. Inv. Ptr.2020-389. Iron Javelin Head. Findspot: 2020. J-17 / SB: 03-25 / ta: 25.54-25.32. Dim.: H. 10.4 cm W. 2.7 cm
51. Inv. Ptr.2013-16. Bronze-Iron Gastraphetes/Catapult Trigger Mechanism Part. Findspot: 2013. Cellar. Dim.: L. 9.3 cm W. 5.4 cm
52. Inv. Ptr.2013-049. Lead Sling Bullet. Findspot: 2013. North Bastion ta: 23.86. Dim.: L. 3.3 cm W. 1.9 cm
53. Inv. Ptr.2018-455. Lead Sling Bullet. Findspot: 2018. İ-15.1 / SB: 5-9 / ta: 26.60-26.50. Dim.: L. 2.7 cm W. 1.3 cm
54. Inv. Ptr.2020-274. Lead Sling Bullet. Findspot: 2020. K-18.2 / SB: 19-12 / ta: 24.57-24.42. Dim.: L. 3 cm W. 1.5 cm
55. Inv. Ptr.2007-079. Lead Sling Bullet. Findspot: 2007. North Wall / North Structure – Surface / box: M27. Dim.: L. 3.1 cm W. 1.35 cm
56. Inv. Ptr.2020-148. Lead Sling Bullet. Findspot: 2020. J-18. Dim.: L. 3 cm W. 2 cm
57. Inv. Ptr.2018-456. Lead Sling Bullet. Findspot: 2018. İ-15 / SB: 1 / 28.17-27.94 (surface). Dim.: L. 3.5 cm W. 1.8 cm
58. Inv. Ptr.2019-763. Iron Curved Dagger. Findspot: 2019. İ-18 / SB: 14-23 / ta: 24.22. Dim.: L. 26.5 cm W. 3.2 cm

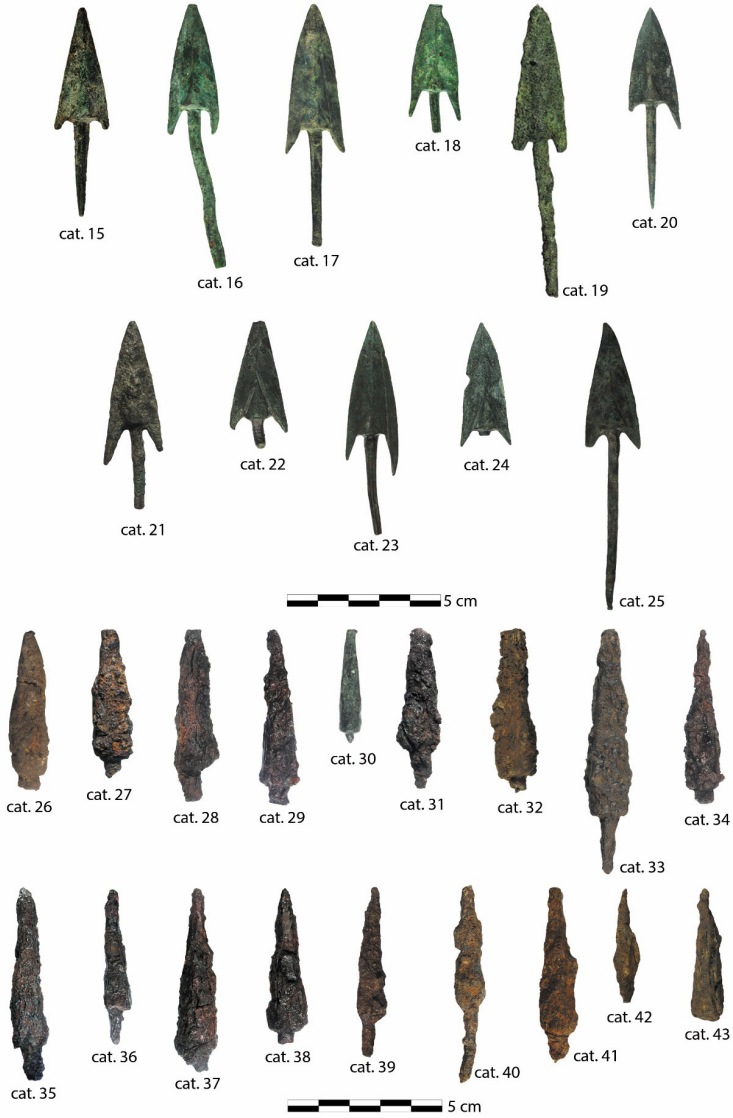
FIGURES**Figure 1:** Plan of the city center of Patara**Figure 2:** Tepecik Settlement, overview

Figure 3: Plan of the Tepecik Settlement

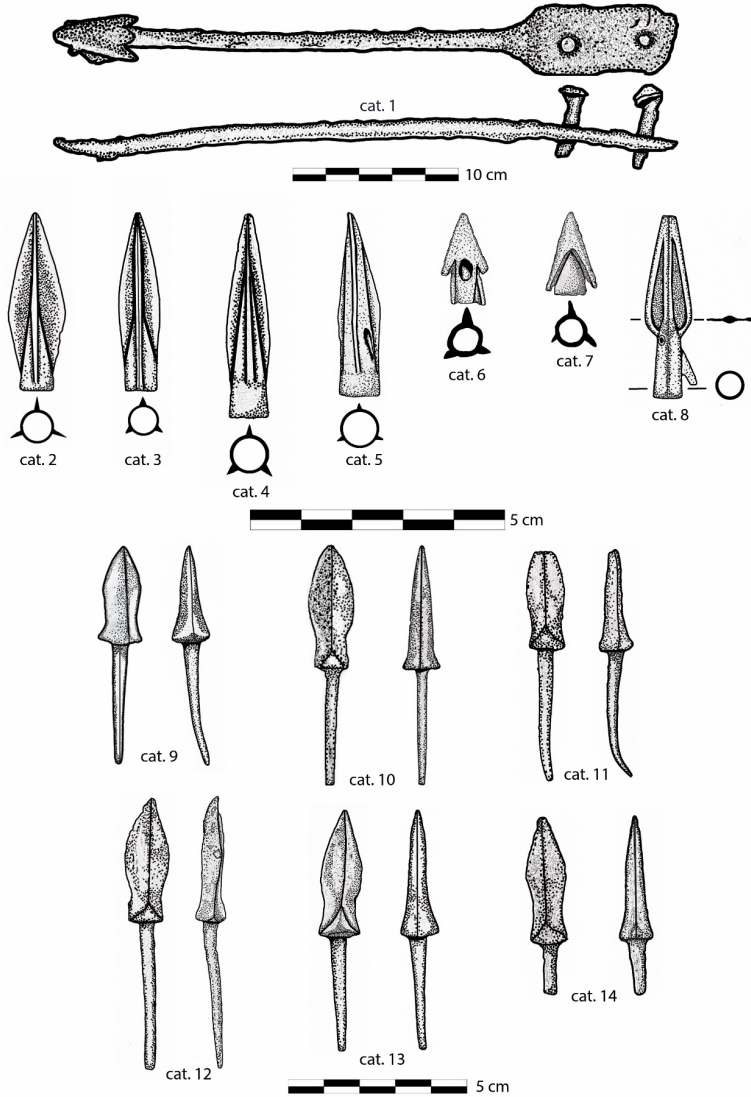
Figure 4: Pilum (cat. 1), arrowheads (cat 2-14)

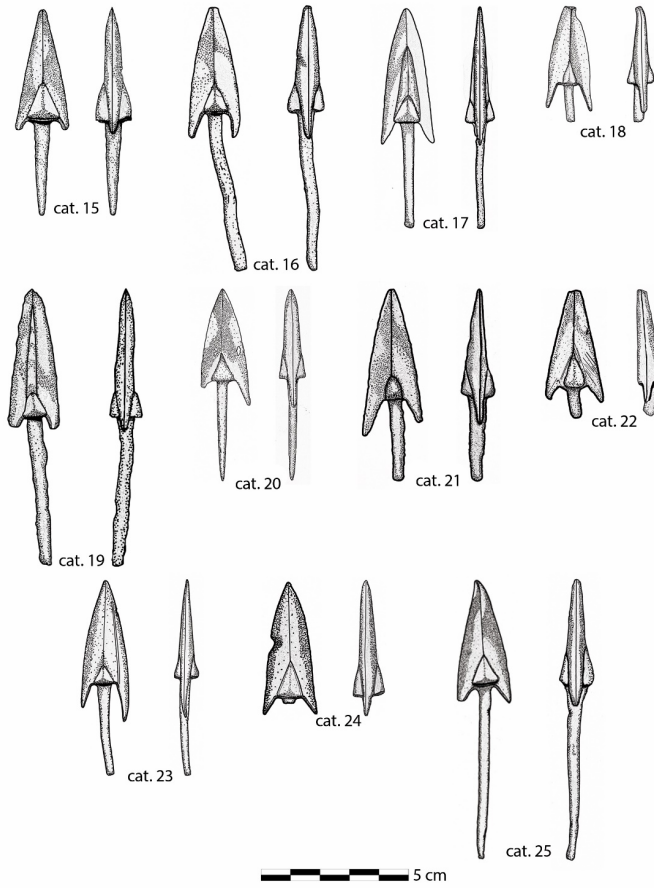
Figure 5: Arrowheads (cat 15-43)

Figure 6: Bolt-heads / spear butts (cat. 44-46), javelin heads (cat. 47-50), gastraphetes / catapult trigger mechanism part (cat. 51), sling bullets (cat. 52-57), curved dagger (cat. 58)

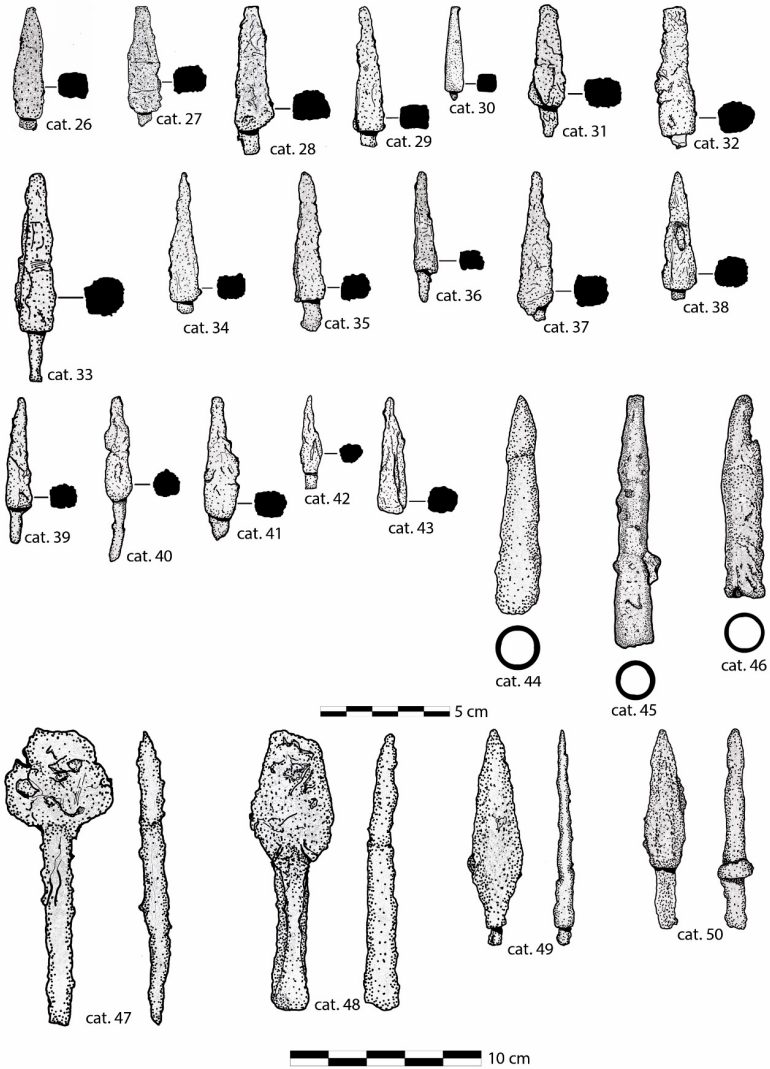

Figure 7: Pilum (cat. 1), arrowheads (cat 2-14)

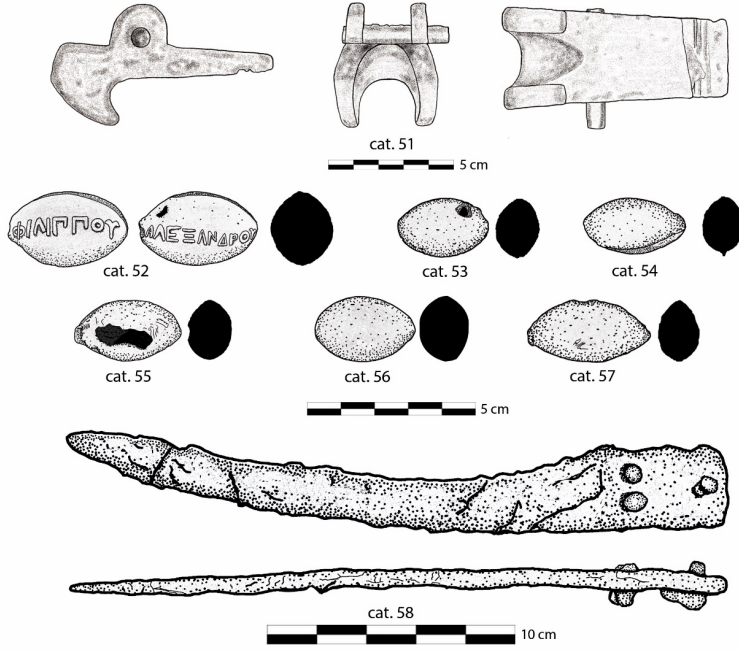

Figure 8: Arrowheads (cat. 15-25)

Figure 9: Arrowheads (cat. 33-43), Bolt-heads/spear butts (cat. 44-46), javelin heads (cat. 47-50)

Figure 10: Gastraphetes / catapult trigger mechanism part (cat. 51), sling bullets (cat. 52-57), curved dagger (cat. 58)

A New Phrygian Inscription from Gordion:
A Pergamene Contingent in Phrygia in the early Reign of Antiochus I

Rostyslav Oreshko* - Umut Alagöz**

Abstract

This article contains the first publication of a newly discovered inscription from Gordion which is written in Phrygian and probably dates to early reign of Antiochus I. The inscribed slab appears to have formed part of a funerary monument which is associated with a man named *Parsaparnas* who probably was a member of the Persian nobility originating from the region of Pergamon in Mysia and commanded a Pergamene military contingent deployed by Antiochus in the region of Gordion. This is the first and, so far, the only inscription known to mention the city of Gordion by name. After an introduction sketching out the situation at Gordion in the Hellenistic period, the article presents in turn the article presents in turn a description of the stone (§1), a detailed commentary on the epigraphical features of the inscription (§§2-4) and a concise philological discussion (§5), followed by a translation (§6), comments on the geographical and ethnocultural background of the text (§§7-8), the nature of

* Ph.D., Centre National de la Recherche Scientifique, UMR 8167 'Orient et Méditerranée', Paris/FRANCE; Center for Hellenic Studies, Washington, DC/USA - Dr., Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi, UMR 8167 Akdeniz ve Doğu, Paris/FRANSA; Helen Araştırmaları Merkezi, Vaşington DC/ABD, rostyslav.oreshko@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-1500-9115>

** Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism, Ankara Anatolian Civilizations Museum - Kültür ve Turizm Bakanlığı, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara/TÜRKİYE, arkeoloji27@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-7894-5747>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC) / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

the associated monument (§9), and finally, conclusions about its date and historical context (§10).

Keywords: Phrygian, Gordion, Pergamon, Persians, Antiochus I.

Gordion'dan Yeni Bir Frig Yazıtı: Antiochus Saltanatı'nın Başlangıcında Frigya'da bir Pergamon Birliği

Öz

Bu çalışma, Frig dilinde yazılmış ve muhtemelen I. Antiochus saltanatının başlarına tarihlenen Gordion'da henüz keşfedilmiş bir yazıtın ilk yayını oluşturmaktadır. Yazıt, Parsaparnas adlı biriyle ilişkilendirilen bir mezar anıtının parçasını oluşturuyor gibi görünmektedir. Parsaparnas, muhtemelen Mysia'daki Pergamon bölgesinden gelen Pers soylularının bir üyesiydi ve Antiochus tarafından Gordion Bölgesine yerleştirilen bir Pergamon askerî birliğini komuta etmekteydi. Bu örnek, Gordion kentinin adıyla birlikte anıldığı şimdiye kadarki bilinen ilk ve tek yazıttır. Çalışma, ilk etapta sırasıyla eserin tanımı, yazıtın epigrafik özellikleri üzerine detaylı birtakım tartışmaları, yalın filolojik bir tartışmayı takip eden metnin çevirisi ve coğrafi ve etnokültürel arka planı hakkındaki yorumlamaları, ayrıca eserle ilişkili mezar anıtının tarihlendirilmesi ve buna ilişkin bağlam üzerine sonuçlar sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Frig, Gordion, Pergamon, Persler, I. Antiochus.

Introduction: Gordion and its environs in the Hellenistic period

Scientific research at Gordion, the capital of the Phrygians, has demonstrated that the site was also a significant center in the region during the Hellenistic period¹. The Hellenistic settlement is focused on the Gordion Citadel Mound, an area of 8-10 hectares². During the 1993-1997 excavation seasons, the excavations on the northwestern part of the Citadel Mound overlooking the Sakarya River revealed the construction of new residential buildings and a monumental building at the beginning of the Hellenistic phase, approximately at the time when the Galatians

1 Gareth Darbyshire et al., "The Galatian settlement in Asia Minor", *Anatolian Studies*, 50, 2000, pp. 87-88; Çiğdem Gençler Güray "Ankyra Çevresi'nde Roma Dönemi İzleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 61/2, 2021, fn. 9. It seems that Gordion, the capital of the Phrygians, was of similar significance in the Hellenistic period as well. The tumuli in Ankyra and its vicinity and the finds obtained from excavations suggest that Phrygian settlements also existed in Ankyra.

2 Mary M. Voigt et al., "Fieldwork at Gordion: 1993-1995", *Anatolica* 23, 1997, fig. 1.

reached Gordion³. Apart from tile fragments, few artifacts were found within the floor deposit of the monumental building, whereas a painted bowl fragment dates the final occupation of the building to the beginning of the second century BCE⁴. The destruction, noticeable throughout most of the settlement on the Citadel Mound, has been attributed to the Roman army that reached Gordion in 189 BCE, led by Manlius Vulso⁵. Megarian bowls, black slip pottery, and red slip thin-walled pottery dating to the first half of the third century BCE, recovered during the extensive excavations that started in the 1950s, provide vital information about the Hellenistic period of the region⁶.

When Celtic tribes migrated through the Balkans in the early third century BCE, the kings of Bithynia and Pontus invited some of these tribes to pass through Anatolia as mercenaries, and these eventually settled in Central Anatolia. The Galatians, as these Celts were known, entered Anatolia around 275 BCE and reached Gordion, probably shortly afterward⁷. The Phrygians predominantly inhabited the area. A small number of people of Hellenic origin had migrated to the cities of Gordium (Gordion) and Ancyra (Ankyra, modern Ankara) following Alexander the Great's conquest of the Persian Empire (334-323 BCE). Whether the Galatians themselves chose to settle in these remote and often arid regions or were allocated these lands by their allies (or even enemies) is still debated. Even after the so-called Elephant Victory of the Seleucid king Antiochus I, the Galatians appear to have been the dominant power in Central Anatolia. Although they were defeated by Attalus I of Pergamon in 230 BCE and by the Roman General Manlius Vulso in 189 BCE, they never fell under Pergamon's control, although their sphere of action was clearly reduced during that period⁸.

Upon the arrival of the Galatians in Central Anatolia, where Gordion is located, three centers became prominent. After the Hellenistic period, Ancyra, Tavium,

3 Robert C. Henrickson-M. James Blackman, "Hellenistic Production of Terracotta Roof Tiles among the Ceramic Industries at Gordion", *Oxford Journal of Archaeology* 18/3, 1999, p. 307.

4 Voigt et al., *ibid.*, p. 12, fig. 25.

5 Voigt et al., *ibid.*; G. Kenneth Sams-Mary M. Voigt, "Work at Gordion", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 11/2, 1990, p. 80 and figs. 4-9; Keith DeVries, "The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research", *American Journal of Archaeology*, 94, 1990, pp. 401-5.

6 Darbyshire et al., *ibid.*, p. 81 and fn. 12

7 Voigt et al., *ibid.*, 1997; Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor 1: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford 1993, pp. 1-58.

8 For the whole paragraph see Altay Coşkun, "Intercultural Anthroponomy in Hellenistic and Roman Galatia. With Maps Drafted by Michael Grün and April Ross", *GEPHYRA* 9, 2012, p. 51-52.

and Pessinus became the major Galatian settlements in Anatolia. Ancient sources reveal that the Galatian tribe of the Tectosages settled in Ancyra, the Trocmii in Tavium, and the Tolistobogii in Pessinus⁹. According to Stephanus of Byzantium, using Apollonius of Aphrodisias, who lived in the third century BCE, as a source, the Galatians founded these three cities¹⁰. Researchers working on Galatia emphasize that these cities should be interpreted as fortresses.

In the literature, the term Galatian refers to the Celtic communities who settled in Anatolia. The Galatians, directed to Central Anatolia by the efforts of the Hellenistic kings, lost their former strength and gradually assimilated following the invasion of the Roman army commanded by Manlius Vulso into Western Anatolia in 189 BCE. Due to the limited number of excavations and surveys on Galatian settlements, it is impossible to know the characteristics of a Galatian settlement. Nevertheless, the remains and finds from the Hellenistic period from this region indicate that Hellenistic culture heavily influenced the Galatians. When Central Anatolia became the Galatian province of the Roman Empire in 25 BCE, the Galatians fell completely under Roman rule¹¹.

It is suggested that Pessinus, a religious center in the Hellenistic period, became the emporium of Western Galatia in the Roman period and that Gordion lost its regional control and was reduced to a small settlement along the route between Pessinus and Ankyra¹². However, based on the excavations carried out at the site, A. Goldman indicates that Gordion was not such a small settlement in the Roman period as has been formerly proposed¹³.

9 Strab. 12.5.2

10 Mehmet A. Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, İzmir 2000, p. 153.

11 For Galatians see Mitchell, *ibid.*, 1993, p. 13-58; Murat Arslan, *Galatlar: Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi*, İstanbul 2000; Darbyshire et al., *ibid.*, pp. 87-94; Stephen Mitchell, "The Galatians: Representation and Reality", *A Companion to the Hellenistic World*, ed. Erskine, Andrew, Oxford 2003, pp. 280-293; Altay Coşkun, "Galat Krallıkları / The Galatian Kingdoms", *Hellenistik ve Roma İmparatorluğu Dönemlerinde Anadolu – Anatolia in the Hellenistic and Roman Imperial Periods*, ed. Oğuz Tekin, İstanbul 2019, pp. 146-163.

12 Based on Titus Livius' account in "The History of Rome", Mitchell notes that Gordion started to lose its significance following the attacks of Manlius Vulso in 189 BCE (Mitchell *op. cit.* 1993, p. 55 and 83, fn. 26). The destruction layers identified during the excavations at Gordion have indeed been confirmed to be the destruction inflicted by Vulso. Andrew Goldman, "Reconstruction The Roman-Period Town at Gordion", *The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion*, ed. Kealhofer, Lisa, Philadelphia, PA 2005, p. 56.

13 Goldman, *ibid.*, pp. 56-67.

Gordion's environs included many settlements in small fortresses, particularly following the arrival of the Galatians in the region. Research carried out in the early 2000s by Vardar and his colleagues in and around Ankara has provided vital information for understanding Gordion and its immediate surroundings during the Hellenistic and Roman periods.

1.5 km southwest of Basri village, a fortress on a hill overlooks the city of Gordion, the Sakarya River valley, and the route of the ancient road to the west. The architectural remains of this fortress are no longer visible. The foot of the hill yielded coarse ceramics from the Byzantine period. Twenty to thirty meters below the southwestern skirts of the fortress, a tumulus is located on a hill 200-250 meters away. Pottery sherds that can be dated to the fifth/sixth century BCE were identified near the looters' pits on the tumulus¹⁴.

Another Hellenistic settlement near Gordion lies 1.5 km south of Çanakçı village. The buildings on the hill in this area, constructed by cutting and shaving the bedrock, probably date to the Hellenistic period. A wall here built of rectangular blocks with smooth lines and sharp corners probably dates to the Roman period. Pottery found on the surface indicates these two periods as well. The authors state that the area may have been a sanctuary. Ancient quarries were identified 15 m below the steep southern slope of the citadel. Most of the pottery sherds from the dirt road between the village and the citadel date to the Roman period¹⁵.

A fortress settlement is located 3.5 km northwest of Şeyhali village, where the Şeyhali-Polatlı road turns to the Polatlı-Yunak road. The dense and diverse pottery assemblage at the site dates from the Late Phrygian period onward, including the Roman period. Besides monochrome gray plates from the earlier periods, plates with red paint decoration are also noteworthy¹⁶.

Located 1.5 km southwest of Kargalı village there is a settlement that may also have been a fortress. This settlement is rich in Hellenistic and Roman sherds¹⁷.

14 Levent E. Vardar-Nalan Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996", *XV. AST - I*, 1998, p. 248.

15 Vardar-Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996", p. 249; Levent E. Vardar, - Nalan Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1998", *XVII. AST - I*, 2000, p. 163.

16 Vardar-Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1997", *XVI. AST - I*, 1999, p. 290.

17 Vardar-Akyürek Vardar, Vardar-Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey

Another Galatian fortress settlement is located 5 km northeast of Oğuzlar village. Although the precise dimensions of the fortress are currently unclear, the site has a roughly rectangular plan. Large, quadrangular cut blocks were laid at the foundation level. Based on the pottery evidence, the structure probably dates to the Roman period at the earliest. Late Chalcolithic pottery was found on a terrace about 750 meters north of the fortress¹⁸.

Approximately 1 km northeast of Hacıtığrul village there is a series of three hills. A settlement was identified on and around the largest of these hills, which is 30 m high. The evidence includes a number of building remains of uncertain plan. The pottery assemblage collected from the site dates to the Phrygian, Hellenistic, Roman, Late Antique, and Byzantine periods¹⁹.

In the vicinity of the tomb at Hacıtığrul, a re-used andesite capital was discovered on a 15-20 m high hill just east of the fountain, and some pottery sherds from the Hellenistic and Byzantine periods were also found on the surface. Some fragments of Greek inscriptions, located 30-40 m south of the tomb, must belong to grave stelae. A lion statue with a broken and missing head was also discovered in the immediate vicinity²⁰.

New Phrygian inscription from Gordion: Edition of the text

§1. The inscription is reported to have been discovered in spring 2021 by a local farmworker, Mustafa Sivri, while he was tractor ploughing a field (Kıranharmanı Çiftliği Mevkii) immediately adjacent to the modern Yassıhöyük-Beylikköprü road, northwest of Gordion's Citadel Mound across the Sakarya River. Although the precise findspot is now uncertain, Mr. Sivri recalled and demonstrated to us that it was in the eastern part of the field, i.e. close to the road and thus approximately 250 m from the Citadel Mound (cf. fig. 1). The inscribed stone was then taken to the house of his employer, Şinasi Genç, the landowner living in the nearby village of Kıranharmanı, and kept in the house courtyard. The inscription's existence was subsequently reported to Mine Çifçi of the Museum of Anatolian Civilizations in

---

Araştırması: Ankara İli 1996", p. 262.

18 Vardar-Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1997", pp. 288-289; Levent E. Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırkkale İlleri 2003", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2003-2004 Yılığ*, 2005, pp. 316-317.

19 Vardar, *ibid.*, pp. 328-329.

20 Vardar, *ibid.*, p. 329.

Ankara. In June 2022 the museum director Yusuf Kıraç and vice director Umut Alagöz organized transfer of the stone to the museum where it obtained inventory number 35-1-22²¹. The present author was able to study the inscription in the depot of the museum on July 26.

The inscription is cut into a roughly rectangular massive stone slab (cf. figs. 2-4). The slab's upper, lower, and left-hand sides are relatively regular, albeit rather roughly worked, and appear to be the original faces. By contrast, the extant right-hand side of the slab is evidently broken, its condition indicating that the damage probably occurred in antiquity. The missing part of the slab has not been located. The inscription is in general well-preserved, but there is a long albeit rather shallow gouge running diagonally across the inscribed face, presumably made by the tractor plowshare at the moment of discovery. The gouge runs from the second through the sixth line of text, obscuring one or two letters in each line. The right-hand part of the inscription has been lost with the missing end of the slab.

The height of the stone is 43.5 cm, its width in the widest preserved part is 68 cm, and it is about 14-17 cm thick. This means that we are dealing with a horizontally orientated monument rather than a stele, an unusual and interesting feature. The average height of the letters in the first line is 24-25 mm, as also in those other parts of the text which are written more carefully. In some other lines, however, the letters are somewhat smaller: for instance, they are on average only 20mm high in line 6 and 22 mm in line 7. The inscription is the twelfth text on stone found in the Gordion area and accordingly can be attributed the siglum G-12²².

Text.

1. ...] *Antiyokoy · Şilēḫkoy-key vac.*
2. ...] *n manañ mlalīn šit-t vac.* Ṛ

- 21 Information about its discovery was obtained initially by Umut Alagöz (Museum of Anatolian Civilizations, Ankara) from Mr. Genç, and subsequently from both Mr. Sivri and Mr. Genç by Mustafa Metin (Museum of Anatolian Civilizations) and Gareth Darbyshire (Gordion Project archivist) while they were investigating the field findspot with Brian Rose (Gordion Project director) and the present author on July 29, 2022. The coordinates of the approximate findspot are UTM Zone 36S, 4389748.519 m N, 412020.2887 m E, established by Gordion Project surveyor Emily McGee on July 29, 2022.
- 22 For earlier finds of stone inscriptions at Gordion see Claude Brixhe, Michel Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes I: Texte. II: Planches*, Paris 1984, pp. 81-93 and Claude Brixhe, "Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplément I", *Kadmos* 41, 2002, pp. 29-37, cf. also Bartomeu Obrador-Cursach, *The Phrygian Language*, Leiden 2020, pp. 444-447.

3. ...]*metebaes ek mroteš-key vac.*
4. ...] *Paršaparnas' eš-k mrey veiš-t Perkaṃaṃ⁶⁴*
5. ...]*ibey Gordiyoy puprayoy veban vac.*
6. ...]*nin-key olvomun · opoš-key ibey vac.*
7. ...]*oy aey-t maneis vac.*

Epigraphical commentary.

§2. *Alphabet and ductus.*

The alphabet variety found in the inscription is the first – but by no means the last – surprising feature of the text. No other Phrygian text discovered so far in the region of Gordion shows comparable characteristics. Although several details of the ductus are quite unique, the alphabet in general finds parallels in the inscriptions from a different region, namely from the northwestern part of Anatolia where the borderlands of Phrygia merge with those of Mysia and Bithynia. The most exact correspondences are found in two inscriptions of the ‘northwestern’ group: the long and elaborate inscription from Veziirhan (B-05) and the inscription from Üyücek (B-04), which is much shorter and poorly preserved (cf. Brixhe 2004: 42-67 and 32-42 respectively, with further refs.). There are five remarkable epigraphical features which link these two with the new inscription from Gordion:

1. Letter *y*. The letter *y* is one of the important diagnostic features that distinguishes the ‘Middle-Phrygian’ alphabet used in the ‘northwestern’ group of Phrygian inscriptions (B-04-07 and graffiti), dateable to the late 6th to 4th century BC, from the ‘Common’ Old-Phrygian alphabet found in the monuments of central (sigla G-), eastern (the inscription from Kerkenes), western (sigla W-), but in part also northwestern (B-01 and B-03) Phrygia, which belong in general to earlier periods. While in the ‘Common’ Old-Phrygian alphabet the letter *y* represents a vertical hasta with two short side-strokes added to both ends of the hasta on different sides, the shape of the northwestern *y* is both more complex and more variable (for an overview of the shapes see Brixhe 2004: 30). In particular, in B-04 and B-05 the letter consists of a diagonal stroke set at about 45°, and to the left of it an ‘angle’ set at approximately 90°, one end of which touches the diagonal stroke roughly in the middle. In the new Gordion inscription, the general shape of the letter *y* closely corresponds to that of Veziirhan and Üyücek, featuring, however, two slight modifications: the diagonal stroke is set here more horizontally

(at about 30°-10° to the base line) and the angular element has a smoother outline, thus more resembling a ‘hook’; also the transition between the ‘hook’ and the diagonal element is in general smoother. There can be little doubt that the latter shape represents a more cursive form of the letter resulting from writing on soft materials, such as parchment.

2. Letter *s*. The letter *s* represents the next important diagnostic feature of the ‘northwestern’ Phrygian alphabet. In the ‘Common’ Old-Phrygian alphabet, *s* represents a vertical zigzag line consisting in the earlier periods of multiple (as many as 7-9) short bars, and in the later periods of 3 or 4 longer bars, which in general compares well with the developmental stages of the Greek *sigma*. In contrast, the ‘northwestern’ *s* rather resembles *m* (both the Phrygian and the Archaic Greek), consisting of a vertical hasta with a roughly horizontal three-bar zigzag line added to its upper part. In contrast with *m*, the zigzag part of *s* is somewhat less pronounced (i.e. it is ‘shallower’), but the distinction is not always easy to discern. In addition, the *s* of the Gordion inscription has a longer vertical hasta whose lower part descends below the base line (cf. especially the final *s* in *Paršaparnas* in line 4 and in *maneis* in line 7). As far as can be seen, this feature is absent from both the Vezirhan and the Üyücek inscription, although it is difficult to be absolutely sure given the low quality of the published photos.

3. Letter *ś*. This letter, most clearly visible at the beginning of *Śilevkoy* (first line) and in the middle of *Paršaparnas* (fourth line), has not hitherto been documented in any other inscription of the Phrygian corpus (but see below). However, its phonetic value is unambiguously suggested by two indications. On the one hand, the shape of the letter is clearly reminiscent of *s*, the only difference being that the lower end of its vertical hasta curves left instead of continuing below the base line²³. On the other hand, the appearance of the letter in *Śilevkoy*, which clearly renders the name of the king Seleucus (cf. below), confirms that we are dealing with a sibilant. Accordingly, the letter can be transliterated as *ś*.

The presence in the Phrygian alphabet of two letters for sibilants is not something entirely surprising. The use of two different letters for sibilants was earlier assumed

23 It is noteworthy that the letter *ś* attested in the Vezirhan inscription, although graphically different, is created according to a very similar principle, by adding a supplementary stroke to *s* (to its upper part in this case).

for Üyücek²⁴ and Vezirhan²⁵, although the shapes of *ś* (allegedly) found there are not identical. Two different letters for sibilants are further found in graffito B-108 from Daskyleion (Brixhe *op. cit.* 2004, p. 92-93). Strictly speaking, however, none of these texts features the letter *ś* in a context which provides unambiguous clues about its exact phonetic value. Consequently, Brixhe (*op. cit.* 2004, p. 26-28) attempted a different interpretation of the letter, assuming that it may be a regional variant of the arrow-shaped letter usually thought to render a sort of affricate (/ts/ or /dz/); this interpretation was adopted in Obrador-Cursach *op. cit.*: p. 33-38. In a recent article,²⁶ I already put forward arguments against this interpretation, suggesting that the central Phrygian alphabet in fact also knows two different letters for sibilants, thus mirroring the situation assumed earlier for the northwestern Phrygian alphabet. The second letter probably rendered all the different sorts of ‘unusual’ sibilant, from palatal ç to alveolar ʃ to the sharp (geminate) *ss*. In contrast, the arrow-shaped letter rendering the affricate *ts/dz* should be kept apart. The evidence of the new Gordion inscription now once again confirms this interpretation.

The distribution of the letter in the inscription agrees with the phonetic interpretation suggested in Oreshko *op. cit.* 2022²⁷. In *Śilevkos* and *śit-t* the letter appears before *i* and thus stands in all probability for a palatalized variant of *ś* (ç). In two further cases, *eś-k* and *ḡroteś-key*, it appears after *e*, which might imply

24 See Christopher W. M. Cox -Archibald Cameron, “A Native Inscription from the Myso-Phrygian Borderland”, *Klio* 25, 1932, pp. 34-49.

25 See Günter Neumann, “Die zwei Inschriften auf der Stele von Vezirhan”, *Frigi e frigio 1997: Atti del I Simposio Internazionale, Roma 16-17 ott. 1995*, eds. Gusmani, Roberto-Salvini, Mirjo-Vannicelli, Pietro, Rome 1997, pp. 13-32.

26 Rostyslav Oreshko, “The Rare Letters of the Phrygian Alphabet revisited”, *Writing Around the Ancient Mediterranean: Practices and Adaptations*, eds. Steele, Philippa M., Boyes, Philip J., Oxford-Philadelphia 2022, pp. 145-166.

27 In theory, the distribution pattern of the two letters in the text would not be incompatible with its interpretation as a purely *graphical* phenomenon: *ś* would be the form used at the beginning and in the middle of the word, while *s* was intended to be written at the absolute word end (cf. the use of two variants of *sigma* – normal vs. lunate – in Greek papyri and later manuscripts or, more generally, with the use of different letter variants in the Arabic script). This interpretation is not entirely impossible, but appears unlikely for at least three reasons. First, the Phrygian alphabet, in the form we have it, is not a connected script, which is the main reason for the emergence of the contextual letter variants. Second, although the ductus of the inscription demonstrates some cursive features, we are dealing finally with a lapidary text, and it is difficult to believe that the stone-cutter would have made additional efforts only to emulate the cursive style of the putative manuscript original. Third, this interpretation would be difficult to match with the distribution pattern of *ś/s* in Vezirhan and Üyücek.

that we are dealing with a similar case of palatalization. However, in *metebaes*, *perkamaneis* and *maneis* one finds the usual *s*, while in *opos-key* the letter *ś* appears after *o*. All this seems to imply that it is rather the following *k* which triggered a change of articulation, in these cases probably the shift to the alveolar *ʃ*. The same probably applies to *veiš-t*, if the letter here is indeed *ś* (and not *s*, cf. below). For *Parśaparnas* one may assume that the triggering factor was the preceding *r*. It is noteworthy that a parallel to this change is found in Lycian, where one finds the spelling *Parzza* (TL 44c: 2 and 14) for the very same ethnic name on which *Parśaparnas* is likely based (cf. below). This use of *ś* is contrasted with the use of simple *s* at the word ends in *metebaes*, *Parśaparnas*, *perkamaneis* and *maneis*.

Moreover, the present clear attestation of *ś* unexpectedly sheds a new light on the Üyücek inscription. A close examination of the photo given in Cox-Cameron 1932 (cf. fig. 5) reveals that a letter of identical shape is in fact also present in this inscription. It is found in the last but one (in conventional numeration 6th) line of the inscription and was mistaken for *n* by Cox and Cameron (1932: 38-39) and left without any interpretation by Brixhe (2004: 37, cf. his drawing on p. 34). Besides providing an important link between the Üyücek and the Gordion inscription, the discovery is also important in another respect. It disproves the existence in the Üyücek inscription of an *ś* having the shape of the Lydian letter *ś̄*. In fact, none of its three alleged attestations in the inscriptions is seen in any way clearly and its reading was in part already doubted by Brixhe (2004: 34-39). In all probability, in all these cases we are dealing with *t*.

4. Letter *u*. In both its occurrences in the inscription (in *puprayoy* and *olvomun*), the letter has an ‘inverted’ orientation, with the diagonal stroke added to the ‘back’ of the letter (i.e. the right side in the sinistroverse orientation). Such forms of the letter are sporadically found in the inscriptions from central Phrygia (cf. M-01c, W-10, G-204 or G-245), but here they are associated exclusively with graffiti executed in a somewhat sloppy style. In contrast, both Vezirhan and Üyücek feature ‘inverted’ *u* as the standard form of the letter.

5. Letter *e*. The shape of the letter is quite particular in the inscription: it consists of an ‘angle’ with a more or less smooth upper part – sometimes approaching the shape of a ‘hook’ – and two side-strokes added to it on the left; it is somewhat smaller than the inscription’s average letter size. Again, the letter has a very similar shape in the Vezirhan and Üyücek inscriptions, though here there is usually a somewhat longer ‘tail’ underneath.

In addition to these specific features linking the three inscriptions, one may note the closely comparable shapes of *a*, which is centrally symmetrical,²⁸ *d*, which is, in contrast, asymmetrical featuring a somewhat shorter right and a somewhat longer left hasta, the very small *o*, and *r* with a rather small loop. The shape of *k* in the Gordion inscription is somewhat different from that found in Vezirhan-Üyücek where it consists of a vertical hasta with a semicircular stroke to the left of it that does not touch the hasta. However, the same principle is present in the Gordion inscription: both *k* in *Şilevkoy-key* and that in *-key* at the end of line 3 consist of a vertical hasta and an ‘angle’ which does not touch it.

§3. *Arrangement of the text.*

The text is sinistroversive (i.e. written from right to left) except for one separate letter *k* which appears close to the left edge of the stone on the level between the second and the third lines (cf. figs. 2-4). On the whole, a sinistroversive text orientation is not unusual for Phrygian monuments since these do not give special preference to either direction of writing. It is noteworthy, however, that all the relatively late monuments of the ‘northwestern’ group (B-01 and B-04-07) are exclusively sinistroversive.

The lines terminate at different distances from the left edge. The reason for this irregularity is apparently the wish to not divide one word between two lines: when it seemed impossible to accommodate one full word in the available space, it was preferred to leave the line end uninscribed. Moreover, the space left at the end of line 6 is so large that one wonders if the next line should begin a new syntactic unit rather than simply a new word. Similar irregular line ends are also found in the Vezirhan inscription (Üyücek is too broken to be sure about this), but in other comparable Phrygian inscriptions on stone blocks (W-11 or B-07) there is continuous writing, with words being divided between two lines when necessary.

This concern to start the new line with a full word gave rise in line 4 to a curious phenomenon. Apparently having miscalculated the available space, the scribe had to transfer the final part of the last word onto the previous line in the space immediately above (*perkamaṅ^{ai}*). As far as one can see, this phenomenon is not attested in any other Phrygian text. It is known, however, from several Lydian inscriptions. Most systematically, the transfer onto the upper line is employed in

28 From the published photos, it is not fully clear whether the horizontal hasta is completely missing in the *a* of Vezirhan, as implied by the drawings of Neumann and Brixhe, or is simply incised less deeply and consequently is not readily apparent.

LW 10 where one finds it in five lines (ll. 8, 11, 15, 18 and 20); besides that it is attested in LW 8 (*nā-qi*^s in line 6), LW 71 (*šrml*^s in line 1) and in LW 115 (*kop*^s in line 5 and *Pajafu*^{is} in line 7)²⁹. The presence of this practice in Lydian inscriptions clearly correlates with the strong tendency not to divide words between lines: in the entire Lydian corpus one can identify only four certain cases of continuous writing (LW 6, 8, 9 and 108)³⁰. This makes a stark contrast with the Greek writing tradition in which the scribes only very rarely cared about not breaking the words between two lines.

Another curious feature of the text arrangement is the presence of blank spaces which separate words, or to be more precise, prosodic units consisting of a word and a clitic. For the most part, the blank signs are employed regularly and the word-structure of the text is perceptible on the visual level. However, in several cases the blank spaces are missing (or are not large enough to be clearly identified as such). This is especially the case in the second half of line 4, where not only are blank spaces missing but also the letters are set more densely – clearly reflecting a desperate attempt by the scribe to squeeze a long word into the line. In line 6 a blank space is missing before *olvomun*.

Lastly, one has to note that there are at least two instances when the words are separated by dots rather than simply by blank spaces. This is the case with *Antiyokoy* and *Šilevokoy* in the first line and with *olvomun* and *opos-key* in line 6. Such a dot is possibly present also after *Paršaparnas* in line 4, although this is less certain. It is not quite clear if the dot is a separate punctuation sign or is simply an alternative form of word division. In line 6, the dot appears to be separating two syntactical units, which may also apply for line 4 (cf. discussion below), but *Antiyokoy* · *Šilevokoy-key* very probably belong to the same syntactic unit. In the latter case, however, there

29 This curious aspect of the text organization was noticed by Buckler and duly reflected both in his renderings of the texts with Lydian letters (which is no small typographic feat) and in his transliterations by a special sign (l) (see William Buckler, H., *Lydian inscriptions. Part II* (Sardis VI), Leyden 1924, p. 15 and 18-19). This sign, however, disappeared completely in Gusmani's transliteration of the texts (see Roberto Gusmani, *Lydisches Wörterbuch. Mit grammatischer Skizze und Inschriftensammlung*, Heidelberg 1964, pp. 253-254) – although in his footnotes he makes mention of it – and, accordingly, from all subsequent discussions. Gusmani failed to recognize this phenomenon in LW 71 (cf. Roberto Gusmani, *Neue epichorische Schriftzeugnisse aus Sardis (1958-1971)*, Cambridge, MA 1975, p. 6-7), but correctly identified it in LW 115 (cf. Roberto Gusmani, Yilmaz Akkan, “Lydischer Fund aus dem Kaystroal”, *Kadmos* 43, 2004, pp. 139-150), again making no attempt to indicate it in transliteration.

30 For text restorations in LW 108, see Rostyslav Oreshko, “Mysians in Lydia (II): the evidence of the Lydian-Greek bilingual LW 108”, forthcoming 2.

is virtually no blank space between the words, and the dot may have been added later in order to make the division between the words clearer.

§4. *Observations on the readings.*

Line 1. There are no identifiable traces immediately before *Antiyokoy*, which implies that the word is preceded by a blank space. The identification of the fourth letter in *Śilevkoy* as *e* raises little doubt since the curve of the ‘hook’ can be seen clearly. The side strokes were apparently incised only slightly. The next letter is damaged, but the phonetic context makes its reading as *v* quite certain. The last two letters of *-key* are damaged but the rest are seen clearly enough to exclude other identifications.

Line 2. The ending of *mana-* is destroyed by the gouge mentioned earlier, with only the lower part of the vertical, slightly inclined hasta in the rightmost position extant (a short stroke to the right of it is apparently a secondary indentation). The identification of the letter as *n* is suggested first of all by the circumstance that both the preceding and the following word end in *-n*, implying that we may be dealing with one syntagm in acc.sg. This identification is further supported by the distance between *mana-* and the first letter of the following word, which corresponds well to the rather broad shape of *n* used in the inscription. Also, the trace of a diagonal stroke vaguely discernible under the gouge agrees with the identification.

The fourth letter of the next word is ambiguous, as it can be taken either for an *l*, inclined forward a little more than in other cases (cf. the first *l* in the word and those in *Śilevkoy* and *olvomun*), or for a *d* with a shorter second hasta than that observed in *Gordiyoy* and having a somewhat ‘rampant’ position. It is noteworthy that the same ambiguity is present in the Vezirhan inscription³¹. The reading of the present letter as *l* seems preferable. The slightly greater inclination in the direction of writing is not very surprising, and some other letters in the inscription also demonstrate this tendency, cf. especially the first three letters in *veban* and *b* in *metebaes*. A tilt in the opposite direction, combined with the shortness of the second diagonal hasta, would be more difficult to explain.

Line 3. At the beginning of the line one can see only a rather long straight diagonal stroke beginning in the upper part of the line. This can correspond to

31 Cf. especially *daker* in line 5 as contrasted with *dakerais* in line 7, where *d* looks entirely like *l* (as far as one can judge from the available photos and drawings); or *derativ* in line 9, in which the difference between *d* and *l* is very subtle.

either *l* or *m*. Both the length of the stroke and the absence of any traces in the lower part of the line speak for an *m*. The *b* of *metebaes* is unusually big and incised deeper than other letters in the word. It is difficult to explain this oddity. In theory, it might be a conscious attempt to emphasize the letter or the word it contains, although this would be odd given that the letter seems to stand in the middle of the word. Unfortunately, the meaning of the word is quite obscure, thus giving no support to this interpretation. Another possibility would be to see in it the result of a correction, although it is not immediately obvious what would have been the initial variant of the letter.

The second and the third letters of the next word are somewhat damaged by the gouge. The traces of the second letter consist of a vertical hasta with a downward diagonal stroke which starts, importantly, somewhat lower than the top of the vertical hasta which is still clearly discernible despite the gouge. This combination of features can correspond only to *k* (cf. especially the shape of *k* in *Antiyokoy*). The traces of the third letter well correspond to *m* – with the first inclined hasta still vaguely discernible under the gouge – and the attestation of $\mu\rho\tau\iota\varsigma$ in W-11 confirms the reading. The interpretation of *ek mroteś* as two words is suggested by comparative evidence (cf. below).

Line 4. In the space before the first clearly seen letter (*p*) there appears to be a vague horizontal stroke in the lower part of the line, which in theory might correspond to the lower part of an *ś*. However, although the stone is relatively well preserved in this part, it is impossible to identify any other traces of an *ś*, or indeed any other letter. Given that the reading *Parśaparnas* makes good sense as one word, the above-noted horizontal stroke is best interpreted as later damage to the stone in the blank space before the word.

The letters in the second part of the line are somewhat smaller and more densely set, and blank spaces are missing. At the very end of the line the letters are even more crowded. The lower part of the letter following *vei-* is somewhat damaged, but its identification as *ś* (rather than *s*) is more probable since there is no continuation of the vertical hasta downwards. The small letter following *pe-* is somewhat indistinct but its rounded top and the traces in the middle definitively speak for an *r*. The letter following *k* is also somewhat problematic epigraphically, as one can clearly see only a vertical and a long diagonal hasta. However, the fact that the letter appears between *kr-* and *-m-* unambiguously defines it as a vowel, so the only sensible reading is *a*. The last two letters in the line are slightly damaged

but can still be identified without much ambiguity. The first is *a*, its arch and even the horizontal stroke being seen distinctly enough. In the last letter, only the short diagonal stroke can be clearly discerned, and whatever the case, this should be attached to a vertical hasta (which can be figured out only vaguely). Morphological considerations (cf. below) allow the letter to be identified as *n* rather than *l*, with the second diagonal stroke at the very edge of the stone broken off. Three letters transferred onto the upper line can be read without much ambiguity as *-eis*, with the last letter being only slightly damaged. The analysis of the sequence as *veiṣ-t perkaman^{eiṣ}* follows from morpho-syntactical considerations (cf. below).

Line 5. The space before the first observable letter of the line (*e*) is damaged but traces of a semicircular element are still readily discernible. The diameter of the circle is rather large, thus better corresponding to the upper loop of *b* (cf. esp. that seen in]*metebaes*) rather than that of *r* which is unusually small in the inscription. The ending *-bey* corresponds to that of *ibey* found in the next line, and the meaning of the word agrees well with the context (cf. below), so the restoration [i]bey appears probable. The gouge affected two last letters of the next word beginning with *pupray-*. The traces are, however, clear enough and leave little doubt in the reading of the final part as *-oy*.

Line 6. The gouge damaged two letters of the last word in the line but the remaining traces are clear. The first letter can be identified as *b*, as no other letter has a similar upward-curling lower part, and the second can be identified as *e*. The reading is confirmed by the attestation of comparable forms (*ibey*, *ibeya* etc.) elsewhere in the Phrygian corpus (cf. below).

Line 7. Due to the damage to the stone, the reading of the second word in the line presents several difficulties. The first letter is unambiguously *a*, and the fourth letter is *t* as both its upper horizontal hasta and the lower part of the vertical one can be clearly discerned. In the third letter, one can discern a smooth hook-like upper part and a nearly horizontal stroke in the lower part, indications that speak for a *y*. The second letter is the most damaged one. Its general shape seems to be quite comparable with the following *y* but it is clear that it cannot be the same letter. Most probably, it is the other letter which features a hook-like shape in its upper part, *e*. The reading is corroborated by attestation of the form *aeey* elsewhere.

Philological commentary.

§5. Owing to space limitations, only a brief philological and linguistic commentary essential for understanding the basic contents of the text can be offered here. A more detailed discussion will be presented elsewhere.³²

Antiyokoy' Šilev̄koy-key: the words, connected by the enclitic conjunction *-key* 'and', clearly represent Phrygian forms of the well-known Greek names, Antiochus (Ἀντίοχος) and Seleucus (Σέλευκος), which are strongly associated with the kings of the Seleucid dynasty. As there are no clear indications that the inscription is an official text (a decree or suchlike), the names most probably are part of a dating formula, which agrees well with their appearance in the first line. The ending *-oy* is probably dative, although its interpretation as genitive cannot be fully excluded.

manan. Formally, the word is probably acc.sg., like the preceding and the following words. No exact counterpart of the word is found elsewhere in the Phrygian corpus. However, etymologically the word can be connected with *μανκα* 'stele' or 'grave monument', well attested in the Neo-Phrygian corpus and probably based on the PIE root **men-* 'think, remember'. The term can in general be interpreted as 'monument', corresponding semantically to Greek *μνημεῖον*. A late form of the word, *μανη*, previously misinterpreted to be a part of the word **κορο[υ]μανη*, is probably found in the Nakoleia Monument (2.2 [130], cf. Obrador-Cursach *op. cit.*: 527-529).

mlalin. The word is a hapax in the Phrygian corpus, and as far as one can see, the consonant cluster *ml* is not attested in any other Phrygian word. A similar word, *mlola*, is found, however, twice in a Lydian funerary inscription LW 5 (line 3). The context of the latter text implies that *mlola* designates a part of a chamber tomb (*wānas*). The Lydian word can have either a general meaning, as 'part' (cf. Gusmani *op. cit.* 1964, s.v.) or 'place', or be a more specific term for 'burial chamber' or another type of burial installation. As *i*-stems are rather rare in Phrygian, it is unlikely that the stem vowel of *mlali-* results from a spontaneous change of stem class in the process of borrowing from Lydian to Phrygian. Rather, the Phrygian word can be interpreted as an adjectival form going back to **mlaliyan*. As an adjective, *mlalin* possibly makes a combination with the preceding *manan*.

32 See Oreshko, Rostyslav, "Observations on the language of the newly discovered Phrygian inscription from Gordion (G-12)", forthcoming 1.

šit-t is a form of the demonstrative pronoun *si-* with an emphatic particle *-t*. The form probably results from *šin-t* (attested in the Vezirhan inscription, ll. 1 and 8), with an assimilation *nt > tt*, and is thus masculine acc.sg. The pronoun may well be connected with the preceding *manañ mlalin*.

Jmetebaes. Given the similarity of the final part of the word with such forms as *edaes* or *estaes*, it can be interpreted as a verb in aor.3.sg. It is not quite clear whether *metebaes* is a full word, or some part of it is missing. No directly comparable form is attested in the Phrygian corpus and the root of the verb cannot at present be identified with certainty.

ek mroteś. The second part of the letter sequence *ekmroteś* finds a rather exact parallel in $\mu\omicron\tau\iota\varsigma$ attested in the inscription W-11, 4, suggesting an analysis *ek mroteś*. The word *mroteś*, which may be either a nominative singular or nominative plural, can be interpreted either as ‘dead’ (as in Obrador-Cursach *op. cit.*, p. 95 and 305) or as ‘man, mortal’ (probably < **mrotiyas*, cf. OP *martiya-* or Skr. *martya-*). As for the element *ek*, it is not attested elsewhere in the Phrygian corpus. Although it exactly corresponds to the Greek preposition $\epsilon\kappa$ ‘from’, their identity is unlikely in view of both the grammatical case of *mroteś* ($\epsilon\kappa$ is used exclusively with genitive in Attic-Ionic) and of its complete absence in other Phrygian inscriptions. Instead, given the presence of the Lydian syntagm *eś-k mrey* further on in the text, one may tentatively suggest that *ek* renders the usual Lydian clause-initial particle *ak*. This interpretation agrees well with the position of *ek* after a verb (*Jmetebaes*), which both in Phrygian and in Lydian usually take clause-final position.

Parśaparnas. The word can be identified as a composite personal name of Persian origin. Its second part *-parna-* clearly corresponds to northwestern Iranian *farnah-* (= Avestan *x^aarənah-*) ‘(divine) splendour’ or ‘glory’. The first part is most probably based on the ethnic name of the Persians, *Pārsa*, cf. esp. *Māda-farnah-* ‘Glory of the Medes’³³. The name **Pārsa-farnah* is not directly attested in other sources but its existence was earlier hypothesized by Rüdiger Schmitt³⁴ on the basis of $\Pi\alpha\sigma\iota\phi\acute{\epsilon}\rho\nu\eta\varsigma$.

eś-k mrey. Neither *eśk* nor *mrey* is attested elsewhere in the Phrygian corpus and the former sounds patently alien in Phrygian. In contrast, both words would

33 See Walther Hinz, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*, Wiesbaden 1975, p. 155.

34 See Rüdiger Schmitt, *Iranische Personennamen in der griechischen Literatur vor Alexander d. Gr.* (Iranisches Personennamenbuch Bd. V, Faszikel 5a), Wien 2011, p. 264.

make good sense if read in Lydian. The former exactly corresponds to Lydian $e\acute{s}=k$, the common demonstrative pronoun $e\acute{s}t$ (neutr.nom./acc.sg.) followed by the enclitic conjunction $=k$ (with the elision of $-t$ before k). The word $mrey$ in its turn finds a close counterpart in $mruj$ ‘stele’,³⁵ the common designation of this sort of monument in Lydian. The combination $e\acute{s}=k mruj$ is directly attested in LW 3: 1, LW 8: 1, and LW 26a: 1. Although it is very surprising to find a Lydian syntagm in the Phrygian text, its identification makes good sense in the context, also agreeing well with other clues, such as the probable presence of yet another Lydian term ($mlalin$) and the Lydian features in the inscription’s graphic layout (cf. above), as well as the geographic origin of the probable author of the text.

veiš-t Perkaṃaṃeiš. The first word can be identified as a form of Phrygian possessive pronoun 3.sg. ‘his’, followed by the emphatic particle $-t$ (the same as in $šit-t$). The second word closely corresponds to Περγαμηνός, an ethnic adjective derived with the common suffix $-ην-$ from the name of Πέργαμον. The correspondence Greek η = Phrygian $a < \bar{a}$ is regular (e.g., Phr. *matar* = Gr. μήτηρ ‘mother’), and the appearance of k instead of γ in Greek does not look surprising in view of other evidence for devoicing of the voiced stops in Phrygian (e.g., Phr. *mekas* vs. Gr. μέγας ‘big’)³⁶. *Veiš-t Perkaṃaṃeiš* clearly represent a single syntagm which can be interpreted as ‘his Pergamenes’, the possessive pronoun apparently picking up *Paršaparnas* of the preceding clause. Grammatically, the ending $-eiš$ can be interpreted either as acc.pl. or dat.pl. As the preceding $e\acute{s}-k mrey$ likely represents acc.sg., the interpretation of *veiš-t Perkaṃaṃeiš* as dat.pl. seems more plausible.

Gordiyoy puprayoy. The first word is clearly the Phrygian form of the name Γόρδιον. In all probability, it is dative or locative, thus meaning either ‘to Gordion’ or ‘in Gordion’. The word *puprayoy* finds a close correspondence in *pupratoy* attested in the last line of the Vezirhan inscription (B-05: 13), settling the exact reading of the first letter there. As suggested earlier,³⁷ the respective passage of Vezirhan

35 For the reading of the last letter of the word as j (earlier read as d) see Rostyslav Oreshko, “Phonetic value of Lydian letter <d> revisited and the development of PIE $*d$ in Lydian”, *Wekwoes* 4, 2019, pp. 191-262.

36 As the name of Pergamon etymologically means simply ‘citadel’ or ‘fortress’, the Phrygian word might theoretically be interpreted as ‘inhabitant of the citadel’ and refer to the inhabitants of Gordion. However, the context does not lend much support to this quite specific meaning, and one would rather expect a different suffix (e.g. the usual adjectival suffix $-(iya-)$).

37 See Zsolt Simon, “Die letzte zeile der phrygischen Inschrift von Vezirhan”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 51, 2015, pp. 17-30 and Wojciech Sowa, “Griechisch-phrygische bilinguale Inschriften und die Stele von Vezirhan”, *Genres épigraphiques et langues d’attestation fragmentaire*

likely corresponds to the Greek beneficiary formula found after the Phrygian text, but exact correspondences between the semantic units in the Greek and the Phrygian passages are not fully clear. Now, the combination of *puprayoy* with *Gordiyoy* implies that the root *pupra-* renders the idea of ‘movement’ to a place, and consequently *pupratoy* of the Vezirhan inscription should correspond to Greek ἦκοντι ‘coming’ (part.pres.dat.sg.). The word *puprayoy* is probably a noun in dat.sg. meaning ‘comer’ or ‘wayfarer’.

veban. As I have argued in an earlier presentation,³⁸ the word *veban* does not mean ‘grave’ as it has been previously understood (cf. Obrador-Cursach *op. cit.*, p. 239-240 with further refs.), but rather it has a more or less abstract positive semantic. This is suggested first of all by the passage of the Vezirhan inscription just discussed (l. 13) where the word appears in the apodosis of the beneficiary formula. The present context appears to exactly correspond to that of the Vezirhan inscription. The original meaning of *veban* may be ‘protection’, but on the synchronic pragmatic level it probably simply expresses a general positive wish, thus roughly corresponding to English ‘good fortune’ or Turkish *Hayırlı uğurlu olsun.*

olvomun. The word is not found elsewhere in the corpus. However, its root can be tentatively identified in the word *olvos* possibly attested in the Germanos inscription (B-01: 8), where it was earlier read *oyvos* (cf. Brixhe-Lejeune *op. cit.*, p. 63-66). Neither of the two contexts provides a clue for its possible meaning. Etymologically, one may consider two possibilities. Firstly, one may compare it with Greek ὀλοός ‘destructive, deadly’ (< *ολορός), an adjective based on the verbal root which underlies ὄλλυμι ‘ruin, destroy’, in which case *olvomun* would make part of a negative formula. The second possibility would be to compare the root of *olvomun* with Greek ὅλος ‘whole, entire, complete’ which goes back to *hol-uo- < PIE *sol(H)-uo-.

opos̄ (opos). Again, the word is a hapax in the Phrygian corpus. Formally, the word is directly comparable with Latin *opus* (gen. *operis*) ‘work, labor, deed, action, accomplishment etc.’ which goes back to *opos-/opes-, and its cognates in

---

dans l'espace méditerranéen, eds. Dupraz, Emmanuel, Sowa, Wojciech, Mont-Saint-Aignan 2015, pp. 188-190.

38 ‘Observations on the Greek-Phrygian Monument from Nakoleia and interpretation of *veba-*’, presented on September 17, 2021 at the First Phrygian Workshop organized by Bartomeu Obrador-Cursach and Ignasi-Xavier Adiego (online).

Indo-Iranian (cf. Skr. *ápas-* ‘work’, Av. *apah-* ‘work’ etc.). Despite the fragmentary context, the presence of the word with such a meaning makes good sense, as it can be taken as a reference to either ‘military deeds’ or to the ‘monument’ as a structure.

ibey. The word is attested in the Vezirhan inscription (line 10), and is probably connected with the form *iben* attested in line 2 of the same inscription, and with the adjective *ibeya* found in the Germanos inscription (line 3). Its earlier interpretation as a pronominal form (cf. Obrador-Cursach *op. cit.*: p. 249 with further refs.) appears likely, but the connection with the root of the PIE reflexive pronoun **sVb^he-* is unconvincing. Rather, one may compare the word with Lydian *epaj* and Lycian *ebei*, both meaning ‘here’. All the forms can be explained as old loc.sg. based on the PIE demonstrative pronoun **(h₁)e-be/i-*.

aeȳ-t. The word *aeȳ* is attested in the Areyastis inscription (W-01a) and in the Germanos inscription (line 8), and likely represents a longer form of *ae* found in one of the inscriptions from Midas City (M-01f). The final *-t* is probably an emphatic particle. The attestation of the word before *maneis* precludes its interpretation as a verb (cf. Obrador-Cursach *op. cit.*, p. 162 with further refs.), and at the same time supports its interpretation as a preposition as suggested by Brixhe³⁹. The available contexts suggest a meaning ‘to’ or ‘for’.

maneis. The word possibly represents another grammatical form (acc.pl. or dat. pl.) of the noun *mana-* ‘monument’ attested earlier in the text. Alternatively, it may be another derivative based on the same PIE root **men-* ‘think, remember’ and mean ‘memory’. If the latter is correct, the combination *aeȳ-t maneis* may be interpreted as a counterpart of the common Greek collocation *μνήμης χάριν* (*μνείας ἔνεκεν*) ‘in memory’.

Translation.

§6. Needless to say, the translation given below is tentative, since without a full context and in the absence of direct parallels in the Phrygian corpus the interpretation of some words is no more than a learned guess. I have avoided, however, using a question mark with every uncertain word, in order to not to

39 See Claude Brixhe, “Comparaison et langues faiblement documentées: l'exemple du phrygien et de ses voyelles longues”, *La reconstruction des laryngales*, eds. Dor, Juliette - Kellens, Jean, Liège 1990, pp. 71-72, cf. Claude Brixhe, “Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplément II”, *Kadmos* 43, 2004, p. 41.

encumber the text. The Phrygian text is rendered in English, and the Lydian and supposedly ‘Lydianizing’ words are given in italicized French. It should be kept in mind that a significant portion of the text – possibly as much as 50% – is missing at the beginning of each line.

1. ...] (under) Antiochus and Seleucus.
2. ...] monument *funeraire* this
3. ...] he ...-ed. And the mortals/dead
4. ...] *Parsaparnas. Et cette stèle* for his Pergamenes
5. ...] to the wayfarer [he]re to Gordion – good fortune!
6. ...] and ... perdition/safety. And the work here
7. ...] ... to the monuments/in the memory.

Geographical and ethnocultural background of the text.

§7. A number of indications suggest that the inscription, although found at Gordion, originates from a different ethnolinguistic and cultural background. These indications are: the alphabet, linguistic features, and the two names found in the text. The combination of these factors allows the origin of the tradition reflected in the inscription to be pinpointed with fair accuracy.

As noted above, the inscription’s alphabet demonstrates similarities with the northwestern group of Phrygian monuments and especially with the Vezirhan and Üyücek texts. Given that the inscription is the first one from Gordion that can be called ‘Middle-Phrygian’ – and is moreover later than those from Vezirhan and Üyücek – one may ask if the similarity of script cannot reflect simply a sort of Middle-Phrygian alphabetical koine which spread, with minor variations, throughout the entire Phrygian dialectal zone in the 4th–3rd centuries BC. This perception is refuted by a number of facts. Firstly, among the stone inscriptions found in the Gordion region there is one clearly late text. This is G-11, consisting of three short sequences on three sides of a trapezoidal stone block (Brixhe *op. cit.* 2002, p. 31-37) which can be identified as a field boundary marker⁴⁰. The letters are

40 I was able to work on this stone in the depot of the Gordion Museum in the summer of 2021. Although a number of improvements in the readings could be made, there remains much uncertainty about the meaning of several words. The definition of the stone block as a boundary marker is based on the fact that the stone was found in the fields, and on the identification of a sequence [a]_{gro} on the third side of the block, which is likely a form of the Phrygian word corresponding to the Greek ἀγρός ‘field’.

much more rounded than those usually found in the graffiti from Gordion, and the shape of *s* – a smooth three-bar zigzag line – is clearly late. The stone most probably dates to the 4th or even the early 3rd century BC. Secondly, the letter shapes found in the numerous graffiti from the Gordion citadel show no significant similarities with those used in the present inscription. Although this is due in part to the fact that many of these graffiti date to earlier periods, some of them should belong to the 4th and early 3rd century BC, despite many uncertainties concerning the chronology of individual specimens. In contrast, the alphabet of the graffiti from Daskyleion (cf. Brixhe *op. cit.* 2004, p. 85-93) demonstrates essentially the same characteristics as found in the monumental inscriptions. Lastly, there is a late inscription, W-11, from the region of Dokimeion (northeast of modern Afyon) which can be dated to the 4th-early 3rd century (Brixhe *op. cit.* 2004, p. 7-26). The letter shapes and the style of this text are very close if not identical to those found in contemporary Greek monuments, showing little in common with the Phrygian inscriptions of the northwest. Thus, there is no reason to speak about a late ‘koinization’ of the alphabet in Phrygia: as far as can be seen, each sub-region retained its own writing tradition until all of them were obliterated in the process of Hellenization during the 3rd century BC. The similarities between the alphabet used in the present inscription and that of Vezirhan and Üyücek can only be interpreted as an indication of a northwestern origin for the former. Moreover, a small but highly significant detail – the correspondence in the shape of the letter *ś* found in the present text with that found in the Üyücek inscription – suggests a link with the more southerly parts of the general northwestern area, i.e. basically Mysia, rather than Bithynia or the region around Daskyleion. The correspondence in the visual organization of the present inscription with that of the Lydian texts (i.e. separate writing of words, and transferring words onto preceding lines) once again corroborates this.

The linguistic features of the inscription are no less telling. The dialect used is characterized by the same phenomenon of secondary syllable-closing glide *-y* at the word ends (cf. *-key* and *aeŷ*) that one finds in the northwestern zone and in W-01. But the differences within the group are no less significant. Firstly, the assimilated form *śit-t* of the Gordion inscription is in contrast to the *sin-t* found in the Vezirhan inscription. Secondly, the Gordion text shows Lydian influence. Although the presence of *mlalis* may simply be due to the genre specifics of the inscription, the presence of an entire syntagm *eś-k mreŷ* strongly implies that the inscription’s tradition derives from a region where Lydian was spoken along with Phrygian. This further confirms the evidence of the alphabet.

Lastly, there are two names, of which the ethnic *Perkamaneis* ('Pergamenes') is especially important. Although the exact context of the mention of the Pergamenes remains unclear, the very fact of their appearance is highly significant precisely against the background of the probable western links of the text. The region of Pergamon corresponds amazingly well with what the evidence of the alphabet and language implies. Pergamon is located approximately 250 km to the west of the Üyücek findspot, and geographically both places belong to Mysia. On the other hand, the region of Pergamon is immediately connected with Lydia via the valleys of the Caicus and the Lykos, and the temple of Athena in Pergamon is the findspot of a Lydian inscription (LW 40). There can be little doubt that a Lydian community was present in pre-Hellenistic Pergamon, and this circumstance presents a ready explanation for the use of the Lydian syntagm and the possible Lydian funerary term in the Gordion inscription. The concurrence between the three strands of evidence – epigraphy, language, and the ethnic name – is so good that one can with confidence conclude that the origin of the Gordion inscription is connected with the Pergamon region, despite the absence of direct epigraphical parallels there.

§8. The fact that the new inscription G-12 mentions a person bearing a Persian name introduces a curious nuance into the picture. It is not fully certain that *Paršaparnas* was the author of the text, though this is probable. In any event, the use of the pronoun 'his' with 'Pergamenes' establishes a close link between the two and strongly implies that *Paršaparnas* originated from the same geographic and probably linguistic background. Again, this is not very surprising, since relevant evidence bearing on the longstanding Persian settlement in the Pergamon region is provided by Xenophon.

At the end of his *Anabasis* (7.8.8-23) he describes a military undertaking against a Persian named Ἀσιδάτης who lived with his family and household in what appears to have been a sort of 'fortified villa' (τόρσις, lit. 'tower') located in the Caicus plain to the east of Pergamon, probably not far from the river Karkasos (mod. Ilias Çay). This τόρσις was not the only landed property of Asidates, because anticipating a second attack by the Greeks he escaped to the 'fortified villages below the town of Parthenion' (possibly northeast of Pergamon), which apparently also belonged to him. Moreover, Asidates was by no means the only Iranian present in the surrounding area. Xenophon (7.8.15) reports that, alarmed by shouting and

beacon fires, quite a number of other troops came to his aid: a certain Ἰταμένης,⁴¹ probably another Persian noble possessing lands in the region, with his own force; a large contingent from a place called Κομανία⁴² which consisted of 80 Assyrian hoplites and Hyrcanian horsemen, who are called ‘mercenaries of the [Persian] King’ (βασιλέως μισθοφόροι), as well as 800 light troops (πελτασταί); and an unspecified number of troops from Parthenion, Apollonia (located in the eastern part of the plain) and other nearby villages. It is doubtful that all the light troops consisted of ethnic Iranians – in all likelihood, the bulk of them were local men under the command of Persian officers, cf. the employment of Mysian troops as ‘outposts’ (προφυλακί) by Pharnabazus, mentioned by Xenophon (*Hellenica* 4.1.24). However, the households of Asidates and Itamenes consisted most probably of Persians and the same may apply to at least some of the men from the other villages. Thus, it is clear that already around 399 BC the population of the eastern part of the Caicus plain had a non-negligible Iranian component, being in this respect similar to the plains of Lydia⁴³.

It would be tempting to see in *Parśaparnas* a later representative of the Persian nobility settled in the Pergamene region. Like Asidates or Itamenes, he may have been the commander of a military contingent recruited for the most part from the local inhabitants of the surrounding area and which at some point was sent to Gordion (for the historical context cf. below). It is noteworthy that in this role *Parśaparnas* represents a close parallel to Pharnabazus, son of Artabazus, a Persian officer probably stemming from the dynasty of satraps of Hellespontine Phrygia, who, according to Plutarch (*Eumenes* 7.1), served in the army of Eumenes of Kardia around 322 BC⁴⁴. In all likelihood, *Parśaparnas* was born not in Persia but in Mysia, representing the third if not the fourth generation of the Persians living there, and despite his Iranian name his (second) mother tongue was probably the Mysian dialect of Phrygian.

41 The name is an emendation inspired by Thuk. 3.34.1 where a Persian named Ἰταμάνης is mentioned. Manuscripts attest Ἰταμέλις, Ἰταμελίσι, Ἰταβέλιος, Ἰταβέλις (cf. Schmitt, *ibid.*, pp. 207-208).

42 The place is not precisely located. The description indicates that it is a village or small town located in the vicinity, just like Parthenion and Apollonia. Given the geographical context, one may connect Κομανία with Καμα or Καμαι possibly located to the northwest of Hermokapeleia (cf. TAM II, p. 437-438). Xenophon’s form Κομανία may possibly be based on the ethnic Καμηνός.

43 For the Iranian presence in Lydia see in general Nicholas V. Sekunda, “Achaemenid colonization in Lydia”, *Revue des Études Anciennes* 87, 1985, pp. 7-30.

44 For this and other evidence for Persians in early Hellenistic Anatolia see Pierre Briant, “Les Iraniens d’Asie Mineure après la chute de l’Empire achéménide. (À propos de l’inscription d’Amyzon)”, *Dialogues d’histoire ancienne* 11, 1985, pp. 166-195.

Nature of the associated monument.

§9. Due to the fragmentary character of the text, the genre of the inscription and the nature of the monument with which it was once associated are not immediately evident. Still, available clues suggest that it was a funerary monument, though probably a rather unusual one.

The first indication comes from the findspot of the stone. As noted, it was found some 250 m to the northwest of the Gordion Citadel Mound, across the modern Sakarya River, which corresponds to the territory of the so-called ‘Outer Town’. In the Hellenistic period both the ‘Lower Town’, located closer to the Citadel Mound, and the ‘Outer Town’ were largely abandoned, and at least some parts of their territory were used for burials⁴⁵. It is noteworthy that a kilometer to the west of the inscription’s findspot a Hellenistic tomb was found under a tumulus (Tumulus O)⁴⁶. Given this situation, the simplest – though not the only possible – interpretation of the stone would be a funerary inscription. At the same time, its interpretation as an official text is virtually excluded.

The second clue is provided by the shape of the stone. As mentioned, it is not a stele but a horizontal slab. This necessarily means that the stone was a part of some larger structure. This circumstance can be brought into agreement with the indications of the text, subtle though they are. If *manas* in line 2 does not necessarily imply that we are dealing with a complex funerary structure – in the Nakolea Monument *μavη* seems to designate the stone pillar itself – two other words are more suggestive. *Mlalis* is probably connected with the Lydian *mlola* which refers to a part of a tomb chamber, most probably a separate ‘room’. The form *maneis* in line 7, if interpreted correctly as pl. of *mana*, would also confirm that the monument consisted of several elements. A further corroboration of the funerary character of the text is given by the word *μrotēs* which is etymologically connected with ‘death’, although in theory it can mean ‘mortal’.

However, is not fully clear to whom the burial monument once belonged. On the one hand, there is *Paršaparnas*, and it is possible that he, as the only person

45 See Mary M. Voigt, “Gordion: The Rise and Fall of an Iron Age Capital”, *Across the Anatolian Plateau*, ed. Hopkins, David C., Boston 2002, p. 195, cf. Elspeth R. M. Dusinger, “The collapse of empire at Gordion in the transition from the Achaemenid to the Hellenistic world”, *Anatolian Studies* 69, 2019, p. 121.

46 See Rodney S. Young, “The Campaign of 1955 at Gordion: Preliminary Report”, *American Journal of Archaeology* 60, 1956, pp. 250-252.

mentioned by name in the extant part of the text, is the owner of the monument and the author of the inscription. On the other hand, there is the beginning of the phrase ‘*Et cette stèle for his Pergamenes ...*’. Although it remains obscure how *mrey* relates to *manan mlalin*, the clause gives the impression that the monument was somehow connected also with the Pergamenes, who probably were, as suggested above, the men serving under the command of *Paršaparnas*. In fact, taking into consideration the particular circumstances of the presence of a Pergamene contingent at Gordion, and the likely personal bond between *Paršaparnas* and his men, it is entirely possible that the structure was conceived both as a funerary monument for the former and as a monument commemorating the death of the latter – but not necessarily serving as their grave.

Whatever the case, it is unlikely that the structure was simply an underground tomb comparable with that discovered beneath Tumulus O. The text makes it reasonably clear that it was supposed to be read. Especially eloquent in this respect is line 5 which seems to explicitly address those coming to Gordion. This circumstance is crucial for the reconstruction of the shape and location of the monument: the inscription was very probably set up in a way that it could easily be noticed by those who passed by. This implies first of all that the monument stood close to the road which approached Gordion from the west – which is of course not very surprising given the examples from other necropolises. Second, the inscription should have been in a visually prominent position. Possibly the simplest option would be to assume that the inscribed block served as a lintel above the entrance to a free-standing funerary construction. In contrast, it is very difficult to imagine how a horizontal block could have been combined with the kind of tumulus familiar at Gordion, as these typically lack dromoi.

Furthermore, in light of the Mysian links of the inscription and the owner(s) of the monument, there is no particular reason to expect that it would be a typical Gordion tumulus. Rather, it should be a type of funerary construction specific to the region where *Paršaparnas* and his soldiers came from. Free-standing funerary monuments were, however, not typical of the local tradition in central western Anatolia, in the way they were in Lycia for instance. And yet, they are not completely unknown, though belonging to a different cultural stratum: that associated with the Persians. The most famous example of such a monument is Taş Kule, a rock-cut free-standing tomb to the east of Phacaea, located only about 70 km from Pergamon. This monument finds a close parallel in the tomb

of Cyrus at Pasargadae but also integrates some local architectural elements, so it was constructed in all probability by a Persian noble living in the region⁴⁷. Another example of a ‘Persianizing’ monument, although constructed in a very different style, is the Pyramid Tomb at Sardis belonging to the early Achaemenid period. As *Parsaparnas* very probably hailed from the same class of Persian or ‘Persianizing’ elite as the builder of Taş Kule – which he very probably had a chance to see – it is not impossible that his monument constructed at Gordion had a comparable appearance. Unlike Taş Kule, however, it would have been constructed from stone blocks, which in all probability were subsequently robbed to be re-used as building material for some later, more prosaic construction.

Dating and historical context.

§10. The dating ‘(under) Antiochus and Seleucus’ may seem at first glance to be imprecise, as the majority of the kings of the Seleucid dynasty bore one of these two names – in particular all the kings who ruled between 306 BC and 162 BC (when Demetrios Soter took the throne). In reality, however, this indication establishes a rather precise dating, far superior to anything obtainable for the vast majority of other Phrygian inscriptions.

The crucial indication comes from the sequence of the names. The sequence *Antiyokoy Śilevkoy-key* straightforwardly implies that the former was the older and principal co-regent and the latter the junior one. In theory, this combination would suit several pairs of Antiochus-Seleucus, but in practice there is only one sensible possibility from a historical point of view, that of Antiochus I Soter (281-261) and his elder son Seleucus. The latter is indeed known to have been the official co-regent of his father from 280 BC until his (suspected) conspiracy and death in 268 BC. As co-regents they are found also in Greek inscriptions from Asia Minor, frequently in the dating formula βασιλευόντων Ἀντιόχου καὶ Σελεύκου⁴⁸. In contrast, Antiochus II Theos (261-246 BC) named his eldest son Seleucus (II Callinicus) as his successor only shortly before his death in 246 BC. Antiochus III Megas (222-187 BC), on the other hand, co-ruled with his son Seleucus IV Philopator only for two years, in 189-187 BC, which is too short to be credible as a dating in an inscription (and anyway it is too late).

⁴⁷ See in detail Cahill, Nicholas D., “Taş Kule: A Persian-Period Tomb near Phokaia”, *American Journal of Archaeology* 92/4, 1988, pp. 481-501.

⁴⁸ E.g. TAM V, 2 881 (ll. 2-3); TAM V, 3 1545 (l. 5); IK Laodikeia am Lykos 1 (ll. 1-2); IMT Skam/NebTäler 193 (ll. 12-13).

The dating of the inscription to the co-reign of Antiochus I Soter and his son in 280-268 BC perfectly agrees, first of all, with two general historical considerations. Firstly, the very use in the text of an epichoric Phrygian alphabet and the Phrygian language strongly speaks for a relatively earlier date within the Hellenistic period. All other known Middle-Phrygian inscriptions are older, belonging generally to the time span between the late 6th and the late 4th century BC; the latest hitherto known inscription is probably W-11 belonging to around 300 BC. As far as one can judge, the use of epichoric alphabets and languages had been gradually ousted by the use of Greek as the official language following the Macedonian conquest of Anatolia. This was the case not only in Phrygia but also in Lydia, Caria and Lycia, where there are only a few inscriptions that can be dated after ca. 320 BC. The process of linguistic and alphabetical Hellenization was probably not linear, and it is quite possible that in some regions the ancient alphabetical tradition was retained for longer than was the case in the principal political centers such as Sardis and Xanthos. But it seems quite unlikely that there remained many such places after two generations from the conquest (i.e. after ca. 270 BC).

Second, there is the Galatian factor. The Galatians invaded Asia Minor in the winter months of 278/77 BC via the Hellespont and appear to have been active first in the northwestern parts of Anatolia, chiefly Bithynia and western Paphlagonia, undertaking raids in different directions, and aiming especially at the rich cities of western Anatolia⁴⁹. The chronology of the Galatian expansion in Central Anatolia is not very clear, but it is generally agreed that the Galatians – more precisely probably the tribe of the Tolistobogii – occupied the region around Gordion during the 260s BC⁵⁰. Obviously, this led to major changes in the ethnic composition and the culture of the region. The construction of a monument connected with a Persian noble and the Pergamenes, as well as the very use of the Phrygian alphabet and language at Gordion after ca. 260 BC, seems to be quite improbable.

§30. What is especially important, however, is that the dating to the early part of Antiochus I's reign presents a sensible historical framework for the appearance of a Pergamene contingent led by a Persian at Gordion. As a result of the Battle of Corupedium in Lydia in 281 BC, in which Seleucus I Nicator defeated Lysimachus,

49 Cf. in general Mitchell, *ibid.*, 1993, pp. 13-20.

50 See, e.g., Mitchell, *ibid.*, 1993, pp. 51-58, Darbyshire et al., *ibid.*, p. 78, and Dusinger, *ibid.*, p. 121, all with further literature.

the greater part of Anatolia (excluding only Cappadocia and Pontus) came under the control of the Seleucid dynasty. At this point, the region of Gordion also certainly belonged to the Empire of Seleucus, if it had not been taken already after the Battle of Ipsus in 301 BC. A year earlier (282 BC), Philetaerus, the commander of the fortress of Pergamon and the keeper of its treasury, defected from Lysimachus to Seleucus⁵¹. Philetaerus is also known to have purchased the body of Seleucus, who had been killed only several months after the battle of Corupedium by Ptolemy Ceraunus. After having the body cremated, Philetaerus sent the ashes to Antiochus. These actions probably established a good personal relationship with the latter, securing the position of Philetaerus as the ruler of Pergamon and giving him a degree of independence under Seleucid suzerainty. Using the significant funds he had at his disposal, Philetaerus not only engaged in building activities at Pergamon but also tried to forge good relationships with other polities in the region, by supporting them with money or troops. An especially relevant piece of evidence is found in an inscription from Cyzicus (IMT Kyz Kapu Dağ 1485) which, among other things, mentions on two occasions the dispatch of Pergamene troops for ‘guarding the territory’ of the city (ll. 6-7: φυλακὴν τῆς χώρας ἵππους πεντήκοντα and l. 13: φυλακὴν τῆς χώρας). The second occasion, which can be dated to 278/77 BC, is clearly the invasion of the Galatians, which is explicitly mentioned later in the text (l. 18-19: ἐν τῷ πολέμῳ τῷ πρὸς τοὺς Γαλάτας γ[ενομένῳ]).

It appears highly likely that the presence of the Pergamene contingent under the command of *Parśaprnas* at Gordion should likewise be seen in the context of the Galatian invasion. The evidence concerning Antiochus’ engagement with the Galatians is very scarce, although there can be little doubt that they presented a major challenge to his rule in Anatolia. Ancient sources essentially reduce Antiochus’ encounter with the Galatians to a single event, dubbed in modern scholarship the ‘Elephant Battle’, in which Antiochus defeated the Galatians and thereby curbed their further expansion to the south⁵². Neither the place nor the exact date of the battle -if there was indeed only one battle- is known

51 See in general Esther V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, Ithaca-New York, 1971, pp. 14-21.

52 See Wörle, Michael, “Antiochos I., Achaïos der Ältere und die Galater: Eine neue Inschrift in Denizli”, *Chiron* 5, 1975, p. 65-69; Altay Coşkun, “Galatians and Seleucids: A Century of Conflict and Cooperation”, *Seleucid Dissolution: The Sinking of the Anchor*, eds. Erickson, Kyle –Ramsey, Gillian, Wiesbaden 2011, pp. 114-17 and Altay Coşkun, “Deconstructing a Myth of Seleucid History: the So-Called ‘Elephant Victory’ over the Galatians Revisited”, *Phoenix* 66, 2012, pp. 57-73 with further refs.

with certainty, but a date between 276 and 274 BC appears most probable for at least the first major encounter. One may suggest that the Pergamene troops led by *Paršaprnas* formed one of the military contingents engaged by Antiochus to counter the Galatian attacks. General considerations imply that the battle should have taken place not too far from the mountainous parts of northwestern Anatolia, where the Galatians were operating in the early phase of their migration into Anatolia. The region around Gordion, which quite probably still retained its importance as a fortress in the early Hellenistic period, would have been well-suited as a mustering place for the troops of Antiochus, a number of which he apparently brought with him from the eastern provinces, while others were recruited from the armies of local Anatolian governors such as Philetaerus of Pergamon. It seems thus quite probable that *Paršaprnas* and his men saw the battle elephants of Antiochus trampling the mustachioed Galatian warriors somewhere to the northwest of Gordion, which introduces one more colorful touch into the extraordinary story told by the inscription⁵³. Whether *Paršaparnas* was killed in the battle or not, the monument should have been constructed at Gordion when it was still felt to be a relatively safe place. These observations allow the dating of the inscription to be narrowed to 276-270 BC. The story sheds yet a little more light on the history of early Hellenistic Gordion, showing that even in this period it remained an interesting place which saw far more curious things than Alexander cutting his knot.

53 Whether the inscription mentioned elephants – be it in the form **elebas* or as a Persian borrowing **pirus* (**pilus*) – remains to be seen, if the missing part of the inscription can be located.

Acknowledgements

We are very grateful to the Ministry of Culture and Tourism, to the Anatolian Civilizations Museum and especially its director Yusuf Kırac, and to the Penn Museum Gordion Project, for their advice and support. The part of the text written by Rostyslav Oreshko (epigraphic, philological and linguistic analysis of the inscription) makes part of his project ‘Balkan Peoples of Anatolia: Migration, Assimilation and Cultural Contact in Anatolia around 1400 BC-300 BC’ which has received funding from the European Union’s Horizon 2020 research and innovation program under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No 101033019. Rostyslav Oreshko is also very grateful to Gareth Darbyshire who kindly agreed to check the style of the text and provided him with details concerning the circumstances of the inscription’s discovery. All faults that remain are of course his sole responsibility.

Author Contributions

Conceiving the Study	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
Data Collection	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
Data Analysis	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
Writing up	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
Submission and Revision	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest / Çıkar çatışması bulunmamıştır.

BIBLIOGRAPHY

- Arslan, Murat, *Galatlar: Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi*, İstanbul 2000.
- Briant, Pierre, “Les Iraniens d’Asie Mineure après la chute de l’Empire achéménide. (À propos de l’inscription d’Amyzon)”, *Dialogues d’histoire ancienne* 11, 1985, pp. 166-195.
- Brixhe, Claude, “Comparaison et langues faiblement documentées : l’exemple du phrygien et de ses voyelles longues”, *La reconstruction des laryngales*, eds. Dor, Juliette – Kellens, Jean, Liège 1990, pp. 59-99.
- Brixhe, Claude, “Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplément I”, *Kadmos* 41, 2002, pp. 1-102.
- Brixhe, Claude, “Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplément II”, *Kadmos* 43, 2004, pp. 1-130.
- Brixhe, Claude – Lejeune, Michel, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes I: Texte. II: Planches*, Paris 1984.
- Buckler, William H., *Lydian inscriptions. Part II* (Sardis VI), Leyden 1924.
- Cahill, Nicholas D., “Taş Kule: A Persian-Period Tomb near Phokaia”, *American Journal of Archaeology* 92/4, 1988, pp. 481-501.
- Coşkun, Altay, “Galatians and Seleucids: A Century of Conflict and Cooperation”, *Seleucid Dissolution: The Sinking of the Anchor*, eds. Erickson, Kyle – Ramsey, Gillian, Wiesbaden 2011, pp. 85-106.
- Coşkun, Altay, “Intercultural Anthroponomy in Hellenistic and Roman Galatia. With Maps Drafted by Michael Grün and April Ross”, *GEPHYRA* 9, 2012, pp. 51-68.
- Coşkun, Altay, “Deconstructing a Myth of Seleucid History: the So-Called ‘Elephant Victory’ over the Galatians Revisited”, *Phoenix* 66, 2012, pp. 57-73.
- Coşkun, Altay, “Galat Krallıkları / The Galatian Kingdoms”, *Hellenistik ve Roma İmparatorluğu dönemlerinde Anadolu – Anatolia in the Hellenistic and Roman Imperial Periods*, ed. Oğuz Tekin, İstanbul 2019, pp. 146-163.
- Cox, Christopher W. M. – Cameron, Archibald, “A Native Inscription from the Myso-Phrygian Borderland”, *Klio* 25, 1932, pp. 34-49.
- Darbyshire, Gareth – Mitchell, Stephen – Vardar, Levent E., “The Galatian settlement in Asia Minor”, *Anatolian Studies* 50, 2000, pp. 75-97.

DeVries, Keith, "The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research", *American Journal of Archaeology* 94, 1990, pp. 371-406.

Dusinberre, Elspeth R. M. "The collapse of empire at Gordion in the transition from the Achaemenid to the Hellenistic world", *Anatolian Studies* 69, 2019, pp. 109-132.

Gençler Güray, Çiğdem, "Ankyra Çevresi'de Roma Dönemi İzleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 61/2, 2021, pp. 1027-1053.

Goldman, Andrew, "Reconstruction The Roman-Period Town at Gordion", *The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion*, ed. Kealhofer, Lisa, Philadelphia PA, 2005, pp. 56-67.

Gusmani, Roberto, *Lydisches Wörterbuch. Mit grammatischer Skizze und Inschriftensammlung*, Heidelberg 1964.

Gusmani, Roberto, *Neue epichorische Schriftzeugnisse aus Sardis (1958-1971)*, Cambridge, MA 1975.

Gusmani, Roberto, Akkan, Yılmaz, "Lydischer Fund aus dem Kaystrostal", *Kadmos* 43, 2004, pp. 139-150.

Hansen, Esther V., *The Attalids of Pergamon*, Ithaca-New York 1971.

Henrickson, Robert C. - M. James Blackman, "Hellenistic Production of Terracotta Roof Tiles among the Ceramic Industries at Gordion," *Oxford Journal of Archaeology* 18/3, 1999, pp. 307-326.

Hinz, Walther, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*, Wiesbaden 1975.

IMT = *Inschriften Mysia & Troas*, eds. Barth, Matthias and Stauber, Josef. Leopold Wenger Institut. Universität München. Version of 25.8.1993 (Ibycus). Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Mysia, «Kyzikene, Kapu Dağ», nos. 1401-1856.

Kaya, Mehmet A., *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, İzmir 2000.

Mitchell, Stephen, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor 1: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford 1993.

Mitchell, Stephen, "The Galatians: Representation and Reality", *A Companion to the Hellenistic World*, ed. Erskine, Andrew, Oxford 2003, pp. 280-293.

Neumann, Günter, "Die zwei Inschriften auf der Stele von Vezirhan", *Frigi e frigio 1997: Atti del 1° Simposio Internazionale, Roma 16-17 ott. 1995*, eds. Gusmani, Roberto – Salvini, Mirjo – Vannicelli, Pietro, Rome 1997, pp. 13-32.

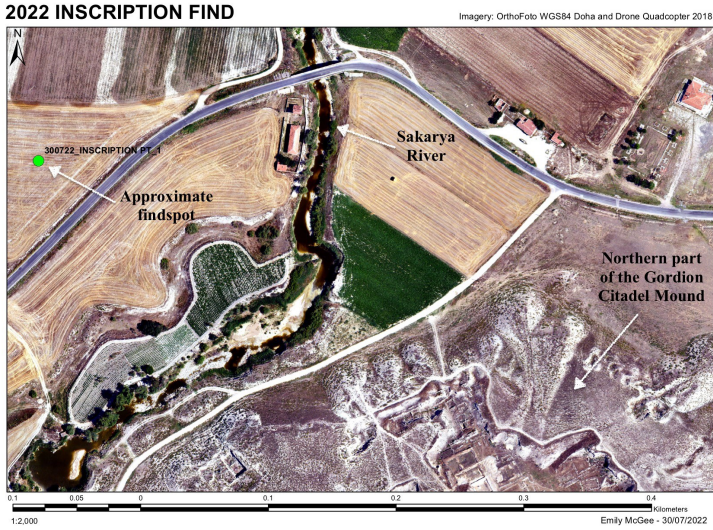
- Obrador-Cursach, Bartomeu, *The Phrygian Language*, Leiden 2020.
- Oreshko, Rostyslav, “Phonetic value of Lydian letter <d> revisited and the development of PIE *d in Lydian”, *Wekwos* 4, 2019, pp. 191-262.
- Oreshko, Rostyslav, “The Rare Letters of the Phrygian Alphabet revisited”, *Writing Around the Ancient Mediterranean: Practices and Adaptations*, eds. Steele, Philippa M., Boyes, Philip J., Oxford-Philadelphia 2022, pp. 145-166.
- Oreshko, Rostyslav, “Observations on the language of the newly discovered Phrygian inscription from Gordion (G-12)”, forthcoming 1.
- Oreshko, Rostyslav, “Mysians in Lydia (II): the evidence of the Lydian-Greek bilingual LW 108”, forthcoming 2.
- Sams, G. Kenneth – Voigt, Mary M., “Work at Gordion”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 11/2, 1990, pp. 77-105.
- Schmitt, Rüdiger, *Iranische Personennamen in der griechischen Literatur vor Alexander d. Gr.* (Iranisches Personennamenbuch Bd. V, Faszikel 5a), Wien 2011.
- Sekunda, Nicholas V. “Achaemenid colonization in Lydia”, *Revue des Études Anciennes* 87, 1985, pp. 7-30.
- Simon, Zsolt, “Die letzte zeile der phrygischen Inschrift von Vezirhan”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 51, 2015, pp. 17-30.
- Sowa, Wojciech, “Griechisch-phrygische bilinguale Inschriften und die Stele von Vezirhan”, *Genres épigraphiques et langues d’ attestation fragmentaire dans l’espace méditerranéen*, eds. Dupraz, Emmanuel, Sowa, Wojciech, Mont-Saint-Aignan 2015, pp. 177-192.
- Vardar, Levent E. “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İleri 2003”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2003-2004 Yılı* 2005, pp. 309-332.
- Vardar, Levent E. – Akyürek Vardar, Nalan, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996”, *XV. AST – I*, 1998, pp. 245-279.
- Vardar, Levent E. – Akyürek Vardar, Nalan, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1997”, *XVI. AST – I*, 1999, pp. 287-295.
- Vardar, Levent E. – Akyürek Vardar, Nalan, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1998”, *XVII. AST – I*, 2000, p. 163-168.
- Voigt, Mary M. “Gordion: The Rise and Fall of an Iron Age Capital”, *Across the Anatolian Plateau*, ed. Hopkins, David C., Boston 2002, pp. 187-96.

Voigt, Mary M. – DeVries, Keith – Henrickson, Robert C. – Lawall, Mark – Marsh, Ben – Gürsan-Salzman, Ayşe – Young, T. Cuyler, Jr. “Fieldwork at Gordion: 1993-1995”, *Anatolica* 23, 1997, p. 1-59.

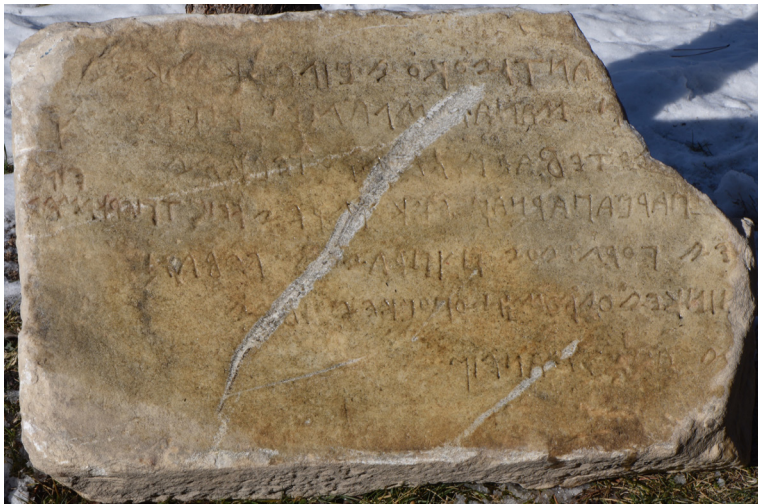
Wörrle, Michael, “Antiochos I., Achaios der Ältere und die Galater: Eine neue Inschrift in Denizli”, *Chiron* 5, 1975, pp. 59-87.

Young, Rodney S. “The Campaign of 1955 at Gordion: Preliminary Report”, *American Journal of Archaeology* 60, 1956, pp. 249-266.

FIGURES

Figure 1: Approximate findspot of the inscription⁵⁴

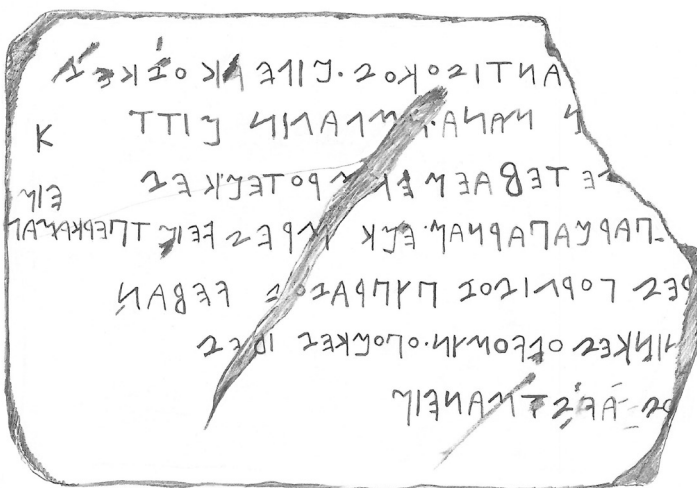

Figure 2: New inscription G-12 in natural light (photo by Ahmet Remzi Erdoğan)

54 The caption in the upper part of the image ('2022 inscription find') is somewhat misleading: as noted, the inscription was actually found in 2021, and 2022 is the year of its 'second discovery' by the museum staff and the Gordion Archaeological Project.

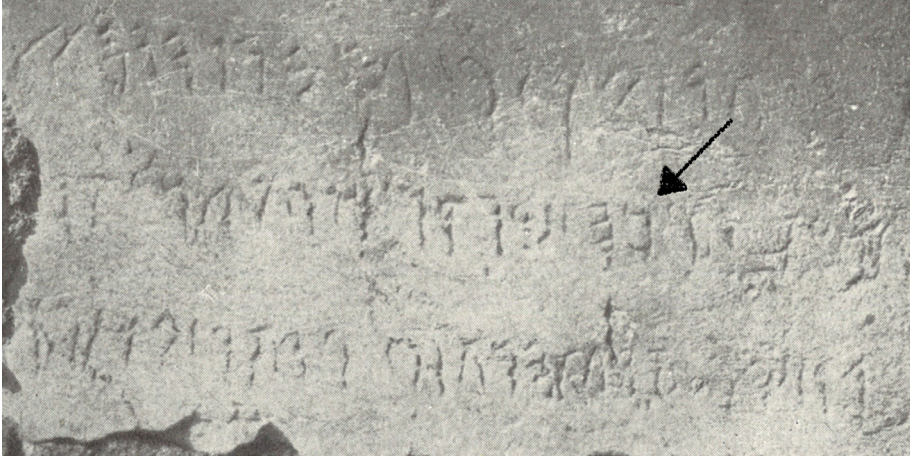

Figure 3: A digitally improved photo of the inscription G-12 (by Ahmet Remzi Erdoğan)

Figure 4: Drawing of the inscription G-12 (by Rostyslav Oreshko)

Figure 5: The lower part of the Üyücek inscription featuring the letter *s* (indicated by the arrow), *apud* Cox-Cameron 1932: fig.3.

Xueyantuo'nun Kökenleri ve Tarihlerindeki Boşluklar

Gökay Yavrucuk*

Öz

Friedrich Hirth'in Çin kaynaklarındaki Xueyanuo'nun Sir Tarduş olduğu fikri kısa süre için genel kabul gördüyse de sonraki araştırmalar başka sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Hirth, Xue'nin *Tonyukuk Yazıtı*'ndaki Sir olduğundan emin olmakla birlikte, Yantuo'nun Tarduş olduğunu kanıtlayamamıştır. *Tongdian*'in Yantuoları Helanlarla özdeşleştirilmesi yeni araştırmalara yön vermiştir. Araştırmacılar Helan ve Yantuo kelimelerinin Türkçe karşılıklarına odaklanmış ve Yantuo'nun Tarduş olmadığı kanıtlanmıştır. Fakat Yantuoların tarihleri devamlılık içinde aydınlatılamamış, büyük boşluklar kalmıştır. Diğer Yandan Xue'nin anlamı ve Xuelerin tarihi üzerinde durulmamıştır. Bu çalışmada *Tongdian*'in kurduğu Hela-Helan-Yantuo özdeşliği sorgulanmıştır. Yantuo ismi kaynaklarda ortaya çıkıncaya kadar Helanların vaziyetine dair kayıtlar araştırılmak suretiyle Yantuo tarihinin boşluklarının doldurulması için çalışılmış, Xuelerin kökenine ve Xueyantuo adının kaynaklarda belirmesine kadarki tarihlerine dair kayıtlar incelenerek Xuelerin Yantuoları ele geçirdiği tarihin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Xueyantuo Kağanlığı'nın yıkılışından sonra Xueyantuo boyunun akıbeti sorgulanırken nihayet *Tonyukuk Yazıtı*'nda görülen Sir'in bir boy adı olarak Çin kaynaklarınca zikredilen Xue Boyu olup olmadığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sir, Xueyantuo, Helai, Helan, Yantuo, Boma, Chigan, Xuegan.

* Dr., - PhD., Ankara/TÜRKİYE, gokayyavrucuk@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-1787-6282>
Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

Origins of Xueyantuo and Gaps on Their History

Abstract

Although Friedrich Hirth's idea that Xueyantuo of Chinese sources was Sir Tardush was generally accepted for a short time, subsequent research has revealed different results. Hirth, while confident in asserting that Xue corresponds to Sir based on the Tonyukuk Inscription, faced challenges in providing conclusive evidence for the proposition that Yantuo is synonymous with Tardush. *Tongdian's* identify Yantuo with Helan gave shape to new studies. Researches focused on to find out Turkish original name for Yantuo and it is understood that Yantuo has not been illuminated throughout the course of the ongoing process, leaving significant gaps. Additionally, there has been no thorough examination of the meaning of Xue and the history of the Xues. In this study, the identity equivalence established by *Tongdian* between Hela-Helan and Yantuo has been critically examined. Efforts have been undertaken in this study to fill the gaps in the history of Yantuo by researching records on the state of Helans until the emergence of the name Yantuo in the sources. Records on the origins of Xue and their history before Xueyantuo name appeared in sources are evaluated. It is tried to find out when Xue seized Yantuo. The fate of the Xueyantuo tribe has been questioned following the downfall of the Xueyantuo Khaganate, and an examination has been conducted to determine whether the Sir mentioned in the Tonyukuk Inscription, as a tribal name, corresponds to the Xue Tribe recorded in Chinese sources.

Keywords: Sir, Xueyantuo, Helai, Helan, Yantuo, Boma, Chigan, Xuegan.

Giriş

Friedrich Hirth, Tonyukuk Anıtı üzerine yaptığı çalışmada Çin kaynaklarındaki Xueyantuo'nun¹ Sir-Tarduş'a karşılık geldiğini öne sürer². 薛延陀 adının ilk karakterinin (薛) "xue" okunuyor olması sebebiyle Sir'e tekabül ettiği fikrine dilbilimsel açıdan karşı çıkılamayacağından emindir. Yantuo'nun Tarduş'u karşıladığını aynı özgüvenle savunamamıştır. Çünkü bunun için 延 karakterinin "誕dan" okunması gerektiğini düşünmektedir ancak bunu kanıtlayamaz³. Yine de

1 薛延陀 veya 薛延随

2 Friedrich Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonyuquq. Beiträge zur Geschichte der OstTürken im 7. und 8. Jahrhundert nach Chinesischen Quellen", *Die Altürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*, 1899, s. 129.

3 Hirth, agm., s. 129.

görüşünden vazgeçmeyen Hirth'in bu görüşünü daha sonra Edouard Chavannes kabul ederek yaygınlaştırmıştır⁴. Çin'de yapılan araştırmalarda da Türkçe yazıtlarda geçen "Sir Bodun" ifadesi 薛人民 "Sir Halkı" olarak çevrilir⁵. Josef Marquart genellikle İstemi Yabgu ile özdeşleştirilen Latin kaynaklarında Sizaboul, Arap ve İran kaynaklarında Sinjibu olarak geçen ismin aslında "Sir Yabgu" anlamına geldiğini ve Sirlerin Batı Gök Türk Kağanlığı'nın egemen boylarının genel adı olduğunu ileri sürerek konuya yeni bir cephe açmış, ancak Xueyantuo ile ilişki kurmamıştır⁶. Gerard Clauson Sir'in etnik bir isim değil, Fin-Ugor kökenli bir kelime olup "güzel, iyi" anlamına geldiğini öne sürmüştür⁷. Diğer yandan Sir'in "birleşik" anlamında bir sıfat olduğunu öne sürenler de vardır⁸.

Bao Wensheng, 2010'da yayımladığı bir makalesinde Xueyantuların kökenini araştırmış, Du You'nun yazdığı *Tongdian*'daki Yantuoların daha önce Hela/Helai adıyla anılan boyun torunları olduğu bilgisinden hareketle Hela'nın Türkçe "ala"; Yantuo'nun da yine Türkçe "yundluğ" yani "atlı" anlamına geldiği sonucuna ulaşmıştır⁹. Türkçe yazıtlarda rastlanan Sir isminin bir boy adı olduğunu ve Çin kaynaklarındaki Xue ile özdeş olduğunu savunur.

2011'de Ekber Tuniyaz bir çalışma yayımlayarak Gök Türk Kağanlığı'nı diriltme girişimleri ile eş zamanlı olarak Xueyantuların da Tang Hanedanı'na isyan ettiklerini hatırlatmak suretiyle Xueyantuların bir kısmının Gök Türklerle

- 4 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 137.
- 5 耿世民, <<古代突厥文碑铭研究>>, 北京: 中央民族大学出版社 (Geng Shimin, *Gudai Tujue Wen Beiming Yanjiu*, Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe), 2005, s. 95, 97, 107; Ekber Tuniyaz, "Qian Xi Gudai Tujue Wen 'Tunyugu Bei' Zhong Chuxian de Türk Sir Bodun-Jian Lun Xueyantuo Hanguo Mieqang Yihou de Xueyantuo Buluo de Lishi", *Zhongyang Minzu Daxue Xuebao (Zhexue Shehui Kexue Ban)*, Vol. 38, 2011, s. 115, 183-184.
- 6 Josef Marquart, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i: mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1901, s. 216 ve 247.
- 7 Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 843.
- 8 Tonyukuk Yazıtı'nda geçen "Türk Sir Bodun" ifadesini Orkun "mültehit" olarak çevirirken Ross da "united" olarak çevirdi. Bk. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 850; Denison Ross, Vilhelm Thomsen, "Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 6/No. 1, 1930, s. 39 ve 43.
- 9 包文勝, <薛延陀部名稱與起源考>, 內蒙古大學學報(哲學社會科學版) (Bao Wensheng, "Xueyantuo Bu Mingcheng Yu Qiyuan Kao", *Nei Menggu Daxue Xuebao (Zhexue Shehui Kexue Ban)*, 2012 (42), s. 134-135.

birleşerek kağanlığın yeniden kurulmasını sağlamış ve Türkçe yazıtlarda geçen Sir Bodun'un da onlara matuf olduğunu öne sürmüştür¹⁰.

Bao Wensheng, 2017'de Baoyin Deligen ile birlikte yaptığı yeni bir çalışmada Helan Boyu ile Boma arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu çalışmada *Tongdian*'daki bilgilerden yola çıkarak Hela-Helan-Yantu-Boma özdeşliğini kurdular. Hela'nın Türkçe "ala" olduğu, Yantuoların da Türk olduğu sonucuna ulaştılar. Bununla beraber Bomaların Hun İmparatorluğu zamanında Xiutu Beyi'ne bağlı olduğunu, Xiutuların ise önceden Yuezhilerin yaşadıkları yerde yaşadıklarını; dolayısıyla Yuezhilerle aynı etnik kökenden olduklarını savundular. Gök Türklerin köken rivayetinde yer alan batıdaki Suo Ülkesi'nde yaşamış olma rivayetiyle bu görüşlerini birleştirerek Gök Türk Kağanlığı'nı kuran Ashinaların da Yuezhi olduğu fikrine ulaştılar¹¹.

Xueyantuların kökenleriyle ilgili araştırmaların çıkış noktasını *Tongdian*'ın Xueyantuo maddesi oluşturur:

"Xueyantular, Tielerden bir boydur. Önceki Yan [Hanedanı'nın hükümdarlarından] Murong Jun zamanında Hun Chanyusu Hela Tou 35 bin kişilik boyunu toplayıp gelerek itaat etmişti. Yantuolar onların ardıllarıdır. Daha sonra Xue Boyu ile karışık oturmaya başladılar. Bu sebeple Xueyantuo olarak anıldılar. Kağanlarının soyadı Yilitu idi. Zamanla güçlü bir soy oldular. Başta Rurular dağıldıktan sonra Gök Türklere bağlandılar ve boyları bölündü. Yuduğun Dağı'nda, doğuda, oturanlar Shibi'ye bağlıydı. Tanhan Dağı'nda oturanlar batıdaki Yabgu'ya bağlıydı."

Yukarıdaki malumattan anlaşıldığına göre Hela Boyu 348-359 arasındaki bir tarihte önceki Yan Hanedanı'na bağlanmış, Xuelerle birlikte yaşamaya başlamıştır. Bu tarihlerde bozkırdamıyaşıyorlardı, yoksa Kuzey Çin'e mi göçtüler, anlaşılamamaktadır. Yine 552'de Gök Türk Kağanlığı kurulmadan önce Rouran Kağanlığı'na bağlı olup olmadıkları belirlenememiştir. Dahası, Gök Türk Kağanlığı'na bağlandıktan sonra ikiye bölündüklerinden bahsedilirken neden doğuda kalanlarının Shibi Kağan'a bağlı olduklarının bildirildiği de anlaşılamamaktadır. Shibi, tahta 609'da çıkmıştı. Bu suretle 552'den 609'a kadar Xueyantuların nerede yaşadıkları, hangi devlete bağlı

10 吐尼亚孜艾克拜尔, <浅析古代突厥文《墩欲谷碑》中出现的türk sir bodun—兼论薛延陀汗国灭亡以后的薛延陀部落的历史>, 中央民族大学学报(哲学社会科学版) Ekber Tuniyaz, agm., s. 152.

11 宝音德力根 包文胜, <‘骏马—贺兰部’的历史与贺兰山名称起源及相关史地问题>, 中国历史地理论丛 (Baoyin Deligen Bao Wensheng, "‘Boma-Helan Bu’ de Lishi Yu Helanshan Mingcheng Qiyuan Ji Xiangguan Shi Di Wenti", *Zhongguo Lishi Dilulun Cong*), 2017 (32), s. 15-16.

oldukları hakkında bilgi verilmemiş oluyor. Xue Boyunun kökeni ve kadim tarihi hakkında ise hiçbir bilgi verilmemiştir.

Kaynaklardaki boşluklar ve araştırmalarda sürdürülen tartışmalar birlikte düşünüldüğü zaman henüz çözümlenememiş sorunlar belirlemektedir. Yantuoların kökenleri hakkında tartışmalar sürmekle birlikte Xuelerin kökenleri -büyük olasılıkla *Tongdian* bu konuda bir malumat vermediği için- araştırmalar zayıf kalmıştır. *Tongdian* Xueyantuların tarihini büyük boşluklar bırakarak anlatmıştır. Diğer kaynaklarla karşılaştırmak suretiyle bu boşlukların doldurulması yönünde de eksiklikler gözlenmektedir. Bu çalışmada bugüne kadar konuya ilgi göstermiş araştırmacıların Yantuoların kökeniyle ilgili bulgularının sorgulanması, araştırmacıların pas geçtiği bir sorun olarak Xuelerin kökeninin bulunması, kaynaklarda Xuelerin ve Yantuoların tarihinde bıraktığı boşlukları doldurmaya çalışmak amaçlanmaktadır.

Yantuo Boyu (延陀部)

Hirth, Yantuo'nun Tarduş anlamına geldiğini kararlılıkla savunmak için yeterli kanıt olmadığını yazmakta haklıdır. Her ne kadar Thomsen, tarduş teriminin etnik isim olduğunu düşünmüşse de¹² bu siyasi-idari bir ünvardır¹³. Kağan topraklarını üçe bölüyor, doğuya Tölis yabgu, batıya Tarduş şad atıyor, merkezi kendisi yönetiyordu. Ayrıca Tarduş'un Çin kaynaklarındaki karşılığı達頭, 大度 veya 坦度 olmalıdır¹⁴.

James Hamilton'un *Les Ouighours a L'Epoque Des Cinq Dynasties* adlı kitabını Çinceye çeviren Geng Sheng (耿昇) ikinci baskıya önemli bir not eklemiştir:

“Bu kitabın ikinci baskısının düzeltmeleri tamamlanırken çevirmen, Dr. Hamilton'dan 6 Ocak 1984 tarihli bir mektup aldı. Kendisi çeviriye şu notun eklenmesini rica ediyordu:

O sırada bazı ünlü alimlerin Xueyantuo'yu Tarduş ve Tiele'yi Tölis ile özdeşleştiren görüşlerinden yararlanmış, son yıllarda yapılan araştırmalarla bunun bir hata olduğu ve düzeltilerek Çin'de de yayılmasının engellenmesi gerektiği anlaşılmıştır¹⁵.”

12 Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 217.

13 Geng, *age.*, s. 144; Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 90

14 Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 10

15 哈密顿, J. R., <<五代回鹘史料>>, 译者: 耿昇-穆根来, 新疆人民出版社 (J. R. Hamilton, *Wudai Huihu Shiliao*, yi zhe: Geng Sheng-Mu Genlai, Xinjiang Renmin Chubanshe), 1986, s. 218.

Tongdian, Yantuoların Hela (賀剌) boyunun torunları olduğunu yazar: “Önceki Yan¹⁶ hükümdarı Muron Jun (慕容儁)¹⁷ zamanında Xiongnu Chanyusu Hela Tou (賀剌頭) 35 bin kişilik boyunu toplayıp boyun eğdi. Yantuoların onların ardılıdır.¹⁸ Bu olaydan *Jinshu* da bahseder: Xiongnu Chanyusu Helai Tou (賀賴頭) 35 bin kişilik halkını toplayıp [Murong] Jun’a teslim oldu. Ona Yunzhong Jungong (雲中郡公) ünvanı verilerek Daijun’daki (代郡) Pingshu Kalesi’ne (平舒城) yerleştirildi¹⁹.”

Tongdian’daki Hela boyuyla *Jinshu*’daki Helai boyu aynıdır²⁰. Helai, 2. yüzyılda Shanxi’ye yerleştirilen 19 Hun boyundan biridir²¹. Boyun ismi Wei Hanedanı zamanında Helan (賀蘭) olarak yazılmaya başlanmıştır. Yuanhe Xingzuan’da Helanların Wei Hanedanı’na bağlandıktan sonra Dai’ye yerleştikleri, sadakatlerine binaen “tebaa-yı sadıka” diye anıldıkları; Wendi zamanında soyadlarının tek karakterden oluşması emredildikten sonra bu emre rağmen Helan soyadını kullanmaya devam ettikleri yazar²².

Shangdi’nin (煬帝) tahta çıktığı yıl (325) kardeşi Tuoba Hena (拓跋紇那), Helan boyuna mensuptur. Saltanatının 3. yılında (328) Shangdi haber göndererek kardeşinin yanına gelmesini istemiş, Helan boyunun beyi Aitou (藹頭) bunu reddetmiştir. Buna çok sinirlenen Shangdi, Yuwen (宇文) boyuna Helanlara saldırmalarını emretmiş, Yuwenler yenilerek geri çekilmişlerdi. Daha sonra aralarında Helanların da olduğu bazı boylar birleşerek Tuoba Hena’yı Liedi (烈帝) adıyla hükümdar ilan etmişlerdi²³. *Tongdian*’da bahsedilen Helai Tou ile *Weishu*’daki Helan beyi Aitou genellikle özdeşleştirilir²⁴. Öyleyse Helanlar 320’li yıllarda Dai Hanedanı’na²⁵ bağlıken 348-359 arasında bir tarihte Önceki Yan Hanedanı’na teslim olmuştur. Kuzey Wei Hanedanı’nın kurucusu Taizu, 390’da Helanlara, Hetulinlere (紇突隣), Hexilere (紇奚) saldırıp Helanları kendine

16 前燕 Muronglar tarafından kurulmuş, 337-370 arasında Kuzey Çin’de hüküm sürmüş devlet.

17 348-359 arasında hüküm sürdü.

18 TD: 199: 5465

19 JS: 110: 2838

20 TD: 199: 5481 (91 no’lu not)

21 JS: 97: 2549-2550

22 YHXZ: 9: 1316

23 WS: 1: 10-11

24 Bao - Baoyin, agm., s. 12.

25 代. Tuobalar tarafından kurulan devlet. 315-376 arasında hüküm sürmüştür.

bağlamış²⁶, 397'de bu üç boyun Yinguan'daki²⁷ isyanı bastırılmıştır²⁸.

Bao Wensheng, 2010'da yayımladığı çalışmasında 3. yüzyılda Helanların Dai'nin kuzeyine yerleştiğini, Wei Hanedanı'na bağlandıktan sonra güneye göç ettirildiklerini yazar²⁹. 2017'de Baoyin Deligen ile birlikte yaptığı araştırmada, Helan boyunun 3. yüzyılda Helan Dağı³⁰ (賀蘭山) civarında, Çogay Dağlarının (陰山) kuzeyinde ve kuzeybatısında yaşadıklarını söyler³¹. Her ikisi de dağın ismini Helan boyundan aldığı görüşünde uzlaşmıştır. Helan Dağı'nda “renkli atlar” yetiştirildiği bilgisinden hareketle Helai/Hela/Helan ismini Türkçe “ala” ile karşılarlar³². Yantuo'yu da “yuntluğ” olarak çevirirler ki yunt konargöçerlerin yetiştirdiği bir at cinsidir. Böylece Helan-yantuo'nun Türkçe Alayuntluğ olduğu sonucuna varırlar³³. Bundan sonra Helan ile Bomalar (駃馬 / 駃馬) arasında ilişki kurarlar. *Tongdian*'daki “謂馬為賀蘭” (ata helan derler) cümlesinde 馬 karakterinden önce 駃 karakterinin yazılmasının unutulduğunu, aslında Gök Türlerin Boma'ya helan dediğini öne sürerler³⁴. Esasen *Tongdian*'ın Boma başlığında bunun açık ifadesi vardır: “Gök Türkler Boma'ya Hela, ülkelerine de Hela Ülkesi derler.”³⁵ Ayrıca Bomaların adının atların renginden (駃) geldiği yazılmıştır³⁶. *Beishi*, bo'nun at cinsi olduğunu yazar³⁷. Aynı bilgi *Taiping Huanyu Ji*'de vardır: “Helan Dağı, ilçenin 93 li kuzeybatısındadır. Dağın üzerinde bol miktarda beyaz ot vardır. Mavi-beyaz gibi görünen ala atlar³⁸ vardır. Kuzeyliler boma'ya ‘helan’ derler. Xianbeilerin bir türüdür. Duoyi Vadisi'nden (多依山谷) bir soydur. Bugün Helan bir soyadıdır ki dağın adıyla aynı kökten gelir.”

26 WS: 2: 23

27 Yinguan (陰館), Yanmen Jun'da (雁門郡) bulunuyor. Helanların daha evvel yerleştirildiği Shanxi'nin batısındadır.

28 WS: 2: 29

29 Bao, agm., s. 135.

30 TPHYJ'ye göre Ningshuo İlçesi'nin (寧朔縣) 30 li kuzeydoğusunda, Feilingwu İlçesi'nin (廢靈武縣) ise 93 li kuzeybatısındadır. TPHYJ: 37: 786; TPHYJ: 36: 764-765

31 Baoyin - Bao, agm., s. 5

32 Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü'nde “ala” kelimesinin transliterasyonu 阿喇 olarak yapılmış, anlamı da 花 ile verilmiştir. Mağrifet Kemal Yunusoğlu, *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2012, s. 96

33 Baoyin - Bao, agm., s. 6-7; Bao, a.g.m. s. 134

34 Baoyin - Bao, agm., s. 13

35 “突厥謂駃馬為曷刺，亦名曷刺國” TD: 200: 5493

36 XTS: 217B: 6146; TD: 200: 5493

37 BS: 8: 28: 309 (28 no'lu not)

38 遙望青白如駃馬

Bomalardan ilk bahis MS 45'te Anding'de (安定) Boma Shaobo'nun (駃馬少伯) isyan edip başka Hun boylarıyla birleşip Qingshan'da (青山) kamp kurmasıyla ilgili kayıttır³⁹. Sonraki ilk kayıt ise Batı Gök Türk Kağanlığı ikiye bölündüğünde Bomaların Yipi Duolu Kağan'a (乙毗咄羅可汗) bağlanmalarına dair kayıttır⁴⁰. Son kayıt ise 652'de Tang Hanedanı'na haraç göndermelerine dairdir⁴¹. Boma adının kayıtlarda az geçmesi Boma'nın Helan'la aynı olmasına yorulabilir. Yine de bazı sorunlar vardır. Bomaların 45'te Batı Çin'de Tibet sınırında olan Anding'de görülmüştür. Hâlbuki Helanlar 3. yüzyılda daha doğudaki Çogay Dağları civarında bulunuyorlardı. MÖ 121'de Huo Qubing (火去病), ülüşü Anding civarında olan Xiutu Beyi'ne (休屠王) saldırıp Hunların dinî törenlerde kullandıkları altın heykeli ele geçirmişti. Bu ağır yenilgiden sonra Yizhixie Chanu (伊穉斜單于) öfkeye kapılarak Hunye (昆邪王) ve Xiutu beylerini cezalandırmak istemiş, Hunye beyi çareyi Xiutu beyini öldürüp tebaasını ele geçirecek Han Hanedanı'na sığınmakta bulmuştu. Onunla birlikte gelen halk Henan'daki (河南) Xinqinzhong'a (新秦中) yerleştirilmişti. Xinqinzhong 3. yüzyılda Helanların tespit edildiği sahadır⁴². Baoyin ve Bao, bundan yola çıkarak Bomaların Xiutu beyine bağlı olarak Anding'de yaşadıklarını, sonradan Hunye beyiyle birlikte Çin'e göçerek Beiyin Dağı çevresine yerleştirildiklerini ve dağın isminin Helan olarak değiştirildiğini öne sürmüştür⁴³. Ancak bu yorum doğru olamaz. Çünkü Boma Shaobo, MS 45'te Anding'deki Hun boylarından birinin beyi olarak görülüyor. Hunye beyine bağlı boylar MÖ 121'de Xinqinzhong'a yerleştirilmişlerdi. Baoyin ve Bao'nun yorumunun doğru olabilmesi için bu boyların sonradan Henan'dan batıya Anding'e göçtüklerine dair bir kayıt olması gerekir ki böyle bir kayıtlarla karşılaşmıyoruz. Bir o kadar önemli olan, at cinsi olan Boma'nın sadece Helanlar/Yantuolar tarafından yetiştirilmiyor oluşudur. THY'de konargöçer boyların atlarına vurdukları tamgalara ayrılan bölümünde Yantuoların atlarının Tongraların atlarıyla aynı cins olduğu yazar. Keza Bayırkuların atlarının da Tongra atlarına benzer olup maviye çalan beyaz renkli (驄馬) ve siyah benekli (駱馬) atlar olduğu bildirilir⁴⁴. Öyleyse benekli atlar/boma yetiştirmek bir boyun karakteristik özelliği olamayacağı için Helanların/Yantuoların Boma boyu olduğu sonucunun güvenilir olmadığı anlaşılmaktadır. Yine de Xueyantuo Kağanlığı'nın dağılmasından

39 TPHYJ: 36:764-765

40 HHS: 12: 508

41 JTS: 194B: 5184

42 JTS: 4: 71

43 HS: 94A: 3768-3769

44 Baoyin - Bao, agm., s. 9 ve 16

sonra Xueyantuo boyunun da parçalanmış olması ve bir kısmının Boma adıyla varlığını sürdürmüş olması ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Baoyin ve Bao, Bomaların etnik kökeni üzerine bir yorumda bulunmuştur. Helanların Xiongnulardan bir boy olarak kaydedilmesi ve Xueyantuların Tiele boyları arasında sayılması münasebetiyle ve Yantuo-Boma özdeşliği kurmaları neticesinde Bomaların Türk oldukları ve Türkçe konuştukları sonucuna varırlar. Ancak *Tongdian*'da Bomaların bir diğer adının Eluozhi olduğunun yazmasından hareketle zamanla Moğolca konuşmaya başlamış olabileceklerini iddia ederler. Çünkü onlara göre Eluozhi ismi Türkçe bir kelimeyle ifade edilemez. Oysa Boma'nın "Alayuntluğ" olduğunu bizzat tespit etmişlerdi. Eluozhi kelimesinin *alaca*'nın Çince transliterasyonu olabileceğini, bunun kendi tespitlerini de doğruladığını düşünmemişlerdir. Yukarıda izah edildiği üzere Çince bir sıfat tamlaması olarak bo ma, Türkçeye tam olarak *alaca ath* şeklinde çevrilebilir. Muhtemelen Eluozhi de *alaca*'nın Çince transliterasyonudur.

Bao, Helanların 4. yüzyılda Wei Hanedanı'na bağlandıktan sonra hiçbir iz bırakmadan tarihten silindiklerine dikkat çekerek Xuelerin Helanları bu dönemde ele geçirdiğini yazmıştır⁴⁵. Aslında Helanlar tarihten silinmemiş, bilakis Zhou Hanedanı kurulduktan sonra güç kazanmıştır. Helan Chuzen (賀蘭初真), Taizu'nun ablası Prenses Jian'anchang (建安長公主) ile evlenmiştir. 562'de üstad-ı azam (太傅) ve devletin direği (柱國) ünvanlarının yanında Changshan Jungong (常山郡公) olarak atanmıştır. Oğlu Helan Xiang (賀蘭祥) ise 11 yaşında yetim kaldıktan sonra imparatorun özel ilgisiyle yetiştirilmiş ve da sima (大司馬) ünvanı almıştır⁴⁶. Zhou Hanedanı'nın ortadan kaldırılmasından sonra ise Helan adı kayıtlardan bir süre için çıkıyor ki bunun üzerinde daha sonra durulacaktır. Bu esnada daha önce görülmeyen bir isim, Yantuo kayıtlara giriyor. 6. yüzyılda yazılmış olan *Weishu*'da Helanlara rastladığımız hâlde Yantuoların adı geçmiyor. Yantuo ismi ise 7. yüzyılda yazılmış olan *Beishu*'de ve *Suishu*'da geçer. Yantuolara dair daha erken bir tarihe işaret eden kayıt Ashina Simo'nun karısı Tong Bilge Hatun'un mezar kitabesindedir. Kitabeye göre hatun 592'de doğmuştur ve Çogaylıdır⁴⁷. Hatunun doğumundan sadece 9 yıl sonra 603'te Tardu'nun Sui ordularına yenilerek askerî gücünü yitirmesi bazı Tiele boylarına cesaret vermiş olmalıdır ki Aralarında Sijjelerin (思結), Fuljuların (伏利具), Hunların (渾), Husaların (斛薩), Abaların (阿拔) ve Bugutların (僕骨) da bulunduğu 10 kadar boy Tardu'ya saldırır. Her şeyini yitiren Tardu, Tuyuhunlara (吐谷渾)

45 THY: 72: 1305-1306

46 Bao, agm., s. 135

47 ZS: 20: 336

sığını⁴⁸. *Suishu*'ya göre Xueyantular Altay Dağları'nın güneybatısında oturuyorlardı. *Jiu Tangshu*'ya göre ise 627'de Çogaylar'ın kuzeyinde İllig Kağan'a isyan ettiler. Şu durumda Xueyantular tam da Helanların bulunduğu yerde, Çogay Dağlarının kuzeyinde ortaya çıkmıştır. Bundan sonra bir kısmı Altayların güneybatısına göçmüş yahut Çogayların kuzeyinde Altayların güneybatısına kadarki geniş araziye yayılmış olmaları muhtemeldir. 10. Yüzyılda yazılmış olan *Tang Huiyao*'da Yantuo boyunun atlarının tıpkı Tongraların atları gibi siyah benekli beyaz atlar olduğu, Yantuo'nun Youzhou'nun kuzeyinde dağlık vaziyette yaşadıkları yazmaktadır⁴⁹.

Xue Boyu (薛部)

Xue boyunu araştırmaya birbirini takip eden iki olayı anlatan, iki farklı kaynaktaki iki kaydı karşılaştırarak başlamak gerekir:

395'te Tiefu Qujie (鐵弗屈子), nam-ı diğer Helian Bobo (赫连勃勃), babası Liu Weichen (劉衛辰), Wei Hanedanı tarafından öldürüldükten sonra Chigan (叱干) boyuna sığınmıştır. Chigan beyi Tadoufu (他斗伏) onu Wei'ye teslim etmek istemiş ama Tadoufu'nun abisinin oğlu Chigan Ali'nin (叱干阿利) adamları Qujie teslim edilmeden önce onu kurtararak Sonraki Qin Hanedanı'na göndermiştir⁵⁰.

Wei İmparatoru Taizu haberi alınca Xueganların (薛干) yaşadığı Sancheng'e (三城) saldırarak boyu ele geçirdi. Xuegan beyi Taixifu (太悉佛) erken davranarak Caofu'ya (曹覆) saldırmıştı. Boyunun ele geçirildiğini duyunca Yaoxing'e (姚興) kaçmıştır⁵¹.

İki kayıttaki farklı isimlerle anılan boylar ve şahıslar aslında aynıdır. *Jinshu*'daki Chigan, *Weishu*'daki Xuegan boyudur. *Jinshu*'daki Tadoufu, *Weishu*'daki Taixifu ile aynı kişidir. Böylece Xuegan boyunun 395'te Wei Hanedanı'na bağlandığı öğreniliyor ki 5 yıl önce 390'da Helan boyu da Wei'ye bağlanmış ve Dai'ye yerleştirilmişti. *Weishu*, Xueganları Gaoche boyları arasında sayar ve Sancheng civarını yurt edindiklerini yazmaktadır⁵².

48 胡蓉 杨富学, <长安出土《统毗伽可贺敦延隋墓志》考释>, 青海民族研究 (Hu Rong ve Yang Fuxue, "Chang'an Chutu 'Tong Pijia Kehedun Yantuo Munzhi' Kaoshi", Qinghai Minzu Yanjiu), 2017 (28), s. 116

49 SS: 51: 1335; SS: 84: 1880; BS: 22: 822; BS: 99: 3303; ZZTC: 179: 5600; 岑仲勉, <<突厥集史 >>, 上海: 中华书局 (Cen Zhongmian, *Tujue Jishi*, Shanghai: Zhonghua Shuju), 1958, s. 84

50 THY: 72: 1306

51 JS: 130: 3201-3202; Gökçen Kapusuzoğlu, "Son Hun Hükümdarı He-lian Bobo Adına Kazınan Bengü Taş", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)* 2019 Güz (31), s. 101

52 WS: 2: 24-25; WS: 103: 2312-2313

Beishu'deki Xue Biaozi⁵³ biyografisinde babası Datou'nun (達頭) Yao Chang (姚萇) zamanında (384-393) boyunu toplayıp Wei'ye itaat ettiği, Wei Taizu'nun bundan duyduğu memnuniyetle ona Liaocheng Hou (聊城侯) ünvanı verdiği Biaozi'nin Dai'li olduğu yazar⁵⁴. Biaozi'nin oğlu Xue Chu'nun (薛琚) *Beiqishu*'daki biyografisinde soyadının Chigan olduğu yazar⁵⁵. Böylece Chigan-Xuegan-Xue özdeşliği kurulmuş oluyor. Datou'nun Wei'ye bağlandığı tarih dikkate alındığında belki Taizu'nun Sancheng'de Taixifu'ya bağlı olan Xueganlara saldırdığı sırada bir başka yerde Datou'ya bağlı bir başka Xuegan boyu bulunduğu ve Sancheng'in saldırıya uğradığı haberi gelince kendi rızalarıyla Wei'ye bağlandıkları sonucuna ulaşılabilir⁵⁶. Bahsi geçen Xuelerin Wei Hanedanı'na bağlandıktan sonra Dai'ye yerleştirilmiş olmaları Chigan-Xuegan-Xue özdeşliğini kuvvetlendiriyor. *Weishu*'da Chigan adının sonradan Xue olarak değiştirildiğinin yazdığı da hatırlanırsa özdeşlik güç kazanmış olur⁵⁷.

Jinshu'da Wei hükümdarı Taizu'nun Helian Bobo'yu koruyan "Xianbei Xuegan Boyu"na saldırıp ağır bir yenilgi yaşattığı yazar⁵⁸. *Jinshu*'nun Xueganları Xianbeilerden saymasına karşılık *Weishu*, Gaoche boyları arasında kaydeder. *Weishu*'ya göre Gaoche boylarının dilleri ufak tefek telaffuz farkları haricinde Xiongnu diliyle aynıdır. Hatta Gaocheleri Xiongnu chanyu soyuna bağlayan bir köken rivayetiyle bunu destekler. Böylece iki kaynakta Xueganların kökenleriyle ilgili birbiriyle çelişen ifadeler göze çarpar. Çelişkinin çözümü yine *Weishu*'da gizli olabilir. *Weishu*'da Wei Taizu'ya yenildikten sonra Önceki Yan Devleti'ne sığınan Xuegan beyi Taixifu'nun orada da barınamayarak kuzeye gittiği, Shangjun'un batısında yaşayan Xianbeiler dâhil bütün Huların bunu duyunca ona bağlandığı yazar. Söz konusu tarihlerde bozkırda demografik hareketlilik çoktan hâd safhaya ulaşmış, Xiongnu ve Xianbei boyları birbirine karışmış vaziyetteydi. Aynı siyasi bünyede değişen oranlarda Xiongnu ve Xianbei boylarının bulunması alışıldık bir

53 WS: 103: 2312-2313

54 薛彪子 Xue Biaozi'nin adı *Weishu*'da Xue Huzi (薛虎子) ve Xue Yezhu (薛野賭) olarak geçer. *Beiqishu*'daki Xue Chu biyografisinde ise Baozi (豹子) olarak geçer. Bk. WS: 7A: 373 ve WS: 44: 995; BQS: 26: 369

55 BS: 25: 921

56 BQS: 26: 369

57 Aynı bağlantıları kuran Yao Weiyuan, Chigan/Chiyu/Xuegan/Xueyu boyunu iki dip atadan türetir. Bunlardan biri Datou olarak da bilinen Taixifu idi. Diğerleri ise kaynaklarda Chigan Ali olarak anılan şahıstı. Bk. 姚薇元, 《北朝胡姓考》武汉大学出版社 (Yao Weiyuan. *Beichao Hu Xing Kao*. Wuhan Daxue Chuban She) 2013, s. 141.

58 WS: 113: 3012

durumdu. Bu sebeple söz konusu dönemle ilgili etnik araştırmalarda büyük güçlük çekilmektedir. Bu bağlamda Jinshu'da Xueganların Xianbeilerle ilişkilendirilmesi belki Xueganlara bağlanan boylar arasında Xianbei kökenli olanların sayıca fazlalığına işaret ediyordur olabilir.

Weishu'nun Xueganları Gaoche boyları arasında sayması Xuegan-Xueyantuo bağlantısını güçlendiriyor. Çünkü *Weishu*'da Gaoche olarak anılan boylar sonraki kaynaklarda Tiele adıyla anılmıştır. Xueyantuo'lar da her daim bir Tiele boyu olarak kaydedilmiştir. 603'te yeni bir kağanlık kurma girişiminde bulunan İzgil (思結), Fuliju (伏利具), Hun (渾), Husa (斛薩), Aba (阿拔), Bugut (僕骨), Xueyantuo, Qibi (契弊) gibi boylar Tiele boylarındandı⁵⁹. 628'de Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın çöküşüne ve yeni bir kağanlığın kurulmasına yol açan isyana kalkışan Tongra (同羅), Bayırku (拔野古), İzgil, Ediz (阿跌), Uygur, Xueyantuo boyları da Tielelerdendi. Bu boylar *Weishu*'da Gaoche boyları arasında sayılmışlardır⁶⁰.

Xueyantuo Kağanlığı (薛延陀部 / 薛延陁部)

Çin'de Zhou Hanedanı devrilirken Chigan/Xuegan/Xue ve Helan isimleri de kayboldu ve eş zamanlı olarak bozkırda Xueyantuo'lar belirdi. *Tongdian*'ın Xuelerin Yantuoları ele geçirdiğini bildirmesinden hareketle Zhou Hanedanı devrilirken Xuelerin de Helanları ele geçirdiği ve birlikte Çogay Dağlarının kuzeyine göçtükleri sonucu çıkarılabilir. Kaynakların bu süreci karanlıkta bıraktığı doğrudur. Mamafih Helan adının ortadan kalktığı dönemde Xueyantuo'ların ortaya çıkması, Yantuoların Helanların torunları olduğunun kaydedilmesi ve Xuelerin Yantuoları bilinmeyen bir tarihte ele geçirmiş olduğunun yazılması birlikte düşünüldüğünde ulaşılabilecek sonuç az evvel izah edilenden başka olamıyor.

603'te 10 kadar Tiele boyu Tardu'yu pusuya düşürüp ordusunu kırarak Tuyuhunlara (吐谷渾) sığınmasına sebep olmuştur.⁶¹ Batı Gök Türk hükümdarı

59 JS: 130: 3202

60 JTS: 199B: 5343 ve SS: 84: 1879-1880

61 *Weishu*'nun 103. Bölümündeki Gaoche başlığı temel bazı terimlerin iç içe geçtiği, anlaşılmasının zorlaştığı, kendi içindeki tutarlılığı da zayıf ifadeler içerir. Gaoche'ler hakkında "Gaoche soyunun 12 soyadı vardır" denildikten sonra 12 boy ismi sayılır. Bk. WS: 103: 2310. Sayılan boylar için boy anlamında kullanılacak bu (部) terimi yerine aşiret anlamındaki shi (氏) terimi kullanılmıştır. Bu çarpıklığın ötesinde, Gaoche'lerin toplam 12 boyu sayıldıktan sonra ayrıca başka boylar bulunduğu belirtilerek çok sayıda boy listelenmiştir. Gaoche başlığının hemen başında yaşadıkları bölgeler de belirtilmek kaydıyla birçok boyun Gaoche'lerden olduğu sayılmıştır. Bkz. WS: 103: 2307. Bu şekilde Gaoche başlığında anılan boylar arasında Jiebi (解批) adıyla kaydedilmiş olan boy, Suishu'da Qibi olarak anılan boydur. Yuanhe (袁紇) olarak kaydedilen boy ise Uygur

Chuluo Kağan Tieleleri itaat altına alarak bir süreliğine düzeni yeniden sağlamış görüldü. Ama Tielelerin, özellikle Xueyantuların yeniden baş kaldıracığı endişesiyle Tielelerin önde gelenlerinden yüzlercesini öldürmesi her şeyi değiştirdi. 605'te Tiele boyları bu kez Chuluo'yu mağlup ederek bağımsızlıklarını kazandılar.⁶² Qibi boyunun beyi Geleng'i⁶³ (契弊歌楞) Yiwuzhen Mohe Kağan (易勿真莫何可汗) adıyla kağan kaldırdılar (ilan ettiler). Mohe Kağan, Tanhan Dağı'nı merkez edindi. Xueyantuo erkini Yishibo (乙失鉢) da Yexi Küçük Kağan (也咄小可汗) ünvanı aldı. Kaynaklarda Xueyantulardan ilk defa bu vesileyle bahsedilmektedir. 611'de ise Batı Gök Türk egemenliğini ele geçiren Shogui Kağan'a (射匱可汗) bağlanmak zorunda kaldılar. 17 yıl sonra Yishibo'nun torunu Yinan (夷男) liderliğindeki Xueyantular, Uygurlar, Bayırkular, Edizler, Tongralar, Bugutlar ve Xiler ile birlikte Batı Gök Türk Kağanlığı'ndan ayrılarak doğuya geçti ve İllig Kağan'a isyan ederek Xueyantuo Kağanlığı'nı kurdu. Yinan, Zhenzhu Bilge Kağan (真珠毗伽可汗) ünvanıyla tahta çıktı. 629'da Tang İmparatoru Taizong bayrak ve davul göndererek bağımsızlığını tanıdı.⁶⁴ İllig Kağan'ın Tang ordularınca ele geçirilmesinden sonra Xueyantular Ötüken'e yerleşerek doğuda Shiwei ve Mohe topraklarını içermek kaydıyla batıda Altaylara ve güneyde Gobi Çölü'ne kadar egemen oldular. Tang Hanedanı ile kısa süren iyi ilişkiler geliştiren; bir prensesle evlenmek üzere anlaşılan Zhenzhu Bilge Kağan'ın yükselişi kısa sürdü. Düğün hediyesi olarak vermeleri gereken hayvanları yolda telef oldukları için eksik vermeleri üzerine Taizong evlilikten vazgeçti. Ashina Simo'nun Tang'ın kuklası olarak Gobi'nin güneyindeki Türklerin kağanı olması üzerine Tang ordularıyla karşı karşıya geldiler. 646'da Zhenzhu Bilge Kağan öldükten sonra başlayan iç savaşla iyice güçten düşen kağanlık pek kısa zamanda dağılmıştır.

Kağanlık Sonrası Xueyantular

647'de Uygur, Bayırku, Tongra, Bugut, Duolange, Sijie, Ediz, Qibi, Diejie, Hun, Huxue gibi 11 boy Tang İmparatoru'na elçi marifetiyle "Yantuo kağanı büyük devlet yönetmeyi beceremedi, boylar dağıldı" diye haber gönderir. Bu boyların Tang'a bağlanmaları üzerine Gobi'nin kuzeyinde Altı Eyalet ve Yedi Vilayet (六府七州) kurulmuştur.⁶⁵ Devrilmiş olan Xueyantular da Qilian Zhou'ya

boyudur. Hugu (護骨) olarak kaydedilen boy Bugut boyudur.

62 SS: 51: 1335; SS: 84: 1880; BS: 22: 822; BS: 99: 3303; ZZTC: 179: 5600; Cen, *age.*, s.84.

63 Cen, *age.*, s. 86

64 Geleng hem ilteber (俟利發) hem de erkin (俟斤) ünvanı taşıyordu. SS: 84: 1880; BS: 99: 3303.

65 JTS: 199B: 5344; ZZTC: 193: 6061; THY: 94: 1689

bağlanmışır⁶⁶. 650'de Qibi boyunun yaşadığı yerde Helan Dudufuluğu (賀蘭都督府) kurulur ve Duolangelerin yaşadığı Yanran Eyaleti'ne (燕然都督府) bağlanır⁶⁷. Aynı tarihte Helan Dudufuluğu'nun batısında Yantuolar için Dahun Dudufuluğu (達渾都督府) kurulmuştur. Burada 124 hane 495 kişi yaşıyordu⁶⁸. XTS'ye göre Yonghui Saltanat Devresi (650-655) ortasında dağınk Yantuo boyları buraya yerleştirilmişti. Kaiyuan saltanat devresi 16. yılda ise terk edilmişti⁶⁹. Kağanlık dağıldıktan sonra Xueyantuların çok küçük bir kısmının kaderi bu şekilde öğrenilebiliyor.

24 Temmuz 671'de Zhou Guogong Wu Minzhi'nin (武敏之) soyadını değiştirerek suç işlediği, asıl soyadı olan Helan'ı kullanmaya başladığı rapor edilmektedir⁷⁰. Wu Minzhi, İmparatoriçe Wu Zetian'ın (武則天) yeğenidir. Babası Helan Yueshi (賀蘭越石), İmparatoriçe'nin ablası olan Wu Shun (武順) ile evlenmiştir. Wu Zetian imparatoriçe olduğunda babası Wu Shihuo'ya (武士護) Dai Furen (代國夫人) ünvanı verilir. O sırada Helan Yueshi ölmüş olduğundan onun yerine hanımı Wu Shun'a Han Furen (韓國夫人) ünvanı verilmiştir⁷¹. Minzhi, dedesi öldüğü zaman Wu soyadı ile birlikte dedesinin ünvanlarını miras alır⁷². Zhou Hanedanı devrildikten sonra kaynaklardan silinen Helan boyu, Helan Yueshi'nin Wu Shun ile evlenmesi vesilesiyle yeniden belirmiştir. Üstelik bu olaylar Xueyantuo Kağanlığı'nın dağılmasından hemen sonra vuku bulmuştur.

Weı Hanedanı'na bağlanmasından sonra Helan boyunun Çin'de kurulan hanedanlarla akrabalık kurmasına sık rastlamaktadır. Helanların akrabalık kurmadığı tek hanedan Yang Qian'ın kurduğu Sui Hanedanı idi ki aynı tarihlerde Helan ismi kaybolurken Yantuo ismi karşımıza çıkar. Helan ismi ancak Xueyantuo Kağanlığı dağıldıktan sonra yeniden ve Tang İmparatoriçesi'nin akrabası olarak ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Helanlar Sui Hanedanı ile uzlaşmamış ve Çin'i terk etmiş, Çogay Dağları'nın kuzeyine göçmüş, burada Xue boyu tarafından ele geçirilmiş, Gök Türk Kağanlığı'na bağlanmış ve isyan ederek

66 Erkin Ekrem, "Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2015 s. 202-203

67 XTS: 43B: 1121

68 JTS: 217B: 6142; THY: 73: 1309

69 JTS: 38: 1415; TPHYJ: 37: 787

70 XTS: 43B: 1121; XTS:64: 1762

71 JTS: 5: 96

72 JTS: 183: 4727

Xueyantuo Kağanlığı'nı kurmuştur. Kağanlık dağıldıktan sonra Xueyantuların bir kısmı Baykal Gölü civarında Qibi boyuyla yakın bir şekilde yaşamaya devam etmiş olmalıdır ki Qibi boyunun yaşadığı bölge Helan Dudufuluğu olarak tescil edilmiştir. Başka bir kısım ise bir şekilde Çin'e gitmiş ve orada bürokraside yer bulup asalet ünvanları almıştır.

Xue Boyu ile Sir Boyu Arasındaki İlişki

Hirth'in Çin kaynaklarındaki Xue ile Tonyukuk Yazıtı'ndaki Sir'i birleştiren görüşünü destekleyen kanaatlerini bildiren araştırmacılar vardır⁷³. Xue ile Sir arasında bir bağlantı kurmasalar bile, Sir'i bir etnik isim yahut boy adı olarak açıklayan araştırmalar da mevcuttur⁷⁴.

Tonyukuk Yazıtı'nda II. Gök Türk Kağanlığı Türk ve Sir olmak üzere iki gücün oluşturduğu bir koalisyonmuş gibi anlatılır⁷⁵. Ancak Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtlarında Sir adı geçmez. Anlaşıldığı kadarıyla Tonyukuk, Sirleri benimsemiştir; belki de Sirlere birisidir. Eğer durum böyle ise Sir, II. Gök Türk Kağanlığı'nın kurucu boylarından biri, Türk boyundan sonra en önemli boy olmalıdır. Çünkü Tonyukuk, kimin kağan olacağına bizzat karar verdiğini iddia etmektedir⁷⁶. Yine de Türk boyunun ve kağanlarının üstünlüğünü kabul eden bir tavrı vardır. Bu tavrı da Sir boyunun ikincil bir pozisyonda olduğunu düşündürmektedir. Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtlarında Tonyukuk kimin kağan olacağına karar verebilen üstün bir konumda görünmüyor. Bu durum kağanlığın hâkim boyunun ve kağanın üstün ve tekil konumunu tartışmadan uzak tutma eğilimine karşı güçlü bir boy olarak Sirlere kağanlığın ikinci sıradaki kurucu boyu olduğunu yine Sir boyundan olan Tonyukuk'un hatırlatma çabası olarak görülebilir.

Ekber Tuniyaz, II. Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluş yıllarında Xueyantuların da Tang Hanedanı'na karşı ayaklandığı bilgisinden hareketle Xuelerin II. Gök Türk

73 JTS: 183: 4728

74 芮传明, 《古突厥碑銘研究》北京:商务印书 (Rui Chuanming, *Gu Tujue Beiming Yanjiu*. Beijing: Shangwu Yin Shu), 2017, s. 148-149; Bao, agm., s. 132; Tuniyaz, agm., s. 152

75 Tekin, *age.*, s. 107; Ergin, *age.*, s. 65, 67, 81

76 Tonyukuk Yazıtı 1. Taş Batı Yüzü 3-4. satırlarda Gök Türk Kağanlığı'nı diriltme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasını Türk-Sir Bodun'un bir suçu sayarak Tanrı'nın bu suçu cezalandırdığını, Türk-Sir Bodun yerinde boy kalmadığını yazar. Bk. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, Simurg Yayınevi İstanbul 1995. s. 83-84. Tokuzoğuzların Gök Türklere karşı Çinlilerle ve Kitanlarla ittifak yapmasından bahsederken Oğuz kağanının "Türk-Sir Bodun yürümesin diye" harekete geçtiğini ifade etmiş ve burada bir kez daha Sir boyu Türk boyuyla ortak güç gibi anlatılmıştır. Bk. Tekin, *age.*, s. 84-85.

Kağanlığı'nın kurucu boylarından biri olup, yazıtlardaki Sir boyuna tekabül ettiğini savunmuştu⁷⁷. Tonyukuk Yazıtı, Tuniyaz'ın görüşünü desteklemiyor. Yazıtıya göre Tonyukuk, Gök Türklerin Tang Hanedanı'na bağlı olarak yaşadıkları dönemde, Çin'de doğmuştur⁷⁸. Keza *Jiu Tangshu*'ya göre de Chanyu Duhufuluğunda (單于都護府) yöneticidir. Kısa bir süre için hapse atılmış, daha sonra eski yetkilerini geri alarak serbest kalınca İleriş'e katılmıştır⁷⁹. Bu olayların cereyan ettiği esnada Xueyantular dağılmış bulunuyorlardı. Kaynaklara göre Chanyu Duhufuluğunda Xueyantuo bakiyesi yoktu. Zaten artık boyun bakiyeleri de II. Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluşunda büyük rol alacak güçte değildi. Bu bakımdan Xue Boyu, Tonyukuk Yazıtı'nda geçen Sir Boyu olamaz.

Sonuç

Tongdian'ın Yantuoları Helai/Hela Boyu'nun devamı saymasından hareket edilerek Helai/Hela/Helanlar hakkındaki belgeler incelendiğinde Yantuoların tam adının "Hela Yantuo"; Türkçe karşılığının ise "Ala Yuntluğ" olması gerektiği anlaşılmaktadır. Helai/Hela Boyu'nun Xiongnu boyu olduğu kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir. Chigan/Chiyu/Xuegan/Xueyu olarak anılan boyun adının sonradan kısaltılarak Xue yapıldığı kaynaklarda belirtilmiştir. Xue Boyu *Weishu*'da Gaoche boyları arasında sayılmaktadır. Helan ve Xue boyları 4. yüzyılda hemen hemen aynı yıllarda Dai idari bölgesine yerleştirilmişlerdi. Helanlar Çin'de egemen hanedanlarla yakın ilişkiler kurarak kamu görevleri almışlardır. Xueler Wei Hanedanı içinde benzer şekilde kamu görevleri üstlenmişlerdi. Kuzey Qi Hanedanı içinde de pozisyonlarını koruyabildiler. Ancak Zhou Hanedanı kurulduktan sonra Xue Boyundan kimselerin bürokrasi içinde yer aldıklarına dair kayıt bulunmuyor. Onların aksine Helanların Zhou Hanedanı ile yakın ilişkileri ve akrabalıkları vardı. Sui Hanedanı'nın kurulmasından sonra bu hanedanın kurucusu olan Yang Qian ile Helan Xiang yakın arkadaş oldukları hâlde Helanların devlet içinde yer edindiklerine dair bir kayıt bulunmamakta ve adları dahi geçmemektedir. Her iki boyun adlarının silindiği dönemde Xueyantuo ismi ortaya çıkar. Yantuo boyundan olan Tong Bilge Hatun 592'de doğmuş olup mezar kitabesine göre Yinshanlı, yani Çogay dağları civarındandır. Kendisi Gök Türk

77 Tonyukuk Yazıtı 1. Taş Batı Yüzü 5-6. Satırlarda Tonyukuk, İleriş'i kağan yapanın kendisi olduğunu ifade eder. Bk. Tekin, *age.*, s. 82-83. Yazıtın 2. Taşının Doğu Yüzü 1-5. satırları arasında Tonyukuk, Kapgan Kağan'ı tahta kendisinin oturttuğunu iddia etmiştir. Bk. Tekin, *age.*, s. 92-93.

78 Tuniyaz, *age.*, s. 152.

79 Tonyukuk Yazıtı Birinci Taş Batı Yüzü 1. Satır: "Bilge Tonyukuk, ben özüm Tabgaç ilingde kılntım. Türk Bodun Tabgaçka körür erti." Tekin, *age.*, s. 82-83

kağan soyu olan Ashinalardan Simo ile evlenmiştir. Kaynaklarda Xueyantuların Ötüken ile Tanhan Dağları arasına yayılmış olduğu yazıldığına ve Xueyantular 603'te Batı Gök Türk Kağanı'na isyan ettiklerine göre 592-603 arasında bir tarihte Çogay dağlarından kuzeye ve kuzeybatıya doğru göçmüş olmaları gerekir. Yine bu tarihler arasında Xue Boyu, Yantuo boyunu ele geçirmiş olmalıdır.

Çin kaynaklarına göre Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılışında birinci derecede etkin güç Xueyantular ise de Orhun Yazıtlarında onlardan bahsedilmemiştir. Yazıtlarda kağanlığın yıkılmasından Oğuz boyları sorumlu tutulmuştur. Söz konusu Oğuz boylarının liderliğini Xueyantular yapmıştı. Ancak yazıtların dikildiği yıllarda Xueyantular çoktan dağılmış, siyaseten önemsiz duruma gelmişlerdi. Onların bu durumuna karşın bir zamanlar liderliğini yaptıkları Oğuz boyları varlığını ve siyasal önemlerini sürdürüyordu. Yazıtlarda Xueyantuların anılmamış olması gerek Bilge Kağan'ın gerekse Tonyukuk'un Oğuzların gücünün ve oluşturdukları iç tehdidin farkında olarak onları gelecekte yeniden ayaklanma fikrinden uzak tutmaya çalışmasından kaynaklanıyor olabilir. Zira söz konusu yazıtlar tarihi kaydetme arzusundan ziyade devletin devamlılığı için yazılmış, muhababını devlete bağlılığa ikna etmeyi amaçlayan metinlerdir.

Tonyukuk Yazıtı'nda geçen Sir, bir boy adı gibi anlaşılmaktadır. Tonyukuk'un mensup olduğu Ashide Uruğu ile Sir arasında çok yakın bir ilişki bulunuyor olmalıdır. Belki de Sir Boyu'nun bey soyu Ashidelerdir. Ashide ile Sir arasındaki ilişki başka bir araştırmayla açıklığa kavuşturmak umuduyla yalnızca bu düzeyde tespit edilebilmiştir.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

班固, <<漢書>>, 北京: 中華書局 (Ban Gu, *Hanshu*, Beijing: Zhonghua Shuju), 1988.

杜佑, <<通典,>> 北京: 中華書局 (Du You, *Tongdian*, Beijing: Zhonghua Shuju), 1992.

范曄, <<後漢書>>, 上海: 中華書局 (Fan Ye, *Hou Hanshu*, Shanghai: Zhonghua Shuju), 1973.

房玄齡, <<晉書>>, 北京: 中華書局 (Fang Xuanling, *Jinshu*, Beijing: Zhonghua Shuju), 1974.

李百藥, <<北齊書>>, 北京: 中華書局 (Li Baiyao, *Beiqishu*, Beijing: Zhonghua Shuju), 1974.

李延壽, <<北史>>, 北京: 中華書局 (Li Yanshou, *Beishi*, Beijing: Zhonghuashuju), 1974.

林寶《元和姓纂》(岑仲勉校注) 北京 中华书局 (Lin Bao, *Yuanhe Xingzuan*, (Cen Zhongmian Jiaozhu), Beijing: Zhonghua Shuju) 1994.

歐陽修, <<新唐書>>, 中華書局 (Ouyang Xiu, *Xin Tangshu*, Zhonghua Shuju), 1975.

司馬光, <<資治通鑑,>> 上海: 中華書局 (Sima Guang, *Zizhi Tongjian*, Shanghai, Zhonghua Shuju), 1976.

樂史, <<太平寰宇記>>, 北京: 中華書局 (Yue Shi, *Taiping Huanyu Ji*, Beijing, Zhonghua Shuju), 2007.

王溥, <<唐會要>>, 中華書局 (Wang Pu, *Tang Huiyao*, Zhonghua Shuju), 1955.

魏收, <<魏書>>, 北京: 中華書局 (Wei Shou, *Weishu*. Beijing, Zhonghua Shuju), 1974.

魏征, <<隋書>>, 北京: 中華書局 (Wei Zheng, *Suishu*. Beijing, Zhonghua Shuju), 1982.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Erhan, *Taşa Kazınan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

包文勝, <薛延陀部名稱與起源考>, 內蒙古大學學報(哲学社会科学版) (Bao Wensheng, “Xueyantuo Bu Mingcheng Yu Qiyuan Kao”, *Nei Menggu Daxue Xuebao (Zhexue Shehui Kexue Ban)*), 2012 (42), s. 132-136.

宝音德力根 包文胜, <‘驳马—贺兰部’的历史与贺兰山名称起源及相关史地问题>, 中国历史地理论丛 (Baoyin Deligen Bao Wensheng, “‘Boma-Helan Bu’ de Lishi Yu Helanshan Mingcheng Qiyuan Ji Xiangguan Shi Di Wenti”, *Zhongguo Lishi Dilulun Cong*), Vol. 32, 2017, s. 5-21.

岑仲勉, <<突厥集史>>, 上海: 中华书局 (Cen Zhongmian, *Tujue Jishi*, Shanghai: Zhonghua Shuju), 1958.

Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.

Ekrem, Erkin, “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2015 s. 189-220.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

耿世民, <<古代突厥文碑铭研究>>, 北京: 中央民族大学出版社 (Geng Shimin, *Gudai Tujue Wen Beiming Yanjiu*, Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe), 2005.

哈密顿, J. R., <<五代回鹘史料>>, 译者: 耿昇-穆根来, 新疆人民出版社 (Hamilton, J. R. *Wudai Huihu Shiliao*, yi zhe: Geng Sheng-Mu Genlai, Xinjiang Renmin Chubanshe), 1986

Hirth, Friedrich, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk Beitragräge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. Und 8. Jahrhundert nach Chinesischen Quellen”, *Die Altürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*, s. 1-139.

胡蓉 杨富学, <长安出土《统毗伽可贺敦延陀墓志》考释>, 青海民族研究 (Hu Rong ve Yang Fuxue, “Chang’an Chutu ‘Tong Pijia Kehedun Yantuo Munzhi’ Kaoshi”, *Qinghai Minzu Yanjiu*), 2017 (28), s. 116-121.

Kapusuzoğlu, Gökçen, “Son Hun Hükümdarı He-lian Bobo Adına Kazıman Bengü Taş”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, S. 31, Güz 2019 s. 99-121.

Marquart, Josef, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenacī : mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1901.

Ross, Denison-Thomsen, Vilhelm, “Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen’s Final Danish Rendering”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 6/ No. 1, 1930, s. 37-43.

芮传明, 《古突厥碑銘研究》北京:商务印书 (Rui Chuanming. *Gu Tujue Beiming Yanjiu*. Beijing: Shangwu Yin Shu). 2017.

Thomsen, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Yayınevi, İstanbul 1995.

吐尼亚孜艾克拜尔, <浅析古代突厥文《噉欲谷碑中出现的 türk sir bodun—兼论薛延陀汗国灭亡以后的薛延陀部落的历史>, 中央民族大学学报(哲学社会科学版) Tuniyaz, Ekber, “Qian Xi Gudai Tujue Wen ‘Tunyugu Bei’ Zhong Chuxian de Türk Sir Bodun-Jian Lun Xueyantuo Hanguo Mieqang Yihou de Xueyantuo Buluo de Lishi”, *Zhongyang Minzu Daxue Xuebao (Zhexue Shehui Kexue Ban)* Vol. 38, 2011, s. 149-154.

姚薇元, 《北朝胡姓考》武汉大学出版社 (Yao Weiyuan. *Beichao Hu Xing Kao*. Wuhan Daxue Chuban She) 2013.

Yunusoğlu, Mağrifet Kemal, *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2012.

Kısaltmalar

BS: 北史 (*Beishi*)

BQS: 北齊書 (*Beiqishu*)

HS: 漢書 (*Hanshu*)

JS: 晉書 (*Jinshu*)

SS: 隋書 (*Suishu*)

TD: 通典 (*Tongdian*)

THY: 唐會要 (*Tang Huiyao*)

TPHYJ: 太平寰宇記 (*Taiping Huayu Ji*)

XTS: 新唐書 (*Xin Tangshu*)

WS: 魏書 (*Weishu*)

YHXZ: 元和姓纂 (*Yuanhe Xingzuan*)

ZZTC: 資治通鑒 (*Zizhi Tongjian*)

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 310
Aralık/December 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 20.07.2022
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.853

Araştırma Makalesi/Research Article

Pietro Del Massaio'nun Planına Göre 15. Yüzyılda Edirne'nin
Kentsel Mekân Değerlendirmesi

Mete Korhan Özkök* - Zekiye Yenen**

Öz

Edirne kenti bir Osmanlı başkenti olmasına karşın; mekânsal gelişim sürecine dair yazılı ve görsel kaynaklar özellikle 19. yüzyıl öncesi için kısıtlıdır. Edirne kentine yönelik bilinen en eski haritaların 1854 yılı sonrasına ait olması tarihsel, mekânsal incelemelerde ve tarihsel verilere dayalı olması gereken fiziki müdahalelerde kısıt yaratan bir konudur. Yapılan incelemeler ve araştırmalar sonucunda Batlamyus'un Coğrafya isimli eserinin 15. yüzyılda Pietro del Massaio tarafından hazırlanmış Latin 4802 isimli kopyasında Edirne/Kaleiçi Bölgesini gösteren plan tespit edilmiştir. 15-16. yüzyıllar arası haritacılık ve kopya eser üretiminde görülen değişimler nedeniyle, tespit edilen plan bulunduğu dönem açısından tek örnektir. Ancak içerik bakımından dönemin mekânsal yapısına dair temel okuma ve çözümlenmeleri yapmak mümkün olmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı; bu plana yönelik incelemelere dayanarak 15. yüzyıl Edirne kenti Kaleiçi Bölgesinin mekânsal kurgusuna yönelik çıkarımların yapılmasıdır. Bu kapsamda tarihsel okumalar, ek plan ve haritalar gibi kaynakların da desteği ile sur kapıları, yollar, donatılar olmak üzere kentsel çevreye yönelik üç ana başlıkta incelemeler ve tespitler yapılmıştır. Çalışmanın özgün

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - Assist. Prof., Kırklareli University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, Kırklareli/TÜRKİYE, metekorhanozkok@klu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8734-3644>

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - Prof. Dr., Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, İstanbul/TÜRKİYE, zekiyekuleli@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3413-4210>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

katkısı, literatürde ilk kez ele alınan bu belge ile Edirne kenti için kentsel ölçekte mekânsal gelişim ve kent tarihi konularına yönelik yorumların geliştirilmesidir. Ayrıca Kaleiçi bölgesinin özellikle dini/kamusal donatılar açısından bir hizmet bölgesi niteliğine sahip olduğu da söz konusu belgeye dayanarak tespit edilebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Kent Tarihi, Kent Planları, Batlamyus, Coğrafya, Pietro del Massaio.

Urban Spatial Assessment of Edirne in the 15th Century According to Pietro Del Massaio's Plan

Abstract

Edirne was one of the capital cities of the Ottoman Empire, but even so, written and visual resources on the spatial development process are limited, especially for the period prior to the 19th century. The fact that the oldest known maps of Edirne belong to after 1854 is an issue that creates limitations in historical, spatial investigations. As a result of researches, a plan for Edirne/Kaleiçi was determined in the copy of Ptolemy's Geography named Latin 4802 prepared in the 15th century. Due to the changes observed in cartography and copy production between the 15th-16th centuries, the determined plan is the only example representing that period. The aim of this article is to make inferences about the spatial structure of Edirne/Kaleiçi Region in the 15th century, based on this plan. Within the scope of the study, the plan was examined through three main topics: the city walls and gates, road lines and urban functions. Additional resources, such as historical records, plans and maps, were used in the evaluation process. The original academic contribution of the study is to pave the way for further discussions on the spatial development and urban history for Edirne with this plan discussed for the first time in the literature. In addition, it has been determined based on the plan that the Kaleiçi region has the characteristics of a service region, especially in terms of religious/public facilities.

Keywords: Edirne, Urban History, City Plans, Ptolemy, Geography, Pietro del Massaio.

Giriş

Edirne kenti bir Osmanlı başkenti olmasına karşın; özellikle mekânsal gelişim sürecine dair yazılı, çizili vd. görsel kaynaklar 19. yüzyıl öncesi için kısıtlıdır. İncelenen kaynaklarda çoğunlukla ilgili dönemlerde yapılan yapılar aktarılmakta ancak Rumeli'nin en önemli kentlerinden biri olan Edirne'nin kentsel görünümüne dair harita/plan/eskiz türü kaynaklar bulunmamaktadır. Edirne kentine dair bu zamana kadar tespit edilmiş en eski plan/eskiz çalışmalarından biri 1700 yılında hazırlandığı tahmin edilen "Plan manuscrit d'Andrinople" isimli haritadır (Şekil 1). Ancak ilgili

belge hemen hemen sadece coğrafi referansların anlaşılabilceği bir yapıdadır. Edirne kentine yönelik diğer planların 1854 yılı sonrasına ait olduğu hatırlandığında bu durum tarihsel, mekânsal incelemelerde ve tarihsel verilere dayalı olması gereken fiziki müdahalelerde kısıt yaratan bir konudur.

Ancak yapılan incelemeler ve araştırmalar sonucunda Batlamyus'un *Coğrafiya* isimli eserinin 15. yüzyılda Pietro del Massaio tarafından hazırlanmış Latin 4802 isimli kopyasında Edirne/Kaleiçi Bölgesine ait iknografik tekniklerle hazırlanmış bir plan tespit edilmiştir. Bu çalışmanın temel amacı; tespit edilen bu plandan hareketle-modern harita teknikleri ortaya çıkmadan önceki harita gösterim/çizim tekniklerinin sunduğu sınırlı bilgiye dayanarak ve söz konusu planın sadece kentin Roma döneminde kurulmuş çekirdeğine odaklanmış olmasını göz önünde tutarak- 15. yüzyıl Edirne/Kaleiçi Bölgesine ve mekânsal kurgusuna yönelik katkıların ve bunlara dayalı çıkarımların yorumlanmasıdır. Bu kapsamda dönemin harita çizim teknikleri, Edirne tarihi, dönemin kentsel ve mekânsal gelişimine etki eden olguları gibi teknik ve tarihsel etmenler bütüncül olarak değerlendirilmiş ve bulgular yorumlanmıştır. Konuya ilişkin incelenen ulusal ve uluslararası literatürde plan üzerine herhangi bir çalışma tespit edilememiştir; bu bakımdan ilk olma özelliğine sahiptir. Dolayısı ile çalışmanın kent tarihi ve özellikle Edirne tarihi konularında literatürde görülen boşluğu gidermek yönünde yapılan/yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Şekil 1: 1700 yılında yapılmış Edirne Planı¹.

1 Harita orijinal kaynağı: *Plan manuscrit d'Andrinople*, Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, CPL GE DD-2987 (5912), 2008.

1. 14-15. Yüzyıl Arası Hazırlanan Batlamyus'un Coğrafya Kopyalarının Genel Özellikleri

Batlamyus'un MS 150'li yıllarda yazmış olduğu *Coğrafya (Geōgraphikē Hyphēgēsis)* isimli eserin orijinal metni kayıp olduğu gibi günümüze ulaşan 53 adet Yunanca tıpkıbasım kopyaların çoğunluğu 13. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasına aittir. Orijinal eser ile mevcut en eski tıpkıbasım kopyalar arasında yaklaşık 1000 yıllık bir zaman aralığı bulunmaktadır². Günümüze ulaşan 86 adet Latince kopyada orijinal çalışmalardan farklı olarak ek haritalar ve döneminde başkent ya da önemli ticaret kenti niteliği taşıyan bazı kentlerin planları tespit edilebilmektedir. Fischer'in³ tanımlamalarına göre Latince kopyalar temelde altı gruba ayrılmaktadır⁴:

1. Palla Strozzi, Francesco di Lapacino ve Domenico di Lionardo Boninsegni'nin el yazmaları ve kopyaları,
2. Nicolaus Germanus'un el yazmaları ve kopyaları,
3. Pietro del Massaio'nun el yazmaları ve kopyaları,
4. Francesco Berlinghieri'nin el yazmaları ve bunların kopyaları,
5. Henricus Martellus Germanus'un el yazmaları ve kopyaları,
6. Bilinmeyen yazarların kopyaları.

Pietro del Massaio 15. yüzyılda Floransa'da, Latin 4802 (15. yüzyıl⁵), Latin 5699 (1469), Urban 277 (1472), Urban 491 (1472) kodlu dört adet kopya üretmiştir⁶. Bu kopyalarda orijinal metne ek olarak Massaio tarafından hazırlanan İspanya, Galya, İtalya, Etrurya, Mora, İskandinavya ve Etiyopya'nın modern haritaları; Milano, Venedik, Floransa, Roma, İstanbul (Konstantinopolis), Şam, Kudüs,

- 2 Florian Mittenhuber, "The Tradition of Texts and Maps in Ptolemy's Geography", *Ptolemy in Perspective: Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century*, ed. Alexander Jones, Dordrecht 2010, s. 95.
- 3 Joseph Fischer, *Claudii Ptolemaei Geographiae codex Urbinae Graecus 82*, Apud E. J. Brill; Apud Ottonem Harrassowitz, Lipsiae 1932.
- 4 Florian Mittenhuber-Alfred Stuckelberger, *Handbuch Der Geographie: Ergänzungsband Mit Einer Edition Des Kanons Bedeutender Städte*, Schwabe AG 2009, s. 41.
- 5 Hazırlanma tarihi tam olarak tarihi tespit edilememekle birlikte bazı kaynaklar 1451 yılına ait olduğunu belirtmektedir detaylı bilgi için bk. Juergen Schulz, "Jacopo de' Barbari's View of Venice: Map Making, City Views, and Moralized Geography before the Year 1500", *The Art Bulletin*, Vol. 60/No. 3, 1978, s. 458.
- 6 Vatican Library, "Pietro Del Massaio Di Iacopo Del Massaio", 20 Mayıs 2019, (<https://spotlight.vatlib.it/it/humanist-library/feature/pietro-del-massaio-di-iacopo-del-massaio#fromHistory>, 12.07.2021 tarihinde erişildi).

Kahire ve İskenderiye'nin kent planları bulunmaktadır^{7,8}. Massaio'nun *Coğrafya* kopyalarına kent planlarını ve yeni haritaları ekleyen ilk kişi olması bakımından bu örnekler ayrıca önem arz etmektedir⁹. Bu çalışmanın konusunu oluşturan kopya ise Pietro del Massaio'nun Latin 4802 kodlu nüshasıdır (Şekil 2). Sadece bu kopyada diğerlerinden farklı olarak “Andernopoli¹⁰” adı ile Edirne kentinin planı görülmektedir. İlgili kent planının Ciriaco d'Ancona'nın 1432-1444 yılları arasındaki gözlem ve notlarından üretildiği belirtilmektedir^{11 12 13}. 1453 yılında İstanbul'un fethi, Coğrafya kopya basımlarında düzenlemeye gidilmesine sebep olmuş, İstanbul'un yeni Osmanlı başkenti olması nedeniyle, 1469-1472 yıllarındaki kopyalarda Edirne kent planı çıkartılmış ve Anadolu coğrafyasından sadece İstanbul kent planı eklenmiştir. Dolayısı ile bu çalışma kapsamında ele alınacak plan belgesi, bulunduğu dönem açısından tek örnektir. Nuti çalışmasında¹⁴ ek olarak 14.-15. yüzyıl arasında Pietro del Massaio'nun da çalışmalarının bulunduğu

- 7 Mittenhuber-Stuckelberger, *age.*, s. 41.
- 8 Latin 4802 kodlu kopyada ek olarak Edirne, Urban 277 kodlu kopyada ise ek olarak Volaterra (İtalya) kentinin planı bulunmaktadır.
- 9 Naomi Miller, “Mapping the City: Ptolemy's Geography in Renaissance”, *Envisioning the City: Six Studies in Urban Cartography*, ed. David Buisseret, University of Chicago Press, Chicago 1998, s. 34; David Buisseret, *Envisioning the City: Six Studies in Urban Cartography*, University of Chicago Press, Chicago 1998, s. 1-20.
- 10 Edirne kentinin diğer eski adları için bk. M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 10, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 431-442.
- 11 Gustina Scaglia, “The Origin of an Archaeological Plan of Rome by Alessandro Strozzi”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 27, 1964, s. 140.
- 12 Scaglia, Edirne kent planının Ciriaco d'Ancona'nın çizimlerinden yola çıkılarak yapıldığını belirtmektedir. Ancak Ciriaco d'Ancona'nın ulaşılabilen iki el yazması eserinde (Urban 281 (bk. Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Ciriaco d'Ancona-Urb.lat.281 (1449), 229v-230r), Latin 218 (bk. BAV, Ciriaco d'Ancona-Vat.lat.218 (1401), Sec. XV-1r-v) İstanbul (Konstantinopolis) kentinin fethi öncesi durumunu aktaran çizimler tespit edilmiş, Edirne kentine dair referans herhangi bir harita/çizim görülmemiştir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Phyllis Williams Lehmann, “Theodosius or Justinian? A Renaissance Drawing of a Byzantine Rider”, *The Art Bulletin*, Vol. 41/No. 1, 1959, s. 50.
- 13 Yazar tarafından ayrıca ilgili planın yapıldığı döneme ait diğer seyyah kayıtları incelenmiştir. Pero Tafur'un (1437-1438) seyahatnamesine (bk. Pero Tafur, *Pero Tafur: Travels and Adventures 1435-1439*, transl. Malcolm Letts vd., George Routledge, Londra 1926) ve Johann Schiltberger'in (1396-1402) seyahatnamesine (bk. Johannes Schiltberger, *The Bondage And Travels Of Johann Schiltberger: A Native Of Bavaria, In Europe, Asia, And Africa, 1396-1427*, transl. John Buchan Telfer, Nabu Press, Londra 1859) bakılmıştır. Ancak söz konusu kaynaklarda Edirne hakkında aktarılan bilgi politik ve coğrafi içerikle sınırlı olduğundan doğrudan makalede değerlendirilmemiştir.
- 14 Lucia Nuti, “The Perspective Plan in the Sixteenth Century: The Invention of a Representational Language”, *The Art Bulletin*, Vol. 76/No. 1, 1994, s. 105.

Coğrafya kopyalarına¹⁵ eklenen kent planlarının ve modernleştirilmiş bölge haritalarının, dönemin bilgi ve kültür yapısına hizmet vermesine karşın orijinal metni büyük ölçüde değiştirmesinden ötürü¹⁶ tepki aldığı ve orijinal metnin bütünlüğüne zarar verdiği için 16. yüzyılda hazırlanan kopyalardan tüm yeni plan ve haritaların çıkartıldığını belirtmektedir.

Şekil 2: Latin 4802 kodlu kopyanın dış kapağı ve iç kapakları¹⁷.

16. yüzyıl öncesi (çoğunlukla 14-15. yüzyıl arası) hazırlanan plan ve haritalar temelde iki kategoride gruplanabilmektedir:

1. İşlevi yalnızca coğrafi ve topoğrafik durumu bildirmek, başka kent ve bölgeler hakkında bilgi sunmak olan dar bir kartografik içeriğe sahip belgeler.
2. Dönemin haritacılık tekniklerine uygun, ideal bir bilgi sunma amacı olan, resmi ve teknik amaçlar için yapılmış belgeler¹⁸.

15 Floransa'da Batlamyus'un *Coğrafya* kitaplarının Latince çevirilerinin ve tıpkı basımlarının yapılması 1405 yılında Jacopo d'Angiolo tarafından başlatılmış olup, 1430'lu yıllardan sonra artan talebe bağlı olarak hem kopya sayısı artmış hem de kopyalara yeni haritalar ve kent planları eklenmeye başlamıştır, bk. Samuel Y. Edgerton, "Florentine Interest in Ptolemaic Cartography as Background for Renaissance Painting, Architecture, and the Discovery of America". *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 33/No. 4, 1974, s. 280-283. Avrupa'da 1400-1472 yılları arasında üretilen harita sayısı yaklaşık 1000 iken, 1472-1500 yılları arasında 56000, 1500 yılından sonra ise yaklaşık 1 milyon adet olduğu belirtilmektedir, bk. David Woodward, "Cartography and the Renaissance: Continuity and Change", *Cartography in the European Renaissance*, University of Chicago Press, Chicago 2007, s. 11.

16 Özellikle bu noktada bir diğer neden olarak kopya hazırlayanların teknikleri ile Batlamyus'un harita tekniği arasındaki fark verilebilmektedir, Schulz, agm., s. 458.

17 Claudius Ptolomaeus, *Cosmographia (Latin 4802)*, Yay. haz. Pietro del Massaio, Floransa 1451 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8454687p>, 10.01.2020 tarihinde erişildi).

18 Schulz, agm., s. 428-429.

Haritacılık açısından bu iki grup birbirleri ile ilişkili olsa da işlevsellik açısından ikinci grup ön plana çıkmaktadır. Özellikle 14-15. yüzyıl arası Floransa'da üretilen Coğrafya kopyalarına eklenen yeni harita ve plan örnekleri birinci kategoride değerlendirilebilmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: 16. yüzyıl Öncesi Harita İçerikleri ve Temel Kullanımları¹⁹.

Kullanım	Harita Tür ve İçerikleri	Gruplama
Genel Kullanım (<i>Küçükten büyüğe geniş bir ölçekte</i>)	Kozmografik, coğrafi haritalar	1
Deniz navigasyonu	Portolan haritası	2
Kara navigasyonu	Yüksek detaylı ve ölçekli rota haritaları	
Mal/mülk yönetimi	Yapı planları, kadastral planlar	

Mevcut literatürde geçmiş dönemlerde üretilmiş haritaların teknik ve içerik açısından karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesine yönelik çok sayıda çalışma olmasına karşın, geçmiş dönem kent tasvirleri ve planlarına dair karşılaştırmaların veya teknik değerlendirmelerin kısıtlı olduğu görülmektedir²⁰. 16. yüzyıl öncesi hazırlanan kent planları ise çizim tekniklerine göre temelde iki kategoride gruplanabilmektedir²¹:

1. Dikey Planlar (Şekil 3): Kentlerin temel yapısını ifade etmek için kullanılan en eski tekniklerden biridir. Temelde üç boyutlu olan mekânsal yapının iki boyutlu bir şekilde işlenmesi ile hazırlanmaktadır. Özellikle ölçeklendirilmiş dikey planlar, askeri ve resmi amaçla üretilen belgelerden olup Floransa'da özellikle 1421 yılından itibaren yaygın tekniklerden biri olmuş ve 16. yüzyıla kadar kullanılmıştır. 17. ve 18. yüzyılda bu plan çizim tekniği yeniden

19 Woodward, agm., s. 7, kaynağından faydalanılmıştır.

20 Bu konuda hazırlanmış detaylı çalışmalar için bk. John A. Pinto, "Origins and Development of the Ichnographic City Plan", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 35/No. 1, 1976, s. 35-50, David Harvey, *The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys*, Thames and Hudson, Londra 1980; British Library, *The City in Maps: Urban Mapping to 1900*, British Library, Londra 1987.

21 Buisseret, *age.*, s. 9-13.

yaygınlaşmıştır, 20. yüzyıla kadar olan örnekler incelendiğinde ise; genellikle kentteki önemli yol ve yapıların ifade edildiği, göreceli önem değeri düşük yapı stoğunun çizimde göz ardı edildiği bir grafik yapıya sahiptir.

2. Kuş Bakışı Görüşlü, İkonografik²² Planlar (Şekil 4): Temelde üç boyutlu olan mekânsal yapının iki boyutlu bir şekilde ancak perspektif açılarının da dahil edilmesi ile yapı yüksekliklerinin ve bazı topoğrafik niteliklerin de ifade edildiği gruptur. Özellikle 1450-1550 yılları arasında görülen bu plan tekniğinde, görüş hattının fiziksel mekân ile buluştuğu yüksek bir bakış açısından görülüyormuş gibi ifade edilmektedir. 15. ve 16. yüzyılda Floransa'da kent tasvirlerinin üretilmesinde özellikle kullanılan tekniklerden biridir. Şehrin genel yapısı, önemli yapıların konum ve yüksekliklerinin daha ayrıntılı bir şekilde gösterilebildiği ancak dikey planda olduğu gibi göreceli önem değeri düşük yapı stoğunun çizimde gözardı edildiği bir grafik yapıya sahiptir.

Özetle, 15. ve 16. yüzyılda kent plan ve tasvirleri temelde ikonografik planlar olarak çalışılmış olup; kent surları ve belirgin/önemli temel yapıların ifade edildiği bir şekilde hazırlanmıştır²³. Bu plan tipi, niceliksel topoğrafik ilişkiler, sembolik değer ve kentlerin gerçek (!) görünümüne karşın görsel değeri ön planda tutan yaygın bir yaklaşım yaratmıştır. Görsel perspektif kuralları gereği gözlemciye yakın yapılar daha büyük, uzakta kalan yapılar ise daha küçük çizilmektedir²⁴. Bu nedenle yapılar, yollar gibi diğer kentsel unsurlar arası mekânsal ilişki, yükseklik ve ölçek referansları dikey planlara göre çoğunlukla bulunmamaktadır²⁵. Dolayısı

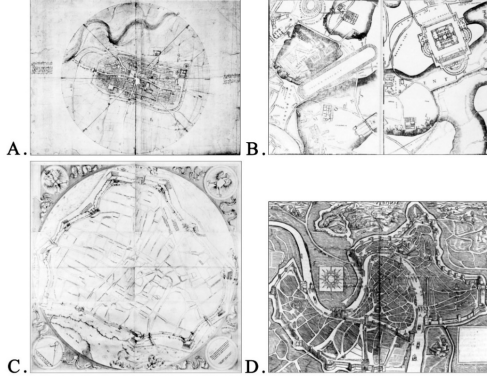
22 İkonografik kelimesinin kökeni Latince “plan, yapı planı”, Yunanca “ana hatlarını çizme, plan” anlamına gelmektedir, Miller, agm., s. 36. 14-15. yüzyıl arasında Floransa'da Rönesans etkisinde ortaya çıkan haritacılığa “görsel mekân, görsel perspektif” yaratma anlayışının etkisinde, kuş bakışı görüş plan tekniği ile birlikte geliştiği belirtilmektedir, Edgerton, age., s. 275, Pinto, age., s. 35, Vesa-Pekka Herva, “Maps and Magic in Renaissance Europe”, *Journal of Material Culture*, Vol.15/No. 3, 2010, s. 323-343.

23 Buisseret, age., s. 9.

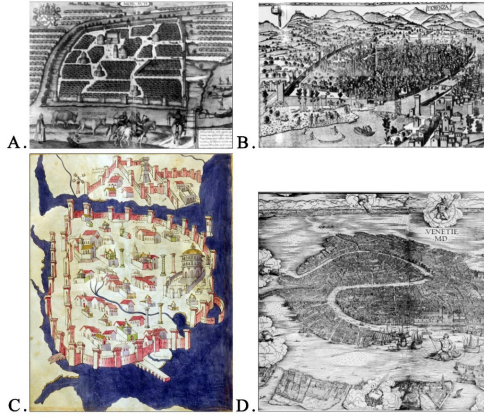
24 Pinto, age., s. 36, Miller, agm., s. 35-36.

25 El yazması kopyalardaki kent plan çizimleri ve mevcut doku karşılaştırmaları için ayrıca bk. Scaglia, age., Nuti, age., s. 25, Pnina Arad, “An Unpublished Map of the Holy Land: Venice, Biblioteca Marciana, MS Lat. X 116 (=3783)”, *Imago Mundi*, Vol. 65/No. 1, 2013; Eleonore Henriette Marie Mens, *Een architectuurhistorische waardstelling van naoorlogse woonwijken in Nederland: het voorbeeld van de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam*, Eindhoven Üniversitesi, Doktora Tezi, Eindhoven 2019; Laura Carlevaris-Jessica Romor-Graziano Mario Valenti-Enrico Cicalo “Perception and Communication of Urban Space: Observations on Fourteenth- and Fifteenth-Century Representations of Rome”, *Proceedings of the 2nd International and Interdisciplinary Conference on Image*

ile bu teknikle hazırlanmış olan planlar, kent içinde önemli olan değerlerin bütün içinde soyutlanarak ön plana çıkartıldığı, ilgili dönem mekânsal yapısına dair temel okuma ve çözümlemelerin yapılabilmesini sağlayan niteliktedir. Pietro del Massaio'nun çalışmaları -Edirne/Kaleiçi Bölgesi planı dâhil- bu açıdan kuş bakışı/iknografik plan teknikleri ile hazırlanmış belgelerdir (Şekil 5).

Şekil 3: Dikey Plan Örnekleri²⁶.

Şekil 4: İknografik/Kuş Bakışı Plan Örnekleri²⁷.

and Imagination, ed. Enrico Cicalò, Springer International Publishing, İtalya 2020, s. 852-865.

26 **A.** İmola/İtalya, 1503, **B.** Roma/İtalya, 1551, **C.** Venedik/İtalya, 1552 bk. Pinto, *age.*, **D.** Verona/İtalya, 1540 bk. Nuti, *age.*, s. 118.

27 **A.** Moskova/Rusya, 1550, **B.** Floransa/İtalya, 1500, **D.** Venedik/İtalya, 1500 bk. Schulz, *age.*, **C.** İstanbul/Türkiye, 1451 bk. Ptolomaeus, *age.*

Şekil 5: Pietro del Massaio Tarafından Çizilen Edirne Planı²⁸.

Pietro del Massaio'nun kent plan çizim örnekleri -özellikle Edirne odaklı- daha detaylı incelendiğinde (Şekil 6); ortogonal projeksiyon ile çizildiği ve perspektif ilkeleri kullanıldığı görülmektedir^{29, 30}. Her kentin topoğrafik ve coğrafi yapısına bağlı olarak temel referansların gösterilmesinin gereği olarak (dağ/tepe gibi coğrafi

28 Ptolomaeus, *age.*, s. 276.

29 Miller, *agm.*, s. 38-39.

30 Diğer bir değerlendirme ise planın bakış yönünün günümüzde Hıdırlık Tabyalarının bulunduğu, Hıdırlık Tepesi'nden kente doğru olduğu şeklindedir. Hıdırlık mevki, Osmanlı egemenliği öncesi bir kült merkezi olarak temel çekim noktalarından biri oluğu gibi özellikle plan döneminin kapsayan 15. yüzyılda yapılan mekânsal düzenlemeler sonrası bu niteliği devam etmiştir. Bu konuda ileri okuma için ayrıca bk. Mustafa Çağhan Keskin-Mustafa Kaan Sağ, "Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kült Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması", *Milli Folklor*, C 17/S. 133, 2022, s. 222-33. Bu nedenle planda üst kısım doğu, alt kısım ise batı yönünü ifade etmektedir.

şekiller, dere/deniz gibi su yüzeyleri -Edirne örneğinde Tunca Nehri ve kollarının- çalışmalara dahil edildiği; su yüzeylerinin mor/menekşe renginde, diğer fiziksel yüzeylerin ise kahverengi tonlarında renklendirildiği görülmektedir. Yol sistemleri açık bir şekilde çizilmemiştir ancak yapı stokları ile oluşturulan şekil/zemin ilişkisi sonucunda sokak izleri algılanabilmektedir. Her ne kadar Massaio'nun Floransa, Roma ve Milano planlarında yapı blokları mekânda serbest ve yol sistemlerinden bağımsız bir şekilde ifade edilse de Edirne plan örneğinde algılanan yol sistemleri temel hareket akış yönlerine dair çıkarım yapılmasını mümkün kılmaktadır³¹.

Coğrafi Referans Örnekleri (Dağ/Tepe):

Iskenderiye

Floransa

Roma

Coğrafi Referans Örnekleri (Su Yüzeyleri):

Iskenderiye

Edirne

Yapısal Örnekler (Kilise):

İstanbul

Floransa

Venedik

Yapısal Örnekler (Cami):

Edirne

Şekil 6: Massaio'nun plan çizim örnekleri³².

Temel mimari yapılar (sur, savunma kuleleri, önemli dini yapılar... gibi hizmet/donatu yapıları) planlarda görsel olarak ve şekilleri itibarıyla baskın hâldedir. Genellikle dinî ve idari yapıların, diğer yapılara göre olasılıkla daha büyük ebatlarının çizime yansıtıldığı görülmektedir. Büyüklük açısından verilen bu ayırım benzer şekilde çatı renkleri için de geçerlidir. Önemli yapılarda genellikle mavi, mor renkleri kullanılırken göreceli önemi düşük yapıların çatılarında

31 Claudia Conforti, "The Birth of the Modern City", *Companion to the History of Architecture*, American Cancer Society, ABD 2017, s. 4.

32 Ptolomaeus, *age*. temel alınarak hazırlanmıştır.

pembe, kırmızı, açık/koyu kahverengi kullanılmıştır. Kiliselerde çan kuleleri kırmızı renkle ifade edilmesine karşın, tepe noktasına konan daire şekille diğer yapılardan ayrılmaktadır, bu durumun genellikle dini yapılar özelinde görülmesi ve sadece Edirne örneğinde bulunan tepe noktasında daire olan ancak tek kubbeli forma sahip yapıların bir Müslüman kenti olması açısından cami olabileceği düşünülmektedir³³. Genellikle diğer planlarda yapıların veya mevkilerin isimleri yazılmışken, Edirne planında Tunca Nehri dışında herhangi bir yazılı bilgi notu bulunmamaktadır³⁴. Bununla birlikte hazırlanan planda ana odağın Kaleiçi bölgesinde olduğu, kale dışındaki yerleşim ve yapılara dair çok fazla mekânsal referansın bulunmadığı görülmektedir.

2. 14-15. Yüzyıl Arası Edirne Tarihi ve Tespit Edilebilen Mekânsal Gelişmeler

Çalışmanın içeriğine bağlı olarak, bu kısımda Edirne kentinin genel tarihsel sürecinden ziyade 14. ve 15. yüzyıl arası mekânsal gelişimine etki eden tarihsel süreç kronolojik bir şekilde incelenmektedir. Ana odak ise Massaio'nun Edirne planını hazırlarken referans aldığı 1432-1444 yılları arasındır.

Edirne kentinde bulunan en eski yerleşim birimlerinin Trak kabileleri tarafından açık Pazar olarak kullanıldığı daha sonra Makedonyalılar tarafından bu yerleşimin Orestler'in bir koloni kenti haline getirildiği ve buraya Orestas, Odrisya, Uscudama isimleri verildiği belirtilmektedir³⁵. 2. yüzyılda Roma İmparatoru Hadrianus (117-138) tarafından kentin Tunca Nehri'nin etrafında ve bugün Tarihi Kaleiçi bölgesi olarak ifade edilebilecek bölgede yeniden kurduğu ve kente Hadrianapolis, 1361 yılında³⁶ I. Murad (1326-1389) tarafından fethedilmesinden sonra Edrenaboli, Edrene ismi verildiği bilinmektedir. 18. yüzyıldan sonra ise kentin ismi kayıtlarda "Edirne" olarak geçmeye başlamıştır³⁷.

33 Ayrıca Yıldırım'a göre; 15. yüzyılda Edirne'de tek kubbeli cami yapılarının mekânsal gelişimi sağlama ve yönlendirmede kullanılan temel donatılardan biri olması değerlendirilmede bu görüşü desteklemiştir [Sercan Yıldırım, *Kentsel ve Mekânsal Yapı Çözümlemesi: Edirne Kent Kurgusu ve Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 1996, s. 67].

34 Karşılaştırmalı değerlendirme yazarlar tarafından yapılmıştır.

35 Gökbilgin, agm.

36 Edirne fethinin tarihi konusunda 1361, 1362, 1367, 1369 şeklinde farklı tarihler verilse de genel kabul 1361 yılı olduğu şeklindedir.

37 Gökbilgin, agm.

Osmanlılar tarafından fethine kadar kentin 14. yüzyıldaki mekânsal yapısına dair incelemeler derlendiğinde; yerleşimin temelde bugünkü Kaleiçi bölgesi ile sınırlı olduğu, ancak yaklaşık konumunun günümüzdeki Yeniimaret mahallesi çevresinde Aina adında bir kasaba olduğu belirtilmektedir. Kaleiçi temel yerleşim birimi olup ticaret ve pazar alanı ise kale dışında yer seçmiştir. Günümüzde Makedonya Kulesinin bulunduğu konumun yakın çevresinde Tekfur Sarayı bulunmakta, günümüzde Üç Şerefeli Cami'nin bulunduğu yerin yakın çevresinde, sur kapılarına yakın bir konumda, temel hareket hatları üzerinde pazar alanı olduğu belirtilmektedir. Kaleiçi bölgesindeki sur kapılarından günümüzde Gazi Mihal Köprüsü konumunda, Bizans döneminde Miheal Paleologos tarafından yaptırılan köprü ile Via Egnatia yoluna bağlanan bir akış dinamiği bulunmaktadır³⁸. Özetle, 14. yüzyıl Edirne kentinin mekânsal kurgusu kale içi ve kale dışı yerleşimlerden (Aina kasabası) oluşan, iki merkezli (pazar alanı - ticaret merkezi, Kaleiçi bölgesi - yönetim/yerleşim merkezi) bir yapıdadır. Edirne'nin fethi sonrasında ise I. Murad tarafından Kaleiçi bölgesinde bulunan iki kilise Halebi Cami ve Kilise Cami hâline getirilmiştir³⁹. Osmanlıların Rumeli seferlerinin sürmesi nedeniyle, kenti Balkanlara bağlayan Akıncılar Yolunun korunması için Aina kasabasının bulunduğu bölge imar edilmiş, 1399 yılında Yıldırım Cami ve Külliyesi yapılmış ve çevresinde mahalle kurulmuştur⁴⁰. Bununla birlikte genel kabullerden biri Kaleiçi bölgesinin, 1361 yılında fethedildikten 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar plan bakımından geniş kapsamlı bir değişiklik geçirmediği şeklindedir⁴¹.

Edirne kentinde esas mekânsal gelişim ise 15. yüzyıl ve sonrasında görülmektedir⁴².

38 S. Yıldırım, *age.*, s. 50-54.

39 Günümüzde bu yapıların konumunu tespit etmemizi sağlayacak yapı izi, mekânsal referans bulunmamaktadır.

40 Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1939, s. 11-19, S. Yıldırım, *age.*, s. 54-57.

41 Ramazan Tabak, *Roma Döneminde Hadrianopolis (Edirne) Kent Surları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2018, s. 22.

42 Seyyah B. de la Broquière 1433 yılındaki seyahat notlarında Edirne kentini "büyük ve canlı bir kent" olarak aktarmaktadır Gökbilgin, *age.*, Ch. Schefer (ed.), *Bertrandon De La Broquière'in Denizsırın Seyahati*, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 230-231. Bertrandon De La Broquière'in Denizsırın Seyahati isimli kitapta; özgün metnin seyahatname kısımlarının özetlenerek çevrildiği belirtilmektedir (bk. Schefer, *age.*, s. 16). Bu nedenle ele alınan metin versiyonunda Edirne kentine dair -makale kapsamında- ayrıca mekânsal durum konusunda bilgiye ulaşlamamıştır. Ek olarak aynı seyahat notlarının başka bir versiyon çevirisinde (bk. Johnes Thomas. *The Travels of Bertrandon de la Broquiere to Palestine during the Years 1432 and 1433*. Hafod Press, Londra 1807, s. 244-246) özgün metne büyük ölçüde uyulmakla birlikte, Edirne

Yapılaşma ve imar çalışmalarının yoğunlukla gayrimüslim nüfusun yaşadığı Kaleiçi bölgesi yerine kale dışına ancak hemen yanına/yakınına yapıldığı, bağlı olarak mekânsal gelişimin özellikle bu dönemlerde kale dışında, tekke, zaviye, cami, imaret, medrese gibi hizmet yapılarının çevresinde yerleşmek şeklinde gerçekleştiği söylenebilir⁴³ (Şekil 7). 1402-1414 yılları arasında Eski Cami, 1417-1418 yılları arasında Bedesten, 1436 yılında Muradiye Camii, 1443-1447 yılları arasında Üç Şerefeli Cami, 1484-1488 yılları arasında II. Bayezid Cami ve Külliyesi, 1561-1565 yılları arasında Ali Paşa Çarşısı, 1569-1579 yılları arasında Selimiye Külliyesi, gibi önemli yapılar yapılmıştır. Ayrıca II. Bayezid'in (1447-1512) cami, medrese, darüşşifa ve imareten müteşekkil bir külliye inşa ettirdiği bilinmektedir⁴⁴. 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kale dışı yerleşimler, artan ticari etkinliklere bağlı olarak, akarsu taşımacılığı için Tunca kıyısına yapılan iskele ve mevcut ticaret alanlarını ve çarşıları iskele ile bağlayan Saraçlar yolunun açılması ve Darülhadis'in yaptırılması (1434) ile kenti doğu ve batı yönlerine doğru genişletmiştir⁴⁵.

Kentin 1361 yılında fethinden sonra yönetici ikametgâhı olarak önceleri Kaleiçi bölgesinde bulunan ancak günümüzde yapı izi tespit edilemeyen Tekfur Sarayı'nın kısa süre de olsa Osmanlılarca kullanıldığı (ki tartışmalı bir konudur), I. Murad döneminde yapılan ilk sarayın günümüzde Selimiye Cami ve Muradiye Cami arasındaki yüksek ve çevresine hâkim tepe yakınlarında yaptırıldığı aktarılmaktadır⁴⁶. II. Murat döneminde (1421-1444) olasılıkla yeni sarayın yapımına başlandığı, Fatih Sultan Mehmed döneminde (1432-1481) ise tamamlandığı bilinmektedir⁴⁷.

kenti hakkında sunulan bilgi mekânsal olmayan, politik nitelikte tutulmuştur.

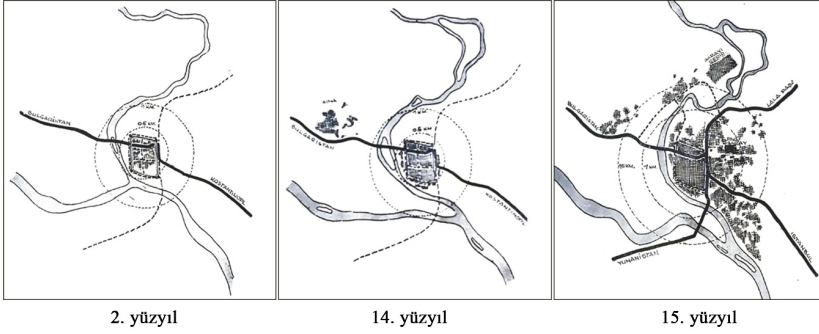
43 Zekiye Yenen, *Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1988, s. 145-149. Bu konuda Boykov, özellikle Edirne kentinde fetih sonrası kenti "Osmanlılaştırmak" için mekânsal düzenlemede cami ve imaret gibi donatıların kullanıldığından bahsetmektedir, bununla birlikte imaret siteleri arası geliştirilen akslar ve gelişme sahaları kentin büyüme yönlerini etkilemiştir [Grigor Boykov. "The T-shaped Zaviye/İmaret of Edirne: A Key Mechanism for Ottoman Urban Morphological Transformation", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 3/No. 1, 2016, s. 29-48].

44 Peremeci, *age.*, Gökbilgin, agm., Semavi Eyice, "Edirne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 10, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 431-432.

45 S. Yıldırım, *age.*, s. 71.

46 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ratıp Kazancıgil, *Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 1999, s. 7-8

47 Peremeci, *age.*, s. 12.

Şekil 7: Edirne kentinin 2. ve 15. yüzyıl arası makroform deęişimi⁴⁸.

Özetle Edirne'nin fethinden İstanbul'un fethine kadar (1361-1453) gerçekleşen olaylar ve mekânsal faaliyetler kronolojik olarak aşağıda sıralanmaktadır⁴⁹, ⁵⁰:

- 1359: I. Murad'ın padişah olması.
- 1361: Edirne'nin fethi.
- -14. yüzyıl- (tahmini ikinci yarısı): Kaleiçi bölgesinde bulunan iki kilisenin camiye dönüştürülmesi.
- 1365: Edirne'nin başkent yapılması.
- 1365: I. Murad tarafından günümüzde Selimiye Cami'nin bulunduğu konumun yakın çevresine sarayın ve yeniçeri kışlalarının yaptırılmaya başlanması.
- 1368: Sarayın (Eski Saray) tamamlanması.
- 1383: Çeşmelere su getirilmesi için altyapı çalışmalarının yaptırılması.
- 1399-1491: Mekânsal gelişimin kale dışına, Yıldırım Cami ve Külliyesi, izleyen yıllarda ise Eski Cami ve çevresine doğru yönlendirilmesi.

48 Gündüz Özdeş, *Edirne İmar Planına Hazırlık Etüdü*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, İstanbul 1951, s. 26-28.

49 Ratip Kazancıgil, *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 1999, s. 1-10.

50 Massaio'nun Edirne planını hazırlarken referans aldığı 1432-1444 yılları arası olan faaliyetler koyu ile gösterilmiştir.

- 1402-1414: Eski Cami'nin inşası.
- 1421: Gazi Mihal İmaretî'nin inşası.
- 1428: Beylerbeyi Hamamı'nın, Şarapdar Abdullah Bey ve Şah Melek Paşa Mescidi'nin yaptırılması.
- 1431: Horozlu Medresesi'nin inşası.
- 1433: Muradiye İmaretî'nin inşası.
- 1434: D'ar-ül Hadis Cami ve kale dışında cami inşa ettirilmesi.
- 1440: Topkapı Hamamı'nın inşası.
- 1443-1447: Üç Şerefeli Cami'nin inşası.
- 1450: II. Murad tarafından Yeni Saray'ın yapımına başlatılması.
- 1451: Saraçhane Köprüsü inşası.
- 1453: İstanbul'un fethi.

İlerleyen bölümde tarihi bilgiler doğrultusunda Massaio'nun Edirne planına dair değerdendirmeler ve incelemeler yer almaktadır.

3. Massaio'nun Edirne Planı Doğrultusunda 15. Yüzyıl Mekânsal Kurgusuna Dair Değerdendirme

Makalenin bu bölümünde Massaio'nun Edirne Planına yönelik irdeleme; sur ve sur kapıları, yol hatları ve yapılar özelinde üç başlıkta incelenmekte ve mekânsal kurguya dair değerdendirmeler yapılmaktadır. Bu kapsamda yapılan değerdendirmeler ışığında, 15. yüzyıl Edirne kentindeki temel kentsel fonksiyonlar (yollar, hizmet yapıları, donatılar vb.) ve bu kapsamda kentsel hayatı yönlendiren etmenlere yönelik bir kesit sunulmaktadır.

a. Sur ve Sur Kapıları

Edirne kalesi, surları ve geçmiş dönem yapıların büyük bir çoğunluğunun zaman içinde yok olması ve günümüze ulaşan geçmiş mekânsal referansların yetersizliği yapılan incelemelerde ciddi bir kısıtlamadır. Günümüze ulaşan en eski mekânsal referans örnekleri ise üzerinde mimari betimlemeler olan Hadrianopolis (Edirne) sikkeleridir (Şekil 8)⁵¹. Bu sikkeler üzerinde sur kapıları görülmekte ancak konularına yönelik çıkarım yapılamamaktadır.

51 Çoğunlukla 2. ve 3. yüzyıla ait dönem sikkeleri.

Şekil 8: Hadrianopolis Sikkeleri⁵².

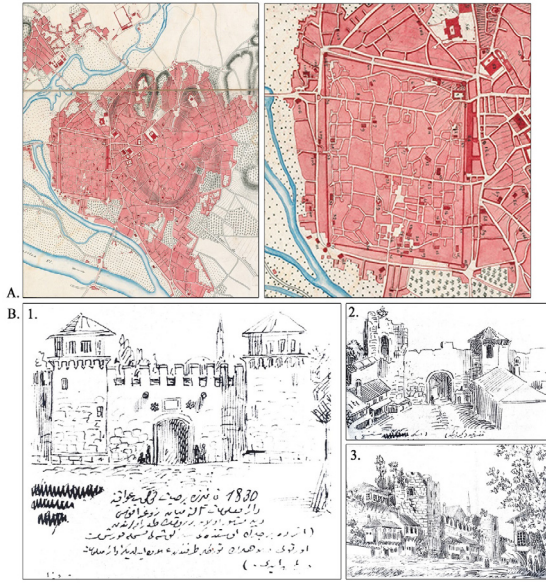
Edirne kentinin fethedildiği 14. yüzyılda Kaleiçi bölgesinden ibaret olduğu bilinmektedir. Kale duvarları MS 123-124 yılında yapılmış olup, 2. ve 19. yüzyıl arasında çeşitli onarımlar ile de olsa kısmen korunabilmiştir. Edirne'de 1745 yılında meydana gelen yangın ve 1751 yılında görülen deprem kale duvarlarının büyük ölçüde zarar görmesine neden olmuş, 1867-1893 yılları arasında dönemin valisi Hurşit Bey tarafından Osmanlı merkezi yönetiminin 19. yüzyıldaki yapılanma faaliyetleri çerçevesinde kentlerde yeni hizmet / donatı yapıları inşası için sur hattı yıktırılmış, çıkan hafriyat malzemesinin, kale duvarının taşlarının yapı malzemesi olarak kullanılması kararı verilmiřtir⁵³. 1905 yılındaki büyük Kaleiçi yangınından sonra, 1910-1911 yılları arasında kalan sur hatlarının korunmasına yönelik çalışmalar yapılsa da yeterli olmamış ve günümüze mevcut durumda yüzey üstünde (ulaşılabilen) herhangi bir sur izi kalmamıřtır⁵⁴. 1918, 1934, 1940 tarihli Edirne kent merkezi haritalarında sur izleri ve sur kapıları rekonstrüktif bir anlayışla çizilmiş olsa da hatların doğruluğu ve bilgilerin kesinliği tartışmalıdır. Bu yorumun

52 Bk. Wildwinds. *Ancient Coinage of Thrace, Hadrianopolis*. 2021, (<https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/hadrianopolis/i.html>), 01.07.2021 tarihinde erişildi.

53 Sennur Akansel, "Edirne Kaleiçi Geleneksel Konutları ve Kaleiçi'nin Günümüzdeki Görünümü", *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, C 5/S. 2, 2016, s. 200, Tabak, *age*, s. 21.

54 Tabak, *age*, s. 21-22.

nedeni; 1918 ve sonrasında çizilen haritaların büyük çoğunluğunun geçmiş seyyah kayıtlarına ve sözel görüşmelere dayanmasıdır. Bu bakımdan Edirne surlarına ve sur kapılarına yönelik doğruluğu göreceli olarak daha yüksek kabul edilebilecek görsel kaynaklar; 1854 yılında Fransız General Osmont tarafından hazırlanmış olan Edirne haritasında gösterilen sur hattı ve kapıları, 1830 yılında Edirne’de yaşamış Aleksandr Zografos isimli Rum bir ressam tarafından çizilen Edirne sur hattı ve sur kapıları eskizleridir⁵⁵ (Şekil 9). Bugün günümüzde sur izlerine dair kalan tek yapı sur kulelerinden biri olan Makedonya Kulesidir.

Şekil 9: **A.** 1854 yılına ait Edirne kenti haritası, **B.** 1830 yılı Aleksandr Zografos'un sur hatlarına ilişkin eskizleri⁵⁶.

Önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere Edirne kenti fethinden sonra 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar mekânsal ölçekte ciddi bir değişiklik göstermediği yazıla geldiğinden ötürü, bu inceleme kapsamında seyyahların mekânsal yapıya ilişkin kayıtları önemli bir bilgi içeriği sunmaktadır. Hekim Beşir Çelebi'nin⁵⁷ 1451 yılında yazmış olduğu

55 Ratip Kazancıgil, "Aleksandr Zografos'un Edirne Tabloları ve Dr. Rifat Osman Bey", *Yöre Dergisi*, S. 25-26, 2002, s. 73-84.

56 **A.** 1854 yılı kent planı. **B1.** Topkapı, **B2.** Kafes Kapı, **B3.** Mumcular Caddesinden sur hattının genel görünüşü. Kazancıgil, "Aleksandr Zografos'un Edirne Tabloları ve Dr. Rifat Osman Bey", s. 75-81.

57 Karamanlı Hekim Beşir Çelebi'nin tam olarak doğum tarihi bilinmemekle birlikte, Fatih Sultan

Risâle-i Beşir Çelebi Menâkab-ı Medine-i Edrene isimli eserde Edirne kalesi hakkında bilgiler kendi cümleleri ile şu şekildedir⁵⁸:

“...Melik Edrenus vezirin önerisiyle bu hisarı yaptı. Görünüşünü dört köşe yaptı ve her yanında ikişer burç eyledi ve her köşesinde yuvarlak birer burç kodılar. Evvela günün doğduğu tarafa bir büyük burç kodılar. Hikmet üzerine güneş onun karşısına rastlasa doğmasından nevrûzı ondan bilirlerdi. ...burç arasında on beşer kale duvarı vardı. On beş derece sayıp sekiz yerden kapu kodılar ve içersine dört büyük kilise yaptılar.”

Beşir Çelebi'nin sunduğu bilgiler, sur yapısının geometrik biçimi ve sur içindeki yapılara dair genel bir görüş elde edilebilmesini sağlamaktadır. Edirne surları hakkındaki en geniş bilgi ise 17. yüzyılda yazılmış seyahatname kayıtlarından elde edilmektedir. Hibri Abdurrahman Efendi'nin (1604-1659) 1636 yılında yazmış olduğu *Enîs-ül Müsâmîrin* isimli eserde ayrıntılı bir Edirne tarihi aktarılmaktadır⁵⁹. Eserin ikinci bölümünde Edirne hisarı, surları, sur kapıları, çarşı, pazar yerleri ve yeni sarayın yapıışı aktarılmaktadır. Edirne surlarına ilişkin bilgiler ise kendi cümleleri ile şu şekildedir⁶⁰:

“...Bu şehrin hisarı, Tunca nehrine yakın yerde (ki Bizanslılar döneminde beylerin sarayı olarak söylenir) dört köşe yapılmıştır. Her köşesinde birer yuvarlak (üstüvane şeklinde) kulesi vardır ki, biri Üç Şerefeli Cami yanındaki büyük kuledir⁶¹. (Bizanslılar döneminde beylerin sarayı olduğu söylenir) Biri, Yeliburgaz adlı yerde olan köşedir ki, bu kule eskiden hapishane olarak kullanılır, vezirlerden ve ileri gelenlerden tutuklanması gerekenler burada haps olunurmuş. Biri de Germekapı denilen yerdeki kuledir ki, hisar köşesinden kırk elli adım uzakta olup Tunca nehrinin kenarında hisarın su kulesi olarak yapılmıştır. Bu iki kule arasında germe divar çekilip, divara bir de kapı açılmıştır. Bu yüzden germe kapı denilmiştir. Uğurun kapı, bu kapı yakınındadır. Biri de halen zindan olan kuledir. Bunların dışında, hisarın her duvarında on ikişer

---

Mehmet döneminde yaşadığı ve sohbet arkadaşı olduğu belirtilmektedir, Ekmeleddin M. İhsanoğlu, “Beşir Çelebi”, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 3, ed. Kate Fleet vd., Brill Publishing, 2014.

58 Tabak, *age.*, s. 22-23.

59 Ayrıntılı değerlendirmeler için ayrıca bk. Sevim İlgürel, “Hibri'nin ‘Enîs-ül Müsâmîrin’i”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, 2012.

60 Ratip Kazancıgil, *Abdurrahman Hibri Enîs-ül Müsâmîrin: Edirne Tarihi (1360-1650)*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 1999, s. 15-16.

61 Bugünkü konumu ve ismi ile Makedonya Kulesi.

kulesi vardır. Bu hisarın dokuz kapısı vardır ki, birine üç şerefeli yakınındaki büyük kuleye yakın olduğu için kule kapısı derler. Ali Paşa Çarşısı'nın önünde olan ketenciler çarşısına açılır. Şehrin cephaneliği hisar içinde bu kapı yanındadır. Birisi de Tophane yakınında olduğu için Topkapısı derler ki ağaç pazarına açılır... Biri de Kafes kapısıdır ki, Mihal köprüsü⁶² semtine açılır. Bu adın verilmesi, eski dönemde kafes denilen kadınlar hapishanesinin bu kapının yakınında olmasındandır. Biri de keçeciler, öbür adıyla kazancılar çarşısı kapısıdır ki, bu adı almasının nedeni dış kısmında keçeciler çarşısı ve iç kısmında kazancılar çarşısı olmasıdır. Biri de yukarıda adı geçmiş olup germe kapı yakınına açılan uğrun kapısıdır. Böyle adlandırılmış olmasının nedeni, çok küçük olup saklı bir yerde bulunmasıdır. Biri de Manyas Kapısı'dır ki, da'rül-hadis camii yanına açılır. Bu adı almasının nedeni bilinmemektedir. Biri de tavuk kapısıdır ki, tahta kale adıyla bilinen İstanbul'un bir çarşısı vardır ki, bunun da taht-el-kal'esi bu kapının dış kısmındadır... Biri de İğneciler kapısıdır. Bitpazarı denen yerin yakınına açılır. Eskiden bu kapıya İstanbul kapısı da derlermiş. Ama halen o ad, tamamen ortadan kalkmıştır. Biri de orta kapıdır ki, Ali Paşa Çarşısı'nın ortasına açılır..."

Hibri Abdurrahman Efendi'nin surlara ve sur kapılarına yönelik anlatımları temel mekânsal referansları sunması açısından günümüz tespitlerini yönlendirebilecek nitelikte olmakla birlikte Kaleiçi bölgesinde bulunan yapılara dair herhangi bir anlatım bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri 17. yüzyıla gelindiğinde Roma dönemine ait yapı izlerinin yok olmuş olmasıdır. Bir diğer ayrıntılı inceleme ve tanımlama ise Evliya Çelebi'ye (1611-1682) aittir. 17. yüzyılda yazmış olduğu *Seyahatname* isimli eserinin, 3. cildinde kendisinin 1652 yılında yapmış olduğu Edirne gezisi ve kente dair notları yer almakta olup, Edirne surlarına ilişkin bilgiler kendi cümleleri ile şu şekildedir⁶³:

"...Sûrunun yüksekliği tam kırk zirâ'dır⁶⁴. Etrafında küçük ve büyük yüz altmış Kaf dağına benzer sağlam burçlar vardır. Amma bu kale dört köşe

62 Bugünkü konumu ve ismi ile Gazi Mihal Köprüsü.

63 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* C 3, ed. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986, s. 329-331.

64 Zirâ bir diğer adı ile arşın ölçü biriminin günümüzdeki metrik sistemde karşılığına dair tartışmalar olmakla birlikte, 16. Yüzyılda mimari ölçekte 1 zirânın yaklaşık 73 santimetreye denk geldiği belirtilmektedir, Mehmet Erkal, "Arşın" C 3, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 411-413. Dolayısı ile Edirne surlarının yüksekliğinin yaklaşık 29 metre gibi dönemin inşaat teknikleri göz önüne alındığında ciddi bir yükseklik sonucu çıksa da başka kaynaklarda ise 5.40 m. ile 7.20 m. arasında değişen yükseklik ölçüleri verilmektedir, Tabak, *age.*, s. 28.

inşa edildiğinden, her köşesinde birer sağlam ve yüksek kuleleri vardır. İlki Ağaçpazarı köşesinde kuzeye bakan Kaplıkule'dir. İçinde cebhane olduğundan üstü tahta ile kaplıdır. Bu yüzden Kaplıkule diyorlar. Güney tarafında, Meriç nehri kıyısındaki Manyas Kulesi⁶⁵, Kahkaha Kalesi burcu gibi sağlamdır.. Dördüncü köşesinde, doğuya bakan Üç Şerefeli Câmî yakınındaki Ekmekçiler köşesinde Makedona Kulesi var. Bu kule hepsinden sağlam, büyük ve yüksektir. Kalenin bütün etrafı on iki bin adet bedenden meydana gelmiştir. Her bedende birer Mazgal deliği muhakkak bulunur. Eski zamanda, çepeçevre derin hendeği varmış. Hâlâ kalıntıları görülmektedir. Hattâ Manyas Kulesi'nden tâ Tevkifhane Kulesi'ne varıncaya kadar debbâğhâne taraflarındaki hendek içinden Arda, Tunca ve Meriç nehirleri akarmış. Amma burası hâlen Osmanlılar elinde olup, huc'uddan uzak il oluşu ve her çeşit korkudan uzak bulunuşu nedeniyle göz yuma yuma hendek derinliklerine mezbele, kum ve toprak dolarak hendek görünmez olmuş ve üzerine dükkân, han ve imâretler yapıp kalenin iki tarafı binalardan görünmez olmuştur. Sûrunun etrafında altı tane kapı vardır. Evvelâ batı tarafına açılan Balıkpazarı kapısı, İkincisi yine doğu yönünde İğneciler kapısı, üçüncüsü Zindan kapısı, dördüncüsü Manyas kapısı -Bu son iki kapı Meriç kenarına açılarak Meriç'ten su almır-, beşincisi Mihal kapısı yâni batı tarafa bakan Kafeslikapı, altıncısı kuzeye açılan Topkapısıdır. Bu kapılar gayet kalabalık olup, hep ikişer kat ve demirdendir. Amma kalenin etrafı bir kattır. Başka kaleler gibi ikişer, üçer kat değildir. Amma bu kapılardan başka, kalenin nice yerlerinde duvarı delip gizli kapı yapmışlardır. Meselâ, Alipaşa Çarşısı içindeki bu tür kapıdır..”

Evliya Çelebi'nin aktarımları da Hibri Abdurrahman Efendi'nin aktarımları gibi temel mekânsal referansları sunması açısından günümüz tespitlerini yönlendirebilecek niteliktedir ancak benzer şekilde Kaleiçi bölgesinde bulunan yapılara dair ayrıntı yoktur. Evliya Çelebi ve Hibri Abdurrahman Efendi'nin anlatımları Ramazan Tabak'ın hazırlamış olduğu görselleştirmeler ile karşılaştırmalı bir şekilde incelendiğinde, iki anlatım arasında ciddi farklar görülmektedir⁶⁶. Önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere 1854 yılına ait ve 1918 yılı sonrası haritalar karşılaştırmalı incelendiğinde benzer farklar görülebilmektedir

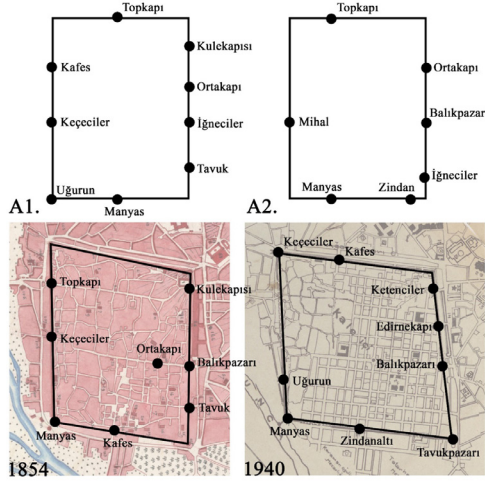
65 Edirne kentinin içinden Tunca Nehri ve kolları aktığı için burada bir yazım yanlışlığı olarak Tunca Nehri yerine Meriç Nehri ifadesinin kullanıldığı düşünülmektedir.

66 Tabak, *age.*, 82-83.

(Şekil 10). Tüm bu değerlendirmeler bütüncül ele alındığında ise 1854 yılına ait haritanın Evliya Çelebi'nin anlatımları ile kısmen uyumlu olduğu anlaşılmaktadır; bu bakımdan sur hattı ve sur duvarları tam olarak yıkılmadan önce hazırlanan tek harita olması nedeniyle doğruluğu daha yüksek kabul edilmiş ve 15. yüzyıl değerlendirmelerinde bu haritanın sunduğu bilgiler esas alınmıştır.

Massaio'nun Edirne Planına yönelik değerlendirmeler yapıldığında ise seyyah kayıtları ve haritalara benzer şekilde sur formunun dörtgen şekilde olduğu görülmektedir. Bu konuda en iyi uyumun Hekim Beşir Çelebi'nin anlatımları ile olduğu tespit edilmiştir. Köşe noktalarında burçlar ve her bir kenarda iki adet ayrıca burç görülmektedir. Makedonya Kulesi gösterimde baskın bir halde ve günümüzdeki konumu ile işlenmiştir. Planın kuş bakışı çizim tekniğinden kaynaklanan kısıtlamalar ve perspektif açıdan ötürü dört adet sur kapısı net bir şekilde görülebilmektedir. Bunlar Topkapı, Keçeciler Kapısı, Kulekapı ve Balıkpazarı Kapısı'dır. Bununla birlikte Kafes Kapısı ve Manyas Kapısı'nın da yaklaşık konumları tahmin edilebilmektedir. Topkapı, Keçeciler Kapısı ve tahmini Manyas Kapısı konumlarının çevresinde ikinci bir sur hattı görülmektedir. Ancak incelenen hiçbir seyyah kaydında, günümüzdeki arkeolojik kazı buluntularında⁶⁷ Edirne'de çift sur sistemi olduğuna dair bir kayıt görülememiştir. Bu nedenle doğruluğu kuşkuludur (Şekil 11).

67 Edirne Kaleiçi bölgesindeki arkeolojik kazı raporları için ayrıca bk. Şahin Yıldırım, *Makedonya Kulesi Kurtarma Kazısı 2003*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2004, s. 243-51, Aliye Erol Özdişbay, *Edirne (Hadrianopolis) Kalesi Zindanaltı Kazılarında Bulunan Sikkeler*, ed. Kayhan Dörtlük, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2013, s. 245-80.

Şekil 10: Seyyah kayıtlarındaki sur kapıları ile 1854, 1940 haritalarındaki sur kapıları karşılaştırması⁶⁸.

Şekil 11: Massaio'nun Edirne planında tespit edilen sur kapısı ve hatları.

68 **A1.** Hibri Abdurrahman Efendi'nin aktarımlarına göre, **A2.** Evliya Çelebi'nin aktarımlarına göre sur kapıları konum ve isimleri, 1854 yılı haritası için orijinal kaynak: Osmont. *Plan d'Adrianople 1854*, Ministère de la Defense-Service Historique de l'Armée de Terre, carte 4.10.B.225, 1854.

b. Yol Hatları

Edirne kentindeki sur hattı ve sur kapıları için sunulan zengin sayılabilecek tarihsel içerik ne yazık ki yol hatları ve sokak isimleri için bulunmamaktadır. Bu konumda tek ayrıntılı tanımlama yine Evliya Çelebi'ye (1611-1682) aittir. *Seyahatname*'de Edirne kentindeki yol hatlarına ilişkin bilgiler kendi cümleleri ile şu şekildedir⁶⁹:

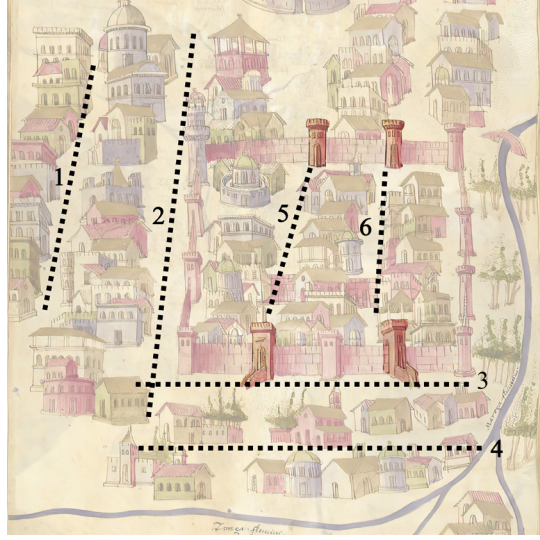
“Edirne’de altı bin yüz yetmiş adet santracvâri⁷⁰ şekilde yüksek ve alçak umumî yol vardır. Bütün yollarında araba işler; geniş kaldırımlıdır. Üçyüz adedi sultanî çarşı yollarıdır. Diğerleri mahalle içlerinde hususî yollarıdır. Allah’a hamdolsun, emniyetli saltanat merkezidir ki, bu adı geçen caddeler üzerinde asla kapı yoktur. Şairin “Sâlâdır cümle yârana; gelen gelsin, giden gitsin” dediği gibi, herkese açık yollarıdır.”

Massaio'nun Edirne Planına yönelik değerlendirmeler yapıldığında Kaleiçi'ndeki ızgara plan sistemi, önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere, yapı stokları ile oluşturulan şekil/zemin ilişkisi sonucunda algısal/görsel sokak izleri tahmin edilebilmektedir. Yol hatlarına yönelik değerlendirmede; Evliya Çelebi kayıtları ve günümüz yol hatları karşılaştırmalı incelenerek plan üzerindeki yol hatlarına yönelik yorumlar geliştirilmiştir. Kale dışında günümüzdeki sokak isimleri ile Mumcular Caddesi, Ağaçpazarı Caddesi, Tabakhane Caddesi tespit edilebilmektedir. Kaleiçi bölgesinde ise iki sur kapısını birleştiren hatlara yönelik yorumlar yapılabilmektedir. 1854 yılına ait haritada belirtilen hatlar ve günümüzde tespit edilen yol izleri ile birlikte değerlendirildiğinde; Topkapı ve Kulekapısını birleştiren Kulekapı Caddesi, Balıkpazarı Kapısı ve Keçeciler Kapısını birleştiren Balıkpazarı Caddesi saptanabilmektedir. Edirne kentinin fethinden sonra 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar mekânsal ölçekte ciddi bir değişiklik göstermediği kabulüne göre, Kaleiçi bölgesinde görülen bu hatların, Roma kentlerindeki planlama sisteminde görülen *cardo* ve *decumanus*⁷¹ (birbirine dik ana yollar sistemi) hatları olduğu söylenebilmektedir (Şekil 12).

69 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* C 3, s. 360.

70 Izzgara plan sistemine atıf yapılmaktadır. Izzgara plan sistemi MÖ 5. yüzyılda antik dönemde Batı Anadolu'da yaşadığı düşünülen Miletli Hippodamus tarafından teşvik edilmiş bir plan sistemi olup antik Yunan ve Roma şehirlerinde de bu plan sistemi görülmektedir.

71 Roma kent planlamasındaki *cardo-decumanus* yol sistemi için bk. S. Hakan Öztaner, “Salamis-Constantia Kent Planlaması Üzerine Yeni Araştırmalar: *Cardo* ve *Decumanus*”, *Anadolu*, S. 36, 2010, s. 199-214.

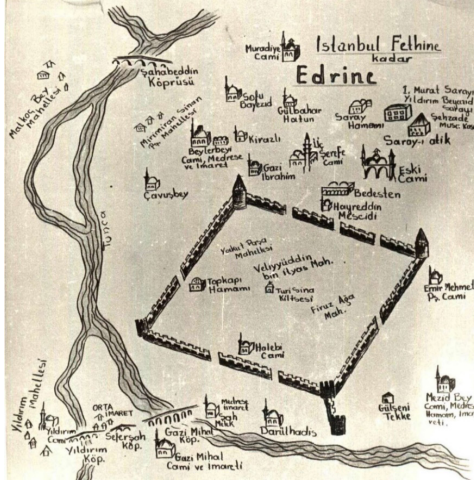
Şekil 12: Massaio'nun Edirne planında tespit edilen yol hatları⁷².

c. Tespit Edilebilen Temel Yapılar/Donatılar

(Benzer şekilde) Edirne kentinde 15. yüzyıldaki mekânsal yapı ve donatılar için tarihsel içerik kısıtlıdır. İlgili dönem yapıları hakkında tür ve isim bilgilerine erişile de tam olarak konumlarına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Genellikle elde edilebilen bilgiler ise “Tunca Nehri kenarı yakınında, ... kapısı yakınında” gibi tam olarak konum belirtmeyen genel mekânsal referanslar şeklindedir. Bu konuda temel çalışmalardan biri Oral Onur'un Edirne Su Kültürü Kadim Su (Haseki Suyu) isimli eserinde sunduğu haritalarda verdiği yapı isim ve konumlarıdır (Şekil 13)⁷³.

72 1. Ağaçpazarı Caddesi, 2. Mumcular Caddesi, 3. Ağaçpazarı Caddesi (Devamı), 4. Tabakhane Caddesi, 5. Kulekapı Caddesi, 6. Balıkpazarı Caddesi.

73 Oral Onur, *Edirne Su Kültürü Kadim Su (Haseki Suyu)*, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul 1978.

Şekil 13: İstanbul fethinden önce Edirne kentinin genel durumu⁷⁴.

Oral Onur'un 15. yüzyıl Edirne haritası, arkeolojik kayıtlar⁷⁵, 1854 yılı haritası ve günümüzde tespit edilebilen donatı konumları karşılaştırılması değerlendirilerek, incelenen plan üzerindeki 15 yapının türü, 14 yapının tahmini adları tespit edilmiştir. Önceki bölümlerde Massaio'nun çizim tekniğindeki farklar ve ilgili dönemde Edirne kentinde yapılmış yapılar aktarılmıştır. Buna göre tespit edilebilen yapılar ve özellikleri şu şekildedir (Şekil 14):

1. Üç Şerefeli Cami: 1443-1447 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Günümüzde konumu Mumcular Caddesi üzerinde olduğu ve incelenen planda da aynı sokak hattı ve Makedonya Kulesi baz alındığında yaklaşık aynı konumdadır⁷⁶.
2. Makedonya Kulesi ve Tekfur Sarayı: Evliya Çelebi'nin de aktardığına göre Makedonya Kulesi, sur hattında görülen en yüksek kuledir. Ayrıca günümüz haritaları ile karşılaştırıldığında formu günümüzdeki hâline çok farklı olsa da konumu aynı şekildedir. Ayrıca tarihi kayıtlarda Makedonya Kulesinin bulunduğu konumun çevresinde Tekfur Sarayı olduğu belirtilmektedir. Yeni saray yapıldıktan sonra kullanılmamış, cephaneliğe dönüştürülmüştür. 1854 yılına ait haritada ise askeri okul olarak belirtilmektedir⁷⁷.

⁷⁴ Onur, *age.*, s. 120.

⁷⁵ Bk. Ş. Yıldırım, *age.*, Erol Özdizbay, *age.*

⁷⁶ Osman Rıfat, *Edirne Rehinması*, Türk Kütüphaneciler Derneği-Edirne Şubesi, Edirne 1994, s. 46-47.

⁷⁷ Rıfat, *age.*, s. 26.

3. (tahmini) Topkapı Hamamı: Yapıya ait geçmiş kayıtlar incelendiğinde ayrıntılı bir açıklama bulunmamakta, 1444 yılında yaptırıldığı bilinmektedir⁷⁸. Plandaki çizim incelendiğinde yapı formu ve rengi, diğer tüm yapılardan ayrılmaktadır. Oral Onur'un çalışmasında ve günümüzde yaklaşık olarak aynı konumda yapının bir bölümüne ait duvar kalıntıları bulunmaktadır.
4. (tahmini) ibadet/cami yapısı: Plandaki çizim tipolojisi, yapı formu ve rengi gibi nitelikler değerlendirildiğinde cami olduğu düşünülmektedir. Ancak yapı ismine dair herhangi bir tarihsel/mekânsal referans bulunmamıştır.
5. (tahmini) ibadet/kilise yapısı: Plandaki çizim tipolojisi, yapı formu ve rengi gibi nitelikler değerlendirildiğinde kilise yapısı olduğu düşünülmektedir. Oral Onur'un çalışmasında yaklaşık aynı konumda Tur-i Sina Kilisesi olduğu belirtilmiştir. Literatür değerlendirmeleri ve 1854 yılına ait harita ile karşılaştırma sonucunda Aya Nikola Kilisesi olabileceği düşünülmektedir⁷⁹. 19. yüzyıl Edirne Sâlnâmelerinde, Rum Milletine ait kiliseler başlığı altında bu kilisenin adı tespit edilebilmiştir⁸⁰.
6. (tahmini) ibadet/cami yapısı: Literatür değerlendirmeleri ve 1854 yılına ait harita ile karşılaştırma sonucunda Kuruçeşme Cami⁸¹ olabileceği -yaklaşık konumların aynı olması sebebi ile- düşünülmektedir⁸².
7. (tahmini) ibadet/kilise yapısı: 4. madde ile aynı durum geçerlidir.
8. (tahmini) ibadet/kilise yapısı: Literatür değerlendirmeleri ve 1854 yılına ait harita ile karşılaştırma sonucunda Aya Georgi Kilisesi olabileceği -yaklaşık

78 Kazancıgil, *Edirne Şehir Tarihi*.

79 Yavuz Güner, *XV. Yüzyılda Edirne'nin Kentsel Dönüşümü*, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Edirne 2017, s. 160.

80 Haluk Kayıcı, *Sâlnâmalar Göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 2013, s. 95, 163. 19. yüzyıl Edirne Sâlnâmelerinde bu kilisenin Metropolid mahallesinde (Kaleçi Bölgesinde) olduğu belirtilmektedir.

81 Kuruçeşme isimli çeşmenin yakınında bulunması nedeniyle geçmiş kaynaklarda Kuruçeşme Camii olarak da adlandırılabilen bu caminin bir diğer adı İhmal Paşa Camii'dir. Bk. Rifat Osman, *Edirne Evkaf-ı İslamiye Tarihi: Camiler ve Mescitler*, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999, s. 98; Abdullah Taha İmamoğlu - Muhammed Ali Başaran, "Osmanlı Edirne'sinde Cami: Sosyo-Mekânsal Bulgular ve Değerlendirmesi", *Edirne Camileri ve Selimiye Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Edirne 2022, s. 201. Ek olarak Rifat Osman, Kuruçeşme Camii'nin Metropolid mahallesinde olduğunu belirtmekte, bu bakımdan 5 ve 6 numaralı yapı tespitleri konumsal olarak birbirlerini desteklemektedir.

82 Güner, *age.*, s. 161.

konumların aynı olması sebebi ile- düşünülmektedir⁸³. 19. yüzyıl Edirne Sâlnâmelerinde, Rum Milletine ait kiliseler başlığı altında bu kilisenin adı tespit edilebilmiştir⁸⁴.

9. (tahmini) ibadet/kilise yapısı: 4. madde ile aynı durum geçerlidir.
10. Şah Melek Camii: Edirne kentinde Tunca Nehri yakınlarında bulunan camilerden biri olup 1429 yılında yaptırılmıştır⁸⁵. Oral Onur'un çalışmasında ve günümüzde yaklaşık olarak aynı konumda bulunmaktadır.
11. D'ar-ül Hadis Camii: Edirne kentinde Tunca Nehri yakınlarında bulunan camilerden biridir. 1435 senesinde öncelikle medrese olarak yaptırılmış, daha sonra camiye dönüştürülmüştür⁸⁶. Oral Onur'un çalışmasında ve Massaio planında Şah Melek Camii ile yanyana gösterilmesine karşın; günümüzde iki yapı arasında kuş uçuşu yaklaşık 640 metre bulunmaktadır. İlgili durumun plan/harita çizim ve projeksiyon tekniklerinden kaynaklandığı düşünülmekte, incelenen kaynaklarda Tunca Nehri yakınında (doğu kısmında) herhangi başka bir cami yapısının bulunmaması bu görüşü desteklemektedir.
12. Gazi Mihal Camii ve İmaret: Edirne kentinde Tunca Nehri yakınlarında bulunan camilerden biridir. 1421 yılında tamamlanmıştır. Günümüzde Yeniimaret Mahallesi bölgesini oluşturan Tunca Nehri batı kısmının gelişimini tetikleyici ana/temel hizmet donatılardan biridir⁸⁷.
13. (tahmini) ibadet/camii yapısı: tahminen Muradiye Camii⁸⁸ olabileceği düşünülmektedir. Plandaki çizim tipolojisi ve yaklaşık yapılabilen konum değerlendirmesi gibi nitelikler bu değerlendirmeyi desteklemektedir.
14. Eski Saray: Planda diğer yapılar ile arasında görülen farklılaşma ve yaklaşık konum değerlendirmesi sonucunda Eski Saray olduğu düşünülmektedir, yapılan kaynak değerlendirmeleri bu görüşü desteklemektedir⁸⁹.

83 Güner, *age.*, s. 160.

84 Kayıcı, *age.*, s. 95.

85 Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, 3. baskı, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 2014, s. 82-84.

86 Aslanapa, *age.*, s. 78-79.

87 Aslanapa, *age.*, s. 80-81.

88 Ayrıntılı bilgi için bk. Osman, *age.*, s. 75.

89 İlk sarayın günümüzde Selimiye Camii ve Muradiye Camii arasındaki yüksek ve çevresine hâkim

Sonuç

Kentlerin mekânsal gelişim sürecini incelemenin; yerleşmenin başladığı konumu, doğal verilerle etkileşimini, ekonomik yaşamın getirileri ile nasıl imar edildiğini, mekânsal öğelerin değişimini incelemenin ilk akla gelen yararlarından biri veri oluşturmaktır. Kentsel alanlara yapılacak her türlü planlama, fiziksel müdahale ve benzeri çalışmanın tarihsel verilere dayalı olması gerekir. Kentlerin mekânsal gelişim sürecinin incelenmesi, incelenmesinin gerekliliğinin ortaya konulması, fizik mekâna müdahalede bulunan/ bulunacak kişilerin bu bilinçle eğitilmesi; yaşanan yerleşmenin geçmişinin merak edilmesinin sağlanmasının ötesinde kentsel öğelerin ya da kalıntılarının/izlerinin yok edilmesinin engellemesini sağlayabilir. Tarihi belgelerden Edirne/Kaleiçi Bölgesinin mekânsal yapısına dair incelemelerin hedeflerinden biri de budur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir başkenti olmasına rağmen Edirne kentinin, mekânsal gelişim tarihine dair sınırlı kaynak bulunmaktadır. 1745-1751 yılları arası görülen yangın ve doğal afetler, 1867-1893 yılları arası kentsel dokunun tahribatına neden olan sistematik müdahaleler ve 1905 yangını sonrasında Kaleiçi ve çevresindeki doku ile ilgili plan kararları, kent tarihinin görsel olarak da belgelendirilebilmesini engelleyen bir etmen olmuştur. Ayrıca Edirne kentinin tarihi çekirdeğini oluşturan Kaleiçi bölgesinin bugüne kadar kesintisiz yerleşim alanı olarak kullanılması, günümüzde arkeolojik kazı çalışmalarının yapılabilmesini sınırlandıran diğer bir etmendir. Tüm bu nedenler, 15. yüzyıldaki kentsel ortama dair bir kesit sunan Massaio planının Edirne tarihi açısından değerini artırmaktadır. Her ne kadar bu plan, günümüz topoğrafya ve haritacılık tekniklerinden farklı, yükseklik, ölçek gibi sayısal referanslar bulunmayan bir tekniğe sahip olsa da temel niteliklerin tespit edilebildiği bir yapıdadır. Çizilen dönem itibarı ile, tarihi kayıtlarda ismi geçen bazı yapıların konumları, yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü Kaleiçi bölgesini kuşatan ancak tam olarak izi tespit edilememiş sur hattı ve kapılarının mevcut şeması ve kentte en çok kullanılan hatlara dair temel fikirleri vermektedir. Kaleiçi bölgesinin özellikle dini/kamusal donatılar açısından bir hizmet bölgesi niteliğine sahip olduğu da söz konusu belgeye dayanarak söylenebilmektedir.

Tüm bu tanımlama ve tespitlerin, Massaio planının sunduğu kapsam ve içerikle geçerli olduğunun tekrar ifade edilmesi gerekmektedir. Geçmişe yönelik mekânsal izleri büyük ölçüde tahrip edilmiş bir dokunun, tek bir plan belgesi ile tam olarak açıklanamayacağı açıktır. Ancak bu çalışma kapsamında sunulan bilgilerin, gelecekte yapılacak koruma imar planları, arkeolojik kazı çalışmaları gibi uygulamalara bilgi sunacağı umulmaktadır.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
Veri Analizi	Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Vatikan Kütüphanesi (Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV))

Ciriaco d'Ancona-Urb.lat.281 (1449), 229v-230r (<http://www.mss.vatlib.it/guui/console?service=shortDetail&id=3583>, 12.07.2021 tarihinde erişildi).

Ciriaco d'Ancona-Vat.lat.218 (1401), Sec. XV-1r-v (<http://www.mss.vatlib.it/guui/console?service=shortDetail&id=3582>, 12.07.2021 tarihinde erişildi).

Fransa Ulusal Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü (Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits)

Ptolomaeus, Claudius. *Cosmographia (Latin 4802)*. yay. haz. Pietro del Massaio, Floransa 1451 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8454687p>, 10.01.2020 tarihinde erişildi).

Plan manuscrit d'Andrinople. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, CPL GE DD-2987 (5912), 2008.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akansel, Sennur, “Edirne Kaleiçi Geleneksel Konutları ve Kaleiçi'nin Günümüzdeki Görünümü”, *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, C 5/S. 2, 2016, s. 199-207.

Arad, Pnina, “An Unpublished Map of the Holy Land: Venice, Biblioteca Marciana, MS Lat. X 116 (=3783)”. *Imago Mundi*, Vol. 65/No. 1, 2013, s. 80-86.

Aslanapa, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, Edirne Valiliği Yayınları, 3. baskı, Edirne 2014.

Boykov, Grigor, “The T-shaped Zaviye/İmarets of Edirne: A Key Mechanism for Ottoman Urban Morphological Transformation”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 3/No. 1, 2016, s. 29-48.

The City in Maps: Urban Mapping to 1900, British Library, Londra 1987.

Buisseret, David, *Envisioning the City: Six Studies in Urban Cartography*. University of Chicago Press, Chicago 1998.

Carlevaris, Laura, vd., “Perception and Communication of Urban Space: Observations on Fourteenth- and Fifteenth-Century Representations of Rome”, ed. Enrico Cicalò, *Proceedings of the 2nd International and Interdisciplinary Conference on Image and Imagination*, Springer International Publishing, İtalya 2020, s. 852-865.

Conforti, Claudia, "The Birth of the Modern City", *Companion to the History of Architecture*, American Cancer Society, ABD 2017, s. 1-27.

Evlıya Çelebi, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi* C 3, ed. Tevfık Temelkuran - Necati Aktaş, Üdal Neşriyat, İstanbul 1986.

Edgerton, Samuel Y., "Florentine Interest in Ptolemaic Cartography as Background for Renaissance Painting, Architecture, and the Discovery of America", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 33/No. 4, 1974, s. 275-92.

Erkal, Mehmet, "Arşın", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 3, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 411-13.

Erol Özdizbay, Aliye, *Edirne (Hadrianopolis) Kalesi Zindanaltı Kazılarında Bulunan Sikkeler*, ed. Kayhan Dörtlük, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2013, s. 245-80.

Eyice, Semavi, "Edirne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 431-432.

Fischer, Joseph, *Claudii Ptolemaei Geographiae codex Urbinas Graecus 82*, Apud E. J. Brill, Apud Ottonem Harrassowitz, Lipsiae 1932.

Güner, Yavuz, *XV. Yüzyılda Edirne'nin Kentsel Dönüşümü*, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Edirne 2017.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Edirne". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 10, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 425-431.

Harvey, David, *The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys*, Thames and Hudson, Londra 1980.

Herva, Vesa-Pekka, "Maps and Magic in Renaissance Europe", *Journal of Material Culture*, Vol. 15/No. 3, 2010, s. 323-43.

İhsanoğlu, Ekmeleddin M., "Beşir Çelebi", *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 3, ed. Kate Fleet vd., Brill Publishing, 2014.

İlgürel, Sevim, "Hibrî'nin 'Enis-ül Müsâmîrin'i", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, 2012.

İmamoğlu, Abdullah Taha, - Başaran, Muhammed Ali, "Osmanlı Edirne'sinde Cami: Sosyo-Mekânsal Bulgular ve Değerlendirmesi", *Edirne Camileri ve Selimiye Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022, s. 188-230.

Kayıcı, Haluk, *Sâlnâmalare Göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 2013.

Kazancıgil, Ratip, *Abdurrahman Hibri Enûs-ül Müsâmîrin: Edirne Tarihi (1360-1650)*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 1999.

Kazancıgil, Ratip, "Aleksandr Zografos'un Edirne Tabloları ve Dr. Rifat Osman Bey", *Yöre Dergisi*, S. 25-26, 2002, s. 73-84.

Kazancıgil, Ratip, *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 1999.

Kazancıgil, Ratip, *Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı*, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 1999.

Keskin, Mustafa Çağhan - Sağ, Mustafa Kaan, "Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kült Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması", *Milli Folklor*, C 17/S. 133, 2022, s. 222-233.

Lehmann, Phyllis Williams, "Theodosius or Justinian? A Renaissance Drawing of a Byzantine Rider", *The Art Bulletin*, Vol. 41/No. 1, 1959, s. 39-57.

Mens, Eleonore Henriette Marie, *Een architectuurhistorische waardestelling van naoorlogse woonwijken in Nederland: het voorbeeld van de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam*, Eindhoven Üniversitesi, Doktora Tezi, Eindhoven 2019.

Miller, Naomi, "Mapping the City: Ptolemy's Geography in Renaissance", *Envisioning the City: Six Studies in Urban Cartography*, ed. David Buisseret, University of Chicago Press, Chicago 1998, s. 34-75.

Mittenhuber, Florian, "The Tradition of Texts and Maps in Ptolemy's Geography", *Ptolemy in Perspective: Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century*, ed. Alexander Jones, Dordrecht 2010, s. 95-119.

Mittenhuber, Florian-Alfred Stuckelberger, *Handbuch Der Geographie: Ergänzungsband Mit Einer Edition Des Kanons Bedeutender Stadte*, Schwabe AG 2009.

Nuti, Lucia, "The Perspective Plan in the Sixteenth Century: The Invention of a Representational Language", *The Art Bulletin*, Vol.76/No. 1, 1994, s. 105-128.

Onur, Oral, *Edirne Su Kültürü Kadim Su (Haseki Suyu)*, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul 1978.

Osman Rifat, *Edirne Rehnüması*, Türk Kütüphaneciler Derneği-Edirne Şubesi, Edirne 1994.

Osman Rifat, *Edirne Evkaf-ı İslamiyye Tarihi: Camiler ve Mescitler*, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Edirne 1999.

Osmont, *Plan d'Adrianopole 1854*, Ministere de la Defense-Service Historique de l'Armee de Terre, carte 4.10.B.225, 1854.

Özdeş, Gündüz, *Edirne İmar Planına Hazırlık Etüdü*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, İstanbul 1951.

Öztaner, S. Hakan, "Salamis-Constantia Kent Planlaması Üzerine Yeni Araştırmalar: Cardo ve Decumanus", *Anadolu*, S. 36, 2010, s. 199-214.

Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1939.

Pinto, John A., "Origins and Development of the Ichnographic City Plan", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 35/No. 1, 1976, s. 35-50.

Scaglia, Gustina, "The Origin of an Archaeological Plan of Rome by Alessandro Strozzi", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 27, 1964, s. 137-163.

Schefer, Ch., (ed.), *Bertrandon De La Broquiere'in Denizası Seyahati*, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 230-231.

Schiltberger, Johannes, *The Bondage And Travels Of Johann Schiltberger: A Native Of Bavaria, In Europe, Asia, And Africa, 1396-1427*, transl. John Buchan Telfer, Nabu Press, Londra 1859.

Schulz, Juergen, "Jacopo de' Barbari's View of Venice: Map Making, City Views, and Moralized Geography before the Year 1500", *The Art Bulletin*, Vol. 60/No. 3, 1978, s. 425-74.

Tabak, Ramazan, *Roma Döneminde Hadrianopolis (Edirne) Kent Surları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2018.

Tafur, Pero, *Pero Tafur: Travels and Adventures 1435-1439*, transl. Malcolm Letts vd., George Routledge, 1926.

Thomas, Johnes, *The Travels of Bertrandon de la Broquiere to Palestine during the Years 1432 and 1433*, Hafod Press, Londra 1807.

Woodward, David, "Cartography and the Renaissance: Continuity and Change", *Cartography in the European Renaissance*, University Of Chicago Press, Chicago 2007, s. 3-23.

Yenen, Zekiye, *Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1988.

Yıldırım, Sercan, *Kentsel ve Mekânsal Yapı Çözümlemesi: Edirne Kent Kurgusu ve Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 1996.

Yıldırım, Şahin, *Makedonya Kulesi Kurtarma Kazısı 2003*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2004.

İnternet Kaynakları

“Pietro Del Massaio Di Iacopo Del Massaio”, 20 Mayıs 2019, (<https://spotlight.vatlib.it/it/humanist-library/feature/pietro-del-massaio-di-iacopo-del-massaio#fromHistory>, 12.07.2021 tarihinde erişildi).

Ancient Coinage of Thrace, Hadrianopolis. 2021, (<https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/hadrianopolis/i.html>, 01.07.2021 tarihinde erişildi).

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 310
Aralık/December 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 18.07.2022
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.889

Araştırma Makalesi/Research Article

Türklere Karşı Zafer Kehaneti Yahut Propaganda:
Alman Hümanisti Sebastian Brant'ın Kayzer I. Maximilian'ı Savaşa
Teşvik İçin Yazdıkları (1494-1501)

Hüseyin Onur Ercan*

Öz

Almanya'nın en önemli hümanistleri arasında yer alan Sebastian Brant, Latince ve Almanca kaleme aldığı yazılarında, ayrıca resimli broşür/el ilanı olarak dağıtılan çok sayıda şiirinde I. Maximilian'ı Kutsal Roma Alman İmparatorluğu'nu düzene sokmaya, kilisede reform yapmaya ve Fransızlar ile Türklerin yayılmasına karşı savaşılmaya teşvik etmiştir. Bu makale esas itibarıyla Alman hukukçu ve hümanisti Sebastian Brant'ın özellikle Habsburg İmparatoru I. Maximilian döneminde Türkler ve İslâm aleyhine yazdığı metinlerin, tarihî arka planı gözeterek, propaganda dili ve Osmanlılara karşı sefer düzenlenmesi açısından değerlendirmesinden oluşmaktadır. Brant'ın Türk temasını işlediği ve 1494-1513 yılları arasına tekabül eden yayınları içerisinde -hâkim rengi göstermesi bakımından yeterli ölçüde fikir verici- dördü üzerinde durulmuştur: *Das Narrenschiff* (1494), *De origine* (1495), *Thurcorum terror et potentia* (1498), *Von der Vereinigung der Könige und Anschlag an die Türken* (1501). Bu yayın aralığının aslında II. Bayezid dönemine, Osmanlıların Batı politikalarına daha çok ağırlık vermeyi tercih ettiğinin görüldüğü yıllara rastlamış olması, özellikle Mora seferlerinin getirdiği hava içinde yerini bulması dikkat çekicidir. Bir başka ifadeyle dönemin atmosferinin, I.

* Dr. Öğr. Üyesi, Türk-Alman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü - Assist. Prof., Turkish-German University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and International Relations, İstanbul/TÜRKİYE, ercan@tau.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5708-6739>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

Maximilian dönemindeki Haçlı seferi çalışmaları bağlamı içinde olan bu literatürün ortaya çıkmasında büyük önem taşıdığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Sebastian Brant, Türk korkusu, XV. yüzyıl, propaganda, I. Maximilian, II. Bayezid.

Prophecy of Victory against the Turks or Propaganda:
The Writings of the German Humanist Sebastian Brant to Instigate
Emperor Maximilian I into War (1494-1501)

Abstract

Sebastian Brant, one of the most important German humanists, encouraged Maximilian I to rehabilitate the Holy Roman German Empire, reform the Church and fight against the expansion of the French and Turks in his writings in Latin and German as well as in his numerous poems, which he distributed as illustrated pamphlets/ flyers. This article consists mainly of an evaluation of the texts of the German jurist and humanist Sebastian Brant against the Turks and Islam, in particular during the reign of the Habsburg Emperor Maximilian I, in terms of propaganda language and the conduct of campaigns against the Ottomans, taking into account the historical background. Among Brant's publications dealing with the Turkish theme and corresponding to the period between 1494 and 1513, four that are sufficiently significant in terms of depicting the prevailing tone will be examined more closely: *Das Narrenschiff* (1494), *De origine* (1495), *Thurcorum terror et potentia* (1498), *Von der Vereinigung der Könige und Anschlag an die Türken* (1501). It is noteworthy that this publication interval actually coincided with the Bayezid II period, the years when the Ottomans were seen to have preferred to give more weight to Western policies, and that it found its place in the atmosphere brought about by the Peloponnesian campaigns. In other words, it can be stated that the atmosphere of this period was of great importance for the emergence of this literature in connection with the crusade endeavour under Maximilian I.

Keywords: Sebastian Brant, Turkphobia, XVth century, Propaganda, Maximilian I, Bayezid II.

Giriş

I. Murad zamanında Osmanlıların Rumeli'de hızlı ilerleyişleri ve ardından Yıldırım Bayezid'in 1394'ten itibaren İstanbul'u kuşatma altına alması üzerine Batı

Avrupalı Hristiyanlar gözlerini bu tarafa çevirdiler. Osmanlıların Balkanlar'daki başarısından tedirgin olan Katolik Avrupa'nın Papalığın kılavuzluğuyla Osmanlı'ya karşı düzenlediği -ve 1359'da Çanakkale Boğazı'nı Türlere kapamak için Papalık-Bizans donanmasının Gelibolu karşısında Lapseki'ye yaptığı çıkarma ile başlayan-Haçlı seferleri, defalarca bozguna uğratıldı (Niğbolu 1396, Varna 1444, II. Kosova 1448, İstanbul 1453). İnalıcık'ın ifadesiyle: "Osmanlı Türkiyesi'ne karşı 14 Haçlı seferi yapılmış veya planlanmıştır".¹ Neticede evveli ilk Haçlı seferlerine dayanan kin, nefret, düşmanlık, diğeri bir ifadeyle İslâm-Hristiyanlık çatışması, yükselen bir "Türk korkusu" ile (Alm. *Türkenfurcht*)² birleşmişti.

Avrupa'da -kıtanın her yerinde aynı ölçüde olmasa da- büyük yankı uyandıran ve "özellikle İtalyan şehir devletlerinde ve Papalık'ta büyük bir şaşkınlık ve ümitsizliğe yol açan, hem doğudaki İslâm dünyası hem de batıdaki Hristiyan dünyasında kutsal bir hedef olarak algılanan"³ İstanbul'un genç bir Türk-Müslüman hükümdar tarafından 1453'teki fethinden⁴ dört yıl sonra doğan Sebastian Brant'ın⁵ böylece

- 1 Halil İnalıcık'ın Ön Söz'ünden, bk. Özlem Kumrular, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni: Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008, s. 11, 20.
- 2 Bu noktada Türk korkusunun zirvesini yaşadığı XVI. yüzyıl Avrupası'nı titizlikle ele almış olan Leyla Coşan'ın (16. Yüzyılda Almanların Türklerden korunmak için yazdığı dualar: Tanrım Bizi Türklerden Korum, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009) ve Özlem Kumrular'ın (age.) eserlerini zikretmek isterim.
- 3 Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet 1453*, Kapı Yayınları, İstanbul 2019, s. 354.
- 4 Kumrular'ın tespitlerine göre İstanbul'un fethi sanıldığı gibi Avrupa'nın her yerinde aynı etkiyi uyandırmamıştır. Aslında beklenen bu gelişme bazı saraylarda neredeyse sempatiyle karşılanmıştır. Örneğin Levant'taki yoğun ticaretiyle zenginleşen Aragon Krallığı'ndan hoşlanmayan Kastilya Krallığı'nda hiç de deprem yaratmamıştır. Hatta fethin çok ve detaylı bilgisi İspanya'ya ulaşmamıştır, bk. Özlem Kumrular, "İslâm'ın Kılıcı-Hristiyanlığın Kalkanı: XVI. Yüzyılda Avrupa'da Türk, Müslüman ve Hz. Muhammed İmgesi", *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 99.
- 5 1457'de doğduğu Strazburg şehrinde 10 Mayıs 1521'de ölen Alman hümanisti, hukuk doktoru, imparatorluk danışmanı, tarihçi ve yayıncı Sebastian Brant/Brandt/Brand, 1475-1500 yılları arasında akademik kariyer için geldiği Basel'de geçirdiğinden Baselli olarak tanındı. Edebiyat, şiir ve siyaset alanlarında eserler vermiş olan Brant'ın hicivde yeni bir devir başlatan yapıtı *Das Narrenschiff* (hakkında ayrıntılı bilgi aşağıda dipnot 40'ta verilmektedir) 1494 yılında Basel'de basıldı, geniş kitlelere ulaştı ve birçok dile çevrilerek defalarca yeniden basıldı. Eserde bulunan 114 adet ahşap oyma görselin çoğu, Kutsal Roma Alman İmparatoru I. Maximilian'ın portrelerini de resmetmiş olan Alman Rönesansı'nın önde gelen sanatçısı Albrecht Dürer (1471-1528) tarafından hazırlandı. Dürer ayrıca, yaşadığı dönemde büyük bir üne kavuşan Brant'ı ölümünden kısa sıra önce bakır üzerine işlenmiş gravürle resmetti (Resim 1), bk. Joachim Knappe, "Sebastian Brant." *Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450-1600): ihr Leben und Werk*, ed. Stephan Füssel, Erich Schmidt, Berlin 1993, s. 156-172. 2021 yılında 500. ölüm yıldönümü vesilesiyle Almanya'da birçok etkinlikte anılan Brant, çeşitli alanlarda eser vermiş olmakla birlikte özellikle siyasi içerikli eserleriyle hem döneminde hem de sonraları önemli bir isim olmuştur.

çocukluk ve gençlik yılları, Türk akıncılarının Avusturya ana topraklarındaki saldırıları ile açık bir tehdit altındaki Avrupa'da hâkim olan korkuyla karışık endişe ikliminde geçti. Dönemin -başta Papa II. Pius (1458-1464) olmak üzere⁶ Kilise'nin sistematik vaaz kampanyasına dayanan- anlayışına göre bu korkuyu aşmak ve "İsa Mesih'in düşmanı"nı yenmek için Hristiyan güçlerin toplanarak yeni bir Haçlı seferi hazırlanması gerektiği fikri tüm Avrupalı hükümdarlara ve kamuoyuna aşılmalıydı. "Pasif" kralların teşvik ve ikna edilmesi dinî bir vecibe ve ulu bir davaydı. Dolayısıyla bu mesele yalnızca Papalığın değil, tüm dindar münevverlerin sorumluluğundaydı.

Sebastian Brant'ın yazdıklarından, din adamlarınca empoze edilen söz konusu sorumluluğu güçlü bir biçimde hissettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Brant, XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın Mohaç zaferiyle başlayan Avrupa'daki fetihlerinden ve neredeyse tüm hayatı boyunca Türk tehdidi sorunuyla meşgul olmuş Martin Luther'den, hatta Makyavelli ve Erasmus'tan önce, Geç Orta Çağ ile Erken Modern Dönem başlarında Alman yazarlarının hemen hemen tümünün işlediği başlıca konulardan biri olan Türkler,⁷ ya da o zamana özgü deyimle *Güncel Türk Tehlikesi* kapsamında hem Latince hem de Almanca yazılar kaleme almıştır. Batı'da tehlikenin "güncel" olarak ifade edilmesinin başlıca askerî sebebi, Macar sınırlarına dayanmış ve Güney İtalya'ya ayak basmış olan (Otranto 1480)⁸ II. Mehmed'den sonra II. Bayezid'in de Batı'da elde ettiği başarılar olmuştur (Boğdan -Kili ve Akkırman- 1484, Arnavutluk 1492, İnebahtı 1499, Modon ve Koron 1500, Navarin 1501). Haçlı seferi konusu yine Papalığın öncülüğünde (X. Leo) Yavuz Sultan Selim döneminde fethedilen Mısır'la birlikte 1517-18 yıllarında yeniden alevlenecek, ancak Maximilian'ın Ocak 1519'daki ölümü ve başlayan

6 Papalık makamına gelmeden önce 1458'e kadar kardinal olan Enea Silvio Piccolomini henüz 1454 yılında Regensburg (Mayıs) ve Frankfurt'taki (Kasım) İmparatorluk Diyeti'nde (Alm. *Reichstag*) imparatorluk elçisi olarak Türklere karşı savaş hakkında konuşmalar (Alm. *Türkenkriegsrede*) yapmıştı. Ayrıntılı bilgi için bk. Johannes Helmraath, "Pius II. und die Türken", *Europa und die Türken in der Renaissance*, haz. Bodo Guthmüller ve Wilhelm Kühlmann, Niemeyer, Tübingen 2000, s. 92 vd.

7 Bilindiği üzere Batı literatüründe Osmanlı, daima kavmi-etnik yapısıyla, Türklükle ifade edilmiş, ülke *Turquia*, *La Turquie*, *Turkish Empire* diye anılagelmiştir; Osmanlı İmparatorluğu "Türk İmparatorluğu" şeklinde zikredilmiştir.

8 Otranto'nun 1480'de karşı karşıya kaldığı tehdit nedeniyle Georg von Ungarn *Tractatus*'unu kaleme alır. Söz konusu eser Luther, Erasmus gibi dönemin önemli hümanistlerinin ilgisini çeker. Hakkında yapılan bir çalışma için bk. Leyla Coşan, "Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine Bir Bakış", *Semahat Yüksel Armağan Kitabı*, haz. Feruzan Gündoğar-Güler Mungan-Cemal Yıldız, Pegem Akademi, Ankara 2009, s. 198-207.

imparatorluk mücadelesiyle birlikte Avrupa'da büsbütün değışen konjonktüre binaen rafa kaldırılacaktır⁹. Bu girişten sonra şimdi Brant'a ve görüşlerine daha yakından bakabiliriz.

Resim 1: Sebastian Brant'ın Albrecht Dürer tarafından 1520'de bakır üzerine işlenmiş gravürü.

Kaynak: Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin.

1. Sebastian Brant ve Türk/İslâm Düşmanlığı

Katolik Hristiyanların başkentinde, Roma'da, 1 Mart 1462 tarihinde Papa II. Pius, *Belki Düşünürsün* (Lat. *Existimatis fortasse*) başlıklı bir vaaz/nutuk verdi. Bu vaaz, Fatih Sultan Mehmed'e karşı yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi adına yaptığı çok sayıda konuşmadan¹⁰ yalnızca biriydi. Hiç şüphesiz Pius, fetih sonrası Anti-Türk propagandanın en nüfuzlu temsilcisi ve fikrî temelin başat aktörlerindendi. Burada söz konusu konuşma metninin tamamını vermek yerine ana fikri sunan giriş bölümünden kısa bir pasajı nakletmek yeterli olacaktır:

“Uykusuz gecelerimizi spekülasyonlar yaparak ve bir o yana bir bu yana savrulmuş geçirdik. Zamanımızın musibetlerinden yakındık. Türkler şimdi Macaristan'ı, Dalmaçya'yı sürekli savaşla taciz ederken ve istedikleri her yere vahşî saldırılar düzenlerken hiçbir şey yapmadığımız için utandık.

9 Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021, s. 347-349. Bu Haçlı seferi planlarına ilişkin bilgi için bk. Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, C III, The American Philosophical Society, Philadelphia 1984, s. 172-194; aktaran Emecen, *aynu yer*.

10 II. Pius'un yazıya geçirilmiş toplam 80 vaaz metni birkaç yıl önce Danimarkalı Michael von Cotta-Schönberg tarafından İngilizceye çevrilerek çevrimiçi erişime açık (<https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01707661>) şekilde yayımlandı, bk. Michael von Cotta-Schönberg, *Collected Orations of Pope Pius II*, haz. ve çev. Michael von Cotta-Schönberg, 12 cilt, Scholars' Press, 2019.

Herkesin yüzünün bize karşı döndüğünü, ihmallerimizden dolayı bizi azarladığını görür gibiydik, çünkü yok edilmekte olan İncil Buyruklarının yardımına koşmadık; biz barış ve huzur içinde yaşarken Hristiyan isminin yok olmasına izin verdik. Ruhumuz galeyana geldi, öfkemiz kabardı ve yaşlı kanımız kaynadı; derhâl Türklere karşı savaş ilan etmek ve tüm gücümüzle din için savaşmak istedik¹¹.”

II. Pius, bir bakıma dönemin vaziyetine uygun biçimde eleştirisinin vurgusunu “harekete geçmemekten” yana yapmaktaydı ve bundan kendisini de hariç tutmuyordu. Gerçekten de İstanbul’un fethini takip eden uzun yıllar boyunca “Batı’da Türk tehlikesi üzerine bol bol konuşulmaktan, dinî telkinlerle Hristiyanlık için endişe duyulmaktan, parlak sözlerle manevi ruhu ikame etmekten başka herhangi bir ciddi işe kalkışılmadı¹².”

II. Pius’un konuyla ilgili bir diğer alakası, Türkleri düşman olarak gösterirken ileri sürdüğü malum hipotezidir: Türklerin kökeni meselesi. İtalyan hümanistlerin evvelce ortaya attıkları ve 1447 yılına kadar Pius’un da savunduğu Truvalılar mitinin eskimiş, zayıf ve artık işlevsiz olması karşısında -zira başta Romalılar olmak üzere birçok Avrupalı millet esasen Truvalıların soyundan gelmek iddiasındaydı- Pius, hümanist tarihçi Flavio Biondo (1392-1463) ile birlikte bu defa Türkleri İskitlere dayandırmaya çalışmaktaydı. Zira antik bir göçebe halkı olan İskitler, Batı tarih kitaplarında medeniyetsiz, barbar, zalim ve saldırgan sıfatlarıyla tanınıyordu ve kötü şöhretli bir köken olmak bakımından çok elverişliydi. Ayrıca bu sayede Osmanlılar, Roma-Hristiyanlık-Avrupa mefhumlarıyla hiçbir ilgisi olmayan “barbarlar” şeklinde ötekileştirilebilecekti¹³. Son olarak Dantevari (*İlahi Komedy*) bir epistemik şiddet türü biçiminde¹⁴ İslâm’a ve Peygamber’e -burada nakletmeye hacet olmayan- baştan aşağıya iftira ve ağır hakaret içeren tipik bir kötüleme kampanyasını¹⁵ da yürütmüş olan Papa II. Pius, siyasi çatışmanın dinî sahada da körüklenmesine çaba göstermiştir. Onun “hiç de bilgili ve objektif olmayan”¹⁶

11 Michael Cotta-Schönberg, “Oration ‘Existimatis fortasse’ of Pope Pius II (1 March 1462, Rome)”, *Orations of Enea Silvio Piccolomini / Pope Pius II*, C. 64, haz. ve çev. Michael von Cotta-Schönberg, Scholars’ Press, 2019, s. 12.

12 Emecen, *age.*, s. 358.

13 Helmrath, *agm.*, s. 106-111.

14 Epistemik şiddetin akademik tanım ve tarifi için bk. Ömer Kemal Buhari, *Varoluşsal Tehcir: Yeni Batı ve Dönüştürücü Şiddet*, İnsan Yayınları, İstanbul 2020, s. 433-443.

15 Bu hususta bk. Özlem Kumrular, *İslam Korkusu: Kökenleri ve Türklerin Rolü*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

16 Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk*, St. Martin’s Press,

argümanlarla savunduğu Türk/İslâm düşmanlığının altında yatan bir maksadın Papalığın liderliğinde bir Avrupa Birliği oluşumuna ön ayak olmak ve Kilise'nin -dolayısıyla kendisinin- iktidarını kuvvetlendirmek olduğu söylenebilir¹⁷. Bunun neticesinde Pius, Dominiken rahibi Ricoldo de Monte Croce (1243-1320) ile başlayan, Avrupa'da cehalet ve ön yargıdan kaynaklanan İslâm'a yönelik polemiklerin sonraki yüzyıllara (diyelim ki Makyavelli¹⁸ ve Voltaire) taşınmasına aracılık yapmış olması gibi Sebastian Brant ve çağdaş başka hümanistlerin düşünce sistemine zemin teşkil etmesinde, böylece İslâm'ı inceleyen düşünürlerde İslâm hakkında olası bir olumlu kanaatin oluşmasının peşinen önüne geçmekte etken olmuştur.

Türk tehlikesini gündemde tutmak, unutturmamak ve dikkat çekmek adına yoğun çabalar göstermiş olan diğer Batılı din adamı, düşünür ve yazar¹⁹ arasında bulunan Sebastian Brant, XV. yüzyılın sonuna gelinirken kolları sıvayarak hem Latince hem de Almanca yazılar kaleme almaya başladı. Brant yalnızca siyasete adanmışlığı ve dinî muhafazakarlığı ile değil, o sıralarda Alman neşriyatında yaygın olan Türk anlatımları²⁰ içinde gerek eserlerindeki yüksek ifade gücü gerekse biyografik geçmişi ile temayüz ediyordu; hukukçu ve yayıncı, ama bilhassa kayzerî danışman ve yüksek rütbeli kilise mensuplarıyla iyi ilişkiler içinde oluşu, eserlerine atfedilen yüksek değer/gösterilen rağbetin önemli bir arka planını oluşturuyordu.²¹ Brant hayattayken, eserlerinin tercüme edilmesi, Anti-Türk/İslâm propaganda faaliyetlerinin geniş yankı uyandırdığını göstermektedir.

Brant'ın Türk/İslâm düşmanlığının gerekçelerini özetleyecek olursak, müellif bir Katolik olarak, kiliseye bağlı "Katolik Hristiyan Avrupa"nın ateşli bir

---

New York 1967, s. 71.

- 17 II. Pius'un Avrupa Birliği oluşumunun fikir babası olabileceği tartışmaları için bk. Johannes Helmrath, "Enea Silvio Piccolomini (Pius II.) - Ein Humanist als Vater des Europagedankens?", *Europa und die Europäer. Quellen und Essays zur modernen europäischen Geschichte*, ed. Rüdiger Hohls vd., Franz Steiner, Stuttgart 2005, s. 361-366.
- 18 Pius ile Makyavelli'nin zihin dünyaları arasında -bazı farklılıklar olmakla beraber- paralellik bulunduğu örnekleriyle ortaya konmuştur, bk. Schwoebel, *age.*, s. 61.
- 19 Bk. Norman J. Housley, "Robur imperii. Mobilizing Imperial Resources for the Crusade against the Turks, 1453-1505", *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge: Financement et logistique*, ed. Daniel Baloup-Manuel Sánchez Martínez, Presses universitaires du Midi, Toulouse 2015, s. 287-306.
- 20 Antje Foresta, *Sebastian Brant Als Historiker: Zur Perzeption des Reichs und der Christenheit im Schatten der Osmanischen Expansion*, Doktora Tezi, Albert-Ludwigs Universität, Freiburg 2004, s. 143-148.
- 21 Sebastian Schünicke, "Zu den Antitürccica Sebastian Brants." *Sebastian Brant. Forschungsbeiträge zu seinem Leben, zum "Narrenschiiff" und zum übrigen Werk*, ed. Thomas Wilhemi, Schwabe & Co. AG, Basel 2002, s. 38. Bu vesileyle makalesinin dijital nüshasını paylaşma nezaketinde bulunan yazara teşekkür ederim.

savunucusuydu; ona göre Osmanlılar/Türkler/Müslümanlar yalnızca Avrupa topraklarını değil kutsallarını da çığniyordu. Binaenaleyh İslâm, Avrupa'nın (bunu Hristiyanlıkla eş anlamlı görür) baş düşmanıydı ve bu nedenle Türkler, -II. Pius'tan aynen naklederek- Hristiyan ismini önce lekelemek sonra da yok etmek amacındaydı. Türkler, müellife göre yalnızca Avrupalı kralların topraklarını ele geçiren barbarlar değil, aynı zamanda -defaatle yazdığı şekliyle- Hristiyanların “din düşmanı” idi.

Brant, Türklerden korunmanın yollarını sıralarken de -örneğin idari, askerî ve siyasi bakımdan rekabet etmeye çalışmanın zamanı geldiğini vurgulayarak- akla uygun önermelere başvurmak yerine dinî söylemi ve hamaseti ön plana çıkarmaktaydı. Brant'a göre barışın ve birliğin korunmasının şartı, Vatikan'a bağlılıktan geçiyordu. Şayet Grekler Roma'nın himayesine girip ayrıca Batı İmparatorluğu'nun üstünlüğünü tanısaydı, barbar istilâsından emin olurlardı. Ama öyle yapmadılar ve başkentlerini kaybettiler. Brant, bu bakış açısıyla İstanbul'un düşüşünden Bizans'ı suçlarken kendilerini, yani Avrupalı Hristiyanları, aklamaktaydı.

Brant'ın hedefinde önce bir üst başlık olarak “Müslümanlar”, alt başlık olarak -devrin pek çok metninde yetersiz bilgi sebebiyle eş anlamlı olarak kullanılan ama kendisinin ayırdığı- “Türk” ve “Sarasın”²² halkları yer almaktadır. Müslümanlar, “tarumar olan dünyanın”²³ müsebbibidir. Brant, Arapları ve Endülüslü Emevîlerini (ifadeyi metinden aynen naklediyorum) “zararlı/zehirli” (Lat. *pestifera*) bir öğretiyeye sahip “*sahle*” bir peygamberin arkasından gitmekle itham ettikten sonra²⁴ aynı yanlışın Türkler tarafından işlendiğini iddia etmektedir. Ayrıca Brant'a göre Türklerin ve Sarasinlerin “istilâcı” olmalarının altında yatan asıl sebep, onları Hristiyan dinini yok etmek üzere Hristiyanlara karşı savaşmaya yönelmiş olan dinî öğretilerdir²⁵. Yazılarında ısrarla, Türklerin sahip olduğu ve “özellikle Hristiyanları hedef alan”, kökeni “dinde sapkın” bir inancın varlığını ileri sürmeye çalışmıştır.

22 Batılılar tarafından Arapları ve genel olarak Müslümanları tanımlamak amacıyla kullanılan -Grekçe Sarakenos/Latince Saracenus- isim. Osmanlı Devleti'nin Bizans topraklarını fethetmesi ve Avrupa'da yayılmaya başlamasıyla birlikte XV. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'da Müslümanlar için Sarasin yerine Türk tabiri yaygınlık kazanmıştır; bk. Cengiz Tomar, “Sarasınlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 116; krş. Kumrular, “İslâm'ın Kılıcı”, s. 111.

23 Brant bu şekilde İncil'den kıyamete dair bazı pasajları Müslümanlara tevîl etmektedir; bk. Schünicke, agm., s. 45.

24 Sebastian Brant, *De origine et conversatione bonorum regum et laude civitatis Hierosolymae*, Johann Bergmann, Basel 1495, s. 60'-61'.

25 Bk. aynı yer.

Açıkça görülmektedir ki Brant, Osmanlılarda bulunan ancak yaşadığı dönemin Avrupası'nda varlığından söz etmenin mümkün olmadığı çok dinli ve karma etnik yapıdan kaynaklanan insan gücü zenginliği ile gelişmiş askerî strateji ve teknolojiyi, emsalsiz derecede iyi uygulanan lojistiği ve başarısı bu gibi rasyonel sebeplerle açıklanabilecek fütuhata tamamen görmezden gelmiştir. Muhtemelen bu sayede nazarların Hristiyan devletlerin “açıkları”na çevrilmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Zaten Türklerin başarılarını da hiçbir şekilde kendilerine değil de yine Hristiyanlara, Kilise mensuplarının dinlerini boşlamalarına ve Batıların birbirlerine yeterince kenetlenmemelerine bağlamıştır.

2. Kayzer I. Maximilian'ın Sarayında

1459'da Aşağı Avusturya'da doğan ve 1477'de Burgonya Dükü, 1486'da Roma Alman Kralı, 1493'te Habsburg mevrus mülklerinin (Alm. *Erblande*) hükümdarı ünvanlarını taşıdıktan sonra 1508'de, öldüğü 11 Ocak 1519 tarihine kadar kalacağı Kutsal Roma Alman imparatorluğu makamına seçilen I. Maximilian'ın, savaş ve özellikle evlilik tercihleriyle Habsburgları Avrupa'nın büyük güçlerinden biri hâline getirdiği bilinmektedir. Babası III. Friedrich'in hayatta kalan tek oğlu, dolayısıyla gelecekteki yegâne Alman kayzeri adayı olması hasebiyle Maximilian, daha gençlik yıllarından beri birçok münevverden iltifat görmüştür. Bunlar arasında bulunan Sebastian Brant, Maximilian'ın gözüne/himayesine girmek, ona yakın olmak²⁶ ve bu sayede hem paye hem de yazdıklarında dokunulmazlık elde etmek için -bu uğurda gerek Doğu'da gerekse Batı'da kadimden beri kullanılageldiği veçhile- hükümdara methiyeler düzmeye başlamıştır.

26 Brant'ın I. Maximilian'la birkaç kez karşılaştığı bilinmektedir, bk. Knappe, agm., s. 156.

Resim 2: I. Maximilian'ın Albrecht Dürer tarafından 1519'da yapılan yağlı boya resmi²⁷

Kaynak: Gemäldegalerie, Kunsthistorisches Museum Wien, Inv. 825.

Brant'ın Maximilian'a düzdüğü ilk methiye, 1486'da Roma Alman Kralı seçimleri sırasındaydı. Şiirinde Brant, onu dünyaya barış getiren kişi olarak tanımlıyordu; onun döneminde Altın Çağ²⁸ yeniden yaşanacaktı, Maximilian dünyaya baştan başta hükmeden bir cihangirdi, babasıyla birlikte barışın ve birliğin²⁹ garantörüydü³⁰. Brant bir başka methiyesinde Maximilian'ın şan, ziyet ve

27 Tuvaldeki Latince yazı: “POTENTISSIMVS MAXIMVS ET INVICTISSIMVS CÆSAR MAXIMILIANVS / QVI CVNCTOS SVI TEMPORIS REGES ET PRINCIPES IVSTICIA PRVDENCIA / MAGNANIMITATE LIBERALITATE PRÆCIPVE VERO BELLICA LAVDE ET / ANIMI FORTITVDINE SVPERAVIT NATVS EST ANNO SALVTIS HVMANÆ / MCCCCLIX DIE MARCHII IX VIXIT ANNOS LIX MENSES IX DIES XXV / DECESSIT VERO ANNO MDXIX MENSIS IANVARIII DIE XII QVEM. DEVS / OPT MAX IN NVMERVM VIVENCIVM REFERRE VELIT”

28 Bu tanımın hangi döneme tekabül ettiği yönünde Alman düşünürler nezdinde bir ittifak olmamakla birlikte genellikle 10. yüzyılda ilk Kutsal Roma İmparatoru Büyük Otto (Otto I. der Große, 962-672) veya 13. yüzyılda Habsburg hanedanından ilk Roma Alman Kralı I. Rudolf (1273-1291) kastedilir.

29 XV. yüzyılda başta Johannes Gutenberg olmak üzere birçok yazar tarafından Avrupa Hristiyanlığını Türklere karşı birliğe zorlayarak Avrupalılık Bilinci/Avrupa Birliği ittifakı fikrini işlemek ve hayata geçirmek adına felsefi ve edebî eserler yayımlanmaya başlandı. Bunlar arasında özellikle Takvim Yazıları (Alm. *Kalenderschriften*), Yeni Gazete (Alm. *Neuen Zeytungen*) ve el ilanı (Alm. *Flugblatt/Flugzettel*) sayılabilir. Bu yayınların sayıca doruğu XVI. yüzyılda gerçekleşti. Carl Göllner'e göre bu yüzyılda Avrupa'da 2463 kitap, broşür ve el ilanı basıldı, bk. Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 665. Bilindiği üzere Mainz şehrindeki Gutenberg matbaasından günümüze ulaşmış en eski ve eksiksiz baskı 1454 yılına ait *Eyn manung der cristenheit widder die durken* adlı Türk takvimidir (Türkçesi *Hristiyanlığı Türklere karşı bir iltar*).

30 Foresta, *agt.*, s. 237-238.

erdemde -eski Roma'nın muktedir imparatorları- Trayan ve Titus'tan bile üstün olduğunu yazmıştı. Tanrıların diğer hükümdarlara bahşettiği her şey yalnızca onda mündemiçti. Birçok kral ve muktedir ona anlaşmalarla bağlıydı ve onun için silah kuşanıyordu. “Ne korkunç Türk ne kibirli Venedikli ne de başka dehşetliler”³¹ Maximilian'a boyun eğdirebilirdi³². Brant'ın bu minvalde başka başka uzun methiyesi olduğu gibi³³ I. Maximilian'a ithaf ettiği ve aşağıda zikredilen yazıları da mevcuttur.

Yıllarca süren gayreti meyvesini verecekti: Brant, hümanist eğitimini ve edebî hünerlerini sonuna kadar kullanarak gözüne kestirdiği amaca 1502'de Innsburg Sarayı'na³⁴ davet edilerek ulaştı. Burada Maximilian'ın huzurunda okuduğu şüriyle kayzerin kendisini Türk Meselesi'ne adanması yönünde bu defa yüzüne karşı telkinde bulundu. Neticede Maximilian'ın sarayında danışmanları arasında olmaya layık görüldü ve buna uygun bir biçimde ödüllendirildi. Kayzerin teveccühünü elde etmesi, artık -sınırlı da olsa- tenkitlerde bulunabileceği anlamına geliyordu. Gerçi Brant'ın Maximilian'ı -muzaffer bir komutan olacağına dair hiçbir karine bulunmamasına rağmen- tenkit ettiğinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Maximilian, onun gözünde, şüphesiz bir sadakat ve yoğun bir tutkuyla bağlı olduğu, Roma İmparatorluğu'nun yanı sıra tüm Hristiyanlık âleminin kurtarıcısıydı. Bu bakımdan, Tanrı tarafından seçilmiş bir dünya hükümdarı olan Maximilian'a “kutlu davasında” zorluk çıkaran gerek içerideki muhalifler (Alman kral, prens ve feodal beyler) gerekse dışarıdaki hasımlar (Fransızlar ve Türkler) “din düşmanı” ve “vatan haini” idi; Brant'ın eleştirilerindeki asıl hedef kitle de bunlardı.

31 [...] *Non Cayrus, non turcus atrox, venetusve superbus* [...]

32 Foresta, *agt.*, s. 239, 242.

33 Mesela 1496 yılına ait *Von der wunderbaren Su zû Landser* başlıklı Almanca el ilanı, bk. Sebastian Brant, “Von der Vereinigung der Könige und Anschlag an die Türken”, *Flugblätter des Sebastian Brant*, ed. Paul Heitz, J. H. Ed. Heitz, Strassburg 1915, nr. 10.

34 Türklerin Steiermark (İştayer) bölgesine akın düzenleyeceklerine dair endişe üzerine I. Maximilian'ın güvenlik gerekçesiyle ikamet etmeyi tercih ettiği ve Viyana'nın yaklaşık 480 km güneybatısında yer alan Innsburg (Resim 3), Milanolu Bianca Maria Sforza (1494'de Roma Alman Kraliçesi ve Avusturya Arşidüşesi, 1508'de Kutsal Roma İmparatoriçesi) ile evliliği müddetince çoğu zaman kayzeri rezidans olarak kullanıldı. İmar faaliyetleriyle büyütülen saray ve şehir yaklaşık yirmi yıl boyunca (1490/92-1510) imparatorluğun siyaset, kültür ve sanat merkezlerinden biri oldu. 1500'lerin başından itibaren tedricen I. Maximilian'ın tercihi olmaktan çıktı, bk. Nicole Riegel, “Bausteine eines Residenzprojekts. Kaiser Maximilian I. in Innsbruck”, *The Habsburgs and their Courts in Europe 1400-1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism*, ed. Herbert Karner vd., Palatium e-Publication 1, 2014, s. 28-32.

Resim 3: Innsburg'un 1495 yılına ait ve Albrecht Dürer imzasını taşıyan suluboya resmi.

Kaynak: Albertina Museum, Wien, Inv. 3056.

Elde ettiği yakınlık payesiyle Brant, belki de bundan sonra Maximilian'ı artık Türklere karşı bir savaşa ikna etmeye biraz daha yaklaştığını düşünmüştü. Oysa -kuvvetle muhtemel- bilmediği husus, Maximilian'ın henüz 1497'de Türklere ateşkes yapması için imparatorluk ve Avusturya tarihinde ilk defa olmak üzere İstanbul'a bir elçi (Yüzbaşı Fiume Hans von Thurn) tayin ederek Sultan II. Bayezid'e hediyeler gönderdiği ve böylece Habsburg-Osmanlı diplomatik ilişkilerini başlattığıydı³⁵. Neticede Sebastian Brant, arzu ettiği şekliyle Kayzer I. Maximilian'ın Türklere karşı bir Haçlı seferine liderlik edeceğine hiçbir zaman şahit olamayacaktı. Maximilian kendisinden iki yıl önce 1519'da öldüğünde, bu defa umutlarını Maximilian'ın 19 yaşındaki oğlu Karl'a (Şarlken/V. Karl) bağlayacaktı.

3. Brant'ın Yazılarında Türk Teması

Çok sayıda yayını olan Alman hümanistinin³⁶ etkili olduğu zaman diliminin 1490-1501 arasındaki yıllar olduğu kabul edilir. Aşağıda, Brant'ın Türk temasını işlediği

35 Franz Babinger "Zwei diplomatische Zwischenspiele im deutsch-osmanischen Staatsverkehr unter Bâjezid II. (1497 und 1504)", *Westöstliche Abhandlungen - Festschrift Rudolf Tschudi*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1954, s. 315-330. Araştırmalar, Maximilian'ın II. Bayezid'e gönderilen elçileri gizli tuttuğunu ortaya koyar. Bu konuda kapsamlı bir çalışma yapmış olan Wiesflecker'e göre ilgili diplomatik evrak kasten yok edilmiştir, bk. Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit: Der Kaiser und seine Umwelt. Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur*, C. 5, Böhlau, Wien 1986; s. 488. Bir önemli hadise de bundan evvel, Habsburg İmparatoru I. Maximilian'ın 1495 Nisan'ında, Macaristan Kralı II. Ulászló (1490-1516) ile Osmanlılar arasında akdedilmiş bir mütearekeye dâhil olmasıydı, bk. Hermann Wiesflecker, "Maximilians I. Türkenzug 1493/94", *Ostdeutsche Wissenschaft*, C 5, 1958, s. 174; aktaran Foresta, *agt.*, s. 183.

36 Brant'ın bibliyografyasını ihtiva edip detaylı bilgi veren müstakil bir çalışma için bk. Joachim Knappe ve Thomas Wilhelm, *Sebastian Brant Bibliographie. Werke und Überlieferungen*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2015.

ve 1494-1513 yılları arasına tekabül eden yayınları³⁷ içerisinde -hâkim rengi ve konuyu ele alış şeklini göstermesi bakımından yeterli ölçüde fikir verici olduğunu düşündüğüm- dördü üzerinde durulacaktır. Bu yayın aralığının aslında II. Bayezid devrine rastlanmış olması, padişahın 1495'te Cem Sultan'ın vefatıyla birlikte -artık dışarıdan gelebilecek herhangi bir tehdit beklentisinin kalmamasından dolayı- Batı politikalarına daha çok ağırlık vermeyi tercih ettiğinin görülmesi, özellikle Mora seferlerinin getirdiği hava içinde yerini bulması dikkat çekicidir³⁸. Bir başka ifadeyle dönemin atmosferinin, I. Maximilian dönemindeki Haçlı seferi çalışmaları bağlamı içinde olan bu literatürün ortaya çıkmasında büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu yazılar sadece I. Maximilian'ın Haçlı seferi düşünceleri bağlamında değil, Osmanlıların o sıradaki durumlarıyla da irtibatlandırılabilir.

Türk teması muhtevi ikisi Almanca, ikisi Latince dilinde yazılmış (Latince olanlar daha sonra Almancaya da tercüme edilmiştir) söz konusu dört yayın Johann Bergmann von Olpe tarafından Basel'de basılmış olup kronolojik olarak şu sıradadır: **1. *Das Narrenschiff*** (11 Şubat 1494) **2. *De origine et conversatione bonorum regum et laude civitatis Hierosolymae*** (1 Mart 1495) **3. *Thurcorum terror et potentia*** (1 Eylül 1498) **4. *Von der Vereinigung der Könige und Anschlag an die Türken*** (takriben 1501).

a. *Das Narrenschiff* (1494)³⁹

1494 yılında basılan ve *Ahmaklar Gemisi*⁴⁰ diye çevrilebilecek bu Almanca hiciv

37 Schünicke, agm., s. 37. Brant'ın 1499'da yayınladığı bir diğer ve hakkında çalışma yürütülmüş Latince bir el ilanı için bk. Nikolaus Henkel, "Ein unveröffentlichtes deutsches Flugblatt Sebastian Brants: die Klage des Friedens gegen den Krieg und die Verteidigung des Kriegs gegen den Frieden (1499)", *Grundlagen. Forschungen, Editionen und Materialien zur deutschen Literatur und Sprache*, ed. Rudolf Bentzinger, Hirtzel, Stuttgart 2013, s. 523-534. Türk tarihçilerinin, hakkında geniş literatür bulunan Brant'ın pek üzerinde durmadıkları göze çarpmaktadır.

38 Dönemin söz konusu siyasi olayları için bk. Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 36-39.

39 Sebastian Brant, *Das Narrenschiff*, Universitätsbibliothek Basel, UBH Ai II 22, Johann Bergmann von Olpe, Basel 1494, <https://doi.org/10.3931/e-rara-4620>.

40 Makalenin bu bölümündeki metin oluşturulurken Onur Bilge Kula'nın eserinden (*Alman Kültüründe Türk İmgesi*, C II, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993) yararlanılmış ve şiir tercümelemi tamamen Kula'dan aktarılmıştır. Bununla birlikte Kula'nın *Das Narrenschiff* ismine verdiği *Deliler Gemisi* karşılığının yerine *Ahmaklar Gemisi* denmesinin daha doğru olacağı düşünüldüğünden bu tercih edilmiştir. Zira kökeni belirsiz "Narı" kelimesinin etimolojik anlamı *ahmak*, *aklı kat insan* (Alm. *Tor, einfältiger Mensch*) şeklindedir, bk. <https://www.dwds.de/wb/etymwb/nar>, son erişim tarihi: 28.11.2022. Türkçe sözlüklerde *ahmak* kelimesi *aklı kat*, *anlayışsız*, *kalm kafalı (kımse)*, *beyinsiz*, *aklım gereği gibi kullanamayan*, *bön* gibi kelimelerle karşılık bulmaktadır. Buna bağlı olarak ilgili tüm yerlerde Kula'nın Almanca "Narı" kelimesi için verdiği "deli" karşılığı yerine de "ahmak" (İng. *fool*) kelimesi kullanılmıştır. Son olarak, yukarıdaki açıklamalara binaen *Narrogonien* içinse *Delilerya* yerine *Ahmakistan* tercih edilmiştir.

türündeki yapıt büyük bir başarı sağlamış ve bunu uzun müddet sürdürmüştür. 1495'te bir başka hümanist Jakob Locher tarafından Latinceye çevrildikten sonra Avrupa çapında şöhret bulan bu çalışma 112 bölümden oluşur ve ahşap oyma görsellerle zenginleştirilmiştir. Almanya'nın çeşitli şehirlerinde tekrar tekrar basılmış olan bu kitap Almanların çeşitli ahmaklıklarını iğneleyici biçimde sergilerken, 98. ve 99. bölümlerinde Müslüman ve inançsız gruplar konu edilir. Brant burada Müslüman ve inançsızları bir tutarak onları “şeytanın işini” yapmakla ve Hristiyanlığın şüphesiz düşmanı olmakla itham eder, bununla da yetinmeyerek “Deccâl” (*Anti-Christ/Endchrist*) ile ilişkilendirir⁴¹.

Resim 4: *Das Narrenschiff*'in 98. bölümünün girişinde yer alan ahşap oyma görselin merkezinde bir Türk, belinde Türk (çğri) kılıcı olduğu hâlde, sarıklı ve sakallı olarak tasvir edilmiştir.

Kaynak: Johann Bergmann, Basel 1494, s. 130'.

Hicinde esasen çağının şehirleşme, sermaye birikiminin oluşumu gibi dönüşümlerini konuşturarak algıladığını gösteren Brant, burada bütün toplum kesimlerini ve meslek gruplarını eleştirel bir yaklaşımla ele alır. Yapıtında ahmakları bir gemiye doldurup *Ahmakistan*'a (*Narrogonien*) doğru yola çıkarırken, kendisi de gemide bulunur. İnsanların bilgelik edinmelerini sağlayacak yazıların her yerde bulunmasına karşın ilgisiz kalışlarını içine sindiremeyen Brant, yapıtını “her ahmağın kendini görebileceği, ahmaklar aynası” olarak nitelendirir.

41 Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Peter Madsen, “Stars, Signs, and Tears: Turkish Threats, Politics, and Apocalyptic Historiography in Sebastian Brant.” *Framing ‘Turks’: Representations of Ottomans and Moors in Continental European Literature 1453-1683*, haz. Peter Madsen, *Nordic Journal of Renaissance Studies* 16, 2019, s. 69-96.

Almanların çeşitli ahmaklıklarını iğneleyici biçimde sergilerken *Yabancı Ahmaklar* (*Von vslendigen narren*) adlı hicviyede Sarasinleri, Türkleri ve inançsızları anar ve şunları yazar:

“Caymazlar ise yararsız aptallıktan / Suskun geçip giderim yanlarından.
/ Bırakın ahmaklıklarıyla baş başa kalsınlar, / Böyleleri pek anılmasınlar.
/ Bunlar Sarasinler, Türkler ve İnançsızlardır / Hristiyanlık inancından
kopanlardır.”⁴²

Brant’ın hicvinde Türkler “ahmaklıklarında direnen”, “öğüt almayan” inatçı insanlardır. Bir diğer uyaklı hicviyesi *İnancın Bozumu* (*vom abgang des glouben*) başlığını taşır ve kitaptaki 99. bölümdür⁴³. Burada Protestanları Hristiyanlığı bölmek ve sıkıntıya sokmakla suçlar. Ayrıca İslâm Peygamberini “Hristiyan öğretilerini kökten bozmak ve kirletmek”⁴⁴ ile itham ettiği gibi bir zamanlar Levant, Asya ve Afrika’da çok sayıda Hristiyan olduğunu iddia eder. Ona göre Küçük Asya ve Yunanistan’ın kaybı Hristiyanlığın en büyük ayıbyken Yedi Kiliseler’in (Hristiyanlarca kutsal yedi Ege şehri: Ephesus/Efes, Smyrna/İzmir, Pergamus/Bergama, Thyateira/Akhisar, Sardis/Salihli, Philadelphia/Alaşehir ve Laodikya/Pamukkale) Türklerin eline geçişi ise bütün dünyanın ayıbıdır. Türkler iki imparatorluğu, birçok krallığın büyük topraklarını, İstanbul ve Trabzon gibi şehirleri almış, Kärnten (Karinyola/Karanite), Hırvatistan ve Macaristan’a değin uzanmıştır: “Türkler artık çok güçlüdür / Egemenlikleri salt Akdeniz ile sınırlı değildir / Tuna kıyılarındadır orduları / Artık pek önlenemez saldırıları⁴⁵.”

Dahası Brant, kiliseleri “kirleten” ve “boyun eğdirttiği ülkelerin saymakla bitmeyeceği” Türklere karşı bir şey yapmayan Papalığa ise şu eleştiride bulunur: “Kurt ahırda / Kutsal Kilise’nin koyunlarını boğazlamakta/Ancak ne var ki çoban uykuda⁴⁶.” Sıranın Almanlara geldiğini yazdıktan sonra Almanları “öküzleri afiyetle yiye kurda ilgisiz, aldırışsız ve duyarsız” olmakla suçlar ve Almanların Türklere karşı tutumlarını “bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın” tutumuna benzetir.

42 Kula, *age.*, s. 206-207.

43 Brant, *Das Narrenschiff*, s. 131’.

44 Brant, *age.*, s. 131’.

45 Kula, *age.*, s. 208. Kula ilk mısradaki “Türkler artık çok güçlüdür” yerine –schven olsa gerek– “Türkler açık güçlüdür” yazmış, orijinal metne göre mısradaki (“Jetzt sint die Türcken also starck”; bk. Brant, *age.*, s. 132’) “artık” kelimesi uygun düşmektedir.

46 Kula, *age.*, s. 208.

Avrupa'da hemen hemen her dile çevrilen ve belki ilk “çok satan” eser olma özelliğini taşıyan hicve göre, eğer birbirlerini yemekle uğraşan Almanlarda birlik olursa, soylu Maximilian, imparatorluğu yönetecek güç ve yetenektedir; Roma İmparatorluğu tacını taşıdığı sürece, Kutsal Toprakları geri alacaktır⁴⁷. Bu yapıtta da Maximilian, Brant için tüm siyasi umutların kişilik bulmuş hâlidir. Avrupalı feodal beylere, krallara koşulsuz bir itaat çağrısını yineler; “şövalye” Maximilian onları tüm memleketlerde zaferden zafere koşturacaktır⁴⁸.

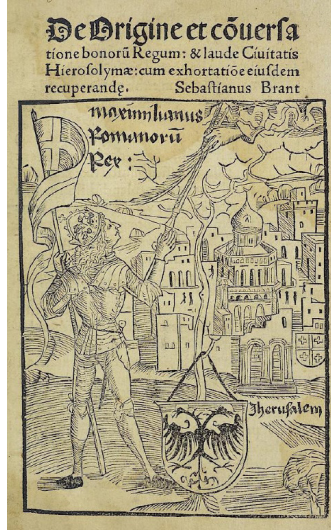
b. De origine (1495)⁴⁹

Türkçe başlığı *İyi Kralların Kökeni ve Yaşamı, Kudüs Şehrinin Övgüsü ve Onu Kurtarmaya Yönelik Tembihler* şeklinde olan 1 Mart 1495 tarihli bu yayın, girişinde Roma Alman Kralı Maximilian'a ithaf yazısı bulunan 160 varaklık bir “tarih” kitabıdır. Bu kitapta Brant, Kudüs şehrine dair Papalık propagandasına ve tarihî gerçekliklerden ziyade kendi hayal gücüne dayanan kronolojik bir kesit sunar. Brant'ın bu kitabı yazmasındaki maksadının, okuyucuya kutsal şehrin Hristiyanlık tarihi açısından önemini göstermenin yanı sıra ahlâken yanlış davranışların hangi siyasi sonuçlar doğurabileceğinin altını çizmek olduğu söylenebilir. Yazar bu kitabı Türk Meselesi'yle ilişkilendirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun “pagan” olduğunu iddia ettiği gibi I. Maximilian'ı Türklerin elinde bulunan Kudüs'ü hedef alan bir Haçlı seferine ikna etmeye çalışmaktadır.

47 Kula, *age.*, s. 208.

48 Schünicke, *agm.*, s. 58.

49 Makalenin bu bölümünde tam adı *De origine et conversatione bonorum regum et laude civitatis Hierosolymae: cum exhortatione eiusdem recuperandae* olan Latince yayının 1518 yılında Kaspar (Caspar) Frey tarafından yapılan Almanca tercümesi kullanılmıştır, bk. *Von dem anfang vnd Wesen der hailigen Statt Jerusalem / Vnd zu welchen zeyten die selb dem außervolten volck Gottes jngegeben [...] Durch Sebastianum Brant beder Rechten Doctor. Eemals in lateinischer histori vergriffen*, Johann Knobloch, Straßburg 1518.

Resim 5: *De origine*'nin kapak resminde Roma Kralı Maximilian Kudüs fatihi olarak tasvir edilirken sol elinde Aziz Yorgi bayrağı ve sağ elinde, Tanrı'nın bulutların arasından eliyle uzattığı hurma yaprağı ve kılıç tutar.

Kaynak: Johann Bergmann, Basel 1495, s. 1^a.

De origine'de Türk tehdidinin ortaya çıkışı ve sebebi, Hz. Peygamber'in -iddiaya göre 624(!) yılındaki- doğumuna bağlanır. Ona göre "Hristiyanlar arasında dolaşmış ve zararlı/zehirli öğretisini yaymış sahte bir peygamber", Arapları körlüklerinden yararlanarak manipüle ederek kendisine bağlamıştır. Hristiyanlık inancının ve Roma İmparatorluğu'nun asıl düşmanı olan rakip bir kötücül karakter profilini çizen Brant, ona bağlı olanların savaşa susamışlığını zenginliğe ve iktidara yönelik aç gözlülüğe, ayrıca Avrupa topraklarında savaşma arzusuna dayandırmaktadır⁵⁰. Brant eleştiri oklarını, Araplardan sonra İslâm'ın "kılıçla" hızlı yayılmasını sağlayan Sarasinlere yönelterek anlatsını sürdürür. Sarasinler "kirli" ve "şereften yoksun", "kan dökücü" düşmandır. Sıra Türklere geldiğinde, okuyucunun yine kanını donduracak -Müslüman tüm halkları tarif için kullandığı- barbarlık, vahşet ve insanlık dışı manzaralar çizilir⁵¹.

İstanbul'un fethine de genişçe yer veren Brant, burada sultanı ismen (*Machmet*

50 *Von dem anfang vnd Wesen der hailigen Statt Jerusalem*, s. XLV^b-XLVI^b.

51 Burada maksadın hasıl olduğu düşüncesiyle Brant'ın söz konusu kabih anlatsını iktibas etmek yerine, manzaraya yalnızca işaret etmekle yetinilmiştir.

şeklinde) zikreder, bunu Türk saldırganlığının zirvesi olarak görür. Anlatıda bu zapt sırasında Hristiyan halkına korku salmak için -güya bizzat sultan tarafından-Bizans İmparatoru öldürülmüş ve kellesi etrafta gezdirilmiştir, sultana itaat etmeyen birçok Hristiyan bey aynı akıbete uğramıştır. Dahası, tüm soylular cânice işkencelerle katledilmiştir. Resmedilen katliamda din adamları kana boğulmuş ve rahibelerin de ırzlarına kastedilmiştir. Son olarak Bizans askerleri Türkler tarafından aşağılanmış ve yüce Hristiyanlık istihzaya uğrayarak ayaklar altına alınmıştır⁵².

De origine'de Müslümanların elinden çıktığı iddia edilen korkunç hadiselerin sorumlusu olarak Alman prens ve feodal beyler gösterilir. Brant'a göre onlar, sağır ve dilsiz birer umursamaz gürühtür. Bununla birlikte yenilgilerden sorumlu tuttuğu aynı Hristiyan -hassaten Alman- hükümdarların onurunu kurtarmak içinse Hristiyanların "günahkâr bir uykuda" olduğunu ileri sürer ve Hristiyanları -eğer elzem olan Haçlı seferine çıkılacak olursa- "vasıfsız askerlerden" oluşan düşmana karşı kesin bir galibiyet propagandasıyla yüreklendirmeye çalışır⁵³. Diğer yandan 1480'de Rodos'u başarıyla savunmuş olan Saint Jean şövalyelerinden büyük övgülerle bahseder. Fatih Sultan Mehmed'in ölümünü de zikreden Brant, bunu "Tanrı'nın merhametinin nişanesi" olarak tanımlar. *De origine*, Türk tehdidinin yakın zamanda Kral Maximilian sayesinde ortadan kalkacağı ve böylece Roma İmparatorluğu'nun kurtulacağı iddiasıyla tamamlanır.

c. Thurcorum terror et potentia (1498)⁵⁴

Sultan II. Bayezid'in saltanatında bulunduğu 1498 yılında, Sebastian Brant'ın *Varia carmina* isimindeki Latince şiir antolojisi basıldı. Burada yer alan ve Türkçesiyle *Türklerin Dehşeti ve Gücü* başlığına sahip, Maximilian'a ithaf ettiği ve yekûnu 6 varak olan şiirinde Brant, sultanın -Konstantinopolis fatihinin oğlu- ağzından Avrupalı

52 *Von dem anfang vnd Wesen der hailigen Statt Jerusalem*, s. LXXXIII^b.

53 Jean Schillinger, "Der Türkenkrieg im Werk Sebastian Brants", *Sebastian Brant (1457-1521)*, ed. Hans G. Roloff vd., Weidler, Berlin 2008, s. 179-180.

54 Sebastian Brant, "Thurcorum terror et potentia. Ad cuiusdam Leonhardi Clementis in Thurcum invecivam Sultat Othomanidae responsio: per Sebastianum Brant in honorem exhortationemque Serenissimae regiae maiestatis divi Maximiliani etcetera conficta. Anno 98 kalendas septembribus", *Varia Sebastiani Brant Carmina*, Johann Bergmann von Olpe, Basel 1498, s. 141^a-144^a. Bu şiirin ilk hâli Brant tarafından Almanca yazılmış olup el ilanı olarak 1496'da basılmıştır ve I. Maximilian'a ithaf edilmiştir, bk. Sebastian Brant, *An den grosmechtigsten aller durchlichtigsten herren Maximilianum Ro(e)mischen künig. Von der wunderbaren Su zu Landser jm Sunigaw des jars MCCCCXCVj. Uff den erstentag des mertzen geboren Ein versa(e)helich uflegung Sebastiani Brant*, Sebastian Brant, Basel 1496.

Hristiyan kral, prens ve feodal beylere hitap etmek suretiyle Hristiyanları çarpıcı bir dille uyarmak yoluna gitmiştir. Brant'ın konuştuğu sultan, özetle, Hristiyan halklar nadiren barış içinde yaşadığından, Avrupalı hükümdarların kendi aralarında daima ihtilafta bulduklarını, böylece düşmanlarının önünü açtıklarını tespit etmektedir. Yine sultan bu nedenle Hristiyanların artık inançsızlıklarından ve eylemsizliklerinden ötürü cezalandırılması gerektiğini söyler.

Resim 6: Sonradan renklendirilmiş ahşap oyma görselde Türk Sultan (II. Bayezid), I. Maximilian ve birliklerinden kaçarken tasvir edilmiştir.

Kaynak: <http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/brant1498/0289>, son erişim tarihi: 18.07.2022.

Şiirin biraz detayına girecek olursak anlatıda bundan sonra Türklerin şimdiye kadarki kazanımları sıralanır: Bizans, Trakya, Makedonya, Ege Denizi, Moldavya, Eflak, Selânik, Dalmaçya, Karadeniz vs. Şimdi ise sıra Litvanya, Prusya ve Lehistan'ı harap etmeye⁵⁵ gelmiştir; sıra yakında Avrupa'nın nehirlerine (Oder, Tisa, Elbe, Ren, Po vs.), yani Lehistan, Kutsal Roma Alman İmparatorluğu ve İtalya'ya gelecektir. Sultanı konuşturmaya devam eden Brant'a göre sultan, eğer Hristiyanlar kutsalı böyle ihmal ederse, Hristiyanların vahşi Türkler tarafından bu şekilde dize getirilmesini beklemeleri gerektiğini dile getiriyordu. Sultanın fetih planı, Hristiyan topraklarını savaşa boğmak yönündeydi. Taranto Limanı üzerinden Roma ele geçirilmek isteniyordu; dünyanın başkenti olan bu kadim şehir

55 Avrupa'nın kuzey-kuzeydoğusundaki bu yerlerin zikredilmesi, muhtemelen, Akkırman'ın II. Bayezid devrinde Boğdanlılardan alınmasına (4 Ağustos 1484) dayanmaktadır.

Osmanlıların eline geçecek ve şehir yeni bir Roma olacaktır. Sultanı planlarından kimse alıkoyamazdı, sultan kimseden korkmazdı, bir kişi müstesna: Roma İmparatorluğu'nun dizginlerini elinde bulunduran Habsburg Kralı I. Maximilian! Sultan ondan çekiniyordu, çünkü duyduğuna göre, Almanya ve feodal beyler kralın emrindeydi, kendisine karşı tek yürek silahlanılmıştı. Avrupa'nın topyekün bir darbesiyle Tuna, Baltık Denizi ve Boğaziçi Türk kanyla dolabilirdi. Sultan şimdi, tıpkı atası (Yıldırım) I. Bayezid'in Timur tarafından yenilgiye uğratılması gibi, I. Maximilian'a karşı kaybetmekten özellikle çekiniyordu zira Türkleri yenmek, ancak Maximilian'a nasip olacaktı. Sebastian Brant, şiirini, sultanın Roma kralı karşısında eğilmesi sahnesiyle sonlandırdı.

Thurcorum terror et potentia'da belki de en çok dikkat çeken yer, Yıldırım Bayezid'le ilgili hikâyedir. Burada Timur, Bayezid'i esir alır, kafese koyar ve onu bir hayvan gibi Asya'da dolaştırır⁵⁶. Bu sahneyi ibretlik bir hadise olarak aktaran yazarın herhâlde Maximilian'a vermek istediği mesaj, Türklerin yenilmez olmadığı ve Maximilian'ın şimdiki sultan için aynı sahneyi tekrerrür ettirebileceğidir.

d. Von der Vereinigung der Könige und Anschlag an die Türken (Takriben 1501)⁵⁷

Brant'ın el ilanları arasında yer alan ve *Kralların Birleşmesi ve Türklere Saldırılması Hakkında* başlığını taşıyan bu ilan, Almanca yazılmış ve Maximilian'a ithaf edilmiş bir şiirdir. Bu şiir, 13 Ekim 1501 tarihinde bizzat Roma Alman Kralı Maximilian ile Fransa Kralı XII. Louis'yi temsilen Fransız Kardinal Georges d'Amboise, İspanyol elçi Don Juan Manuel'in şahitliğinde Trento'da (günümüzde Kuzey İtalya'da) imzalanan barış (Alm. *Trienter Vertrag/Abkommen*)⁵⁸ münasebetiyle yazılmıştır. Brant, artık Türklere karşı “el birliği” ile saldırmanın tam zamanı olduğunu, bütün Hristiyan kralların ortak amaç uğruna yekvücut olması gerektiğini, böylece azılı düşmanın mutlaka mağlup edileceğini, fevkalade kafiyeler ve akılda kalıcı mısralarla ifade eder.

56 Brant, “Thurcorum terror et potentia”, s. 144^a.

57 Brant, “Von der Vereinigung”, nr. 21.

58 Johann Friedrich Böhmer, *Regesta imperii. XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I., 1493 – 1519*, C 3/1, ed. Hermann Wiesflecker, Böhlau, Wien 1996, s. 538, nr. 12570.

Zu eren römischer küniglicher maiestat von der vereyn der künigen vnd anschlag an die türcken. Sebastianus Brant.

So ich all ding vff et betrach
Vff vnd ab fur vnd wider acht
Vnd ich was got ye hat gebacht
Das hat all was mit wunlich gemacht
Der vff dem edlen huß ofschick
hat got erhert gnadlich
So vil sed wurd vnd eren geben
Das es allit in gluck thun sieden
Es stein siten in hoher lobt

Der hert von meyland i t Cardinal
Hilanus ledig ebeal
Von dem künig von frantreich
Vff sitem werden furdelich
Dem römischen künig in syn handt.
Der hertzog soll han von meylandt
Teyffig vnd sechs tausent bucat
So lang er lebt vnd kinder hat
Doch wart er mit merthenog syn

Vnd mit den künigen vber mere
Ziehen die yetz des willens sindt
Wie durch geschafft ist vff verfundt
Das in byschond in d'jenen
Zu samen lumbt ein groß schick
Do man ma all fürsten vnd herren
Die stet die wurd en sich mit werten
Wan sie sthen der fürsten vnd herren
Vnd das es richlich für sich gat
Werd en sie hyn das yn geburt
O wie en großer schrecken wurd
Dem turcken die on abdon
Den chniten großen schaden gton
Hant stet vnd laut rich vnd leid
Der wuff vnd abt yet lange zeit
Die wurd en sich on zornfich
Wan das erent wider sy wurd rucken
Wan frantreich vnd die römich frau
Werd en angriffen das stum lau
Vnd das er schitten mit der handt
So wurd erent vnd angelandt
Von schotten vnd byspanien
Von polent vnd germanien
Der edlen turcken fedt vnd fumen
Vnd so vil chniten auf samen kumen
Der erent wol mag got gnadich sassen
Der beylig bapst wart mit verchlossen
All sime chniten thur er off schlossen
Danaus die geistlich geben hysen
Hut aplos vnd der gnadich zichen
In yschien wart er auch erhert
Vnd an sich handt das erent gemen
Den solle den chniten die do kumen

Resim 7: Brant'ın takriben 1501 yılında hazırladığı tek sayfalık el ilanından (Alm. *Flugblatt*) bir detay. Hristiyan krallar birbirlerine Tanrı'nın elinde tuttuğu bir halkaya bağlı zincirlerle tasvir edilmiştir.

Kaynak: Sebastian Brant, "Von der Vereinigung der Könige und Anschlag an die Türken", *Flugblätter des Sebastian Brant*, ed. Paul Heitz, J. H. Ed. Heitz, Strassburg 1915, nr. 10.

Brant'ın Türkler hakkında örnek verdiğimiz yazarlarından başka burada zikredilmeye değer ve apokaliptik inançları konu alan Latince bir başka yayım daha mevcuttur. Bu kitap ön sözünü yazdığı ve 7 Ocak 1498 tarihinde -yeniden-yayınladığı, ayrıca -sıradan vatandaşa da hitap etmek üzere- yaptırdığı çizimlerle anlatımı kuvvetlendirdiği meşhur *Methodius primum Olympiade* (Türkçesi *Önce Olimpos kentinin, sonra da Sûr kentinin piskoposu olan Metodius*) isimli kitaptır.⁵⁹ "Apokaliptik kehanetler" yahut bir diğer ifadeyle "kıyamet senaryoları", hem Batı hem de Doğu Orta Çağ düşünürlerinin zihin dünyalarında yer bulmuş ve alt zeminini dinî metinlerin oluşturduğu söylemlerdir. Kutsal kitaplarda "yakın" olarak ifade edilen

59 *Methodius primu[m] Olympiade: et postea Tyri civitatum episcopus. sub diocleciano Imperatore In Calcide civitate (que nigro pontum appellatur ut divus scribit hieronimus martyrio) [sic] coronatur: qui cum eruditissimus esset vir: multa edidit documenta et presertim de mundi creatione eidem in carcere revelata. passus fuit quarta decima Kalendas octobris*, Michael Furter, Basel 1498. Eserin tam adının Türkçesi: *Önce Olimpos* (Likya'da, günümüz Antalya/Kumluca) *kentinin, sonra da Sûr* (Tyrus, Lübnan) *kentinin piskoposu olan Metodios, İmparator Diocletianus* (Diokles, 284-305) *döneminde, Hieronymus'un yazdığı gibi, şimdi Negroponte* (Eğriboz) *olarak adlandırılan Khalkis* (Halkis) *kentinde şehitlikle taçlandırıldı. Çok bilgili bir adam olan Metodios, özellikle zindanda kendisine vahyolunan dünyanın yaratılışı üzerine birçok öğreti yayınladı. Onun çilesi 14 Ekim'deydi*, krş. Walther Ludwig, "Eine unbekannte Variante der *Varia Carmina* Sebastian Brants und die Prophezeiungen des Ps.-Methodius. Ein Beitrag zur Türkenkriegspropaganda um 1500", *Daphnis*, Vol. 26, 1997, s. 298.

kiyametin yorumu açık olması nedeniyle dünyadaki bazı hadiseler veya belirli tarihler⁶⁰ birer belirti olarak görülüp kıyametle ilişkilendirilmiştir. Yerasimos'un tespitlerine göre Hz. Danyal'a atfedilen ilk kıyamet yorumu V. yüzyıl sonuna (480-491) ait olmalıdır ve metin Ermenice olarak günümüze kadar gelmiştir. Öte yandan İslâmî kıyamet metinlerinin Bizans metinlerinden sonra yazıldıkları ya da en azından IX. yüzyıla ait olduklarından şüphe edilemez⁶¹.

Sebastian Brant'ın, işte bu sözü edilen metinler içerisinde ele aldığı metin, esasen VII. yüzyılda Arapların İstanbul'u kuşatması sırasında Yukarı Mezopotamya'da Süryanice yazılmış *Sözde Metodios'un Kıyameti* adlı risaledir⁶². İlk defa Köln'de 1475'te basılan bu risale,⁶³ daha sonra Dominiken rahibi Augsburglu Wolfgang Aytinger'in (1465-1513) metin üzerine yazdığı risaleyle (Alm. *Traktat*) birlikte 1496'da Augsburg'da ve nihayet 1498'de Sebastian Brant tarafından -Aytinger'in risalesini de dâhil ederek- kendisinin ön sözüyle ve editörlüğünde Basel'de Michael Furter'in matbaasında basıldı. Bu 140 sayfa hacmindeki son versiyon 1500, 1504 ve 1515 yıllarında,⁶⁴ hatta uzun yıllar sonra bile⁶⁵ tekrar tekrar basılacaktır.

Wolfgang Aytinger'in risalesi, İstanbul'un alınışı üzerine yazılmıştır. Ona göre bu hadise ile Deccâl ayağını hâlihazırda Batı Hristiyan topraklarına koymuş bulunmaktadır ve dünyanın sonuna yaklaşmıştır⁶⁶. Brant'ın 1498'de yazdığı/

60 Mesela hicrî 1000 yılının yaklaşmasıyla birlikte Osmanlılarda kıyamet beklentileri artmıştır; bk. Feridun M. Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 2022, s. 646.

61 Stefanos Yerasimos, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 268, 273. Aynı eserde Bizans, İslâm ve Türk geleneklerinin tarihçesini okumak mümkündür; bk. s. 267-290.

62 Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, s. 45. Bu eseri Protestanlar da (örneğin Martin Luther) kullanacaktır; bk. Coşan, *age.*, s. 69-75.

63 S. Bonaventura, *De triplici via. Pseudo-Methodius: Revelationes. De praeparatione ad missam*, Ulrich Zell, Köln 1475.

64 Antje Niederberger, "Das Bild der Türken im deutschen Humanismus am Beispiel der Werke Sebastian Brants (1456–1521)", *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Neuzeit*, ed. Thomas Winkelbauer v.dğr., Böhlau, Wien 2005, s. 192.

65 1504 yılındaki Latince baskının Almanca tercümesi tam 270 yıl sonra 1774 yılında "Des heiligen Methodius Offenbarungen, welche ihm im Jahr nach Christi Geburth 225. in seinem Gefängnisse durch einen Engel gegeben worden, und wozon in dem [...] başlığıyla, bu defa 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilişkilendirilmek suretiyle tekrar karşımıza çıkmaktadır; bk. Domenico Caminer, *Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen Rußland, Polen und der Ottomannischen Pforte*, çev. Christoph Heinrich Korn ve Johann Christoph Schmidlin, 31. fasıl, Frankfurt & Leipzig 1774, s. 1-110; Hüseyin Onur Ercan, "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Çağdaş Bir Kaynak", *Harf Tarihi Dergisi*, S. 6, Aralık 2022, s. 46.

66 Ayrıntılı bilgi için bk. Anastasios Lolos, *Die Apokalypse des Ps.-Methodius*, Beiträge zur klassischen

neşrettiği ön sözü okunduğunda Aytinger'e mütemayil olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre son Roma İmparatoru Hristiyanlığın düşmanını -bu defa Osmanlı sultanını- yenip dünyadaki kötülüğe son verecek, akabinde Zeytinadağ'ında (Kudüs) Tanrı tarafından tâc ve yeryüzü krallığıyla ödüllendirilecektir⁶⁷. Rahip Aytinger, Hristiyanlığın İslâm üzerindeki söz konusu "mutlak" zaferine dair kesin bir tarih kehanetinde bile bulunmuş, İstanbul'un alınışından 56 yıl sonrasını, yani 1509 yılını öngörmüştü. Brant bu tarihin olsa olsa Maximilian'ın saltanatına denk gelebileceğine inanmaktaydı⁶⁸. Yanı sıra Brant'ın kendisi de İstanbul'un alınışına dair bir kehanette bulunmuştur. Yaptığı astrolojik hesaplamalar aynı tarihi vermektedir⁶⁹.

Netice itibarıyla Sebastian Brant'ın bir yandan siyasi ve dinî argümanlarla Avrupa kamuoyunda Türklere karşı "kaygı" ve "korku" duygularını tetiklemek, İslâm'ı "zararlı" ve "sapık" bir inanç olarak gösterip bilhassa Alman halkını İslâm'a karşı soğutmak için propaganda yaptığı, diğer yandan okuyucuya kehanetlerle moral ve umut aşılama çabası olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Türk temasını ihtiva eden tüm yazıları incelendiğinde, bunların Erken Modern Çağ'ın başlarındaki bilişsel şiddet türünün⁷⁰ sarı ve çarpıcı örneklerinden oldukları söylenebilir. Zaten Brant, Alman tarihçi Heintzel'in ifadesiyle "(eski dönem) el ilanlarının tartışmasız ustası kabul edilmektedir"⁷¹.

Sonuç

Kayzer I. Maximilian döneminde (1486/1508-1519) Avrupa kamuoyundaki ana gündem maddelerinden biri olan Türkler, Katolik âleminin ve çeşitli milletlerin hümanist temsilcileri tarafından yazılı ve sözlü olarak her fırsatta konu edilmiştir. Peki, Katolik Hristiyanların Maximilian'ın askerî ve Papalığın ruhani liderliğinde bir araya gelerek yeni bir Haçlı seferi tertiplemesi, böylece Osmanlıların

Philologie 83, Hain, Meisenheim am Glan 1976.

67 Aslında bu anlatı yalnızca Aytinger'e değil başka çağdaşlara da dayanmaktadır. Örneğin bk. Giovanni Nanni, *Glossa super Apocalypsim de statu ecclesiae et de futuris christianorum triumphis in Turcos et Saracenos*, Marcus Brandis, Leipzig 1481.

68 Madsen, agm., s. 76. Gerçi Roma Alman Kralı Maximilian henüz Roma İmparatoru değilse de Roma Kayzeri olabilecek en kuvvetli adaydı. İlginçtir ki 1509'dan bir yıl önce kayzer seçilecekti.

69 Madsen, agm., s. 77.

70 Bilişsel şiddetin tanımı için bk. Buhari, *age.*, s. 400-415.

71 Alexander Heintzel, *Propaganda im Zeitalter der Reformation. Persuasive Kommunikation im 16. Jahrhundert*, C.H. Beck, München 1978, s. 55; aktaran Werner Hoffmann, *Propagandaaspekte der Belagerung Wiens 1529 durch die Osmanen*, Doktora tezi, Universität Wien, Wien 2013, s. 59.

Avrupa'dan atılması gibi Kudüs'ün de geri alınması adına yapılan yoğun propagandaya karşılık Maximilian bilfil ne yapmıştır? diye sorulacak olursa, cevap açıktır; bu konuda sarf ettiği sözlerin ve kurduğu planların "lâfügüzaftan ibaret" olduğu anlaşılmaktadır. Oysa Maximilian'ın 1490 yılında Roma Alman Kralı iken Vatikan'da düzenlenen bir Türk Seferi Kongresi'nde söz alan elçisinin sunduğu üç cepheli sefer planı,⁷² Habsburg dünyasında çok defa basılıp senaryosunda ufak değişikliklerle kamuoyuna tekrar tekrar servis edilmişti. Maximilian, Türkler aleyhindeki hamasetle yoğrulmuş hararetli siyasi propagandasıyla⁷³ esasen hem rakip krallara karşı kendi pozisyonunu kuvvetlendirdiğinin hem de Roma için vazgeçilmez bir müttefik olduğu algısını yarattığının farkında olarak, belki tebaasının nezdindeki "soylu şövalye" imajının sürmesinden yanaydı. Avrupa kamuoyu -özellikle Alman- bunun ve ara ara vuku bulan Türk akınlarının doğal sonucu olarak liderleri Maximilian'dan harekete geçmesini bekliyordu. Kaldı ki Sebastian Brant'ın Türk tehlikesi üzerine yirmi yılı aşkın bir zaman diliminde (1492-1513) yayımladıkları kronolojik sıra dikkate alınarak okunduğunda, bu beklentinin gitgide yükseldiği ve karşılanmayan beklenti neticesinde teşvikin dozunun arttığı fark edilmektedir. Bundan başka *De origine*'nin (1494) -girişte değinildiği üzere- tam da Haçlı seferi fikirlerinin yeniden alevlendiği sıralarda 12 Mart 1518 tarihinde Almanca tercümesinin neşri dikkat çekicidir⁷⁴.

Bu makalede Sebastian Brant'ın Türkler konusunda yazdıkları öne çıkarılmışsa da, Brant'ın yazdıklarına geniş perspektiften bakıldığında güttüğü esas çabanın, öncelikle bir Alman Birliği/Alman İmparatorluğu (Alm. *Reich Teutscher Nation*) ihdasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. XV. yüzyılda gündeme iyice oturan bu fikrin hayata geçmesi için Almanların güçlü bir rekabet içinde buldukları kadim komşuları Fransa ile Avrupa'da istikrarlı bir yayılma içindeki yeni komşuları

72 Bu plana göre kayzerin ordusu Viyana'da toplanacak ve Macaristan üzerinden Türk topraklarına doğru ilerleyecek, orta kolda İtalyan kuvvetler papanın yönetiminde Kuzey Afrika'ya saldırmak için hazır bulunacak ve bu kuvvetler sol kolda İspanyol, Fransız ve İngiliz birliklerince desteklenecek. Kuzey Afrika'nın başarılı bir şekilde emniyete alınmasını müteakiben orta ve sol koldaki birlikler Akdeniz üzerinden İstanbul'a doğru yelken açacak ve karayolundan gelecek olan kayzerî orduyla birleşerek şehri abluka altına alacak, bk. Almut Höfert, *Den Feind beschreiben. „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600*, Campus, Frankfurt am Main 2003, s. 68.

73 Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bk. Wiesflecker, *age.*, C 5, s. 86 vd.

74 *De origine* 1512'de Kaspar Frey tarafından tercüme edilmiş ve bir ön söz yazılmışsa da ancak altı yıl sonra neşredilmiştir. Bu gecikmenin sebebi, ayrıca Brant'ın tercümenin meydana gelmesindeki rolü hatta isteği olup olmadığı bilinmemektedir. Belki Türk Meselesi'nin tekrar gündeme gelmesinden dolayı neşre sonradan da olsa onay vermiş olabilir, krş. Foresta, *agt.*, s. 29-31.

Osmanlıların Alman topraklarına yönelik tehditleri bir katalizör konumundaydı. Hiç şüphe yok ki Brant, her iki tehdidi asıl gayesi yönünde ustaca kullanmasını bildi. Brant'ın hümanist Alman çağdaşları da tarihyazımlarıyla Alman Birliği'nin oluşmasına destek olurlarken⁷⁵ bu çaba yüzyıllar boyu elden ele -1871 yılında nihayet bulana kadar- taşınacaktı.

Son kertede denilebilir ki Kayzer I. Maximilian'ı Türklere karşı savaşmaya teşvik edenlerden biri olan Brant, kayzerin Türklere karşı mutlak zafer elde edeceği yönündeki kehanetinde olmasa da, Almanları Türk tehdidine karşı uyanık tutmanın gerekliliği konusunda müteaddit kereler dile getirdiği öngörüsünde haklı çıkacaktı. Nitekim Brant'ın 1521 yılındaki ölümünden yalnızca sekiz yıl sonra muazzam büyüklükteki ordusunu yöneten yine bir Türk-Müslüman hükümdar, Kanuni Sultan Süleyman, bu defa Orta Avrupa'nın merkezinde bulunan Kutsal Roma Alman İmparatorluğu başkentinin surlarına dayanacaktı.

75 Mesela Conrad Celtis (öl. 1508), Heinrich Bebel (öl. 1518), Caspar Ursinus Velius (öl. 1539).

KAYNAKLAR

Araştırma-İnceleme, Kaynak Eserler

Afyoncu, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

Babinger, Franz, “Zwei diplomatische Zwischenspiele im deutsch-osmanischen Staatsverkehr unter Bâjezid II. (1497 und 1504)”, *Westöstliche Abhandlungen - Festschrift Rudolf Tschudi*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1954, s. 315-330.

Böhmer, Johann Friedrich, *Regesta imperii. XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I., 1493 - 1519*, C. 3/1, ed. Hermann Wiesflecker, Böhlau, Wien 1996.

Brant, Sebastian, *An den grosmechtigsten aller durchlichtigsten herren Maximilianum Ro(e) mischen künig Von der wunderbaren Su zu Landser jm Suntgaw des jars MCCCCXCVj. Uff den erstentag des mertzen geboren Ein versa(e)helich uflegung Sebastiani Brant*, Sebastian Brant, Basel 1496.

Brant, Sebastian, *De origine et conversatione bonorum regum et laude civitatis Hierosolymae: cum exhortatione eiusdem recuperandae*, Johann Bergmann von Olpe, Basel 1495.

Brant, Sebastian, *Das Narrenschiff*, Universitätsbibliothek Basel, UBH Ai II 22, Johann Bergmann von Olpe, Basel 1494, <https://doi.org/10.3931/e-rara-4620>.

Brant, Sebastian, “Thurcorum terror et potentia. Ad cuiusdam Leonhardi Clementis in Thurcum invectivam Sultat Othomanidae responsio: per Sebastianum Brant in honorem exhortationemque Serenissimae regiae maiestatis divi Maximiliani etcetera conficta. Anno 98 kalendas septembribus”, *Varia Sebastiani Brant Carmina*, Johann Bergmann von Olpe, Basel 1498.

Brant, Sebastian, “Von der Vereinigung der Könige und Anschlag an die Türken”, *Flugblätter des Sebastian Brant*, ed. Paul Heitz, J. H. Ed. Heitz, Strassburg 1915.

Brant, Sebastian, *Von dem anfang vnd Wesen der hailigen Statt Jerusalem / Vnd zû welchen zeyten die selb dem außerwoelten volck Gottes jngegeben wider entzogen vnd nachmals aber zûgestellt worden ist Auch allen Künigen daselbs regierēden vffung vñ abgang Vnd wie die nützlich vnder den gewalt des Türkischen tyrann kommen. Durch Sebastianum Brant beder Rechten Doctor. Eemals in lateinischer histori vergriffen 1518*, çev. Kaspar Frey, Johann Knobloch, Straßburg 1518.

Buhari, Ömer Kemal, *Varoluşsal Tehcir: Yeni Batı ve Dönüştürücü Şiddet*, İnsan Yayınları, İstanbul 2020.

Coşan, Leyla, *16. Yüzyılda Almanların Türklerden korunmak için yazdığı dualar: Tanrım Bizi Türklerden Korum*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

Coşan, Leyla, “Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine Bir Bakış”, *Semahat Yüksel Armağan Kitabı*, haz. Feruzan Gündoğar-Güler Mungan-Cemal Yıldız, Pegem Akademi, Ankara 2009, s. 198-207.

Cotta-Schönberg, Michael von, *Collected Orations of Pope Pius II*, haz. ve çev. Michael von Cotta-Schönberg, 12 cilt, Scholars’ Press, 2019.

Cotta-Schönberg, Michael von, “Oration “Existimatis fortasse” of Pope Pius II (1 March 1462, Rome)”, *Orations of Enea Silvio Piccolomini / Pope Pius II*, C 64, haz. ve çev. Michael von Cotta-Schönberg, Scholars’ Press, 2019.

Emecen, Feridun M., *Fetih ve Kıyamet 1453*, Kapı Yayınları, İstanbul 2019.

Emecen, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.

Emecen, Feridun M., *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 2022.

Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021.

Ercan, Hüseyin Onur, “1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı Hakkında Çağdaş Bir Kaynak”, *Harp Tarihi Dergisi*, S. 6, Aralık 2022, s. 29-63.

Foresta, Antje, *Sebastian Brant Als Historiker: Zur Perzeption des Reichs und der Christenheit im Schatten der Osmanischen Expansion*, Doktora Tezi, Albert-Ludwigs Universität, Freiburg 2004.

Heintzel, Alexander, *Propaganda im Zeitalter der Reformation. Persuasive Kommunikation im 16. Jahrhundert*, C.H. Beck, München 1978.

Helmrath, Johannes, “Enea Silvio Piccolomini (Pius II.) - Ein Humanist als Vater des Europagedankens?”, *Europa und die Europäer. Quellen und Essays zur modernen europäischen Geschichte*, ed. Rüdiger Hohls v.dğr., Franz Steiner, Stuttgart 2005, s. 361-366.

Helmrath, Johannes, “Pius II. und die Türken”, *Europa und die Türken in der Renaissance*, haz. Bodo Guthmüller ve Wilhelm Kühlmann, Niemeyer, Tübingen 2000, s. 79-138.

Hoffmann, Werner, *Propagandaaspekte der Belagerung Wiens 1529 durch die Osmanen*, Doktora Tezi, Universität Wien, Wien 2013.

Housley, Norman J., “Robur imperii. Mobilizing Imperial Resources for the Crusade against the Turks, 1453-1505”, *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge: Financement et logistique*, ed. Daniel Baloup ve Manuel Sánchez Martínez, Presses universitaires du Midi, Toulouse 2015, s. 287-306.

Höfert, Almut, *Den Feind beschreiben. „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600*, Campus, Frankfurt am Main 2003.

Knape, Joachim, “Sebastian Brant”, *Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450 - 1600): ihr Leben und Werk*, ed. Stephan Füssel, Erich Schmidt, Berlin 1993, s. 156-172.

Kula, Onur Bilge, *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, C. II, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

Kumrular, Özlem, *Avrupa’da Türk Düşmanlığının Kökeni: Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008.

Kumrular, Özlem, “İslâm’ın Kılıcı-Hıristiyanlığın Kalkanı: XVI. Yüzyılda Avrupa’da Türk, Müslüman ve Hz. Muhammed İmgesi”, *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 91-131.

Lolos, Anastasios, *Die Apokalypse des Ps.-Methodios*, Beiträge zur klassischen Philologie 83, Hain, Meisenheim am Glan 1976.

Ludwig, Walther, “Eine unbekannte Variante der Varia Carmina Sebastian Brants und die Prophezeiungen des Ps.-Methodius. Ein Beitrag zur Türkenkriegspropaganda um 1500”, *Daphnis*, Vol. 26 (1997), s. 263-299.

Madsen, Peter, “Stars, Signs, and Tears: Turkish Threats, Politics, and Apocalyptic Historiography in Sebastian Brant”, *Framing ‘Turks’: Representations of Ottomans and Moors in Continental European Literature 1453-1683*, haz. Peter Madsen, Nordic Journal of Renaissance Studies 16, 2019, s. 69-96.

Methodius primum Olympiade: et postea Tyri civitatum episcopus. sub diocleciano Imperatore In Calcede civitate (que nigro pontum appellatur ut divus scribit hieronimus martyrio) [sic] coronatur: qui cum eruditissimus esset vir: multa edidit documenta et presertim de mundi creatione eidem in carcere revelata. passus fuit quarta decima Kalendas octobris, Michael Furter, Basel 1498.

Niederberger, Antje, “Das Bild der Türken im deutschen Humanismus am Beispiel der Werke Sebastian Brants (1456–1521)”, *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Neuzeit*, ed. Thomas Winkelbauer vd., Böhlau, Wien 2005, s. 181-204.

Riegel, Nicole, “Bausteine eines Residenzprojekts. Kaiser Maximilian I. in Innsbruck”, *The Habsburgs and their Courts in Europe 1400-1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism*, ed. Herbert Karner vd., Palatium e-Publication 1, 2014: 28-45.

Setton, Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, C III, The American Philosophical Society, Philadelphia 1984.

Schillinger, Jean, “Der Türkenkrieg im Werk Sebastian Brants”, *Sebastian Brant (1457-1521)*, ed. Hans G. Roloff vd., Weidler, Berlin 2008, s. 170-201.

Schünicke, Sebastian, “Zu den Antitürccica Sebastian Brants”, *Sebastian Brant. Forschungsbeiträge zu seinem Leben, zum “Narrenschiff” und zum übrigen Werk*, ed. Thomas Wilhemi, Schwabe & Co. AG, Basel 2002, s. 37-81.

Schwoebel, Robert, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk*, St. Martin's Press, New York 1967.

Tomar, Cengiz, “Sarasinler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 116-117.

Wiesflecker, Hermann, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*, 5 cilt, Böhlau, Wien 1971-1986.

Wiesflecker, Hermann, “Maximilians I. Türkenzug 1493/94”, *Ostdeutsche Wissenschaft*, C 5, 1958, s. 152-178.

Yerasimos, Stefanos, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

İnternet Kaynakları

<http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/brant1498/0289>, son erişim tarihi: 18.07.2022.

<https://www.dwds.de/wb/etymwb/narr>, son erişim tarihi: 28.11.2022.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 310
Aralık/December 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 09.07.2022
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.919

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Devleti'nde Mahkûmların İmar ve İnşa Faaliyetlerinde İstihdamı
(1840-1920)

Kaya Göktepe*

Öz

Osmanlı Devleti'nde yenileşme süreci çeşitli alanlarda değişim ve dönüşüme sahne olmuş ve bu alanlardan birisini de sosyoekonomik hayat oluşturmuştur. Osmanlı sosyoekonomik hayatında yaşanan değişim ve dönüşüm süreciyle birlikte modern fiziki mekânlara ihtiyaç artmış ve bu durum, devletin alt ve üst yapı yatırımlarına daha fazla önem vermesini sağlamıştır. Tanzimat ve sonrasında ülkenin imar ve inşası bu gelişmelerle önem kazanmış olsa da ihtiyaca cevap verebilecek düzeyde iş gücü temininde zorluklar yaşanmıştır. Bunun sonucunda ihtiyaç duyuldukça geçmişten beri başvurulan alternatif iş gücü kaynakları önemli hâle gelmiş ve mahkûmlar da bu kaynaklar içerisinde yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde mahkûm emeğine ilk olarak, XVI. yüzyılın ortalarında donanmada kürekçi adı altında başvurulmuş, ancak zamanla gemi teknolojisinin değişimi mahkûm emeği ihtiyacını azalttığı için mahkûmların iş gücü piyasasındaki rolü giderek düşmüştür. Osmanlı iş gücü piyasasında mahkûmların tekrar önem kazanması Tanzimat Dönemi'yle gerçekleşmiş ve bunun arka planında da özellikle hukuki ve iktisadi faktörler belirleyici olmuştur. Bu kapsamda dönem içerisinde yeni ceza kanunlarında kürek ve pranga cezasının ayrıntılı şekilde yer bulması, kürek ve pranga cezasına hükmedilenlerin sayısını arttırmıştır. Diğer taraftan

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü - Assoc. Prof., İstanbul Medeniyet University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, İstanbul/TÜRKİYE, kaya.goktepe@medeniyet.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-9551-4279>
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

bu dönemde devletin içinde bulunduğu olumsuz mali koşullar ve acil iş gücü ihtiyacı ise kürek ve pranga mahkûmlarının nitelsiz iş gücü ihtiyacının en fazla hissedildiği alanlardan birisi olan imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmesini olanaklı hâle getirmiştir. İhtiyaç hasıl oldukça başvurulan bu uygulama, daha sonra II. Meşrutiyet Dönemi'nde "serseri" olarak ifade edilen mahkûmları da içine alacak şekilde genişlemiştir. Nihayetinde bu tür gelişmeler ise imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm meğinin daha da yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, mahkûm, imar, inşaat, emek, istihdam.

Employment of Prisoner in Reconstruction and Construction Activities in the Ottoman Empire (1840-1920)

Abstract

In the renewal process Ottoman Empire witnessed change and transformation in various areas. One of these areas was socioeconomic life. The need for modern physical places enhanced with the change and transformation process in Ottoman socioeconomic life over time. As a result of this situation, the state gave more importance to infrastructure and superstructure investments. Although the reconstruction and construction of the country gained importance with these developments during and after the Tanzimat, there were difficulties in the supply of workforce at a level that could meet the need. Hence, alternative labor resources, which were applied in earlier times as needed, became important. Prisoners were included in these alternative resources. In the Ottoman Empire, prisoner labor was first applied under the name of rower in the navy in the mid-sixteenth century. However, the role of prisoners in the labor market gradually declined with the development of ship technology as it decreased the need for prisoner labor. The re-importance of the prisoners in the Ottoman labor market took place with the Tanzimat Period. Behind this, the legal and economic factors were especially decisive. In this context, including the penalty of hard labor and shackles in the new penal laws in detail during this period increased the number of those sentenced to hard labor and shackles. On the other hand, the negative financial conditions of the state and the urgent need for labor made it possible to employ prisoners of hard labor and shackle in reconstruction and construction activities, which is one of the areas where the need for unqualified labor is felt the most in this period.

This practice, which is used as needed, later on, expanded to include the prisoners who were described as "vagrants" during the second Constitutional Monarchy Period.

Ultimately, such developments led to the spread of prisoner labor in re-construction and construction activities.

Keywords: Ottoman, prisoner, reconstruction, construction, labor, employment.

Giriş

Osmanlı Devleti, sahip olduğu geniş coğrafyada kültür ve medeniyetin göstergesi olarak kapsamlı şekilde imar ve inşa faaliyetleri yürütmek suretiyle kalıcı eserler ortaya koymaya çalışmıştır. Toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kalıcı eserler ortaya koymaya çalışırken de üretim faktörlerinin sürece dâhil edilmesine gayret etmiş, bunlar içerisinde ise emeğin ayrı bir yeri olmuştur.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde emeğin bütün safahatlarıyla organizasyonunda devlet teşkilatının belirleyici rolü bulunmuştur. Bu çerçevede inşaat malzemelerinin üretim bölgelerinden tedarik edilmesinden inşaat mahalline ulaştırılmasına, iş gücünün celp edilmesinden işbaşı yaptırılmasına, çalışanların iaşelerinin temin edilmesinden ücretlerinin ödenmesine kadar birçok görev ve sorumluluk, devletin organizasyonu ile gerçekleşmiştir¹. Ayrıca devlet kurumlarının görev ve sorumluluklarına ek olarak, vakıf sınırları dâhilindeki yerlerin imar ve inşasında vakıflar da yine bu süreçte önemli görevler icra etmişlerdir².

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde imar ve inşa faaliyetlerinin finansman ve organizasyonunda devlet ve vakıf iş birliği önemli görevleri ifa etmiş olsa da Tanzimat'a giden süreçte merkezileşme çabalarıyla birlikte devletin rolü, daha belirgin bir hâl almaya başlamıştır³. Bu çerçevede Tanzimat sürecinde imar ve inşa

- 1 Ömer Lütfi Barkan, "XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu", *Sosyal Siyaset Konferansları*, C 14, 1963, s. 35; Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003 s. 148.
- 2 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, drl. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, s. 40-42; İncalcık, *age.*, s. 148; Bahaeddin Yediayıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C 42, İstanbul 2012, s. 484; Fikret Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Vakıf Haftası Dergisi*, S 5, Ankara 1987, s. 197; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, s. 279-386.
- 3 Tanzimat öncesinde bayındırlık işlerinin önemli bir kısmı vakıflar tarafından icra edilirken, 1837 yılında Evkâf Nezaretinin kurulmasıyla önce buraya, daha sonra Nâfia Nezaretinin teşkilatlanmasıyla birçok bayındırlık hizmeti, bu nezaretin uhdesine devredilmiştir. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 59; Ali Akyıldız, "Şehremini", *DİA*, C 38, İstanbul 2010, s. 460; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ...*, s. 41, 53, 78-79; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C II, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul 1995, s. 927;

faaliyetlerini organize etmek üzere önce “Umûr-ı Nâfia Meclisi”nin oluşturulması, bayındırlık hizmetlerinde önemli bir aşamayı teşkil etmiştir. Nitekim bina, yol, köprü inşası ve koruların muhafazası için yetkilendirilen bu meclis, daha sonra 1848 yılında yapılan bir düzenleme ile nezarete dönüştürülerek “Umûr-ı Nâfia Nezâreti” adını almıştır.⁴ Nezaretin teşkilatlanması, ülke genelinde bayındırlık hizmetlerine ve bu hizmetlerin organizasyonuna duyulan ihtiyacı da artırmıştır.⁵ Yine bunun yanı sıra 1854 tarihinde İstanbul Şehremânetinin kurulması ve bundan on yıl sonra vilayet nizamnamesi doğrultusunda taşra belediyelerinin faaliyete geçmesiyle, şehirlerin imar ve inşasında yerel yönetimler de rol almaya başlamışlardır⁶. Ancak başta merkezi idare olmak üzere yerel yönetimler organizasyon sürecine dâhil edilmiş olsa da burada en önemli sorunu, geçmişten beri devam eden iş gücü arz yetersizliği oluşturmuştur⁷.

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılda genel anlamda nüfus yetersizliğiyle de ilişkili olan iş gücü arz sorunu, ekonomik faaliyet kolları ile kamu hizmeti niteliğindeki işlerin yerine getirilmesi esnasında kendisini açıkça hissettirmiştir⁸. Bu noktada kıt bir kaynak olan emeğin ihtiyaç duyulan alanlara yönlendirilmesi, devletin iş gücü piyasası üzerindeki rolünü önemli hâle getirmiş ve devlet, iş gücü piyasasına

---

Şerafettin Turan, “Mimarbaşı”, *DİA*, C 30, İstanbul 2005, s. 90-91; Ziya Kazıcı, “Hisbe-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 144-145; Aziz Tekdemir, “Tanzimat Dönemi Nâfia Nezareti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1, S 1, Ocak 2011, s. 122-123; Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1936, s. 58-59.

- 4 Umûr-ı Nâfia Nezareti, Tanzimat Dönemi’nin sonuna kadar bazı yıllarda Ticaret Nezareti ile birleştirilmiş olsa da 1870 sonrasında artık müstakil olarak varlığını sürdürmüştür. Nâfia Nezaretinin kuruluşu, teşkilatı ve vazifesine dair nizamname için bk. *Düstür*, 1. Tertip, C 4, s. 480-483, 684-690; Akyıldız, *age.*, s. 59; Coşkun Çakır, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Bir Kurumsal Düzenleme Örneği Olarak Ticaret Nezareti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 50/S. 1-4, 2000, s. 151-152; Şenay Atam, *Osmanlı Devleti’nde Nâfia Nezareti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 7; Tekdemir, *agm.*, s. 121.
- 5 Kemal H. Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2006, s. 460; Akyıldız, *age.*, s. 45; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ...*, s. 56-58.
- 6 İlber Ortaylı, “Belediye”, *DİA*, C 5, İstanbul 1992, s. 400; Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı ...*, s. 124-125.
- 7 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 177-178.
- 8 Rahmi Deniz Özbay, *19. Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 62, 71.

müdahale ederek ekonomik faaliyetlerin ve kamu hizmetlerinin eksiksiz şekilde yerine getirilmesini sağlamaya çalışmıştır⁹. İşte bu noktada başlıca iki istihdam politikasından söz etmek gerekmektedir: Birincisi ve öncelikli olanı, piyasa koşullarında serbest olarak çalışanlar ile loncalar etrafında teşkilatlanmış olan gönüllü çalışma; ikincisi ise zorunlu çalışma politikasıdır¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde zorunlu çalışma birçok alanda karşımıza çıkmış olup bunlar içerisinde en dikkat çekici olanlardan birisini ulaşım, alt yapı ve inşa faaliyetleri oluşturmuştur¹¹. Bu kapsamda özellikle Tanzimat ve sonrasında yeniden yapılanma sürecinin bir yansıması olarak kamu yatırımlarının artmasıyla bayındırlık hizmetlerinde ortaya çıkan iş gücü yetersizliği, daha önceki dönemlerde zaman zaman başvurulduğu gibi zorunlu çalışma kapsamında giderilmeye çalışılmış ve bunun sonucunda alternatif iş gücü kaynaklarına müracaat daha önemli hâle gelmiştir.

Osmanlı çalışma hayatında alternatif iş gücü kaynakları arasında yer alan askerler, savaş esirleri ve köleler dışında başka bir kaynağı da mahkûmlar teşkil etmiştir. Devletin kontrolü altında hazır bir iş gücü kaynağı olarak dikkati çeken mahkûmlar, özellikle klasik dönemde gönüllülük esasına göre iş gücünün yeterli olmadığı zamanlarda donanmaya ait gemilerde kürekçi olarak;¹² donanma

9 Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, *Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fatma Acun, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 452; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 299.

10 Zorunlu çalışma, bir kişinin veya topluluğun iş gücü piyasasında kendi isteği dışında bir ücret mukabilinde çalıştırılmasıdır. Bu yönüyle kavram, angaryaya benzemiş olsa da angarya, bir kimseye veya topluluğu ücret verilmeden yaptırılan bir işi kapsadığı için ondan ayrılmaktadır. Süleyman Özdemir, “Türkiye’de Zorunlu Çalışma Uygulamaları”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, C XXXXII, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1996, s. 183; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2000, s. 27, 344; Cevdet Kırpık, *Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004, s. 32; Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 12; Halil Sahillioğlu, “Avârz”, *DİA*, C 4, İstanbul 1991, s. 108-109; Ömer Lütfi Barkan, “Avârz”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C 2, İstanbul 1979, s. 13-19.

11 Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi DTCF, C 15/S. 26, Ankara 1991, s. 154; Cabir Duysak, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları”, *Osmanlı’da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yay., İstanbul 2012, s. 38; Özdemir, agm., s. 185.

12 Osmanlılarda alternatif iş gücü kaynaklarına emek açığı hissedildiği dönemlerde sıklıkla başvurulmuştur. Örneğin 1550-1557 yılları arasında inşa edilen Süleymaniye Cami inşaatında istihdam edilen alternatif kaynaklar arasında askerler ve köleler yer almış, mahkûmların ise bu dönemde inşaat işlerinden ziyade donanmada kürekçi olarak istihdam edildikleri görülmüştü. Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C I, Türk

gemilerinde kürekçi ihtiyacının azaldığı zamanlarda ise Tersâne-i Âmire'nin gemi inşa tezgâhlarında istihdam edilmişlerdir¹³. Ancak daha sonra Tanzimat Dönemi ceza kanunnâmelerinde yapılan düzenlemeler, kürek cezasının usulünde ve uygulama alanında bazı değişiklikleri beraberinde getirmiş,¹⁴ bu da mahkemeler tarafından verilen kürek cezalarının artmasını sağlamıştır¹⁵. Böylece Tanzimat ile başlayan süreçte kürek cezalarının artışı, uygulama alanının da genişlemesine yol açmıştır. Bu kapsamda kanunnâmelerde yapılan düzenlemeler doğrultusunda kürek cezasına çarptırılanlar artık, “hidemât-ı şâkka” adı altında madenler ve kamu inşaatları gibi ağır ve zahmetli işlerde istihdam edilmeye başlamışlardır¹⁶. Yine bunun yanı sıra kürek cezasına göre daha hafif kabul edilen pranga cezasının da bu dönemde kanunnâmelerde yer almasıyla mahkûmlar, “hidemât-ı süfli” adı altında yolların ve kaldırımların bakım ve onarımı ile beledi hizmetler kapsamındaki

---

Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972, s. 132-135; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Divân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993, Hüküm nr. 300, 25 S 966 / 07 Aralık 1558.

- 13 XVIII. yüzyılda yelkenli gemilerin kürekli gemilerinin yerini almasıyla mahkûmlar, yelkenli gemilerin inşasında özellikle üstü�ü imalatçısı olarak görevlendirilmişlerdir. BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MAD), nr. 3142/44, 9 L 1118 / 14 Ocak 1707.
- 14 Klasik Dönem'den beri örfi hukukta ta'zîr tatbikatı çerçevesinde ulû'l-emrin takdir yetkisine bırakılan kürek cezaları, bundan sonraki süreçte ceza kanunnâmelerine dayanılarak doğrudan mahkemeler tarafından vermeye başlamıştır. Tahir Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 228-230; Halil Cin-Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi (Kamu Hukuku)*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1989, s. 288-289; Tanzimat Dönemi ceza kanunnâmelerine göre had ve kısas cezasını gerektiren suçların şartlarında eksiklik tespit edilmesi veya cezanın tatbik edilememesi halinde mevcut ceza, kürek cezasına çevrilebiliyordu. Bu çerçevede hırsızlık, gasp ve yol kesme gibi had suçları ile özellikle kısas gerektiren adam öldürme suçunun kürek cezasına çevrilebildiği görülmüştür. BOA, İradeler Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), nr. 7/104, 05 C 1256/04 Ağustos 1840; BOA, Sadaret Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL), nr. 12/21, 19 M 1265/15 Aralık 1848; BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), nr. 3/94, 29 R 1264/04 Nisan 1848; BOA, Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.MKT.AMD), nr. 28/37, 29 S 1267/03 Ocak 1851; BOA, A.MKT.MVL, nr. 55/88, 16 Za 1268 01 Eylül 1852; BOA, A.MKT.MVL, nr. 56/19, 22 Za 1268/07 Eylül 1852.
- 15 XIX. yüzyılın ortalarında kanunnâmeler doğrultusunda verilen kürek cezasının gelişim seyrini göstermesi açısından 624 Numaralı Ayniyat Defteri incelendiğinde, 1850-1855 yılları arasında çoğunluğu adam öldürme suçundan olmak üzere toplam 344 adet kürek cezası hükmü dikkat çekicidir. BOA, Bâbâli Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO AYN.d), nr. 624, 1266-1271/1850-1855.
- 16 Hidemât-ı şâkka, 1858 tarihli ceza kanunnâmesine göre mahkûmların toprak kazmak, taş taşımak ve maden çıkarmak gibi zahmetli ve ağır işlerde çalıştırılmasını ifade etmektedir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 1291; Madenlerde kürek mahkûmlarının istihdamı hakkında bk. Kaya Göktepe, “Osmanlı Madencilik Sektöründe İşgücü Yetersizliğine Bir Çözüm: Mahkûm Emeği (1839-1918)”, *History Studies*, C 10/S. 5, Ağustos 2018, s. 55-82.

temizlik gibi nispeten daha az meşakkatli işlerde istihdam edilmişlerdir¹⁷.

Tanzimat Dönemi'nde mahkûmların istihdamına yönelik yeni faaliyet alanları olarak madencilik, imar-inşa ve temizlik hizmetlerinin ön plana çıkmasında, ilgili alanların niteliksiz iş gücü talebinin giderek artış göstermesi önemli bir gerekçe olarak kabul edilmektedir. Bu alanlar içerisinde devlet kurumlarının yeniden yapılanma sürecine girmesi sonucunda mevcut kamu binalarının ihtiyacı karşılamakta zorlanması, yeni bazı kamu kurumlarının ihdas edilmesi ve belediye teşkilatının hayata geçmesi gibi faktörler, özellikle büyük şehirlerde imar ve inşa faaliyetlerinin giderek önem kazanmasını sağlamıştır. Yine bunun yanı sıra adli makamlar tarafından verilen kürek ve pranga cezalarının hangi hizmet alanlarında uygulanacağı hususunda mevzuat doğrultusunda idari birimlere yetki tanınmış olması da imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm emeğinin gelişimine yardımcı olmuştur. Bu kapsamda kürek mahkûmlarının istihdamı için belirlenen iki yeni alandan birisi olarak dikkati çeken madencilik faaliyetlerinde istihdam edileceklerin Ergani kürek hapishanesine gönderilmesi ve burasının da başkent ile diğer büyük şehir merkezlerine uzak olması, idari birimlerin süreci sevk ve idaresini zorlaştırmıştır. Ayrıca madencilik sektörünün doğası gereği imar ve inşa faaliyetlerine göre daha ağır çalışma koşullarını bünyesinde barındırması, mahkûmların çeşitli yakınmalarına ve bazı firar hadiselerine yol açmıştır. Buna karşı imar ve inşa faaliyetlerinin başkent İstanbul ve diğer büyük şehirlerde yoğunlaşması ve çalışma koşullarının madenlere nazaran daha esnek olması gibi faktörler, idari birimlerin imar ve inşa faaliyetlerini tercih etmesinde önemli nedenler olarak sayılmıştır. Diğer taraftan bu dönemde kürek mahkûmlarının çalışma koşulları yanında pranga mahkûmları açısından istihdam durumu ele alındığında ise işin ağırlık derecesi bakımından, yolların ve kaldırımların bakım ve onarım faaliyetleri ile belediye temizlik hizmetleri arasında yetkililer tarafından önemli bir fark görülmediği dikkati çekmektedir.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamı, devletin çeşitli açılardan sürece dâhil olduğu kapsamlı bir mesele olarak kabul edilmekte olup bunlardan birincisini, hukuki boyut meydana getirmektedir. Buna göre öncelikli olarak

17 Süffi işler kelime olarak tortuya döküntüye ait anlamına gelmektedir. Hıdemât-ı süffi ise çöpçülük ve süprüntücülük olarak ifade edilmektedir. Develioğlu, *age.*, s. 1140; "Kumkapı dâhilinde Sıvacı Artın nâm zimmî Artın zimmînin bir kırkık hayriye altını ve altı aded beşliklerini ahz etmiş olduğu ... Meclis-i Vâlâ-yı mezkûrda müzâkere ve tensib olunmuş olmağla ol vechile müddeti hitâmında sebîli tahliye olunmak üzere yedine tezkire i'tâsıyla mersûm üç mâh müddet pranga-bend olarak hıdemât-ı suffiyede istihdâm olunmak bâbında fermân-ı âlî". BOA, Divân (Beylikçi) Kalemî Defterleri (A.DVN), nr. 2/31 18 R 1259/18 Mayıs 1843.

suçlunun yargılama safahatının tamamlanarak hakkında mahkûmiyet hükmü kurulması gerekmektedir. Kurulan hükümden sonra dikkate alınması gereken asıl nokta, suçlunun cezasını toplumun bir ihtiyacına cevap verebilecek alanda çalışarak ifa etmesidir ki, bu da kamu vicdanının rahatlatılmasına ve adalet sistemine güvenin tesis edilmesine yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan suçun faili açısından durum ele alındığında ise verilen cezanın mahkeme kararlarında sıkça ifade edildiği gibi suçlunun “ıslâh-ı nefis”ine katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Osmanlı Devleti’nde mahkûm istihdamının ikinci önemli noktasını ise iktisadi boyut oluşturmakta ve burada öne çıkan hususu ise devletin iş gücü talebi meydana getirmektedir. Bu kapsamda kamu yararı amacı taşıyan imar ve inşaa faaliyetlerine yönelik önce bir ihtiyacın belirlenmesi, ihtiyaç belirlendikten sonra işin yapılabilmesi için bütçeden kaynak tahsisatı yapılması, belirlenen işte çalıştırılacak iş gücünün belirlenmesi ve sonra da bir organizasyon çerçevesinde mahkûmların iş mahalline ulaştırılarak istihdam edilmesi, iktisadi boyut dâhilindedir. Ayrıca istihdam edilenlerin belli bir nizam çerçevesinde emeklerini sarf etmelerine yönelik güvenlik önlemlerinin alınması, iaşelerinin temin edilmesi ve ücretlerinin ödenmesi gibi birçok husus, yine bu sürecin bir parçasıdır.

Osmanlı Devleti’nde farklı boyutları bünyesinde barındıran mahkûm istihdamı meselesi, Klasik Dönem’den başlamak üzere Tanzimat ve bilhassa II. Meşrutiyet Dönemi’nde daha dikkat çekici bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Özellikle bu dönemde kurumsallaşma çabaları çerçevesinde ülke genelindeki hapisanelerin idari bir merkez etrafında toplanması, hapisanelere yönelik politikaların tesis edilmesinde önemli bir aşama olarak kabul edilmektedir¹⁸. Bu çerçevede hapisanelerin mevcut durumunu tespit etmeye yönelik ayrıntılı sayım cetvellerinin merkezî idare tarafından tutulmaya başlaması, döneme ait istatistiksel bilgiler elde edilmesi açısından dikkate değer bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Buna göre suçlulara ait cinsiyet dağılımı, suç türü ve ceza süresi gibi birçok veriye ulaşmak artık mümkün hâle gelmiştir. Ancak ulaşılan bütün bu demografik verilere rağmen kürek ve pranga cezasına tabi tutulan mahkûmlar özelinde kimlerin imar ve inşaa faaliyetlerinde istihdam edildiği ya da edileceği hususunda Osmanlı genelini yansıtan niceliksel verilere ulaşılamaması, mahkûm istihdamı meselesinde önemli bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Meselenin bu sınırlılığına rağmen

18 Osmanlı Devleti’nde mahkûm sayılarıyla ilgili en sağlıklı verilerden birisi olan 1913-1914 yıllarına ait Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti verilerine bakıldığında, Osmanlı hapishanelerinde toplam 37.058 mahkûmun bulunduğu ve bunlar içinde İstanbul hapishanelerinde kalanların toplam sayısının ise 946 olduğu belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 329-330.

mahkûmların imar ve inşa faaliyetlerinde hangi koşullar altında ve nasıl istihdam edileceğine yönelik yasal düzenlemelerin yapılmış olması ve istihdam edilenlere yönelik mikro düzeyli bazı kayıtların tutulması, mahkûmların istihdam süreci ve çalışma koşulları hakkında niteliksel çalışmalar yapılmasını olanaklı hâle getirmiştir. Nihayetinde imar ve inşa faaliyetlerinde tesis edilen bütün hukuki ve iktisadi altyapıya ve çeşitli mikro verilere rağmen mahkûmların bu rolünün, şu ana kadar müstakil bir çalışmaya konu olmadığı görülmüştür.

Bu araştırmada, Osmanlı ceza adalet sisteminde değişim ve aynı zamanda imar ve inşa faaliyetlerinde iş gücü talebinin fazlaca hissedildiği zamanlardan birisi olan Tanzimat'la başlayıp II. Meşrutiyet'le devam eden dönemde, alternatif bir kaynak olarak ön plana çıkan mahkûm emeği ele alınmaya çalışılmaktadır. Yapılan araştırmayla, mahkûm emeğinin imar ve inşa faaliyetlerinde ortaya çıkışı ve gelişim süreci ile mahkûmların iş gücü piyasasına katkısı, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında tahlil edilmektedir. Ayrıca istihdam edilen mahkûmların çalışma koşulları çerçevesinde işlerinin temin edilmesi, zorunlu çalışma kapsamında almış oldukları ücretler ve bunlara karşı alınan güvenlik önlemleri de yine bu dönem çerçevesinde incelenmektedir. İmar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilen mahkûmlar özelinden hareketle de devletin iş gücüne bakış açısı ve kamuya yararlı hizmetlere gösterdiği ehemmiyet, Osmanlı bütüncül perspektifi doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Mahkûm Emeğinin İmar ve İnşa Faaliyetlerinde Ortaya Çıkış Süreci

Osmanlı Devleti'nde imar ve inşa faaliyetleri, toplumun genelini ilgilendiren önemli kamu hizmet alanlarından birisi olarak dikkati çekmiştir. Bu alana yönelik kamu yatırımları, toplumun refahının artırılmasına katkı sağladığı için devleti yönetenler tarafından imar ve inşa faaliyetlerine gereken hassasiyet gösterilmeye çalışılmış, ancak gösterilen hassasiyete rağmen devletin mali ve iş gücü sorunları, burada aşılması gereken önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlılarda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mali sorunlar, ülkenin mevcut durumuyla doğrudan ilgili olduğu için kısa sürede çözüme kavuşturulamamıştır. Buna karşı iş gücü sorununun çözümüne yönelik birtakım arayışlar ise gözlerden kaçmamıştır. Bunlar arasında, bir bölge halkının vergi muafiyeti karşılığında emeğinden istifade edilmesi¹⁹ ile devlet tarafından takdir

19 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990, s. 55; İncalık, *age.*, s. 148.

edilen bir ücret mukabilinde alternatif iş gücü kaynaklarına başvurulması,²⁰ en sık karşılaşılan uygulamalar arasında yer almıştır.

Osmanlılarda alternatif iş gücü kaynakları içerisinde yer alan mahkûmlar, Tanzimat öncesindeki süreçte Tersâne-i Âmire içindeki gemi inşa faaliyetleri ve tersane içindeki bakım, onarım ve tamir işlerinde istihdam edilmişler, bunun dışında diğer imar ve inşa hizmetlerinde dikkati çekecek düzeyde yer bulamamışlardır²¹. Nihayetinde Osmanlılarda mahkûmların imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmesinin önünü açan düzenlemelerin Tanzimat'la ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kapsamda başta 1840 ve devamında 1851 ile 1858 tarihli ceza kanunnâmelerinin yürürlüğe girmesiyle kürek cezaları, mevzuatta açıkça yerini almıştır²². Özellikle 1858 tarihli ceza kanunnâmesinin 19. maddesi, kürek cezasını “hidemât-ı şâkkada kullanılmaktır” şeklinde tarif ederek, bu cezanın inşaat sektörünü kapsayacak şekilde kamuya yararlı hizmetlerde uygulanmasının önünü daha da açtığı görülmektedir²³.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la başlayan süreçte imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm emeğini ilgilendiren diğer bir düzenleme de pranga cezasıdır²⁴. Bu

20 Barkan, *age.*, s. 135.

21 Osmanlı Devleti'nde kürek mahkûmiyetleri arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere göre Hicri 963 (Miladi 1556) yılından itibaren düzenli şekilde artış göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, Divan-ı Hümayûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr. 2, Hüküm nr. 269, 08 C 963/19 Nisan 1556, Hüküm nr. 1771, 1772, 1773, 10 R 964/10 Şubat 1557; BOA, Dîvân-ı Hümayûn Kalebend Defterleri (A.DVN.KLB.d), nr. 925, s. 1-6, 20 M 1118/04 Mayıs 1706; BOA, MAD, nr. 18421, s. 1-2, 16 Ş 1148/01 Ocak 1736; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 213; Batılı ülkelere bakıldığında, sadece İspanyolların XVIII. yüzyıldan itibaren yol ve alt yapı çalışmalarında kurumsal bir çerçevede olmasa da mahkûmlara başvurduğu; bunun dışındaki ülkelerde ise imar ve inşa hizmetlerinde mahkûmların çalıştırılmasına Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte rastlandığı vurgulanmaktadır. Christian G. De Vito-Alex Lichtenstein, “Writing a Global History of Convict Labour”, *International Review of Social History*, Cambridge University Press, 2013, p. 296-297; Belinda Archibong-Nonso Obikili, “Prison Labor: The Price of Prisons and the Lasting Effects of Incarceration”, *African Economic History Working Paper*, S. 52, 2020, s. 1-95; Anthony Gorman, “Regulation, Reform and Resistance in the Middle Eastern Prison”, *Cultures of Confinement: A History of the Prison in Africa, Asia, and Latin America*, ed. F. Dikötter and I. Brown, Ithaca, Cornell University Press, NY, 2007, s. 95-146.

22 Taner, agm., s. 228; Ahmet Kılınc, “Osmanlı Devleti'nde Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 534.

23 1858 Tarihli ceza kanunnâmesinin 19-21. maddeleri kürek cezasını ayrıntılarıyla düzenlemektedir. Buna göre 19. madde: “Kürek, ayaklarında demir olduğu hâlde hidemât-ı şâkkada kullanılmaktadır. Kürek cezasına müstahak olan şahs hakkında teşhîr usulü dahi icrâ olunur...” Ayrıca kanun, kürek cezasını müebbet (madde 20) ve muvakkat olarak (madde 21) ikiye ayırmış, muvakkat küreğin süresini de 3-15 sene olarak belirlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Düstur*, Tertib 1, C 1, s. 540-541.

24 Taner, agm., s. 227-229; Mustafa Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku (Kanunlar, Tadiller,*

ceza; hırsızlık, gasp, yaralama, tedbirsizlik ve dikkatsizlik sonucu işlenen cinayet, kalpazanlık, fahiş fiyata mal satma, dolandırıcılık, edep dışı davranışlarda bulunma gibi çeşitli suçlara verilmiştir²⁵. Diğer taraftan pranga cezası, yeni kanunlara göre kürek cezasından bir derece hafif suçlara uygulanırken bazen de istihdam edilecek faaliyet alanı ve hapisanelerin fiziki koşullarından dolayı kürekle aynı kategoride de uygulanmıştır. Nitekim 1851 tarihli ceza kanununda birinci fasıl madde 13'te suçlu, "küreğe ve prangaya"; madde 11 ile ikinci fasıl madde 5'e göre suçlu, "İstanbul'da ise küreğe, taşrada ise prangaya vaz' olunarak süffi hizmetlerde kullanıla" ifadesi dikkat çekicidir.²⁶

Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe giren ceza kanunnâmelerinden hareketle, 1860 tarihli "Mahbûsların Sûret-i İdâre ve Muhâfazaları Hakkında İşbu Merkezlerin Habshâne Me'mûrlarına Verilmek Üzere Ta'limât-nâme" adını taşıyan bir "ta'limât-ı umûmiyye" ise cezaların infazı açısından önemli bir düzenlemeyi içermektedir. İlgili talimatnamenin 3. maddesinde kürek cezasının; "şahs-ı mahkûmun ayaklarında demir olarak habsiyle müddet-i cezâ'yyesinde hidemât-ı şâkkada kullanılması" şeklinde tarif edilmiştir²⁷. Böylece yapılan yasal düzenlemeler sonucunda suçluların Tersâne-i Âmire içindeki inşaatlar ile yol yapımı, bakımı, inşası ve altyapı hizmetlerinde "hidemât-ı şâkka" adı altında prangalı olarak çalıştırılması, kısa süre içerisinde yaygınlık kazanmıştır²⁸. Mahkûmların imar ve

Lâyihalar, Uygulama), İstanbul 2004, s. 31.

- 25 Pranga cezası verilen suçların ağırlıklı kısmını ise tedbirsizlik ve dikkatsizlik sonucu işlenen cinayet ve hırsızlık suçlarının oluşturduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, BEO AYN.d, nr. 624; Yasemin Saner, "Osmanlı'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma", *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 174-175; BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), nr. 609/60, 12 L 1277/23 Nisan 1861; BOA, MVL, nr. 502/28, 07 R 1283 / 19 Ağustos 1866.
- 26 Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik", *Yeni Türkiye*, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 142-143; Şentop, *age.*, s. 88; Kürek cezası, 1858 tarihli kanunnâmenin 19, 20, 21, 57, 58, 60, 62, 174. ve 175. maddelerinde ayrıntılarıyla belirtilmişti. Ahmed Akgündüz, "1274-1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları Tatbik Şekli ve Men'î İrtikâb Kanunnamesi", *Belleten*, C 51/S. 199, s. 171-172.
- 27 Gültekin Yıldız, *Maşûsâne (Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni 1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 234.
- 28 "...Zabtiye Meclisi'nin mazbatası Meclis-i Vâlâ'ya verilerek ber mücib-i kanun-ı ceza mahbusiyeti tarihinden itibaren dört ay müddetle vaz-ı pranga olunarak hidemat-ı şâkkada bi'l-istihdâm olunarak müddet-i hitâmında kefilî alınarak sebillilerinin tahliyesi Meclis-i Mezkûr'dan ifade olunmakla ol vechle icâbı icrâ olunmak babında fermân-ı âlî." BOA, BEO AYN.d, nr. 624, s. 1, 24 Ca 1266/07 Nisan 1850; Zübeyde Güneş Yağcı-Esra Nalbant, "İstanbul Tersane Zindanı", *Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyum IV*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 90.

inşa faaliyetlerinde istihdamına yönelik yapılan bütün yasal hazırlıklar ise devletin istihdam sürecini hukuki bir temele dayandırdığını göstermektedir. Nihayetinde bu düzenlemelerden sonra kürek ve pranga cezasına hükmedilen mahkûmlar, devletin ilgili kurumlarının organizasyonu dâhilinde imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmeye başlamışlardır.

2. İmar ve İnşa Faaliyetlerinde Mahkûm Emeginin Organizasyonu

Osmanlı Devleti'nde imar ve inşa faaliyetleri, Klasik Dönem'den beri devletin merkezi ve yerel kurumları arasında ciddi bir organizasyonu gerektiren geniş bir istihdam alanı olarak görülmüştür. Toplumun yaşam kalitesinin yükseltilmesine katkı sunması nedeniyle devlet tarafından yakından takip edilen bu alan, Osmanlı yenileşme sürecinde ulaşım, altyapı, kamu binası inşaatları ve şehirlerin imarı gibi kamu hizmeti yatırımlarıyla daha dikkat çekici hâl almaya başlamış ve burada iş gücünün organizasyonu, meselenin önemli kısmını oluşturmuştur.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde iş gücünün organizasyonunda idari birimlerin kararları belirleyici olurken, iş gücü kaynağı olarak mahkûmlara başvurulması hâlinde ise sadece idari birimler değil, aynı zamanda hukuki süreç nedeniyle adli birimlerin de organizasyonda yer alması gerekmiştir. Bu çerçevede kadıların başında bulunduğu ilk derece mahkemeleri, vermiş oldukları kararlarla mahkûmların istihdam sürecini başlatmışlardır²⁹. Daha sonra ise özellikle Tanzimat dönemi başında teşekkül ettirilen adli ve idari bakımdan bir nevi üst yargı makamı olarak işlev gören Meclis-i Vâlâ, kürek ve pranga cezalarının “hidemât-ı lâzime” adı altında inşaat sektörünü de içine alacak şekilde ihtiyaç duyulan bir alanda uygulanmasında önemli bir işlev görmüştür³⁰. Tanzimat döneminde kürek ve pranga cezasına hükmedilen kişilerin kararlarını onaylayan ve suçluların imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmesi hususunda adli bakımdan nihai karar verici makam olarak dikkati çeken Meclis-i Vâlâ, 1870 yılında Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâretinin

29 BOA, A.MKTMHM, nr. 304/21, 21 M 1281/26 Haziran 1864; BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), nr. 802/60078, 17 M 1314/28 Haziran 1896.

30 Meclis-i Vâlâ'nın organizasyondaki rolüne ilişkin bir arşiv belgesi, durumu şu şekilde izah etmektedir: “Darbhâne-i Âmirê nâzırı devletlü paşa hazretlerinin Meclis-i Vâlâya i'tâ buyrulan bir kıt'a takrirleri meâlinde meskûkât-ı cedîde-i şâhâne ve sikke-i efrenciyenin trutllarını kat' ve veznine nakîsa vermekde olduğu istihbâr kılınan ...mersûm Sinekondî'nın cünha-i vâkı'a ve müddet-i mu'ayyenesini mübeyyin yedine tezkire i'tâsıyla habsi tarihinden i'tibâren altı mâh müddet vaz'-ı pranga olunarak hidemât-ı lâzmede bi'l-istihdâm müddet-i hitâmında sebîlinin tahliyesi...” BOA, A.MKTMVL, nr.10/15, 16 Za 1264/14 Ekim 1848; Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C 28, Ankara 2003, s. 250-251.

kurulmasına kadar görev ve yetkilerinde bir dizi değişikliğe uğramıştır³¹. Yaşanan bu değişiklik sonrası, imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilecek mahkûmların hangi alanlarda ve ne şekilde istihdam edileceği hususunda karar merci makam olarak önce Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye; daha sonra ise sırasıyla Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Reisliği ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti belirleyici olmuştur³². Yine bu süreçte Adliye Nezâretinin teşkilatlanması ve Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu ile kamu hukukunu korumak adına padişah tarafından tayin edilen “Müdde-i Umumilik (Savcılık)” kurumu hayata geçirilmiştir³³. İmar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamına yönelik alınan kararların bidayet mahkemeleri bünyesinde kurulan müdde-i umumilikler (savcılıklar) tarafından yakından takip edilmesi ise aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi adli organizasyon açısından önemli bir aşamayı teşkil etmiştir:

“Dersa‘âdet Bidâyet Mahkemesi Müdde‘i-i Umûmiliğine, Dersa‘âdet bidâyet mahkemesi ikinci cezâ dâiresinin me‘mûriyet-i aliyyelerinden muhavvel 480 numero ve fi 9 Nisan sene 327 tarihli müzekkiresinde serseriliğine hüküm olunduğu ve iki ay müddetle umûr-ı nâfi‘ada istihdâmına ve olamadığı sûrette iş bulacağı bir mahalle i‘zâmına karâr verildiği iş‘âr olunan Niko’nun burada çalışdırılacak işi olmamasına mebnî Rodos‘a i‘zâmı tensib kılınmış olmağla arz olunur efendim. İstanbul Polis Müdüri³⁴.”

İmar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilecekler için adli makamlar tarafından verilen hukuki kararların yerine getirilmesi ise bu organizasyonun en kapsamlı ve meşakkatli kısmını oluşturmaktadır. Devletin asayiş ve güvenlik birimlerini ilgilendiren bu kısımda, Tanzimat döneminde öne çıkan kurum ise Zaptiye Müşirliğidir³⁵. Ülkenin güvenlik, asayiş ve zabıta işleriyle ilgili geniş yetkilere haiz

- 31 Mehmet Akif Aydın, “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C 9, İstanbul 1994, s. 387-388.
- 32 Hulusi Yavuz, “Adliye Nezâreti”, *DİA*, C 1, İstanbul 1988, s. 389; M. Macit, Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, C 33, İstanbul 2007, s. 187.
- 33 Nevin Ünal Özkorkut, *Osmanlı Hukukunda Müdde-i Umumilik: Savcılık Kurumunun Türk Hukukuna Girişi ve Uygulanma Süreci*, Turhan Kitabevi, Ankara 2016, s. 95; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 106.
- 34 BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Kısım-ı Adli Kalemi (DH.EUM.KADL), nr. 15/19-2, 24 R 1329/24 Nisan 1911.
- 35 “Müşir Paşa hazretlerinin tezkiresine kenâr, Meâl-i iş‘âr-ı vâlâlan ma‘lûm-ı senâverî ve eşkiyâ-yı merkûme-i mersûle dahi manzûr-ı âcizî olup ma‘lûm-ı devletleri buyrulduğu üzere eşkiyâ-yı merkûmeden mukaddem gelmiş olanlar tersâne-i âmire ile bâb-ı müşirîlerinde pranga-bend olunmuş olduklarına nazaran bunların dahi yine sâbıkı ve dünkü gûne zât-ı devletleriyle tezekkür olunduğu ...” BOA, Sadaret Mektubî

olarak donatılan bu kurumun 1879 yılında nezarete dönüştürülmesinden sonra ise mahkûmların kamuya yararlı hizmetlerde istihdamındaki görevler, Zaptiye Nezareti tarafından yürütülmüştür³⁶. Nezaret tarafından yerine getirilen başlıca görevler; kürek veya pranga cezasına hükmedilen suçluların en yakın kamuya yararlı inşaat işlerinde çalıştırılmak üzere sevk hazırlıklarının yapılması, görev mahalline ulaşmaları için onlara yönelik gerekli asayiş tedbirlerinin alınması ile suçluların çalıştırıldığı işle ilgili adli makamlara bilgi verilmesi bunlar arasındadır³⁷. Nihayetinde nezaretin mahkûmların istihdamı esnasındaki organizasyon görevi, 1909 yılına kadar devam etmiştir. 1909 yılında Zaptiye Nezareti ilga edilerek yerine Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ihdas edilmiş ve ülkenin emniyet ve asayiş bu birime devredilmiştir³⁸. Dolayısıyla hapisane dışındaki mahkûmların belirlenen kamuya yararlı inşaat işlerine sevk edilmesi, iş mahalline ulaştırılması, hapisane dışındaki açık alanlarda istihdam edilmeleri hâlinde gerekli güvenlik önlemleri altında çalıştırılmalarının sağlanması, bu müdüriyet tarafından takip edilmiştir³⁹.

Osmanlı Devleti'nde kürek ve pranga cezasına mahkûm edilen suçluların kamuya ait bina inşaatlarında istihdam edilme sürecinde önemli bir aşamayı da

---

Kalemi (A.MKT), nr. 12/96, 29 R 1260/18 Mayıs 1844; BOA, İ.MVL, nr. 5992, 28 S 1267 / 02 Ocak 1851; Zaptiye Müşirliği 1846 yılında kurulmadan önce sabıkalarının, başboş ve serseri takımından kimselerin takibi ve bunların İstanbul'a yerleşmelerine engel olma görevi İhtisab Nezaretine verilmiş ve daha sonra bu görevler Müşirliğe devredilmiştir. Nurettin Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C 3, DİA Yay., İstanbul 2015, s. 119.

36 Abdülkadir Özcan, "Zaptiye", *DİA*, C 44, İstanbul 2013, s. 129; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C III, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul 1995, s. 1268; BOA, *A.MKT.MVL*, nr. 134/67, 28 L 1278/28 Nisan 1862; BOA, Dâhiliye Nezaretine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR), nr. 32/21, 09 R 1328/20 Nisan 1910.

37 "Dersâ'âdetde işsiz güçsüz sâbıkalı ve serseri gürûhundan ... eşhâs hakkında nizâmnâme-i mezkûr ahkâmının bi-temâmihâ icrâsı husûsunun Adliye Nezâretine iş'ârı Zaptiye Nezâretinden bâ tezkire bildirilmiş ve sûret-i iş'âr muvâfık-ı hâl ve maslahat görülmüş olmağla adliye nezâret-i celîlesine teflîğât icrâ ve sûy-ı âcizîye de ma'lûmât it'â buyrulması menû't-i müsâ'ade-i aliyye-i fahimâneleridir ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir." BOA, BEO, nr. 3389/254128-3, 09 B 1326/07 Ağustos 1908; BOA, Zaptiye (Z.B), nr. 404/6, 20 Za 1324 / 15 Ocak 1907.

38 Ayrıntılı bilgi için bk. *Düstur*, Tertib 2, C 1, s. 410; Kent Schull, "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri" *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 234.

39 BOA, DH.EUM.THR, nr. 104/6, 01 B 1327 / 01 Ağustos 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 32/21, 09 R 1328/20 Nisan 1910.

hapishane içindeki mahkûmların organizasyonu oluşturmuştur⁴⁰. Bunlar içerisinde mahkûmları çalıştırmayı ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında sayıları hızla artmaya başlayan hapishaneleri bir bütünlük içerisinde yönetmeyi amaçlayan ilki 1865, ikincisi de 1880 tarihli nizamnâme dikkat çekicidir⁴¹. Uygulamada fazla bir karşılık bulamayan 1865 tarihli nizamnâmenin aksine daha yaygın uygulama imkânına kavuşan 1880 tarihli “Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânedede Bulunan Tevkîfhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyyelerine Dâir Nizamnâme Lâyihası”na bakıldığında, hapishane bünyesinde bu sürecin nasıl organize edileceği hususunda önemli ayrıntılar ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede nizamnâme layihasının 69. maddesi ile 16-19. maddeleri mahkûm istihdamının organizasyonunda hapishane müdürlerine önemli görev ve sorumluluk yüklemektedir⁴².

Osmanlı Devleti'nde hapishane içindeki mahkûmların imar ve inşa faaliyetlerinde istihdamının organizasyonunda öne çıkan kurumlardan birisi de Dâhiliye Nezareti bünyesinde 1911 yılında kurulan “Hapishaneler İdare-i Umumiyesi”dir. Bu kurum, ülke genelindeki hapishanelerin tek bir merkezi yönetim altında toplanması açısından ilk olma vasfı taşımıştır. Ancak bir yıl sonra idarenin mevcut ihtiyaca yetersiz kaldığı anlaşıldığından, özellikle hapishane inşaatlarını da organize edebilmek adına Nisan 1912'de “Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti” kurulmuştur⁴³. Dâhiliye Nezaretine bağlı on bir müdürlükten birisi olarak faaliyete geçen bu müdüriyet, hapishanelerin korunmasını, idaresini, inşaat ve tamiratını gerçekleştirip, hesaplarını tutacak bir kurum olarak teşkilatlanmıştır⁴⁴. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyet döneminde hapishane inşaatlarının organizasyonuna yönelik özellikle “Dersa'âdet Hapishâne-i Umûmî

40 BOA, A.MKT.MHM, nr. 1/96, 15 M 1262/13 Ocak 1846.

41 Zafer Atar, “20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi'de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Nisan 2015, s. 22; Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak: Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s. 7.

42 Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 45, s. 357, S 47, s. 373; Lâyihanın tamamı için bk. Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 45-47, ss. 355-375; Yıldız, *age.*, s. 253-259.

43 Kurtuluş Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2012, s. 89, 93.

44 Demiryürek, *age.*, s. 26-27; Yüksel Çelik, “Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkîfhanesi ve Mütareke Dönemi'nde İşgali”, *Belleten*, C 72/S. 264, 2008, s. 605; Mehmet İpşirli, “Dahiliye Nezâreti”, *DİA*, C 8, İstanbul 1993, s. 415-416; Schull, *agm.*, s. 234; Diğer taraftan II. Meşrutiyet Dönemi'nde mahkûmları çalıştırmak için modern bir teşkilat kurması için yabancı uzmanlar getirilmiş olup bunlardan birisi de Hapishaneler Umumi Müfettişi Alman hapishane uzmanı Dr. Paul Polliç'tir. BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M), nr. 33/112, 23/08/1336.

Müdürlüğü” gibi büyük ceza infaz kurumlarında tesis edilen “Tevkifhane İnşaat Memurluğu” dikkat çekicidir⁴⁵. Sonuç olarak, imar ve inşa faaliyetlerindeki organizasyonun tarihsel süreç boyunca adli ve idari birimler tarafından hiyerarşik bir yapılanma çerçevesinde en ince ayrıntısına kadar planlanması ve uygulanması, mahkûm istihdamının gelişimine önemli katkı sağlamıştır.

3. Osmanlı İmar ve İnşa Faaliyetlerinde Mahkûm İstihdamının Gelişimi

a. Tanzimat ve I. Meşrutiyet Dönemi

Tanzimat’la birlikte Osmanlı Devleti’nin yeniden yapılanma sürecine girmesi, modern fiziki mekânlara ihtiyacı arttırmış ve bu durum kamu inşaat yatırımlarının giderek önem kazanmasını sağlamıştır⁴⁶. Yine bu dönemde belediye teşkilatının hayata geçmesi, özellikle limana sahip büyük şehirlerde modern şehircilik uygulamalarının gelişimini hızlandırmıştır⁴⁷. Böylece İstanbul başta olmak üzere birçok yerde artan inşaat yatırımları, aynı zamanda yeni iş gücü talebini ortaya çıkarmış ve ceza kanunnâmelerinin hayata geçmesi de bu süreci desteklemiştir⁴⁸.

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmeye çalışılan mahkûmlar, kürek ve pranga adı altında farklı cezalara tabi tutulmuşlardır. Bunlar içerisinde kürek cezası daha ağır bir ceza olarak uygulandığı için kürek cezasına tabi olanların genellikle kamu inşaatlarında,⁴⁹ pranga cezasına tabi tutulanların ise daha çok yolların bakımında, tamirinde ve çeşitli temizlik işlerinde istihdam edilmeye çalışıldıkları görülmektedir⁵⁰. Mahkûm istihdamında dikkati çeken hususlardan birisi de ceza

45 Bu memuriyet, hapishane inşaatlarında çalıştırılan mahkûmların bütün işlemlerini takip etmekle mükellef kılınmıştı. BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti DH.MB.HPS, nr. 26/7/8-3, 17 Ra 1335/11 Ocak 1917; Atar, agm., s. 20.

46 Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, s. 122-123.

47 Ortaylı, agm., s. 399.

48 BOA, A.MKT.MVL, nr. 134/67 ve 68, 28 R 1278/02 Kasım 1861.

49 BOA, A.MKT, nr. 101/67, 24 Z 1263/03 Aralık 1847; BOA, A.MKT.MVL, nr. 10/15, 16 Za 1264/14 Ekim 1848; BOA, A.MKT.MHM, nr. 304/21, 21 M 1281/26 Haziran 1864.

50 “...Tersâne-i Âmire’de pranga-bend olunanlardan el-hâletü hazîhi sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânedede ta’mîr olunmakta olan Beyoğlu yollarında dahi birazının istihdâmı muhsenâtdan olacağından ol vechile iktizâlarının icrâsı muhavvel re’y-i sâmilere idüğü beyânıyla tahşiyeye ibtidâr kıldım efendim.” BOA, A.MKT, nr. 12/96, 29 R 1260/18 Mayıs 1844; Tanzimat’la başlayan süreçte İstanbul içinde olduğu gibi İstanbul dışındaki ulaşım ve alt yapı faaliyetlerinde mahkûmların istihdamını öngören çeşitli örneklerle rastlanmaktadır. Bunlardan birisi de Varna

kanunnâmelerinin yürürlüğe girmesiyle özellikle kürek mahkûmu sayısında artış yaşanması ve bu artışa karşı Tersâne-i Âmire'nin iş gücü kapasitesinin yetersiz kalmasıdır⁵¹. Bunun sonucunda suçluların Tersâne-i Âmire'ye gönderilmeyerek, taşrada inşa edilen kürek merkezlerine sevk edilmesi şeklinde yeni bir politika hayata geçirilmiştir⁵². Ceza infaz sürecinde yaşanan bu değişimle birlikte, Ege ve Akdeniz'deki kürek merkezlerinin dışında Anadolu'da Kütahya ve Karadeniz'de Ereğli gibi yerler, yeni kürek merkezleri olarak ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır⁵³. Ancak kürek merkezlerinin yaygınlaştırılması çabalarına rağmen kürek mahkûmlarının prangalı olarak taşrada ihtiyaç duyulan inşaatlara zamanında sevklerinde aksaklıklar yaşanması, birkaç yıl sonra bunların tekrar Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesinin en uygun seçenek olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır⁵⁴.

Osmanlılarda 1870'li yıllara doğru ceza infaz sisteminde değişimler kendisini daha somut şekilde hissettirmeye başlamış, Tersâne-i Âmire'nin günün ihtiyaçlarını karşılayamaması ve ceza adalet sisteminde ortaya çıkan yenileşme hareketleriyle birlikte artık modern hapishanelerin inşa edilme süreci başlamıştır. Bunların en önemlisi ise 1871 yılı başında İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda açılan Hapishane-i Umumi'dir⁵⁵. Devletin merkez hapishanesi konumunda olan İstanbul Hapishanesi başka bir deyişle Hapishane-i Umumi, Osmanlı hapishanelerinde yapılacak olan üretimin merkezi olarak kabul edilmiş ve burada inşaat işleri de dâhil olmak üzere elde edilen başarılar, uygulamanın diğer hapishanelerde de yaygınlaşmasına imkân sağlamıştır⁵⁶. Yine bu süreçte 1880 tarihli "Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânedede Bulunan

---

Limanı ile Done Gölü arasında kanal açılması ve buradaki limanın genişletilmesi çalışmasında Tersane-i Âmire'de sürelerini tamamlamaya çalışan pranga mahkûmlarının kullanılmasıydı. BOA, Sadaret Mektubi Umûmi (A.MKT.UM), nr. 512/30, 28 R 1278/02 Kasım 1861.

51 Örneğin Bâbiâli Evrak Odası'na ait 624 numaralı deftere göre 1855 tarihine kadar beş yıllık süreçte 344 suçlu hakkında kürek cezası verilmiş ve bu suçlular Tersâne-i Âmire'ye gönderilmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, BEO AYN.d, nr. 624.

52 BOA, MVL, nr. 850/8, 17 S 1279/14 Ağustos 1862; Yıldız, *age.*, s. 260-261.

53 Hidemât-ı şâkka adı altında imar-inşa faaliyetlerinde istihdam edilecekler için Kütahya Hapishanesi öne çıkarken, bu ad altında madencilik faaliyetlerinde istihdam edilecekler için de Ereğli planlanmıştı. BOA, İ.MVL, nr.523/23505, 13 S 1281/18 Temmuz 1864; BOA, MVL, nr. 872/1, 12 Ca 1282/03 Ekim 1865; BOA, MVL, nr. 741/44, 10 Ra 1282/03 Ağustos 1865; Nurgül Bozkurt, "XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 5/S. 21, Bahar 2012, s. 263.

54 Yıldız, *age.*, s. 72-73.

55 https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/turkiye-ceza-infaz-kurumlari-tarihcesi-arastirma-projesi/Erişim_Tarihi: 04/02/2022.

56 Atar, *agm.*, s. 21; Kadir Yıldırım, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora

Tevkîfhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizamnâme Lâyihası” da mahkûmların ceza süresince hapishane içindeki iktisadi faaliyetlerde istihdam edilmelerini ve bu sürenin bitiminde de serbest iş gücü piyasasına katılmalarına yönelik işlev görmüştür⁵⁷.

Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrasındaki süreçte hapishanelerdeki kürek cezalarının belirli bir nizam çerçevesinde çalıştırılmasına yönelik politikasını sürdürürken, işin bir başka boyutunu ise pranga cezaları oluşturmuştur. Bu yönüyle bakıldığında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin yol bakımı ve tamiri gibi ulaşım hizmetlerinde ortaya çıkan iş gücü eksikliğine bir çözüm yolu olarak pranga cezasına tabi mahkûmlara başvurma uygulamasının, bu yüzyılın sonunda da aynı şekilde devam ettiği görülmektedir⁵⁸.

Osmanlılarda XIX. yüzyılın sonlarında imar ve inşaa faaliyetlerinde istihdam edilmeye çalışılanlar içerisinde başka bir grubu ise “serseri” olarak ifade edilenler teşkil etmektedir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu gruptakiler, serseri nizamnâmesi hayata geçmeden önce ağırlıklı olarak memleketlerine gönderilmeye;⁵⁹ içlerinde topluma daha fazla tehdit oluşturanlar ise ağırlıklı olarak memleketin uzak bölgelerine sürgün edilmeye çalışılmışlardır⁶⁰. Ancak zamanla bu kitleye yönelik sorunların artması üzerine, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren serserilerin bayındırlık ve temizlik gibi alanlarda istihdam edilmesine yönelik bir nizamname hazırlanması gerektiği ortaya çıkmıştır⁶¹. Devamında ise özellikle II. Meşrutiyet Dönemi ile “serseri” olarak ifade edilenlerin suçlu kategorisi içerisinde değerlendirilmesi, bu kitenin de önemli bir iş gücü potansiyeli olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Tezi, İstanbul 2011, s. 68; BOA, DH.MKT, nr. 1366/142, 22 Z 1303/21 Eylül 1886; BOA, İradeler Bahriye (İ.BH), nr. 3/13, 09 C 1316/25 Ekim 1898; Şen, *age.*, s. 58-59.

57 Toplamda 6 bölüm ve 97 maddeden oluşan bu yönetmeliğin dördüncü bölümü (madde 69-72) mahkûmların kamuya yararlı hizmetlerde çalışma usul ve esaslarını kapsamaktadır. Nitekim 69. maddede: “Her hapishanede mahbusin-i mahkûmenin hiç biri işsiz kalmayacak sûrette ameliyât tertib olunacaktır...” denilmektedir. 71. maddede ise çalışmanın zorunluluğu vurgulanmaktadır. Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 47, s. 373.

58 BOA, BEO, nr. 802/60078, 17 M 1314 / 28 Haziran 1896.

59 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti (Y.PRK.ZB), nr. 3/12, 29 Z 1302/09 Ekim 1885; BOA, Hariciye Nezâreti Tahrirat Kalemi (HR.TH), nr. 12/5, 22 N 1289/23 Kasım 1872.

60 BOA, A.MKT.MVL, nr. 78/80, 05/B/1272; Suriye ve diğer Ortadoğu topraklarında serseri olduğu tespit edilenlerin ağırlıklı olarak Trablusgarp’a sürüldükleri görülmekteydi. BOA, Dâhili Mektûbat (DH.MKT), nr. 1543/77, 11 M 1306/17 Eylül 1888.

61 Serseri ve mazanna-i sù takımından olanlar hakkında bir lâyiha kaleme alınması gerektiği hususunda bkz. BOA, Şûrâ-yı Devlet (Ş.D), nr. 2554/20, 17 S 1307/13 Ekim 1889.

b. II. Meşrutiyet Dönemi

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi, ceza infaz sisteminin kurumsal temellerinin atıldığı ve aynı zamanda Cumhuriyet'e aktarıldığı bir yapılanma süreci olarak bilinmektedir. Ayrıca mahkûmların gerek hapisane içindeki inşaat işlerinde gerekse hapisane dışındaki imar ve inşa faaliyetlerinde daha önemli bir rol oynamaya başlaması, yine bu döneme tekabül etmektedir.

Osmanlı'da hapisanelerle ilgili ayrıntılı ilk düzenlemeler, 1880 tarihli nizamnâme layihasında yer bulmuştur. Ancak bu süreçte hapisanelere yeterli ödenek ayrılamaması, hapisanelerin ülke genelinde yaygınlaşmasını engellemiş ve bu durum, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar devam etmiştir⁶². Bu dönemden itibaren ceza infaz politikalarında yaşanan değişikliklerin yansması olarak ülke genelinde modern sayılabilecek hapisanelerin inşası, mahkûm emeğinin daha aktif kullanımını sağlamış ve ağır cezayı gerektiren suçlara uygulanan kürek cezası, daha önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de “hidemât-ı şâkka” adı altında varlığını korumuştur⁶³. Bunun yanı sıra başka suçlarından dolayı hapisanedeyken firar edenlerin yakalanarak idam cezasına hükmedilmesi, akabinde de bu cezanın süreli olarak zorunlu çalışmaya dönüştürülerek sıkı denetim altında yol inşası ve alt yapı hizmetlerinde istihdam edilmesi, bu dönemde başka bir uygulama olarak dikkati çekmiştir⁶⁴.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde mahkûmlar, imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmek üzere ülkenin değişik hapisanelerinde toplanmışlardır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlardan birisi, cinayet ve cünha mahkûmlarının yoğun olarak bulunduğu ve bir kürek merkezi olarak inşa edilen Kütahya Hapishanesidir⁶⁵. Yine

62 Modern hapisane oluşturma çabaları Osmanlı'da II. Meşrutiyet Dönemi ile ivme kazanmış ve özellikle 1912 yılında Mebâni-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyetinin kurulmasıyla İstanbul başta olmak üzere diğer birçok vilayet ve sancakta hapisane inşasına yönelik fizibilite çalışmaları başlamıştır. Çelik, agm., s. 606; Schull, agm., s. 230-231; Demiryürek, *age*, s. 26; Buna karşı Avrupa ve Amerika'da mahkûmların çalışma disiplini kazanması ve meslek öğrenmesini sağlamaya yönelik modern hapisaneler, XIX. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 1992, s. 341-342.

63 “... firâr cürmlerinden dolayı beş neferin mahkûm oldukları i'dâm cezâlarının on ikişer mâh hidemât-ı şâkkaya tebdili husûsuna bi'l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-müte'allik buyrulmuş ve sûret-i musaddakası leffen taraf-ı devletlerine gönderilmiştir efendim.” BOA, BEO, nr. 4455/334075, 02 B 1335/24 Nisan 1917.

64 BOA, BEO, nr. 4451/333809, 08 C 1335 / 01 Nisan 1917.

65 Kütahya Hapishanesinde yol tamirciliği ile çiftçilik yapabileceklerin yanı sıra inşaat ustalığı yapabilecek kişilerin de bulunduğu ve bunların ihtiyaç hissedilen yerlere gönderilebileceği

bunun dışında aynı güzergâhta bulunan Karahisar ve Eskişehir Hapishaneleri de aynı işlevi görmüş ve İstanbul başta olmak üzere birçok yerdeki kamu inşaatına mahkûmlar, özellikle “amele” adı altında bu bölgeden sevk edilmiştir⁶⁶.

Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi’nde önemli bir iş gücü kaynağını da “serseri” kategorisinde değerlendirilen mahkûmlar oluşturmaktadır. İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde güvenlik ve asayiş problemleriyle birlikte serseriler, büyük bir sosyal problem oluşturmaya başlamışlar ve devlet tarafından bunlara karşı somut önlemler alınması gündeme gelmiştir⁶⁷. Bunun üzerine II. Meşrutiyet ile birlikte hükümet ve meclis tarafından, çalışma eğilimi olmayan serseri ve dilencileri iş gücü ihtiyacı fazlaca hissedilen yol bakımı ve onarımı ile şehirlerin temizlik işlerinde istihdam etmeye yönelik hazırlıklar yapılmıştır⁶⁸.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde iktisadi, sosyal ve hukuki amaçları bünyesinde barındıran 1909 tarihli “Serseri ve Mazanne-i Sû’ Eşhas Hakkında Kanun”, çalışabilecek güç ve kuvvette olmasına rağmen herhangi bir işte çalışmayan ve çalışma azmi de olmayan kişileri “serseri” olarak tanımlamakta ve bunlara kamuya yararlı işlerde zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmekteydi⁶⁹. Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte yapılan yargılama sonucunda serseriliği sabit görülenler, belediye ve devletin nâfia hizmetlerinde çalışmak üzere görevlendirilmişlerdir⁷⁰.

belirtmişti. Bozkurt, agm., s. 266-268.

66 BOA, DH.MB.HPS, nr. 109/8, 11 R 1337/14 Ocak 1919.

67 “Se’le ve serserilerin şu günlerde yine tekessür ettiği mebnî takayyüdât-ı lâzimeye i’tinâ edilmesine... 31 Mart sene 326.” BOA, DHEUM.THR, nr. 31/4, 20 Ra 1328/01 Nisan 1910.

68 II. Meşrutiyet’le birlikte Meclis-i Mebusa tarafından öncelikli konular arasında görülen serserilerin düzene konulması üzerinde uzun müzakereler sürmüş ve kanun yasalaşana kadar kanun maddelerinin taslakları üzerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, İradeler Kanun ve Nizamât (İ.KAN), nr. 5/23-3, 28 Ra 1327/19 Nisan 1909; Nadir Özbek, “İkinci Meşrutiyet İstanbul’unda Serseriler ve Dilenciler,” *Toplumsal Tarih*, C 11/S. 64, Nisan 1999, s. 34.

69 1909 tarihli Serseri Mazannei Sû’ Olan Eşhâs Hakkında Kanun’un 1. faslı serserileri ihtiva etmekle olup madde 1: “Hiçbir vasıta-i maişeti bulunmadığı ve çalışma kudreti olduğu halde lâakal iki aydan beri bir gûna kâr ve kışb veya sanatla meşgul olmayan ve bu müddet zarfında iş bulmak için teşebbüsât-ı lazımede bulunduğunu dahi isbat idemeyib şurada burada dolaşan kimselere serseri itlak olunur...” Serseri Mazannei Sû’ Eşhâs Hakkında Kanun hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Düstur*, Tertib 2, C 1, No: 59, s. 169; BOA, İ.KAN, nr. 5/1327, 19 R 1327/10 Mayıs 1909; BOA, DH.MKT, nr. 1289/42, 04 Ş 1326/01 Eylül 1908.

70 Madde 4: “Bil muhakeme serseriliği sabit olan şahsın umur-u nâfia veya belediye veyahut müessesatı umumiyenin birinde iki mahtan dört maha kadar istihdamına ve bu suretin icrasına ledelibtidar imkânsızlığı görüldüğü takdirde memleketine veya iş bulması mümkün olan bir mahalli münasibe sevk ve izamına birlikte karar verilecektir. İşbu karar, kabili istinaf ve temyiz

Nihayetinde çalışabilir yaşta ve kuvvette olmasına rağmen çalışmak istemediği için iktisadi açıdan iş gücüne dâhil edilemeyen ve dolayısıyla istihdam dışında kalan, buna karşı yaş itibarıyla aktif nüfus içerisinde değerlendirilen bu kitleye yönelik yapılan düzenlemeler, kısa süre içerisinde uygulamaya geçmiştir.

Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhas Hakkındaki Kanun kapsamında İstanbul'da bulunan serseriler, ilk önce bu kentteki ihtiyaç hissedilen kamuya ait yerlere sevk edilmişlerdir. İstanbul'da istihdam olanağının bulunmaması hâlinde zabıta tarafından uygun görülen diğer bölgelere,⁷¹ buralarda da uygun yer temin edilememesi hâlinde memleketlerine gönderilmişlerdir.⁷² Serseri nizamnâmesi kapsamında kamuya ait nâfia işlerinde devletin ehemmiyet verdiği hususlardan birisi de bazı önemli inşaat işlerinde serseri mahkûmların çalıştırılmamasıdır ki dinî açıdan önem taşıyan Hicaz ve Bağdat demir yolu hattı bunlar arasındadır.⁷³ Ancak istisna sayılan bu tür alanlar dışında özellikle büyük şehirlerdeki nâfia hizmetlerinde serserilerin kısa süreli olarak istihdamı, bu dönemin karakteristik özellikleri arasında yer almıştır. Böylece kürek ve pranga cezasına tabi tutulanların yanı sıra, II. Meşrutiyet Dönemi'nde serserilikten hüküm alanların da sisteme dâhil edilmesiyle imar ve inşa hizmetlerinde mahkûm istihdamı, zamanla daha da yaygınlaşmıştır. Devlet ise bu süreçte, mahkûmların belli bir çalışma düzeni içerisinde hareket etmesini sağlamaya yönelik güvenlik önlemleri almaya, mali koşullar çerçevesinde iâşe ve ücretlerini karşılamaya çalışmıştır.

olmayıp derhal icra olunacaktır.” “Serseri Mazanne-i Sû' Eşhas Hakkında Kanun”, *Düstur*, Tertib 2, C 1, No: 59, s. 170; Özbek, agm., s. 34; BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ), nr. 21/107, 09 C 1328/18 Haziran 1910; BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye (DH.MUİ), nr. 85/33, 07 R 1328/18 Nisan 1910.

71 “...merkûmun serseri olduğu sûret-i ifâdesi delâletiyle sâbit olduğundan serseri nizamnâmesinin dördüncü maddesi hükmüne tevfikan müessesât-ı umûmiyenin birisinde iki mâh müddetle istihdâmına ve mümkün olamadığı takdirde iş bulmak üzere zabıtaca münâsib görülen bir mahalle sevk ve i'zâmına vicâhen ve müttefiken karâr verilmiş ve i'lâm (silik) dest-i tanzim bulunmuş olmağla berây-ı ma'lûmât müzekkire terkîm kılındı.” BOA, DH.EUM.THR, nr. 104/6, 14 B 1327/01 Ağustos 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 92/70, 12 Za 1327/25 Kasım 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 93/13, 25 Za 1327/08 Aralık 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 4/50, 05 N 1327/20 Eylül 1909; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 15/19, 24 R 1329/24 Nisan 1911.

72 Bu dönemde kısa süreli cezaya çarptırılarak nâfia işlerinde istihdam edilmeleri zorunlu kılınan kişilerin ağırlıklı kısmını “serseriler” oluşturmaktadır. BOA, DH.EUM.THR, nr. 90/52, 10 N 1327/25 Eylül 1909; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 16/25, 05 Ca 1329/25 Eylül 1909; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 90/52, nr. 12/33, 28 Ra 1329/29 Mart 1911; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 15/3, 23 R 1329/23 Nisan 1911.

73 BOA, DH.EUM.KADL, nr. 18/44, 29 Ca 1329/28 Mayıs 1911.

4. İmar ve İnşa Faaliyetlerinde İstihdam Edilen Mahkûmların Çalışma Koşulları

a. Mahkûmlara Yönelik Güvenlik Önlemleri

Osmanlı Devleti'nde mahkûmların yol, altyapı ve kamu inşaatı gibi alanlarda istihdam edilme sürecinde en önemli hususlardan birisini güvenlik meselesi oluşturmuştur. Bu alan devletin bekasını doğrudan ilgilendirdiği için gerek hapishane içindeki gerek hapishane dışındaki istihdam sürecinde devlet birimleri tarafından alınan önlemler dikkat çekici olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde kürek ve pranga cezası adı altında kamu inşaatlarında istihdam edilen mahkûmlar, temelinde güvenlik kaygısıyla, ceza türlerine göre farklı hapishanelere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan kürek cezasına hükmedilenler, eskiden beri olduğu üzere Tersâne-i Âmire zindanında;⁷⁴ pranga cezasına hükmedilenler ise genellikle Bâbîâli, Bâb-ı Seraskerî ve Bâb-ı Zabtiyye tomruklarında hapsedilmişlerdir⁷⁵. Diğer taraftan kürek ve pranga mahkûmları, farklı hapishanelere yerleştirilmiş olsalar da her iki grup ortak bir noktada buluşmaktadır ki o da bir güvenlik önlemi olarak gruplara bölünmek suretiyle prangalı şekilde istihdam edilmeleridir⁷⁶. Dolayısıyla bu tür güvenlik önlemlerinin arka planında, mahkûm firarlarının önüne geçmek ile onların çalışma disiplini içerisinde hareket etmelerini sağlamak yatmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde hapishane içinde veya hapishaneye bağlı açık alanlardaki inşaat işlerinde mahkûmların sıkı güvenlik önlemleri altında istihdam edilmesinde dikkati çeken başka bir husus ise yanlarına gardiyan tayinidir⁷⁷. İdare tarafından mümkün olduğu kadar buna riayet edilmesine rağmen gardiyanın suçluya refakat etmediği durumlar da söz konusudur ve hapishanenin yetkisi dışındaki harici işler bunlar arasındadır. Böyle durumlarda ise suçluların güvenlik önlemleri altında çalıştırılması, Zaptiye Nezareti tarafından yerine getirilmeye çalışılmıştır⁷⁸.

74 BOA, A.MKTMHM, nr. 1/96, 15 M 1262/13 Ocak 1846.

75 "... eşhâsdan cünhaları hafifce olanları Bâb-ı Vâlâ-yı hazret-i Seraskerî ve Bâb-ı Zabtiyye ve Üsküdar ve Beşiktaş tomruklarında habs ve tevkîf ile icâbî takrîbinde tesviye-i tarik ve tathîr-i zokak gibi hîdemât-ı sufiyyede istihdâm olunmaları..." BOA, A.MKT, nr. 101/67, 24 Z 1263/03 Aralık 1847; Yıldız, *age.*, s. 88-90; Saner, *agm.*, s. 179.

76 Örneğin Bâb-ı Seraskerî'de bulunan pranga mahkûmlarının birer ayaklarına uçları bellerine bağlı "bossa" denilen demirler vurularak 20, 30 ve 40 kişilik gruplar halinde inşa faaliyetlerinde görevlendirilmişlerdi. Yıldız, *age.*, s. 91; Saner, *agm.*, s. 171, 189.

77 BOA, İradeler Şûrây-ı Devlet (İ. ŞD), nr. 65/3810, 10 M 1300 / 21 Kasım 1882.

78 1880 tarihli hapishaneler nizamname layihasının 24. maddesine göre gardiyanlar, hapishanenin yetkisi dışındaki işlerde görevlendirilemiyordu. Nitekim 24. maddede: "Sergardiyan ile sair

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında kamu inşaatlarında zaptiye görevlileri tarafından alınan güvenlik önlemleri, hapishanelerde ciddi reformların yapıldığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurumsallaşma çabalarıyla birlikte daha da önemli hâle gelmiştir⁷⁹. Bu dönemde alınan bütün önlemlere rağmen geçmişten beri devam eden firar hadiseleri güvenlikle ilgili en önemli sorunlar arasında yer almış, buna mâni olmak için de çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır⁸⁰. Alınan başlıca tedbirler arasında; ceza süresi uzun olanların kamuya açık alanlarda istihdam edilmemesi, iş gücü sorunundan dolayı şayet istihdam edilecekse de yanlarına mutlaka sorumlu bir memur tayin edilmesi, memurun her türlü sorumluluğu üstlenmesinin sağlanması ve istihdam edileceklerin iyi ahlaklı oldukları yönünde genel bir kanaatin hâsıl olması bunlardan bazılarıdır⁸¹. Ayrıca bu dönemde dikkati çeken bazı ek önlemler de söz konusudur. Bunlardan birisi, inşaatlarda çalıştırılacak mahkûmların birbirlerine kefil yapılması;⁸² bir diğeri, ağır cezaya çarptırılan suçluların yanına daha hafif suçluların yerleştirilmesidir⁸³. Nihayetinde yetkililer tarafından alınan bütün güvenlik önlemlerine rağmen inşaat işlerindeki güvenlik zafiyetleri ve firar hadiselerinin önüne bir türlü geçilememiş ve bu sorun, ele alınan dönem sonuna kadar ilgili devlet kurumlarını meşgul etmeye devam etmiştir.

b. Mahkûmların İaşelerinin Temini Meselesi

Osmanlı Devleti'nde iaşe temini meselesi, merkez ve taşra bürokrasisinin yakından takip ettiği ve oldukça kapsamlı bir organizasyonu gerektiren bir alan olarak görülmüştür. Devletin titizlikle üzerinde durduğu bu alan, sadece ordu, saray ve İstanbul'un iaşesi ile sınırlı kalmayıp, ülkenin her bir köşesinin ve her bir sosyal grubun ihtiyaçlarının temin edilmesini kapsamıştır⁸⁴.

gardiyanların münhasıren hapishanelerin hıdemât-ı dâhiliyesine memur oldukları cihetle hiçbir vech ve bahane ile haricî bir hıdmette istihdam olunmaz ve diğçer bir memuriyette bulunamaz" denilmektedir. Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 45, s. 358; BOA, A.MKT.UM, nr. 512/30, 28 R 1278/02 Kasım 1861.

79 BOA, DH.MB.HPS., nr. 78/65, 04 N 1336/13 Haziran 1918.

80 BOA, DH.MB.HPS., nr. 102/13, 04 S 1337/09 Kasım 1918.

81 BOA, DH.MB.HPS., nr. 71/59, 08 Ra 1335/02 Ocak 1917; BOA, DH.MBS.HPS.M., nr. 35/76, 22 R 1337/25 Ocak 1919.

82 BOA, DH.MB.HPS., nr. 76/69, 22 L 1335/22 Temmuz 1917.

83 BOA, BEO, nr. 4452/333828, 10 C 1335/03 Nisan 1917; BOA, DH.MB.HPS.M, nr. 30/56, 23 Za 1335/10 Eylül 1917.

84 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 49-50; Halil İnalçık, "İaşe -Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C IV, Kültür

Osmanlı Devleti'nde diğer alanlarda olduğu gibi hapishanelerde kalan suçluların iâşesinin teminine de önem verilmeye çalışılmıştır⁸⁵. Bu çerçevede XIX. yüzyılın ortasında Sadaret tarafından taşradaki yetkililere hitaben yazılan ve mahkûmların yiyecek, içecek, ısınma ve barınma ihtiyaçlarının aksatılmamasını içeren bir talimat, iâşeye verilen önem açısından dikkat çekicidir⁸⁶. Bunun yanı sıra 1865 tarihli başka bir talimatname ve ayrıca 1880 tarihli hapishaneler nizamname layihası, mahkûmlara iâşe kapsamında verilecek yiyecekleri 53. maddede genel olarak şu şekilde düzenlemiştir:

“Mevkufin ve mahbusine devlet tarafından i'tâ olunacak mekûlat-ı yevmiye üçer yüz dirhem olmak üzere birer çift nân-ı azîzden ibaret olub yetişdikten yirmidört saat sonra tevzi olunacaktır... Bu erzakın miktarı her nefer için 60 dirhem et ile 40 dirhem kuru fasulye ve 20 dirhem pirinç ve Ramazan-ı şerife mahsus olmak üzere imsakiye olarak 50 dirhem pirinç ve 6 dirhem revgân-ı çervîş ve iftariye olarak lüzûmu kadar zeytin dairesini tecavüz etmeyecektir ve millet-i sairenin perhiz günlerinde dahi bu usule riayet olunacaktır⁸⁷.”

Osmanlı Devleti'nde 1880 tarihli nizamname layihasında dikkati çeken en önemli hususlardan birisi de 71. maddede, hapishanede kalan tutuklu ve hükümlülerin zorunlu çalışmaya tabi olduklarının vurgulanması ve bundan istisna tutulacakların, iâşe giderlerinin devlet tarafından karşılanmayanlar olduğunun ifade edilmesidir⁸⁸. Dolayısıyla mahkûmların iâşe giderlerinin devlet tarafından karşılanıyor olması, onların kamu inşaat işlerinde çalıştırılabilmeleri anlamına da gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıla gelindiğinde, bilhassa II. Meşrutiyet ve sonrasında, hapishanelerde kalan ve aynı zamanda inşaat işlerinde çalıştırılan mahkûmların

Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Ankara 1994, s.117.

85 BOA, Cevdet Zabtiye (C.ZB), nr. 3782, 13 M 1267/18 Kasım 1850; İstanbul'da suçluların toplandığı en önemli merkezlerden olan Tersâne-i Âmire zindanı firmına zahire ambarlarından her ay 2000 kile hububat verilmeye çalışılması da mahkûmların iâşesinin teminine verilen önemi göstermektedir. Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, s. 122.

86 BOA, MKT.MVL, nr. 25/15, 29 R 1266/14 Mart 1850.

87 Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 46, s. 367; 1865 tarihli talimatname için bk. Yıldız, *age.*, s. 256.

88 “... habs cezasıyla mahkûm olanlardan cânib-i miriyeden iâşesi olmayanlar çalışmak bahsinden muhtardırlar.” Ayrıca 85. maddeye göre tekrar suç işleyenler yani mükerrerler hakkında icabına göre kendilerine verilmekte olan 300 dirhem ekmeğin tedrici olarak 100 dirheme düşürülebileceği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Ceride-i Mehâkîm*, C 1/S. 47, s. 373-374.

iaşelerinin 1880 tarihli hapisaneler nizamnâme layihası çerçevesinde verilmeye devam ettiği görülmektedir⁸⁹. Ancak ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü savaş döneminde, mevzuat doğrultusunda verilmesi gereken işe maddelerinin tam olarak verilememesi üzerine hapisanelerde hoşnutsuzlukların yaşandığı da vakidir. Böyle sorunlar karşısında ise olay hakkında tahkikat başlatılarak, keyfi davranışlarda sarı renkli ifade yerine “bulunanlar hakkında yasal işlem yapılması”, sıklıkla müracaat edilen uygulamalar arasındadır⁹⁰.

Osmanlılarda inşaat işlerinde çalıştırılan mahkûmların işe kapsamında yaşanan sorunlarının bir başka boyutunu da işlerinde bazılarının verilen yemeği yetersiz bularak, nümayiş girişimlerine başvurmaları oluşturmaktadır. Böyle durumlarda ise yine bir soruşturma açılmakta ve bunun neticesine göre idareyi haksız yere güç durumu düşürdüğü tespit edilenler hakkında disiplin cezası verilmektedir⁹¹. İşte bütün bu önlemler, imar ve inşa faaliyetlerinde görevlendirilen mahkûmların işe meselesinin bir devlet politikası olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır.

c. Mahkûmlara Ödenen Ücretler

Osmanlı Devleti'nde üretim faktörleri içerisinde toprak bol, buna karşı emek ise kıt bir üretim faktörü olarak dikkati çekmiş ve ikisi arasındaki bu dengesizlik, yüksek emek ücretlerine sahne olmuştur⁹². Ücretlerin yüksek seviyede seyretmesi ise yoğun emek gerektiren imar ve inşa faaliyetlerinde “zorunlu çalışma kapsamında alternatif” iş gücü kaynaklarını önemli hâle getirmiş ve mahkûmlar da bu kategori içerisinde değerlendirilmiştir.

Osmanlı tarihsel sürecinde bir işte çalışmakla mükellef kılınan mahkûmlara ücret ödenmesi meselesi klasik döneme kadar uzanmıştır⁹³. Bu gelenek daha sonra yenileşme döneminde de aynı şekilde devam etmiş ve geleneğin arka planını da adalet prensibi meydana getirmiştir. Nitekim 1909 tarihinde Meclis-i Mebûsan üyeleri tarafından serseriler hakkında kanun metni üzerinde yapılan müzakereler

89 BOA, DH.MB.HPS, nr. 38/42, 11 Z 1333/20 Ekim 1915; BOA, DH.MB.HPS, nr. 123/8, 22 R 1337/25 Ocak 1919; BOA, DH.MB.HPS, nr. 108/37, 12 B 1336/23 Nisan 1918.

90 “Dersa’âdet hapisânec-i umûmîsinde ahîren icrâ edilen tahkîkât ve tefîşât neticesini mübeyyin olmak üzere ... mahkûmine bulgur nâmı altında süprüntü şeklindeki bir maddenin ekl etdirilmekte olduğu anlaşılmiş ve ... bu kabil mevâddi ekl etdirmeye mücâseret edenler hakkında emsâline ibret-i mü’essere olmak üzere tahkîkât ve mu’âmelât-ı lâzîminin ... ol bâbda emr ü fermân hazret-i velîyyü'l-emrindir.” BOA, DH.MB.HPS, nr. 160/70, 19 C 1336/1 Nisan 1918.

91 BOA, BOA, DH.MB.HPS,M, nr. 38/49, 16 Z 1337/12 Eylül 1919.

92 Pamuk, *age.*, s. 177; Tabakoğlu, *age.*, s. 299.

93 Bostan, *age.*, s. 32.

esnasında, serseri mahkûmlara ücret verilmemesi halinde cezanın islah edici amacına hizmet etmeyeceği, buna karşı tam amele ücreti verilmesi hâlinde de toplumun adalete olan güveninin sarsılacağı ifade edilmiştir⁹⁴. İşte Osmanlı'nın bu düşünce sisteminden dolayı mahkûmlara ödenecek ücretler, vasıfsız işçinin yarısı veya üçte bir oranına denk gelecek şekilde takdir edilmiş,⁹⁵ ücretlerin zamanında ve usulüne uygun şekilde ödenmesine de azami derecede özen gösterilmeye çalışılmıştır⁹⁶. Ücret meselesine devlet tarafından ihtimam gösterilmesine rağmen zaman zaman buna aykırı hareket edenler de ortaya çıkmış ve buna tevessül edenler hakkında cezai işlemlere müracaat edilmiştir. Bu kapsamda çalıştırdıkları amelenin ücretlerini vermeyen yol müteahhitlerinin çok şiddetli şekilde cezalandırılacaklarına dair bir uyarı telgrafi, merkezi idarenin ücret meselesine göstermiş olduğu hassasiyete örnek teşkil etmektedir⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nde mahkûmların istihdamına yönelik ayrıntılı düzenlemeler bilindiği üzere Tanzimat Dönemi ceza kanunnâmeleriyle karşımıza çıkmıştır. Bunun yanında fiili olarak çalıştırılan mahkûmlara ödenecek ücretlerle ilgili dikkati çeken düzenlemeler 1865 tarihli talimatnamede yer bulmuştur. İlgili talimatnameye göre üretimdeki masraflar düşüldükten sonra hak edilen ücretlerin

94 Meclis-i Meb'ûsan'ın Serseri Mazannai Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun'un serserilerin ücretlerini düzenleyen 7 Nisan 1909 tarihli oturumunda, meclis üyelerinden Varteks Efendi ve Aristidi Paşa, serserilikten mahkûm olanlara tam amale ücreti verilmesinin uygun olacağını belirtmişlerdir. Buna karşı Adliye Encümen Reisi Hayri Bey: "Diğer amele ile bunu sûret-i mütesâvide çalıştırmak imkânı yoktur, çünkü serseri ne demek... mechûl'ül ahvâl olan bir adamı diğer amele ile müsâvi tutmak doğru değildir" şeklinde itirazda bulunarak, kanun metnini hazırlayan encümenliğin ücretleri yarı veya üçte bir oranında belirlemesinin belli bir mantığa dayandığını vurgulamış ve madde, Hayri Bey'in ifade ettiği şekilde kabul edilmiştir. *Meclis-i Mebûsan Zâbu Ceridesi*, I. Sene, C II, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 563-564.

95 Klasik Dönem'de gemi inşa faaliyetinde çalışan bir çurağın günlük ücreti 3-6 akçe arasında iken, kürekçi olarak görev yapan bir köle ve mahkûmun aldığı nafaka ücreti 2 akçe olarak dikkat çekiyordu. Bostan, *age.*, s. 32, 73; BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), nr. 381/10, 25 Za 1278 / 24 Mayıs 1862.

96 "Mâliye Nezâret-i celilesine, Tersâne-i Âmire'de inşâ olunmakta bulunan taş destgâhda müstahdem amelenin yevmiyeleri olan otuz dört bin yedi yüz seksen yedi buçuk guruşun işbu seksen senesi mayısına mahsûben tertib-i mahsûsundan tesviye ve ifâsi hakkında vürûd eden tezkire-i behiyeye-i kapudâni melfûfuyla berâber irsâl-i sûy-ı vâlâları kılınmış olmağla usulüne tevfikân iktizâsı icrâ ve ifâde ve tezkire-i merkûmenin i'âdesi menût-ı himmet-i sâmiyeleridir." BOA, A.MKT.MHM, nr. 304/21, 23 Ş 1281/21 Ocak 1865.

97 "Yol müte'ahhidleri istihdâm ettikleri amelenin ücretlerini vermeyerek bu gibi sù-i mu'âmelâta kıyâm ederlerse haklarında pek şedid mücâzât icrâ olunacağı kendilerine takdîmiyle bu ahvâl-i mümâsilenin men'-i vukû'ı hakkında mahalline telgraf." BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR I. KV), nr. 100/9952, 14 R 1323/18 Haziran 1905.

üçte ayrılacağı ve ilki mahkûmlara yapılacak masrafa karşılık devlete, ikincisi kendilerine ve üçüncüsü ise tahliyelerinde kendilerine verilmek üzere idarede toplanacağı ifade edilmiştir⁹⁸. Ayrıca 1880 tarihli Hapishaneler Nizamnâme Lâyihası, başka bir açıdan mahkûmların üretimden elde edecekleri gelirleri ayrıntılı şekilde düzenlemiştir. Yapılan düzenlemeyle, elde edilen gelirlerin yarısının devlete ve yarısının da emeklerinin karşılığı olarak tahliye sırasında mahkûmlara ödeneceği vurgulanmıştır⁹⁹. Diğer taraftan Serseri Mazannai Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun da imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilecek serserilere ödenecek ücretleri 5. maddede şu şekilde düzenlemiştir:

“Madde-i sâbıkada beyan olunan istihdam ücreti, mârufenin nısfı istihdam eden idare tarafından verilmek şartıyla o belde dâhilinde veya civarında serserinin çalıştırılmasından ibarettir. Ancak mahalli beytüteti olmayanlara idâre-i mezkûre tarafından yatacak bir mahal gösterilecek ve bu takdirde serseriye ücreti mârufenin yalnız sülüsü i'ta olunacaktır¹⁰⁰.”

İlgili maddeden de anlaşılacağı üzere, yol bakım ve onarım faaliyetlerinde istihdam edilen serserilere normalde yarım yevmiye ücret verileceği belirtilmektedir. Ancak belirlenen yerde çalıştırılacak suçluların geceleri kalacak yeri olmaması hâlinde, ilgili kamu kurumu tarafından yatacak yer tahsisi sağlanacağı ve bu durumda ödenen yevmiye ücretinin üçte bir oranına indirileceği vurgulanmaktadır¹⁰¹.

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi'nde hapishane reformlarıyla birlikte yeni hapishane ve tevkifhane inşaatlarının önem kazandığı ve bu süreçte özellikle kamu inşaatlarında çalıştırılan mahkûmların ağırlıklı kısmını serserilerden ziyade, pranga ve kürek cezasına çarptırılanların oluşturduğu görülmektedir. İnşaatlarda çalıştırılan bu kategorideki mahkûmlara ise Tanzimat Dönemi'nde olduğu gibi vasıfsız bir işçi olarak kabul edilen amele veya rençper ücretinin esas alınarak bir ödemede bulunduğu dikkati çekmektedir¹⁰². Nihayetinde Osmanlılarda vasıflı işçi ile vasıfsız işçi arasında ciddi bir ücret farkı bulunmaktadır. Örneğin 1911 yılındaki inşaat işçilerinin ücretleri ele alındığında, bir ustabaşının ortalama

⁹⁸ Yıldız, *age.*, s. 256.

⁹⁹ Ceride-i Mehâkim, C 1/S. 47, s. 373.

¹⁰⁰ *Düstur*, Tertib 2, C 1, No: 59, s. 170.

¹⁰¹ BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH.EUM.MH), nr. 269/32, 03 B 1334/06 Mayıs 1916.

¹⁰² BOA, DH.MB.HPS, nr. 71/59, 8 Ra 1335 / 02 Ocak 1917; BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 30/56, 23 Za 1335/10 Eylül 1917.

aylık ücret geliri 550 kuruş iken, bir marangozun aylık ücret geliri 530 ve demir dökümhane ustasının aylık ücret geliri de 700 kuruşa kadar çıkmaktadır. Diğer taraftan vasıfsız bir işçinin bir aylık ücret geliri 330 kuruş, demiryolu inşaatında çalışan vasıfsız bir işçinin ortalama aylık ücret geliri de 270 kuruş düzeyine düşerek bir ustanın aldığı ücretin yarısına tekabül etmektedir¹⁰³. Vasıflı ile vasıfsız iş gücü arasındaki ücret farkına benzer bir durum, 1913 yılında İstanbul'da inşa edilen bir tevkifhane inşaatında istihdam edilenler için de geçerlidir ve aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi vasıfsız iş gücü arasında mahkûmlar da yer almaktadır.

Tablo:1 İstanbul'da Bir Tevkifhane İnşaatında Ücretlerin Dağılımı (23-29 Ekim 1913)

İşgücünün Niteliği	Meslek	Kişi Sayısı	İsim	Günlük Ücret (Kuruş)	Haftalık Yevmiye Sayısı	Hak Edilen Ücret (Haftalık Kuruş)
Vasıflı	Ustabaşı	1	Manok	30	7	210
			Agop veledi Asador	24	5	120
			Manok veledi Çakıryan	23	7	161
			Toros veledi İstepan	23	7	161
			Artin veledi Bedros	23	7	161
	Duvarcı	9	Donik veledi Vartan	20	7	140
			Mehmed bin Ahmet	18	7	126
			Sabri bin Hasan	18	7	126
			Adem bin Ali	18	7	126

¹⁰³ Aynı yıla ait başka örneklere bakıldığında, bir demiryolu inşaatında istihdam edilen vasıfsız işçilerin günlük 10'ar kuruş ücret aldıkları ve ayrıca bir kanalda çalışan vasıfsız işçilere de günlük 7-10'ar kuruş arasında ödeme yapıldığı görülmektedir. Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914 (A Documentary Economic History)*, Oxford University Press, New York 1988, s. 38; Donald Quataert, "Coal Miners at Work (Jobs, Recruitment, and Wages)", *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield 1822-1920*, Berghahn Books, 2006, s. 71; Osmanlı Devleti'nde emek ücretlerinin tarihsel süreci hakkında bk. Pamuk, *age.*, s. 177-178.

Vasıflı			Nuri bin Mehmed	18	0,5	9
	Dülger	1	Manyas veledi Bedros	23	7	161
	Lağımçı	6	-	19	10	190
	Irgatbaşı	2	Sacid ve Ahmet Ağa	14,5	14	203
	Ambar Memuru	1	Numan Efendi	13	7	91
	İnşaat Kâtibi	1	Salim Bey	18	7	126
	İnşaat Memuru	1	Ahmed Bey	40	7	280
	Toplam	22	-	-	113,5	2.391
	Mahkûm Amele	79	-	3,5	554	1.939
Vasıfsız	Rençper	9	-	10,5	57,5	603
	Bekçi	1	Mehmed Efendi	9	7	63
	Toplam	89			618,5	2.605
Genel Toplam		111			732	4.996

Kaynak: BOA, DH.HPS.M., nr. 26/7/1-1, 17 Ra 1335/11 Ocak 1917.

Tablo 1 incelendiğinde, tutukluların kalması için planlanan bir tevkifhane inşaatında farklı meslek gruplarının istihdam edildiği görülmektedir. Tabloya göre iş gücü nitelik açısından tasnif edildiğinde ise bunları vasıflı ve vasıfsızlar adı altında iki gruba ayırmak mümkündür. Bu iki grup, haftalık hak edilen yevmiye ücretlerine göre değerlendirildiğinde, vasıflı iş gücünün toplam istihdam edilenler içerisinde ağırlığının %20 seviyesinde kalmasına karşın haftalık toplam ücretlerin %52'sini hak ettiği görülmektedir. Buna karşılık toplam istihdam edilenlerin %80'ini vasıfsız iş gücünün teşkil ettiği ve ortalama her 10 vasıfsız iş gücünden 9'unun amele adı altında kaydedilen mahkûmlardan müteşekkil olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca ödenmesi kararlaştırılan haftalık toplam 4.996 kuruşun %39'luk kısmının mahkûmlara tahsis edildiği ve buna karşı toplam çalışan sayısı içerisinde mahkûm oranının %71 seviyesine çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan

tablodaki verilere göre mahkûmların fiili çalışmaları karşılığında her birine günlük üçer buçuk kuruş yevmiye ücreti tahsis edildiği ve bu rakamın inşaatta çalışan rençperlerle kıyaslandığında ise rençper günlük yevmiye ücretinin üçte bir oranına tekabül ettiği dikkati çekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kamu inşaatlarında istihdam edilenlerle ilgili önemli bir husus da çalışanların işe devamlılığının sağlanmasına gösterilen hassasiyettir. Tablo 1'de yer alan veriler dikkate alındığında, iş gücünün çalışma süresinin haftanın yedi günü olacak şekilde planlandığı ve bunun titiz şekilde takip edildiği görülmektedir. Nitekim aşağıdaki tabloda çalıştırılması planlanan mahkûmlar ile fiilen çalışan mahkûmlara ait veriler karşılaştırıldığında bu durum rahatlıkla anlaşılabilir.

Tablo:2 İstanbul'da Bir Tevkifhane İnşaatında İstihdam Edilen Mahkûmlara Ait Ücret Dağılımı (23-29 Ekim 1913)

Mahkûmlara Ait Bazı Demografik ve Mali Bilgiler	Çalıştırılması Planlanan Kişi Sayısı ve Planlanan Ücretler	Fiilen Çalışan Kişi Sayısı ve Ödenen Ücretler	Gerçekleşme Oranları %
Müslüman ve Gayrimüslim Toplam Mahkûm Amele Sayısı	80	79	98,8
Müslüman Mahkûm Amele Sayısı	78	77	98,7
Gayrimüslim Mahkûm Amele Sayısı	2	2	100
Haftalık Yevmiye Sayısı	560	554	98,9
Günlük Yevmiye Ücreti (Kuruş)	3,5	3,5	100
Bir Mahkûm Amelenin Haftalık Yevmiye Ücreti (Kuruş)	24,5	24,5	100
Mahkûmların Haftalık Yevmiye Ücretleri Toplamı (Kuruş)	1.960	1.939	98,9

Kaynak: BOA, DH.HPS.M., nr. 26/7/1-5, 26/7/8-3, 17 Ra 1335/11 Ocak 1917.

Osmanlı Devleti'nde 1913 yılında İstanbul'da inşa edilmeye çalışılan bir tevkifhanede en fazla ihtiyaç hissedilen grubun vasıfsız iş gücü olduğu ve bunun da mahkûmlar vasıtasıyla giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Tablo 2'de yer alan

veriler dikkate alındığında bu durum açıkça ortaya çıkmakta olup tabloya göre belirtilen haftada toplam 80 mahkûmun inşaatta görevlendirilmesi planlanmışken, sürenin sonuna bakıldığında toplam 79 mahkûmun fiilen çalışarak ödemeye esas ücreti hak etmiş olduğu dikkatlerden kaçmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde mahkûmların kamu inşaatlarında aktif olarak kullanıldığı 1913 yılına ait bu veriler dışında, örneğin 1915 yılında bir hapishane inşaatında çalışan iş gücünün almış olduğu ücretler de yine buna benzer bir durum ortaya koymaktadır. Bu çerçevede bakıldığında rençperler 10-13, ırgat başları 15, bekçi 8, ambar memuru 12, duvarcı 18-27, lağımçı 18-20, inşaat kâtibi 18 ve inşaat memuru 40 kuruş günlük ücret almışken; çalıştırılan 33 mahkûmun tamamı amele olarak kaydedilmek suretiyle günlük üçer buçuk kuruşla istihdam edilmişlerdir¹⁰⁴. Böylece 1915 yılı verileri ile 1913 verileri karşılaştırıldığında gerek mahkûm gerekse de diğer iş gücünün almış oldukları ücretlerin 1913 verileri ile paralellik arz etmiş olduğu görülmektedir. Yine bunun yanı sıra mahkûmlara sadece inşaatlarda fiili çalışma karşılığında değil, hapishanelerde tamir, bakım ve onarım gibi alanlarda çalışmaları karşılığında da yine bu paralelde bir ücret politikası uygulandığı tespit edilmiştir¹⁰⁵. İşte bütün bu uygulamalardan yola çıkıldığında, Osmanlı Devleti'nde imar ve inşa faaliyetlerinde fiilen çalışan mahkûmlara mevzuat doğrultusunda kısmi bir ücret ödendiği, ödenen bu ücretin de sağlanan barınma ve iâşe giderlerine göre vasıfsız bir işçinin yarısı veya üçte bir oranına göre değiştiği görülmektedir.

104 Yıldırım, *agt.*, s. 68; Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 186-187.

105 BOA, DH.MB.HPS, nr. 99/18, 14 S 1339/28 Ekim 1920.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat süreci, devlet ve toplum hayatında çeşitli değişim ve dönüşümler ortaya çıkarmış ve bu da toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kamuya düşen rolün giderek artmasına yol açmıştır. Kamunun artan rolünün bir yansıması olarak, devletin daha bürokratik bir yapılanmaya geçmesiyle yeni nezaretlerin teşekkül ettirilmesi veya mevcutların kapasitelerinin geliştirilmesi, fiziki mekân ihtiyaçlarını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca başta İstanbul olmak üzere ülkenin diğer şehirlerinde belediye teşkilatının hayata geçmesi, modern şehirciliğin gelişimine imkân sağlayacak şekilde bayındırlık hizmetlerinin daha da işlevselleşmesine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yol, köprü, kaldırım, kamu binası, su yolu, kanalizasyon bakımı, onarımı ve inşası gibi çeşitli imar ve inşaa hizmetleri, kamu yararı amacı taşıyan başlıca faaliyetler içerisinde yer almıştır. Bu faaliyetlerde iş gücü temini meselesi ise özellikle yeni nezaretlerin kurulması ve şehirlerin modern bir hüviyete kavuşturulması girişimleri neticesinde daha önemli hâle gelmiştir. Dolayısıyla Tanzimat ve sonrasındaki süreçte ortaya çıkan bu durum karşısında iş gücü talebi belirgin şekilde hissedilmeye başlamıştır. Buna karşı ülkenin demografik durumunun etkisiyle iş gücü piyasasında bir ücrete razı olup gönüllü şekilde emeğini piyasaya arz edenlerin sınırlı kalması ve gönüllü emek arzının talebe cevap vermekte zorlanması, iş gücü piyasasında sorunları da beraberinde getirmiştir. İşte vuku bulan bütün bu gelişmelerin etkisiyle genişleyen emek talebine cevap verebilmek için mahkûmların da içinde bulunduğu farklı iş gücü kaynaklarına müracaat edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ndeki düzenlemelerle bir iş gücü kaynağı olarak yerini alan mahkûmlar, zorunlu çalışma kapsamında imar ve inşaa hizmetlerinde istihdam edilmişlerdir. Bu dönemde çıkarılan ceza kanunnâmeleriyle öncelikli olarak kürek cezasının sınırları belirlenmiş ve kürek cezasına tabi tutulan mahkûmlar, önce Tersâne-i Âmire bünyesinde; daha sonra ise kamu inşaatlarında istihdam edilmişlerdir. Bunun yanı sıra kürek cezasına göre bir derece hafif sayılan pranga cezasının yine bu dönemde yerini alması, özellikle yolların ve kaldırımların bakımı, tamiri, onarımı ve temizliği gibi mesleki anlamda herhangi bir vasfı gerektirmeyen işlerde mahkûmların istihdam edilmesini olanaklı hâle getirmiştir. Ayrıca Tanzimat ve I. Meşrutiyet Dönemlerinde elde edilen tecrübeler, bu işin II. Meşrutiyet Dönemi'nde de devam etmesini sağlamış ve bu dönemde özellikle 1909 tarihli "Serseri Mazannai Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun" ile mahkûm istihdamı daha da genişlemiştir.

Osmanlı Devleti'nde temeli adli makamların vermiş olduğu hukuki kararlara dayanan imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamı, devlet birimlerinin sürece dâhil olduğu kapsamlı bir organizasyona sahne olmuştur. Bu çerçevede önce hukuki bir karar verilmesi ve arkasından bu kararın uygulanması, meselenin bir boyutunu oluştururken; diğer boyutunu da iş gücü ihtiyacının tespit edilmesi, istihdam edileceklerin işlerinin temin edilmesi ve buna uygun ödenek tahsis edilmesi gibi iktisadi süreçler meydana getirmiştir. Yine bunların yanı sıra istihdam edilecek olanlar hakkında güvenlik önlemlerinin alınması, bunların iş mahalline ulaştırılması, görevliler nezaretinde çalıştırılması ve iş tamamlandığında tekrar kaldıkları hapisanelere teslim edilmeleri de işin başka bir boyutunu oluşturmuştur. Dolayısıyla mahkûmların iş gücü piyasasında istihdam edilmesi, devletin çeşitli organlarının sürece dâhil olduğu ve birbirleri arasında entegrasyonu gerektiren çok boyutlu bir mesele olarak dikkati çekmiş olup incelenen dönem içerisinde devlet organlarının da bu süreci başarılı şekilde yürütmüş oldukları anlaşılmıştır.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamında ele alınan dönem boyunca dikkati çeken belki de en önemli hususlardan birisi de devletin meseleye kapsamlı bir yaklaşım sergilemesi ve işin merkezine de adalet prensibini koymasındır. Bu bağlamda tutukluların mahkûmiyet kararı kesinleşmediği için haklarında kamu yararına çalışma cezası verilmemesi, bir mahkûmun istidam edileceği alanın belirlenmesinde iş gücü ihtiyacının yanında suçlunun almış olduğu cezanın ağırlık derecesinin dikkate alınması gibi birçok husus, bunun göstergeleri arasında yer almıştır. Ayrıca devletin istihdam sürecinde angarya olarak ifade edilen ücretsiz çalışma yerine, mahkûmları zorunlu çalışma kapsamında istihdam ederek onlara düşük düzeyde de olsa bir ücret takdir etmesi, mahkûm istihdamı meselesine devletin salt iktisadi rasyonalite çerçevesinde yaklaşmadığını göstermektedir. Nihayetinde imar ve inşa faaliyetlerinde iş gücü ihtiyacı önemli bir gerekçe olarak kabul edilse de buna yönelik politikaların tesis edilmesinde devletin iktisadi faktörler yanında, adalet prensibini merkeze alan bütüncül bir yaklaşım sergilediği ve mahkûmlar özelinde bu yaklaşımın Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar varlığını koruduğu görülmüştür.

KAYNAKLAR**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

BOA, Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), nr. 802/60078, 3389/254128-3, 4451/333809, 4452/333828, 4455/334075.

BOA, Bâbîâlî Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO AYN.d), nr. 624.

BOA, Cevdet Zabtiye (C.ZB), nr. 3782.

BOA, Dâhili Mektûbat (DH.MKT), nr. 1366/142, 1289/42, 1543/77.

BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH.EUM.MH), nr. 269/32.

BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısım-ı Adlî Kalemi (DH.EUM.KADL), nr. 15/3, 15/19, 15/19-2, 16/25, 18/44, 90/52.

BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMS), nr. 21/107.

BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS), nr. 26/7/8-3, 38/42, 71/59, 76/69, 78/65, 102/13, 123/8, 108/37, 160/70, 99/18.

BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M), nr. 26/7/1-1, 26/7/1-5, 30/56, 33/112, 35/76, 38/49.

BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye (DH.MUİ), nr. 85/33.

BOA, Dâhiliye Nezaretine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR), nr. 4/50, 31/4, 32/21, 90/52, 92/70, 93/13, 104/6.

BOA, Dîvân (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.DVN), nr. 2/31.

BOA, Dîvân-ı Hümâyûn Kalebind Defterleri (A.DVN.KLB.d), nr. 925.

BOA, Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr. 2.

BOA, Hariciye Nezâreti Tahrirat Kalemi (HR.TH), nr. 12/5.

BOA, İradeler Bahriye (İ.BH), nr. 3/13.

BOA, İradeler Kanun ve Nizamât (İ.KAN), nr. 5/23-3, 5/1327.

BOA, İradeler Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), nr. 7/104, 523/23505, 5992, 18735,

BOA, İradeler Şûrây-ı Devlet (İ.ŞD), nr. 65/3810.

BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MAD), nr. 18421.

BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), nr. 502/28, 609/60, 850/8, 741/44, 872/1.

BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR I.KV), nr. 100/9952.

BOA, Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.MKT.AMD), nr. 28/37.

BOA, Sadaret Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL), nr. 10/15, 12/21, 25/15, 55/88, 56/19, 10/15, 134/67, 134/68, 78/80.

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi (A.MKT), nr. 12/96, 101/67.

BOA, Sadaret Mektubî Umûmi (A.MKT.UM), nr. 109/8, 512/30.

BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), nr. 3/94, 1/96, 304/21.

BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), nr. 381/10.

BOA, Şûrâ-yı Devlet (Ş.D), nr. 2554/20.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti (Y.PRK.ZB), nr. 3/12.

BOA, Zabtiye (Z.B), nr. 404/6.

Resmî Kaynaklar

Cerîde-i Mehâkîm, C 1/S. 45, 46, 47.

Düstur, Tertib 1, C 1.

Düstûr, Tertib 1, C 4.

Düstur, Tertib 2, C. 1.

Meclis-i Mebûsan Zâbit Ceridesi, 1. Sene, C II, TBMM Basımevi, Ankara 1982.

[https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/turkiye-ceza-infaz-kurumlari-tarihcesi-arastirma-projesi/Erişim Tarihi: 04/02/2022.](https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/turkiye-ceza-infaz-kurumlari-tarihcesi-arastirma-projesi/Erişim_Tarihi:04/02/2022)

Araştırma ve İnceleme Eserler

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Dîvân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

Akgündüz, Ahmed, “1274-1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları Tatbik Şekli ve Men’i İrtikâb Kanunnamesi”, *Belleten*, C 51/S. 199, s. 153-205.

Akyıldız, Ali “Şehremini”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 38, İstanbul 2010, s. 459-461.

Akyıldız, Ali, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Ankara 2003, s. 250-251.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2012.

Archibong, Belinda - Obikili, Nonso, “Prison Labor: The Price of Prisons and the Lasting Effects of Incarceration”, *African Economic History Working Paper*, S. 52, 2020, s. 1-95.

Atam, Şenay, *Osmanlı Devleti'nde Nâfia Nezareti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2015.

Atar, Zafer, “20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi'de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Nisan 2015, s. 22. s. 19-34.

Avcı, Mustafa, “Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik”, *Yeni Türkiye*, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 128-147.

Aydın, Mehmet Akif, “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 9, İstanbul 1994, s. 387-388.

Barkan, Ömer Lütfi, “Avârız”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1979, s. 13-19.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, s. 279-386.

Barkan, Ömer Lütfi, “XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşâat İşçilerinin Hukukî Durumu”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, C 14, 1963, s. 21-36.

Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Bozkurt, Nurgül, “XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 5/S. 21, Bahar 2012, s. 261-277.

Cin, Halil - Akgündüz, Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi (Kamu Hukuku)*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1989.

Çadırcı, Musa, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi DTCE, C 15/S. 26, Ankara 1991, s. 153-167.

Çakır, Coşkun, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Bir Kurumsal Düzenleme Örneği Olarak Ticaret Nezareti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 50/S. 1-4, 2000, s. 141-166.

Çelik, Yüksel, “Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi ve Mütareke Dönemi'nde İşgali”, *Belleten*, C 72/S 264, 2008, s. 603-628.

Demirkol, Kurtuluş, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2012.

Demiryürek, Halim, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.

Duysak, Cabir, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları”, *Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yay., İstanbul 2012, s. 37-52.

Eren, Fikret, “Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Vakıf Haftası Dergisi*, S. 5, Ankara 1987, s. 195-201.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C II, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul 1995.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C III, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul, 1995.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1936.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Foucault, Michel, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 1992.

G. De Vito, Christian - Lichtenstein, Alex, “Writing a Global History of Convict Labour”, *International Review of Social History*, Cambridge University Press, 2013, s. 285-325.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

Gorman, Anthony, “Regulation, Reform and Resistance in the Middle Eastern Prison”, *Cultures of Confinement: A History of the Prison in Africa, Asia, and Latin America*, ed. F. Dikötter-I. Brown, Ithaca, Cornell University Press, NY, 2007, s. 95-146.

Göktepe, Kaya, “Osmanlı Madencilik Sektöründe İşgücü Yetersizliğine Bir Çözüm: Mahkûm Emeği (1839-1918)”, *History Studies*, C 10/S 5, Ağustos 2018, s. 55-82.

Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914 (A Documentary Economic History)*, Oxford University Press, New York 1988.

İnalçık, Halil, “İâşe - Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Ankara, 1994, s. 116-120.

İnalçık, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 1-14.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003 s. 148.

İpşirli, Mehmet, “Dahiliye Nezâreti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 8, İstanbul 1993, s. 414-416.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2006.

Kazıcı, Ziya, “Hisbe-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 18, İstanbul 1998, s. 143-145

Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 33, İstanbul 2007, s. 185-188.

Kılınç, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 531-557.

Kırpık, Cevdet, *Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004.

Makal, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990,

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, drl. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984.

Ortaylı, İlber, “Belediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1992, s. 398-402.

Özbay, Rahmi Deniz, *19. Yüzyılda Osmanlıda Devletın Emek İstihdamı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

Özbek, Nadir, “İkinci Meşrutiyet İstanbul’unda Serseriler ve Dilenciler,” *Toplumsal Tarih*, C 11/S. 64, Nisan 1999, s. 34-43.

Özkorkut, Nevin Ünal, *Osmanlı Hukukunda Müdde-i Umumilik: Savcılık Kurumunun Türk Hukukuna Giriş ve Uygulanma Süreci*, Turhan Kitabevi, Ankara 2016.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Quataert, Donald, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, *Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fatma Acun, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

Şen, Ömer, *Osmanlı’da Mahkûm Olmak: Avrupahlaşma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

Şentop, Mustafa, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku (Kanunlar, Tadiller, Lâyihalar, Uygulama)*, İstanbul 2004.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.

Yıldırım, Kadir, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Yıldız, Gültekin, *Mapusâne (Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni 1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

Özcan, Abdülkadir, “Zaptiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul 2013, s. 129. s. 128-130.

Özdemir, Süleyman, “Türkiye’de Zorunlu Çalışma Uygulamaları”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, C XXXXII, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1996, s. 181-213.

Quataert, Donald, “Coal Miners at Work (Jobs, Recruitment, and Wages)”, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield 1822-1920*, Berghahn Books, 2006, s. 52-79.

Sahillioğlu, Halil, “Avâzır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 108-109.

Saner, Yasemin, “Osmanlı'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma”, *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 163-189.

Schull, Kent, “Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri” *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 212-238.

Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, s. 99-168.

Taner, Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 221-232.

Tekdemir, Aziz, “Tanzimat Dönemi Nâfia Nezaretı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1/S. 1, Ocak 2011, s. 121-144.

Turan, Şerafettin, “Mimarbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 30, İstanbul 2005, s. 90-91.

Van, Nurettin, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2015, s. 118-133.

Yağcı, Güneş, Zübeyde - Nalbant, Esra, “İstanbul Tersane Zindanı”, *Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyum IV*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 83-113.

Yavuz, Hulusi, “Adliye Nezâretı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 1, İstanbul 1988, s. 389-390.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 42, İstanbul 2012, s. 479-486.

1860-61 Suriye Olayları, Tazminat ve Şam Sergileri

Esmâ Gül Yetiş Doğan*

Öz

Tarihsel süreç içerisinde sıklıkla karşılaşılan tazminat konusu savaş gibi olağanüstü durumlar sonucunda ortaya çıkmış ve bu ödemeleri gerçekleştirecek taraf için mali yükler getirmiştir. Osmanlı Devleti de son dönemlerinde yalnızca savaş tazminatları ödemek zorunda kalmayıp, bölgesel olarak ortaya çıkan şiddet olaylarıyla da uğraşmış ve mağdur olan kişilere tazminat ödemesi yapmıştır. 1860 yılı Mayıs ayında Lübnan'da, Dürziler ile Maruniler arasında başlayan çatışmalar giderek büyümüş ve Şam'a da sirayet etmiştir. Şam'daki Hristiyanlara yönelik şiddet olayları neticesinde hem can kaybı hem de maddi kayıplar yaşanmıştır. Bu konuda olayların çözüme kavuşturulması, olaylara sebebiyet verenlerin cezalandırılması ve zarara uğrayanlar için tazminat konusu gündeme gelmiştir. Avrupalı devletlerin de bu konuya müdahil olmasıyla kısa süre zarfında uluslararası bir sorun hâline dönüşmüştür. Mali kapasitesi kısıtlı olan devletin kendi imkanları ile zarar tazminleri yeterli olamamış ve bundan dolayı ileriye yönelik olan gelirlerini bugünden kullanarak borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır. Ayrıca uluslararası bir sorun hâline dönüşen bu meselenin üstesinden gelinmesi burada olayların daha da büyümesine engel olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin bu olaylar ile nasıl baş edebildiği, tazminat sürecine giden olayların ortaya çıkışı, ilerlemesi, siyasi ve mali sonuçları araştırılmıştır. Bu çerçevede tazminat ödemelerini karşılayabilmek için ihracına başvuru olan "Şam sergileri" adlı iç borçlanma tahvilinin ihracına dair ayrıntılar ele alınmıştır. Osmanlı Devleti, söz konusu dönemde mali

* Dr., - PhD., Ankara/TÜRKİYE, esmagulyetis@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3138-3289>
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

kapasitesi kısıtlı olmasına rağmen ihraç edilen serghiler ile mağdur olan kişilerin zararlarını tazmin etmek istemiş ve bölgedeki asayişin sağlanmasında bu finansal uygulamaların da etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada, birincil kaynak olarak dönemin arşiv kaynaklarından istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Suriye olayları, Tazminat, Şam serghileri, İç borçlanma tahvili.

1860-61 Syrian Events, Compensation and Serghi of Damascus

Abstract

The subject of compensation, which is frequently encountered in the historical process, has emerged as a result of extraordinary situations such as war and has brought financial burdens for the part that will make these payments. In the last period, the Ottoman Empire not only had to pay war reparations, but also dealt with regional violence and made compensation payments to the victims. The conflicts that started between the Druze and the Maronites in Lebanon in May 1860 grew and spread to Damascus. As a result of the violence against Christians in Damascus, both loss of life and material losses were experienced. In this regard, the issue of resolving the incidents, punishing those who caused these incidents and compensation for those who suffered damage came to the agenda. With the involvement of European States in this issue, it soon turned into an international problem. The state, whose financial capacity is limited, could not compensate for damages with its own means, and therefore, it had to go into debt by using its prospective income. In this study, how the Ottoman Empire coped with these events, the emergence, progress, political and financial consequences of the events leading to the compensation process were investigated. And then the details of the issuance of domestic debt bonds, called “serghi”, which are used to meet the compensation payments, are discussed. Although the financial capacity of the Ottoman State was limited in period in question, it compensated the victims with the exported serghi and it was concluded that these financial practices were also effective in ensuring the peace in the region. In this study, archival sources of the period were used as the primary source.

Keywords: The Ottoman Empire, Syrian events, compensation, Serghi of Damascus, domestic debt bond.

Giriş

Devletlerin savaş gibi olağanüstü durumlar neticesinde karşılaştığı tazminat ödemeleri kazanan tarafın maddi kayıplarını gidermek amacıyla talep ettiği ödemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sıklıkla karşılaştığı savaş tazminatı ödemeleri ciddi mali yükleri beraberinde getirmiştir. 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda mağlup olan Osmanlı Devleti, 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile 7,5 milyon kuruş (4 milyon ruble) savaş tazminatı ödemeye mahkûm edilmişti¹. Bu savaşın neden olduğu mali olumsuzlukları gidermek adına devletin içinde bulunduğu finansman arayışları “esham” uygulamasını beraberinde getirdi. Yine benzer şekilde tazminat ödemesi getiren bir savaş da 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Bu savaş sonucunda yapılan Edirne Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'nin savaş ve ticaret tazminatı olmak üzere toplam 11,5 milyon Macar altını ödemesi istenmiştir. Bu rakamın 1,5 milyon Macar altınlık kısmını oluşturan ticaret tazminatı tamamen, 10 milyon Macar altını tutarındaki savaş tazminatı ise yaklaşık 3,5 milyon Macar altını ödenerek kapatılabildiği². 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda ise Rusya ile imzalanan Ayastefanos Antlaşması yüklü miktarda savaş tazminatını içermektedir. Bunun yanı sıra antlaşmanın Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlıklarını tanıyacak olması Avrupa'da Osmanlı borçlanma tahvillerine sahip olan kimseleri endişeye sevk etmişti. Çünkü Osmanlı Devleti'nin olası toprak kayıpları mali anlamda da gelir kaybına yol açacağı anlamına geliyordu. Üstüne Rusya'ya ödenecek tazminat meselesi bu durumu daha da tehlikeye sokacaktı. Bunun üzerine Osmanlı tahvil sahipleri/hamilleri temsilcileri Berlin Kongresi öncesinde kendi devletleri nezdinde faaliyetlerini hızlandırarak bu durumun kongrede dile getirilmesini istediler. Bu girişimler neticesiz kalmadı. Sonuç olarak antlaşma ile Osmanlı borçlarının bir kısmının Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'a devredilmesine karar verildi. Antlaşma metnine girmemekle birlikte 11 numaralı protokol gereğince Rusya, Osmanlı Devleti'nin yaptığı istikrazlar için gösterdiği teminatların tahvil sahipleri lehine öncelik hakkı olduğunu kabul etti. Bir diğer talep ise tahvil sahiplerinin Osmanlı maliyesine ilişkin uluslararası bir finansal komisyon kurulmasına yönelikti. Bu talepler 18 numaralı protokolde

1 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 76.

2 Mehmet Akif Yalçın, “1828-29 Osmanlı-Rus Savaşının Mali Sonuçları: Ticaret ve Savaş Tazminatları Meselesi”, *İzmir İktisat Dergisi*, C 38/ S. 2, 2023, s. 520-521.

yerini buldu³. Rusya'ya yapılacak tazminat ödemeleri taksitler hâlinde düşünölmüş ve uzun bir süreye yayılmıştı. 1882 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul'da yapılan bir sözleşme ile ödemeler 100 yıl süreli olacak şekilde belirlenmişti. Osmanlı Devleti bu ödemeler için borç arayışlarına girişmiş ve epey zorlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması, her iki devletin de farklı kutuplarda olması ve yaşanan rejim değışiklikleri sonucunda tazminat ödemeleri de kendiliğinden ortadan kalkmıştır⁴.

Osmanlı Devleti son dönemlerinde sadece savaş tazminatları ödemek zorunda kalmamış, öлке içerisinde farklı bölgelerde gerçekleşen şiddet olayları neticesinde olayların mağduru olan kesimlere tazminat ödeme yükümlölüğü altına girmiştir. Bilindiğı üzere İslahat Fermanı, Müslömanlar ile Hristiyanlar arasında eşitlik getirmiş ve buna ilk tepki Cidde'de meydana gelmişti. Cidde olayları sonrasında şiddet olayları Şam'da da görölmüş ve olaylar daha da büyümüştür.⁵ Literatürde, 1860-61 olayları ile ilgili önemli çalışmalar bulunmaktadır. A. Halük Ülman'ın *1860-61 Suriye Buhramı Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay* adlı eserinde bölgeye dair coğrafi, etnik, sosyal yapı ve idari düzene dair bilgiler verilmiş ve 1860-61 olayların ortaya çıkışına dair ayrıntılara değinilmiştir. Osmanlı idaresinin buradaki etkinliğı tartışılmış ve özellikle İngiltere ve Fransa'nın bölge üzerindeki amaçlarına dikkat çekilmiştir. Leila Tarazi Fewaz, *An Occasion for War- Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* adlı eserinde söz konusu olayların ortaya çıkış nedenlerini, bölgesel olarak yaşanan sosyal çatışmalar ve isyanlar üzerinden değerlendirmektedir. Çalışmada, Cebel-i Lübnan ve Şam'daki şiddet olayları, Osmanlı Devleti'nin ve Avrupalı devletlerin bölgedeki faaliyetleri ve bu sorunların çözümünde nasıl bir yol izlendiğı açıklanmaktadır. Konuya dair en önemli eserlerden biri olarak Engin Deniz Akarlı'nın, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920* adlı eserinde Osmanlı Lübnan'ına dair detaylı bilgilere yer verilmektedir. Çalışma, 1860 olayları sonrasında Lübnan'da başlayan yeni düzenden 1920'ye kadar olan dönemi kapsamaktadır. Söz konusu olayların getirdiğı sonuçlara, diplomatik, politik ve sosyal düzen ile ilgili problemlere değinilmiştir. Genel olarak bakıldığında Lübnan

3 Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, *Osmanlıdan Günümüze Borsa-Dersaadet Tahvilât Borsası (1874-1928)*, BİST Yayını, İstanbul 2014, s. 214.; Christopher Clay, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I. B. Tauris, New York 2000, s. 383-384, 412-413.

4 Oktay Kızılkaya- Serdar Bay, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonucunda Rusya'ya Verilen Tazminatlar ve Ödenmesinde Yaşanan Zorluklar", *History Studies*, Vol. 11/Issue: 6, December 2019, s. 2247-2263.

5 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 274.

ile ilgili tarihsel sürecin yanı sıra buradaki mutasarrıflık düzenine, yönetime, sosyo-ekonomiye dair bilgilere de yer verilmiştir. Mustafa Akar, *Arşiv Vesikaları Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-61)* adlı tez çalışmasında söz konusu olayların ortaya çıkışı, olayların çözümüne dair yapılan faaliyetlere değinmiştir. Ayrıca olaylarda zarar tazminlerine ve tazminat ödemelerine dair bilgiler veren Akar, Lübnan'a verilen yeni idare düzenini de ayrıntıları ile çalışmıştır⁶.

Tazminat ödemeleri yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti için genellikle savaş tazminatları olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu şiddet olayları neticesinde mağdur olan kimselere ödenen tazminat ödemeleri Osmanlı Suriye'sinde yaşanan bu olayların yanı sıra 1876 yılında Selânik olayları sonucu öldürülen konsolosların ailelerine tazminat ödemesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği birtakım yenilikler Avrupalı devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmasına fırsat yaratmış ve Selânik'te 1876 yılında yaşanan olaylar da bu tür bir sonuç getirmiştir. Osmanlı Devleti bir yandan Bosna-Hersek ve Bulgar isyanları ile baş etmeye çalışırken, Selânik'te Bulgar bir kızın Müslüman olmak istemesi ve bunun üzerine kaçırılması şehirde büyük yankı uyandırmıştı. Bu durum beraberinde karışıklıklar getirerek, halkın galeyana gelmesine sebep olmuştur. Neticede, bu olaylarda öldürülen Alman ve Fransız konsolosların ailelerine tazminat ödemesi yapılmıştır. Konsolosların ailelerine 7 Ağustos 1876 tarihinde tazminatları; Fransız konsolosun ailesine 600 bin frank, Alman konsolosun ailesine 300 bin frank olacak şekilde toplamda 900 bin frank olarak ödenmiştir. Bu ödeme, Mösyö Zarıfı'den altı taksitle alınan borç ile gerçekleştirilmiştir⁷.

Tazminat ödemesi doğuran şiddet olaylarının mağdurları bazı durumlarda ülkede görev yapan yabancı misyon görevlileri bazen de gayrimüslim tebaa olmuştur. Avrupa devletlerinin gayrimüslim tebaa üzerindeki hamî rollerinden

6 1860-61 Lübnan ve Şam olayları ile ilgili geniş bir literatür oluştuğu görülmektedir. Söz konusu çalışmalardan bazıları için bk. A. Halük Ülman, *1860-61 Suriye Buhranı Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1966; Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, California 1993; Leila Tarazi Fewaz, *An Occasion for War- Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, University of California Press, California 1995; M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, C X/S. 40, Ekim 1946; Mustafa Akar, *Arşiv Vesikaları Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-61)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

7 Selânik Olayı'nın ayrıntıları için bk. Muzaffer Tepekaya, "Selânik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)", *Belleten*, C 77/S. 280, Aralık 2013, s. 1031-1070.

dolayı bu olaylar ülke içi olaylar olarak kalmayıp uluslararası birer sorun hâline dönüşmüştür. Bunun neticesinde tazminat konuları da benzer bir renge bürünmüş, savaş tazminatlarında olduğu gibi Osmanlı Devleti üzerine yönelen bir finans politik baskı aracı hâline gelmiştir. Diğer taraftan yapılan ödemeler kamu maliyesi sorunları ile boğuşan devlete, ilave yükler getirmiş ve mali sorunları artırmıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde özellikle Kırım Savaşı ile artan iç borçlarının döndürebilmek ile baş etmeye çalıştığı sırada uluslararası piyasalardan borçlanma girişimleri de devam ediyordu. Bu girişimlerden biri olarak 1860 yılında Mirés borçlanması girişimi fiyasko ile sonuçlanmıştı. İç piyasaya olan borçların vadesinde ödenememiş olması, çeşitli nezaretlere mal tedarik eden tüccarı bir hayli zor duruma sevk etmişti. Yurtdışına çektikleri poliçeler ile sağladıkları düşük faizli fonları, Osmanlı Devleti'ne yüksek faiz oranlarıyla kısa vadeli kredi şeklinde kullandıran Galata Bankerleri ve tüccarlar iflasla karşı karşıya kaldılar. Vadesi dolacak poliçelerin ödenmesini Mirés borçlanmasından gelecek tutara bağlayan banker ve tüccarların planları bozulunca İstanbul'da zincirleme iflaslar yaşanmıştır. Bankerler ve tüccarlar ellerinde bulunan madeni sikkeler ile altın ve gümüşten yapılmış eşyaları Avrupa'ya göndererek iflastan kurtulmaya çalıştılar. Söz konusu ticari krizin sonrasında vadesi dolan iç borçlanma tahvillerinin yenileme veya yeni iç borçlanma tahvili ihraç etme yoluna başvurulmuştur. Bunun yanı sıra yaşanan ticari krizin içeride yarattığı para darlığı sebebiyle de tekrar faizsiz kaime ihracına başvurulması 1861 yılı Aralık ayında da ciddi bir finansal krizi beraberinde getirmiştir⁸.

Söz konusu dönemde böylesi bir finansal kriz içerisinde bulunulmasına rağmen Bâbıâli'nin bölgedeki tazminat ödemelerini yerine getirmesi ve bunun için ciddi çaba sarf etmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmanın konusunu 1860-61 yıllarında Osmanlı Suriye'sinde yaşanan ve gayrimüslim tebaaya yönelen şiddet olayları ve mali sonuçları oluşturmaktadır. Büyük Avrupalı devletlerin müdahil olmasıyla kısa sürede uluslararası bir sorun hâline gelen ve Avrupa basınının bir süre gündemini oluşturan bu olaylar sonucunda Osmanlı Devleti mağdur olan kesimlere tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Tazminat tutarının ödenebilmesi için muhtelif yollara başvurulmuş, mali kaynakların yetersiz kaldığı durumda "Şam Sergileri" adıyla iç

8 Ayrıntılı bilgiler için bk. Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mirés Borçlanması", *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 45, İstanbul 2008, s. 102-119; Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, "Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticari Krizi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.18, İstanbul 2008, s. 51-86; Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, "Söylentinin Gücü: İstanbul'da Büyük Panik ve 1861 Finansal Krizi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 7, 2008, s. 23-49.

borçlanma tahvili ihraç edilmesi yoluna gidilmiştir. Sergiler, tazminat ödemelerinin yeterli olamaması sonucunda ihracına başvurulmuş olan ve yalnızca Şam'da geçerli olacak şekilde vadesi 4 yıl 3 ay olarak belirlenmiş ve bu süre sonunda tamamen tedavülden alınması planlanmış olan iç borçlanma tahvilleridir. Osmanlı finans tarihi literatüründe hakkında fazla bilgi bulunmayan, Şam tazminatı hesaplamaları ile bunun ödenmesi kapsamında ihraç edilen ve diğer iç borçlanma tahvillerinden bazı yönleriyle ayrılan sergiler çalışmanın esas odak noktasını oluşturmaktadır. Bu konuyu aydınlatılabilmek için öncelikle olaylarının gelişimi ele alınmış, sonrasında tazminatın belirlenmesi ve Şam sergilerine dair ayrıntılara yer verilmiştir. Söz konusu sergilere dair birincil kaynaklar üzerinden değerlendirmeler yapılmış olup, bu araştırma ile literatüre katkı sağlaması umulmaktadır.

1. Beyrut ve Şam Olayları

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda çeşitli sebeplerden dolayı isyanlar çıkmıştır. Bu isyanlar askerî, mahalli, millî, din ve mezhep kaynaklı olarak görülmüştür. Konumuzun temelini oluşturan din ve mezhep sebepli olaylar, doğrudan devlet idaresine yönelik olmayıp ancak devleti meşgul eden ve maddi külfetler getiren isyanlardandır⁹. Osmanlı Suriye'sinin¹⁰ sosyal ve etnik yapısı çok çeşitliydi. Geçmişten beri Araplar, Süryaniler, Finikeliler, Rumlar, Romalılar, Türkler bu bölgede bulunmuşlardı. Halkın çoğunluğu İslam dinine mensuptu ve esas mezhepler dışında önemli mütevelliler ve Dürziler gibi topluluklar vardı. Hristiyanlar ise Maruni, Ortodoks, Süryani-Latin, Ermeni Katolikleri, Protestan ve daha başka mezhepler, Müslüman ve Hristiyanların yanı sıra büyük şehirlerde Yahudi toplulukları da bulunmaktaydı. Mezhepler arasında sıklıkla sorunların yaşandığı bölgede en çok Dürziler ile Maruniler arasında çatışma çıkıyordu. Dürziler ile Maruniler arasında olağan geçimsizlikleri engellemek adına 1844 yılında Cebel-i Lübnan iki kaymakamlığa ayrılmış ve bunlardan birisine Hristiyan diğerine de Müslüman kaymakam tayin edilmişti. 1854 yılında ölen

9 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956, s. 30.

10 Osmanlı Dönemi'nde Suriye, bir ülke adı olmayıp coğrafi tasvir için kullanılmıştır. Bilâd-i Şam veya Büyük Suriye olarak tasvir edilen bu bölge günümüzde Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin Ulusal Yönetimi'ni kapsayan coğrafyaya tekabül etmektedir. Osmanlı Döneminde Suriye; Kuzey'i Halep, Orta ve Güney Bölgeleri ise Şam'dan idare edilmiştir. Arap ve İslam dünyasında Suriye adıyla bilinen bölge Şam olarak adlandırılmış, 1865'te Osmanlı yönetimi tarafından yapılan düzenleme ile Şam Vilayetinin adı Suriye olarak benimsenmiştir. Bu konuda detaylı bilgiler için bk. Bernard Lewis, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2021; Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018; Remzi Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı*, İdeal Yayınevi, İstanbul 2011.

Maruni kaymakamı yerine Őihap ailesine mensup Beşir Ahmed'in tayin edilmesi Hristiyanlar arasında tepkiye neden oldu. Bu konu hakkında Bâbîâlî'ye Şikâyetler gelmeye bařladı¹¹. Öte yandan yabancı devletlerin özellikle Fransa ve İngiltere çekişmesinin de buradaki olaylar üzerinde son derece etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Fransa'nın Maruni köylerini Dürzilere karşı kışkırtma faaliyetleri öteden beri var olmuştur. Cebel-i Lübnan'da Marunilerin menfaatine bozulacak bir dengede bölgenin Fransa nüfuzu altında olacağı endişesi, 1846-1860 yılları arasında İngiltere'nin bu bölgedeki feodal düzenin ve kaymakamlık düzeninin savunuculuğunu yapmasına neden olmuştur. Buna karşılık Fransa da aynı dönem içerisinde Lübnan idaresinin yeniden bir Hristiyan emîrin yönetimi altında bulunması amacından ve Marunileri korur tavırlarından vazgeçmemiştir. Hatta, 1860 yılı yaklaşıkça III. Napolyon bağımsız bir Suriye tasarısı ortaya atmaya bile başlamıştır. Bunun nedeninin ise Süveyş kanalı meselesi olduğu bilinmektedir¹².

Osmanlı idaresinin buradaki etkinliği konusuna değinilecek olursa Dürziler ile Maruniler arasındaki bu çekişmelere Islahat Fermanı'nın zemin hazırladığı söylenebilir. Esasında Tanzimat Fermanı ile tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit sayılması bir ileri aşamaya gidilerek daha köklü reformların yapılmasını getirmiş ve Hristiyanların hukuk yönünden Müslümanlarla eşit halde tutulması büyük tepki yaratmıştır. Bu eşitlik ilkesi Müslümanların hoşuna gitmemiş ve bu durum bölgedeki Hristiyanlar üzerinde var olan Fransız himayesi ile birleşince Hristiyanlar, Müslümanlara karşı daha uzlaşmaz bir tutum içerisine girmişlerdir. Islahat Fermanı'na karşı ilk tepki Cidde'de meydana gelmiştir. 15 Temmuz 1858 tarihinde büyük bir halk kalabalığı Hristiyan halk üzerine yürümüş ve şiddet olayları yaşanmıştır. Fransız konsolosu ve İngiliz konsolos yardımcısı da kendi vatandaşlarını korumak isterken bu çatışmalarda öldürülmüştür. İngiltere ve Fransa hemen Cidde'ye savaş gemisi gönderip şehri bombardımana tutmuş ve konsolosların öldürülmesinden sorumlu tutulan kişileri de idam etmişlerdir. Bu iki devletin bu tutumu, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine yapılan ağır bir müdahaleyi resmetmektedir¹³.

1858 yılından başlayarak artan huzursuzluklar, 1860 yılının Mayıs ayına gelindiğinde Cebel-i Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasındaki çekişmelerin giderek artmasını ve kanlı olaylara tanık olunmasını beraberinde getirmiştir.

11 Gökbilgin, agm., s. 657,688; Karal, *age.*, s. 30.

12 Ülman, *age.*, s. 30.

13 Armaoğlu, *age.*, s. 274-275.

Çatışmaların başlangıcı olarak nisan ayında bir sokak güreşine tutuşan Dürzi ve Maruni iki gencin kavgalarının iki taraf arasındaki ilk çatışmayı başlattığı bilinmektedir. Bu kavgalarda Dürziler daha çok kayıp vermişlerdir. Bunların ardından Halep'te cami duvarlarına Hristiyanlara yönelik karışık gösteriler yapılmasını isteyen bildirimler asılmış, mayıs ayı içinde de Cebel-i Lübnan'da Dürzilerin meskûn olduğu mahallerde yol kesme ve cinayet olayları baş göstermiştir. Giderek etkisini artıran şiddet olayları, 9 Temmuz'a gelindiğinde daha da artmış, Araplar ve Dürziler Hristiyan mahallelerini yağma edip yakıp yıkmışlardır. Bu olaylarda birçok Hristiyan katledilip, manastır ve konsoloshane gibi binaların tahrip edilmesinin yanı sıra rahip ve rahibe gibi din görevlilerine de saldırılmıştır¹⁴. Olaylar Şam'a da sıçramış ve bu durumu fırsat bilen Fransa, Beyrut'taki konsolosların emrine gönderilmiş olan askerlerin karışıklıkları önlemeye yetmeyeceğini ileri sürerek, bölgeye asker gönderilmesini istemiştir. Bu durum İngiltere'ye de bildirilmiş ve İngiliz devlet adamları bu durumdan endişe etmişlerdir. İngiliz Hükûmeti, Fransız müdahalesine engel olmaya kalkışırsa, Rusya ve Fransa karşısında yalnız kalacağı endişesiyle istemeyerek de olsa bu durumu kabul etmiştir. Neticede Rusya, olaylarda kendine verilen fırsatları kaçırmak istemeyip Fransa'nın yanında yer almıştır. Bu süreçte İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya, bölgeye gönderilecek askeri kuvvetlerin nitelik ve şartlarını belirlemek için 26 Temmuz 1860 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Thouvenel başkanlığında toplanarak bir karara varmak istemişlerdir. Buna göre müzakereler devam etmiş ve nihayetinde 5 Eylül 1860 tarihinde alınan kararlar bir sözleşme olarak imzalanıp yürürlüğe konulmuştur. Bu sözleşmeye göre; barış ve güvenliğin sağlanmasına yardımcı olmak suretiyle sayısı 12 bine çıkarılmak üzere Şam'a bir "Avrupa Kuvveti" gönderilecek ve bu askerlerin yarısını Fransa gönderecektir. Askerlerin söz konusu miktara çıkartılması gerektiği durumlarda hangi devletlerin Avrupa kuvvetine asker göndereceği Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında yapılacak diplomasi yoluyla karar verilecektir. Buradaki sahillerin emniyeti için Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Prusya yeteri miktarda deniz kuvveti sağlayacaktır. Bölgedeki asayişin sağlanma süreci 6 ay olarak öngörüldüğünden Avrupa kuvvetinin bölgede kalış süresi bu süre ile kısıtlanmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nden bölgeye gelecek Avrupa askerlerine ihtiyaçlarını sağlama noktasında elinden gelen yardımı sağlaması istenmiştir¹⁵.

14 Ülman, *age.*, s. 36-37; Fewaz, *age.*, s. 47-48.

15 Ülman, *age.*, s. 70-71; Akar, *agt.*, s. 55.

Bâbiâli, yaşanan bu şiddet olayları akabinde derhal harekete geçip Hariciye Nazırı Fuat Paşa'yı bu sorunları ozmek üzere gevlendirmiştir. Fuat Paşa'nın görevi; asayışı sağlamak, isyancıların elebaşlarını cezalandırmak, Cebel-i Lübnan'ın idaresini ıslah etmek ve zarar gören Hristiyanların tazminatlarının verilmesini temin etmektir. Paşa, Beyrut'a gelir gelmez ilk iş olarak asayışı sağlamak üzere tedbirlere girişti ve bu olaylara neden olan kişileri bulmak ve cezalandırmak işleriyle meşgul oldu. İsyân bölgelerindeki suçlu Drzileri kısa sürede tevkif ettirdi. Diğer taraftan İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti adına Abro Efendi tarafından bir Avrupa komisyonu oluşturuldu. Söz konusu komisyonun başlıca üç görevi bulunmaktaydı. Bunlar; Dürzilerin cezalandırılması, Marunilere verilecek tazminat ve son olarak Cebel-i Lübnan'a verilecek yeni idare düzeninin tespitiydi. Bu komisyonun vereceği kararlar tamamen öneri niteliğinde olmasına rağmen komisyon kendisini uluslararası bir mahkeme olarak görmekten çekinmedi ve ileri gitmeye kalktı. Fuat Paşa bu konuda da müdahalesini göstererek komisyonun esas görevinin kendisine bilgi ve fikir vermekten ibaret olduğunu hatırlattı. Lübnan'ın yeni idare düzeni hakkında bu devletler fikir birliğinde değildi. Fransa, bütün Lübnan'ın tek ve yerli bir Hristiyan emirin yönetimi altında olmasını, İngiltere yalnızca bütün bölgeye yeni bir düzen verilmesini, Rusya ise Lübnan'daki Ortodoks Rum topluluğunu kendi nüfuzu altına alabilmek için Rumların bulunduğu bölgeleri ayrı ve bağımsız bir yönetim altında olmasını istemiřtir¹⁶.

Bu konunun kolaylıkla hallolamayacağı açıkken uzun görüşmeler neticesinde bir karara varılmıştır. Buna göre Lübnan'da tek bir kaymakamlık kurulması ve Bâbiâli tarafından seçilen bir Hristiyan tarafından idare edilmesi kararı alınmıştır. Beş büyük devletin eleri ve sadrazam Ali Paşa nezaretinde Lübnan'ın yeni idare tarzını belgeleyen 9 Haziran 1861 tarihli "Lübnan Nizamnamesi" hazırlandı. Bu nizamname ile yeni düzene ilişkin maddeler sıralanmıştı. Buna göre; Lübnan 6 ayrı kazaya bölünecek ve her kaza mutasarrıf tarafından o kazada çoğunlukta bulunan topluluğun yeleri arasından atanacak bir müdür tarafından yönetilecekti. Herkes kanun karşısında eşit haklara sahip olacaktı. Her bucakta her topluluk için ayrı bir hâkim, her kazada 3 ila 6 üyeden oluşan karma bir mahkeme ve Lübnan'ın merkezinde de 12 üyeden oluşan karma bir Yüksek Yargı Kurulu bulunacaktı. Mahkeme alışmaları kamuya açık olacaktı. Güvenlik ve düzen karma bir zabıta ile korunmaya alınacaktı. Bâbiâli, Lübnan'dan aldığı

¹⁶ Karal, *age.*, s. 37-42; Gökbilgin, *agm.*, s. 689.

vergiyi mutasarrıf aracılığıyla toplayacak ve bu miktarı 3.500 keseden 7.000 keseye kadar yükseltebilecekti. Toplanan vergi önce Lübnan'ın yönetim giderleri için harcanıp geriye kalan olursa İstanbul'a gönderilecekti. Bâbîâli tarafından Lübnan'a atanacak mutasarrıfın merkeze bağlı kalıp müşir unvanı taşıyacağı belirlenmişti. Mutasarrıflık süresi üç yıl olarak tayin edilecek ve mutasarrıf ancak mahkeme hükmü gereğince azledilebilecekti¹⁷. Lübnan'a üç yıllık süre ile atanan ilk mutasarrıf bir Katolik Ermeni olan Telgraf Müdürü David Paşa olmuştur. Söz konusu sürenin bitiminde ise 6 Eylül 1864 tarihli ek bir protokol ile mutasarrıfın görev süresi 5 yıla uzatılmıştır¹⁸.

Lübnan Nizamnamesi imza edildikten sonra bölgede bulunan Fransız kuvvetleri geri dönerken David Paşa da görevine başladı. Yeni düzen Birinci Dünya Savaşı'na değin yürürlükte kalarak bölgede uzun süreli bir istikrar sağladı. Lübnan'daki asayişin temin edilmesinden sorumlu olan Fuat Paşa ise buradan sonra Şam'da yapacağı çalışmalara odaklandı. Lübnan'da olduğu gibi Şam'da da olaylarla ilgili tahkikat yapılması, suçluların cezalandırılması ve tazminat hususunda titizlikle çalıştı. Bu gelişmeler sonucunda Avrupalı devletlerin Suriye bölgesi üzerindeki emellerine ulaşamayarak bağımsız bir Suriye oluşturulmasına yönelik girişimleri de önlenmiş oldu. Fuat Paşa'nın başarılı manevralarıyla toprak kaybı yaşanmadan sorunun çözülmesi Osmanlı Devleti açısından oldukça önemli bir sonuç doğurdu. Özellikle olayların Avrupa kamuoyunda oluşturduğu olumsuz tepkilere ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu güç duruma rağmen Fuat Paşa, Fransız kuvvetlerini askeri harekate ve cezalandırma işlerine karıştırmamak yolunda başarılı olmuştur. Ayrıca yapmış olduğu çalışmalarla Lübnan'a verilecek yeni düzenin bir iç bağımsızlığa kadar ilerlemeyip yalnızca mahalli yönetim ayrıcalıklarının kapsamını sağlamıştır. Genel olarak bakıldığında Osmanlı diplomasisinin bu başarıyı sağlaması Avrupalı devletlerin aralarında yaşadığı görüş ve çıkar ayrılıklarıyla da yakından ilgiliydi. Yine de Suriye bölgesini kendi yönetimi altında bırakmak konusunda başarılı olunmasına rağmen, Lübnan'a milletlerarası bir nitelikte statü verilmesi önlenememişti. Ancak Lübnan'ın yerli bir Hristiyan emîrin yönetiminde değil de İstanbul'dan atanacak bir Hristiyan mutasarrıfın yönetimi altında olması sağlanabilmişti¹⁹.

17 Ülman, *age.*, s. 35-37,120-121.

18 Akarlı, *age.*, s. 31-36, 194.

19 Akarlı, *age.*, s. 31-33; Ülman, *age.*, s. 125-127.

2. Tazminat

Yaşanan şiddet olayları can kayıplarının yanı sıra ciddi maddi kayıplara da neden olmuştur. Bu sebeple zarar görenlerin maddi kayıplarını tazmin için ödeme yapılması gündeme gelmiştir. Tazminat ödemeleri buradaki karışıkların giderilmesi için çok önemli bir mesele olmuştur²⁰. Avrupa komisyonu suçluların cezalandırılması konusunda sonra ikinci olarak Hristiyanların uğradıkları zararların tazmini için çalışmalar yapmak istemiştir. Bâbîâli bu konuda sadece yabancı uyruklu Hristiyanların tazminat konusuna komisyonun karışabileceği Osmanlı vatandaşı olan Hristiyanların tazminatının Osmanlı iç meselesi olduğunu savunarak Fuat Paşa'nın da bu düstur üzerine hareket etmesini istemiştir. İlk olarak bu konuları incelemek üzere bir komisyon oluşturulmasına karar veren Bâbîâli, muteber Hristiyanlardan bir, Şam, Rum ve Katolik patrikleri, Şam Müslümanlarından hadiselerde müdahili bulunmayan 2 kişi, Harbiye Nezaretinden bir ve mahallin mimarlarından münasip bir memur olmak üzere 8 kişilik bir komisyon oluşturulmasını planlamıştır²¹. Komisyonun kararına göre Şam'dan elde edilecek tazminat miktarı götürü olarak 1,5 milyon Osmanlı Lirası* (300 bin kese) bir meblağ olması teklif edilmiş, Bâbîâli ise 750 bin OL (150 bin kese) bir miktarın olabileceğini belirtmiştir. Bu miktarın Şam'dan tahsil olunacak fevkalade vergiden temin edilmesine karar verilmiştir. Mal ve eşya zıyatı olanları tespit edebilmek için söz konusu Avrupalı devletlerin komiserleri ve Bâbîâli komiseri tarafından, Fuat Paşa ile görüşülmesi kararı alınmıştır. Bu belirlemede bir hane ile içerisinde bulunabilecek eşyanın değerleri veya hanenin asıl kıymeti tespit edilmeye çalışılacaktır. Gerektiğinde ahalinin şahitliğine de başvurulacaktır. Şam'dan elde edilecek fevkalade verginin miktarı yeterli gelmez ise Bâbîâli'nin belirlediği 750 bin OL'lik meblağa ulaşıncaya kadar söz konusu miktar tazminat ödemelerine tahsis edilecektir. Eğer bu miktar yeterli gelmez ise kalan kısmın tahvil ihracı yapılarak karşılanması kararı alınmıştır²². Bazı Hristiyanlar tazminat bedelinin hakkaniyetli olmadığını iddia ederek belirlenen bu miktarı kabul

20 Şam tazminatı ödemesinin son derece önemli olduğuna işaret eder nitelikte bazı yazışmalara rastlanılmaktadır. Hariciye nazırının Londra'daki Osmanlı elçisine yazdığı bir telgraf metninde söz konusu tazminat ödemesi için 500 bin sterlinlik bir istikraz sağlanması talebinde bulunulmuş ve bu meblağın temin edilmesinin meselenin çözümünde son derece etkili olduğu ifade edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. 3), 57/5, 16 Şaban 1277/27 Şubat 1861.

21 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 23/995/1, 24 Recep 1277/5 Şubat 1861.

* Osmanlı lirası için metnin kalan kısımlarında OL kısaltması kullanılacaktır. Dönem itibarıyla 1 Osmanlı lirası 100 kuruş, 1 kese 500 kuruştur.

22 BOA, İ. MMS, 23/995/1, 4 Muharrem 1278/12 Temmuz 1861; BOA, Bab-ı Asafı Amedi Kalemi (A. AMD), 94/92, 28 Safer 1278/4 Eylül 1861.

etmek istememişlerdir. Bu miktarları kabul etmeyen bazı mağdurlar mahkemelerde dava açmaya kadar uğraşmışlardır. Bu durumun ise haksızlık olduğunu yazısında beyan eden Fuat Paşa, bu işin bir an önce çözülmesini arzu etmiştir²³.

Söz konusu tazminat ödemeleri için Şam şehri ve kazalarından fevkalade vergi alınması kararı sonrasında tazminat tahkikatı yapılması istenmiştir. Bunun için Fuat Paşa, Müşir Paşa, Vali Paşa, Şam muhasebecisi Cazim Efendi, meclis-i kebir azasından Müftü Emin Efendi ve Mahmud Efendi ile hususi bir komisyon oluşturulması kararı alınmıştır. Tahkikat için Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar, olaylar hakkında malumatı bulunan kimseler ve Şam'da zarara uğrayan Hristiyanlar ile görüşülmesi düşünülmüştür. Tazminat çalışmaları yürütülürken hasar tespiti “meslubat” ve “mahrukat” olarak iki başlık altında ele alınmıştır. Meslubat, olayda çalınmış veya yağmalanmış menkulleri ifade ederken, mahrukat ise yakılıp yıkılarak harap edilen gayrimenkulleri ifade etmektedir. Bunun üzerine birtakım tahminlerde bulunulmuş ise de yine de bir miktar daha eksik kalmıştır. Bu tür eksikliklerin giderilmesi ve zararın doğru bir şekilde hesaplanabilmesi için bazı muteber Hristiyanlara daha müracaat edilmiştir. Onlar ise komisyonun meslubat için belirlediği rakam konusunda çekimser kalmış fakat mahrukat konusunda ise muvafakat göstermişlerdir. Böylece her iki tahmin cetvelinin de kıyas edilmesi kararı alınmıştır. Bu sırada Avrupa komisyonunun İstanbul'a gideceği haberini alan Fuat Paşa, zarar tahmin miktarının belirlenmesi için çalışmalarını sürdüreceğini beyan etmiştir. Ayrıca fevkalade vergi alınması hususunda da bu verginin söz konusu işlenen suçlara mukabil olacağını ifade etmiş ve bu konuda da titizlikle çalışmalarını sürdürmüştür²⁴.

Tablo 1: Şam Tazminatı Tahmini Miktarı-OL

Mahrukat	225.413
Tamirat	213.021
Termimat	12.393
Meslubat	197.795
Toplam	423.207

Kaynak: BOA, İ. MMS., 22/970, 1 Zilhicce 1277/ 10 Haziran 1861

23 Meselenin tahkikatına dair Fuat Paşa'nın arzısı için bk. BOA, İ. MMS., 23/995/1, 1 Safer 1278/8 Ağustos 1861.

24 BOA, İ. MMS, 22/958, 4 Zilkade 1277/14 Mayıs 1861; Akar, *agt.*, s. 118-121.

Tazminat bedelleri Tablo 1’ de görüldüğü üzere mahrukat olarak 225.413 OL, meslubat 197.795 OL olarak tahmin edilmiştir. Komisyon tarafından hesaplanan bu tahmini tazminat rakamları mağdurların yine itirazlarına neden olmuştur. Rakamları yetersiz bulan bazı Hristiyanlar komisyona tazminat miktarının arttırılması talebini içeren bir arzuhal sunmuşlardır. Tazminat miktarının yeniden hesaplanması için yeni bir komisyon kurulup inceleme yapılması istenmiştir²⁵. Bâbîâlî bu arzuhal üzerine bir ilanname hazırlamıştır. Söz konusu ilannamede bu durumun incelenmesi için memurların görevlendirilmesi kararı alınmıştır. Fakat Bâbîâlî’nin mali durumu müsaade etmiş olsaydı zaten ziyadesiyle halkın memnuniyetini düşüneceği de yinelenmiştir. Söz konusu incelemeler neticesinde Şam şehrinde alınacak fevkalade vergi ile ilgili bir nizamname hazırlanmış ve miktarlar belirlenmiştir²⁶.

Tablo 2: Şam Fevkalade Vergisi- Osmanlı Lirası

Fevkalade Vergi			Mahsup Edilen Tutarlar						Küsuru
Nisbet-i Umumiye	Nisbet-i Hususiye	Toplam	Tayinat vesaire	Hisse-i Virgü	Hisse-i Ahşap	Tathirat	Toplam		
226.910	201.925	428.835	63.750	16.350	72.500	10.000	162.600	266.235	Nisbet-i umumiye ve hususiye
21.165	0	21.165	4.715	6.860	0	0	11.575	9.590	İane
248.075	201.925	450.000	68.465	23.210	72.500	10.000	174.175	275.825	

Kaynak: BOA, İ. MMS, 22-958, 4 Zilkade 1277/ 14 Mayıs 1861.

Tablo 2’de, tazminat bedeli olarak Şam’daki Hristiyan halk ve olaylarda hizmetleri olan kişiler hariç olmak üzere alınacak miktar 450 bin OL (90 bin kese) olarak belirlenmişti. Bu miktarın 428.835 OL’si fevkalade vergi ve nakdi ceza olarak alınacak ve olaylarda suçlu bulunan mahallerden tarh ile tahsil olunacaktır. Kalan 21.165 OL ise iane olarak Şam’a bağlı diğer kazalardan alınacaktır. Söz konusu tahsil işlemi; bütün ahaliden, her mahallin olaylardaki ortaklık derecesine göre ve zanlı görülen kişilerin sayısına nispetle tahsil edilecektir. Olaylarda müdahili bulunan yerliden alınacak miktarın bir kısmı “nisbet-i umumiye” bir kısmı “nisbet-i hususiye” olarak belirlenmiştir. Nisbet-i umumiye ile olaylara karışmış

25 BOA, İ. MMS, 22/970, 1 Zilhicce 1277/10 Haziran 1861.

26 BOA, İ. MMS, 23/995/1, 23 Zilhicce 1277/2 Temmuz 1861.

olan tüm ahali kastedilirken, nisbet-i hususiye ise her mahallin olaylarda ortak olduğu derecelerine göre ve özellikle zanlı olan kişi sayısına göre alınmasını ifade etmektedir. Toplam miktar olarak belirlenen 450 bin OL (90 bin kese), fevkalade verginin ödenmesi işleminde öncelikle Şam'daki Hristiyan mahallesinin tathiratu (temizleme, onarım) hesaplanmıştır. Buna göre ahalden sarf ettirilmiş olan miktar tahmin olunduğu üzere 10 bin OL'dir. Yine bu mahallerin tamirat işlemlerine mahsuben kesilmesine karar verilmiş olan ağaçların tahmini miktarı 72.500 OL (14.500 kese) olarak hesaplanmıştır. Mahsup edilen tutarların miktarlarına bakıldığında ise her sene dörtte biri (rubu) vergiden mahsup ve takas ettirilmek üzere önceden ahalden istikraz olunmuş olan yarım (nısf) verginin bedeli 23.210 OL'dir. Alınması kararlaştırılan vergiden fazla olarak olayların başlangıcından, 13 Şubat 1861 yılına kadar ahali tarafından gerek tekavi ve iane olarak Hristiyanlar için ita olunmuş ve gerek askerlerin ve görevlilerin tayinleri ve her birine verilmiş olan zahire ve yük hayvanları bulunmaktadır. Son olarak Şam şehrine mahsus olan ağaçların yanı sıra başka taraflar için verilmiş olan ahşabın tahmini miktarı olan 68.465 OL (13.693 kese) ile bu kalem miktarı toplamda 174.175 OL'ye (34.835 kese) ulaşmaktadır²⁷. Yine kararnameye göre fevkalade vergi ve mahsubat işlemleri tamamlandıktan sonra 3 ay içerisinde kalan miktarların ödemesi yapılacaktır. Olaylara karışmamış olan kazalardan alınacak iane ise 6 ay içerisinde tahsil edilecektir²⁸. Şam'dan tahsil olunacak söz konusu fevkalade vergi yeterli gelmez ise toplam miktar olarak belirlenen 750 bin OL'ye (150 bin kese) ulaşınca kadar bu miktar tahsis ve ita edilecektir. Bu miktarı aşan bir meblağa ihtiyaç duyulursa %3 faizli 3 yıl vadeli tahvilat ihracı ile bu açığın kapatılması kararı alınmıştır²⁹.

3. Şam Sergileri

Tazminat ödemelerinde gerek menkul gerekse gayrimenkuller için verilen miktar yeterli olamamıştır. 1862 yılında beş büyük devletin elçileriyle yapılan konferansta yapılan hesaplamalar ile yukarıda izah edildiği üzere eğer tazminat miktarı yeterli gelmez ise tahvil ihraç edilmesine karar verilmişti. Gerçekten de yaşanan gelişmeler sonucunda tazminat ödemelerinin fevkalade vergi ile karşılanamayacağı, tahsis edilen 750 bin liralık sınırı aşacağı ve ilave olarak 1 milyon OL (200 bin kese)

27 BOA, İ. MMS, 22/958, 4 Zilkade 1277/14 Mayıs 1861.

28 BOA, İ. MMS, 22/958, 13 Zilkade 1277/23 Mayıs 1861.

29 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 9812, 7 Cemaziyülevvel 1280/20 Ekim 1863, s.16-17; BOA, İ. MMS, 23/955/1, 4 Safer 1278/11 Ağustos 1861.

kadar bir kaynak gereksinimi ortaya çıkacağı tahmin edilmiştir. Söz konusu 1 milyon OL'lik kaynağın ise mevcut koşullarda btceden karşılanamayacağı bilindiğinden ibre i borçlanma tahvili ihracına dnmştir. Tazminat miktarının tayini için kurulmuş olan Beyrut komisyonu tarafından hazırlanan yazı ve Sayda valisi tarafından gelen yazı ile Encümen-i Mahsus-u Meşverette görüşülmüş ve padişahın iradesi ile tazminat sergilerinin çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu kararın derhal uygulanması için işlemlere başlanılmıştır. Tahvilatın yalnızca tazminatın tesviye ve tediyesine mahsus olmak üzere toplamda 1 milyon Osmanlı liralık miktarda ihracı uygun bulunmuřtur³⁰.

Tazminat sergileri, nakit makamında tedavül etmesi ve yalnızca şam'a mahsus olmak üzere çıkarılması kararlaştırılmış olan i borçlanma tahvilleridir³¹. Sergilerin faiz ve resülmal ödemeleri için ise Sayda eyaleti gümrüklerinden ayda 20 bin OL (4.000 kese) tahsis edilecektir. Sergileri elinde bulunduranlar satış hakkına sahip oldukları için ödeme dönemlerinde tahvil kimin elinde/mülkiyetinde ise faiz ve reslmali ona ödenecektir. Sergiler; vergi, iltizamat vesair rüsumat bedeline karşılık olarak verilemeyeceği gibi eyalet sandıkları tarafından da hiçbir vakitte kabul edilmeyecektir. İlk tertip 750 bin ikinci tertip 250 bin OL olmak üzere toplamda 1 milyon Osmanlı liralık olarak ihraç edilen sergiler; 5, 10 ve 20 OL'lik kuprler hâlinde belirlenmiştir. İhraç miktarının 250 bin liralık kısmı 5 liralık, diğer 250 bin liralık kısmı 10 liralık ve kalan 500 bin liralık kısmı ise 20 liralık olarak düzenlenmiştir. Sergilere, her altı ayda bir kere %3 faiz olmak üzere yıllık %6 oranında faiz ödemesi yapılacaktır. Sergilerin resülmal (anapara) itfa ödemeleri için aylık 20 bin lira tahsis edilecek, her üç ayda kura keşide olunacak ve numarası çıkanlar sergiyi teslim ettiği anda tediyeye sandığından akçesini alma hakkına sahip olacaktır. Taksit deme dönemleri; mart, haziran, eylül ve kanunuevvel aylarında gerçekleştirilecektir. Kura usulü ile ilk taksit döneminde numaraları çıkanlara ayrıca faiz ödemesi yapılmayacaktır. İkinci taksit döneminde ise numaraları çıkanlar 6 aylık faiz bedelini ve reslmalini, kuraları çıkmayanlar ise sadece 6 aylık faizlerini alacaklardır. Diğerleri ise faizlerini taksit vaktinde aynen almaya devam edecektir. Bu hesaplar ile sergiler 4 yıl 3 ay vadeli olarak belirlenmiş ve bu süre sonunda tamamen tedavülden alınması kararlařtırılmıřtır³².

30 BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR. MKT), 448/20, 20 Safer 1280/6 Ağustos 1863, BOA, MAD.d, 9812, s. 17, 7 Cemaziyülevvel 1280/ 20 Ekim 1863.

31 BOA, MAD.d., 9812, s.17; "... evrk-i mezkrenin tazminat sergisi nmiyla ve berây-ı şam'a muhassas olmak şartıyla hemen tertb ve ihrci hususunun tarafı nezâret-penhiye havlesi tensib olunmuş..."

32 BOA, MAD.d, 9812, s.17-18; BOA, Maliye Nezareti Varıdat Defterleri (ML.VRD.d), 2969, 7

Sergilerin faiz ve anapara itfa ödeme takvimi ekte verilmiştir. Söz konusu ödemeler yalnız Beyrut ve Şam şehirlerinde gerçekleştirilecek ve Bank-ı Osmanî'nin Beyrut şubesi ile işlem yapılacaktır. Bu şube her üç ayda bir kere olmak üzere sergi numaraları üzerinden kura çekilişi yapacak ve çıkan numaraların resümlal ve faizini tediye edecektir. Şam sergilerinin Bank-ı Osmanî vasıtasıyla yapılacak tüm bu işlemleri için yapılan mukavelename gereği bankaya %1 oranında bir komisyon ödemesi yapılacaktır³³. Ayrıca sergilerin kura işlemlerine dair bir yazı hazırlanmış ve bu işlemlerin nasıl yapılacağı ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Buna göre, işlemler Sayda valisi başkanlığında bankanın Beyrut şube direktörü ve çalışanlarından teşkil olunan komisyonun nezaretinde gerçekleştirilecektir. Kâğıt veya tırşeden mamul olan biletler düzenlenip bunların üzerinde sergilerin numaraları yazılacaktır. Buna göre 5 liralık kupürlü sergilere ait biletlerin adedi 50 bin, 10 liralıkların 25 bin ve 20 liralıkların 25 bin adet olarak belirlenmiştir³⁴. Bu konuyla ilgili olarak Bank-ı Osmanî'ye ödenecek komisyon miktarı dökümlerine dair arşiv kayıtlarına bakıldığında ödemelerin Rumi 1282 (1867) tarihine kadar düzenli olarak gerçekleştirildiği görülmektedir³⁵.

Arşiv belgelerinde Şam sergilerinin ikinci tertibinin bir kısmının kullanılmadığına dair bilgiler bulunmaktadır. Hatta kullanılmayan bu kısımların Şam vilayetinin birikmiş borçlarının tasfiyesinde kullanılmasına dair fikirler ileri sürüldüğü görülmektedir. Örneğin, bu konuya ilişkin bir belgede 36 bin OL tutarında serginin kullanılmadığı ve bu miktarın vilayet idaresince daha önce istikraz suretiyle alınan ancak ödenemediği için sürekli olarak faiz maliyeti büyüyen borçların ödenmesinde kullanılması önerilmiştir. Bu belgelerden, alınan istikrazların kökenine dair bilgiler de edinilmektedir. Bâbîâlî'nin de tam bilgisinin olmadığı anlaşılan istikrazlar surre-i hümayun tertibatı ve asakir-i şahane havalatı harcamalarının finansmanıya ilgilidir. Anlaşıldığı kadarıyla vilayet bütçesinin söz konusu ödemeleri karşılamada yetersiz olması nedeniyle istikraz yoluna gidilmiştir. Alınan istikrazların %24 gibi oldukça yüksek faizlerden gerçekleştirilmesi geri ödenmesi gereken tutarın hızla büyümesine neden olmuş, faiz maliyetinden bir an önce kurtulunabilmesi için Şam sergilerinin tazminat ödemelerinden arta kalan kısmı kullanılmak istenmiştir. Hatta bu satışın gizlice yapılması dahi gündeme gelmiştir. Yapılan görüşmeler

Cemaziyülevvel 1280/ 20 Ekim 1863, s.11; BOA, Maliye Nezareti Defterleri (ML.d), 865, 7 Cemaziyülevvel 1280/20 Ekim 1863, s.7

33 BOA, MAD.d., 9812, s.16-18; BOA, HR. SFR. (3), 83/2, 2 Cemaziyülevvel 1280/15 Ekim 1863.

34 BOA, MAD.d, 9812, s.32.

35 BOA, MAD.d, 9812, s.35.

neticesinde Osmanlı Bankası şube müdürünün bu duruma pek sıcak bakmaması nedeniyle uygulamasından vazgeçildiği anlaşılmaktadır³⁶.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus da ihraç edilen sergilerin, yukarıda da bahsedildiği üzere en önemli özelliği halk arasında nakit olarak kabul edilecek olmasıydı. Sergilerin bir para gibi tedavül edileceği belirtilmesine karşın kabul edilme açısından hükûmetin bazı sınırlamalar getirdiği de görülmektedir. Vergi, iltizamat vesair rüsumat bedeline karşılık olarak hazineye yapılacak ödemelerde kullanılamayacak ve eyalet sandıkları tarafından da hiçbir vakitte kabul edilmeyecektir. Sergilerin nakit hükmünde piyasada tedavül edeceği şeklinde bir düzenleme literatürde bunun kâğıt para şeklinde algılanmasına neden olmuş görünmektedir. Örneğin, Güçlü Kayral bu sergiler üzerine kaleme aldığı kısa yazısında Şam sergilerinin bu özelliğinden dolayı kâğıt para olarak değerlendirmiştir³⁷.

Bu tür değerlendirmelerin sadece Şam sergilerine mahsus olmadığı bilinmektedir. Tanzimat Dönemi'nde başta 1840 yılında ihraç edilmeye başlanan faizli kaimeler olmak üzere esham-ı mümtaze gibi bazı iç borçlanma tahvillerinin de nakit olarak kullanılacak şekilde düzenlendiklerini biliyoruz. Hatta, bu özelliklerinden dolayı da faizli kaimelerin ilk kâğıt para olarak kabul edilmesi literatürde yerleşik bir kaniya dönüşmüştür. Bilindiği üzere faizli kaimeler, piyasada nakit hükmünde tedavül edebilme; hazineye, gümrüklere, sarraf kumpanyalarına ve diğer mahallere yapılacak ödemelerde ve Galata Borsasında kambiyo bedellerinin ödenmesinde kabul edilmekteydi³⁸. Şam sergilerine göre kâğıt para olarak kabul edilme yönünden daha güçlü durumda bulunan faizli kaimelerin tamamen kâğıt para olarak değerlendirilmesi de yerinde değildir. Çünkü, faizli kaimeler esas olarak devletin Tanzimat Dönemi başında kısa süreli finansman ihtiyacının giderilmesi amacıyla kısa bir süre uygulanmak ve sonrasında geri çekilmek amacıyla ihracına başvuru iç borçlanma senetleridir. Üzerinde faiz bulunması ve belirli bir vade sonunda tedavülden çekilecek olması bunun bir borçlanma senedi olduğunun açık

36 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT.MHM), 308/53, 5 Rebiyülevvel 1281/8 Ağustos 1864; BOA, A.MKT.MHM., 313/39, 24 Rebiyülahir 1281/ 26 Eylül 1864; BOA, A.MKT.MHM., 315/59, 21 Cemaziyülevvel 1281/22 Ekim 1864.

37 Güçlü Kayral, "Osmanlı Döneminde Yeni Bir Kâğıt Para Emisyonu: "Tazminat Sergisi"", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, No. 43, İstanbul 2014, s. 6.

38 BOA, MAD.d, 12665, 12 Muharrem 1258/23 Şubat 1842, s.13; Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 35-36.

delilleridir³⁹. Aynı dönemde para reformuna girişen devletin bunu gerçekleştirecek mali gücünün olmaması, yöneticileri faizli kaimelere parasal özelliklerin eklenmesi yoluyla hem para arzının artırılması hem de ihraç edilen kâğıtlara rağbetin artırılmasına yönelmiş gibi görünmektedir⁴⁰. Devlet veznelerinde kabul görmesi nedeniyle faizli kaimelerin para vasfını kazandığı düşünülse de iç borçlanma tahvili özelliklerine sahip olması nedeniyle Bâbîâli'nin hedeflediği amacın tam olarak gerçekleşmediği de arşiv kayıtlarından görülmektedir. İlk olarak faizli kaimelere sahip halk kaime faizini alabilmek için vadesi gelinceye değin kaimeleri elinde tutma eğilimine girmiştir. İkinci olarak, üzerinde faiz olması faizli kaimelerin devir işlemlerinde iskonto hesabının yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Bunun için de ticari hesap bilgisine sahip olunmasını gerektirmektedir. Bundan dolayı faizli kaimelerin ödemelerde kullanılması çoğunlukla ticaret dünyasının kendi arasında ya da devlete yapılacak ödemelerde olması daha kısıtlı kullanıma sahip bir paraya dönüşmesine neden olmuştur. Sarrafların ve tüccarların devlete yaptıkları ödemelerde ödeme tarihine göre hak edilen faizlerinin kendilerine ödenmesine yönelik talepleri ve bu kısımların devlet tarafından ödenmesi bu durumu kanıtlamaktadır. Devletin de kendi kasasında durduğu süreye isabet eden kaime faizlerini irad masraf kaydıyla iptal ederek faiz maliyetinden tasarruf ettiği de bilinmektedir. Son olarak, faizli kaimelerin kupür büyüklüklerine bakıldığında en büyük kupür rakamı 10.000 kuruş ve en küçük kupür rakamı 50 kuruştur. Kupürlerin bu şekilde büyük olması yine ticaret dünyasının kendi arasında ya da devlete yapılacak ödemelere uygun büyüklükteki rakamlardan olduğunu göstermektedir⁴¹.

Bu bilgilerden hareketle Şam sergilerinin kâğıt para olarak değerlendirilmesinin faizli kaimelere göre daha güç olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle bu sergilerin sadece halk arasında nakit olarak kabul edileceği belirtilmiştir. İkinci olarak, sergilerin vergi, iltizam vesair rüsumat ödemeleri için kullanılmaması ve eyalet sandıkları tarafından kabul edilmemesi para olma vasfının oldukça kısıtlandığını göstermektedir. Yine, sergilerin %6 faizli ve belirli bir vadeye sahip olması bunlara sahip olanların vade sonuna kadar ellerinde tutmalarını teşvik edeceği açıktır.

39 Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, "Tanzimat ve Mali Reformlar: İltizamın Kaldırılması ve Finansman Arayışları (1839-1840)", *Prof. Dr. İlker Parasız'a Armağan- Bir Duayen ile İktisat ve Finans Çok Boyutlu Düşünmek*, drl. Ali Arı, Efil Yayınevi, Ankara 2014, s. 153-154.

40 Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 2: Osmanlı Para Reformu*, TCMB Yayını, Ankara 2014, s. 23-44.

41 Esmâ Gül Yetiş Doğan, *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 124-125.

Ayrıca faizli kaimelerden farklı olarak her yıl belirli tarihlerde kura çekilişlerine tabi tutulması ve kura isabet edenlerin sergilerinin itfa edilecek olması bu eğilimi daha da güçlendirmektedir. Sergilerini ödemede kullanmak isteyenlerin karşısında hak edilen faizin nasıl halledileceği sorunu baş gösterecektir. Son olarak, sergilerin kupür büyüklükleri de bunların ancak ticaret dünyasının kendi aralarındaki ödemelerde kullandığı sınırlı bir ödeme aracına dönüşmesini sağlayacaktır. Bütün bu açıklamalar şam sergilerinin faizli kaimelere göre para olarak kabul edilme durumunun daha zayıf olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, son dönemlerinde yalnızca savaş tazminatları ödemek zorunda kalmamış ülke içerisinde cereyan eden şiddet olaylarından kaynaklanan tazminatlar ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. şam'da yaşanan şiddet olaylarının başlangıcını 1858 yılında başlayan Cidde olaylarına dayandırmak mümkündür. Islahat Fermanı'nın Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında eşitlik ilkesi getirmiş olması ve buna bir tepki olarak gerçekleşen Cidde olayları sonrasında 1860 yılında Cebel-i Lübnan'da başlayan olaylar şam'a da sirayet etmiş ve öteden beri Dürziler ve Maruniler arasında yaşanan tartışmalar giderek çatışmaya dönüşmüştür. Olaylar sonucunda can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Söz konusu olaylara Avrupalı devletlerin de müdahalesi ile uluslararası bir olay niteliğine bürünmüştür. Olaylarda müdahili bulunun kimselerin cezalandırılması yanı sıra mağdur olan kişilere tazminat ödemesi gündeme gelmiştir.

Tazminat ödemeleri için derhal harekete geçilmiş ve Fuat Paşa bu hususta görevlendirilmiştir. Tazminat ödemelerinin gerçekleştirilmesi amacıyla bir komisyon kurulmuştur. Komisyon tarafından 1,5 milyon Osmanlı lirası tutarında bir miktar teklif edilmiş, Bâbriâli ise 750 bin Osmanlı lirası tutarında olabileceğini belirtmiştir. Söz konusu miktarın da şam'dan tahsil olunacak fevkalade vergiden temin edilmesine karar verilmiştir. Tahsil olunacak miktarlar, ödemeler için yeterli gelmez ise tahvil ihracına başvurulması planlanmıştır. Tazminat ödemeleri yetersiz kalmış ve şam tazminat sergileri ihracına başvurulmuştur. Sergiler yalnızca şam'a mahsus olmak üzere 5, 10 ve 20 OL'lik kupürler hâlinde ilk tertip 750 bin ikinci tertip 250 bin OL olmak üzere toplamda 1 milyon OL olarak ihraç edilmiştir. Sergiler, yıllık %6 faizli ve 4 yıl 3 ay vadeli olarak belirlenmiştir. Faiz ve resülmal (anapara) ödemeleri için Sayda eyaleti gümrüklerinden ayda 20 bin OL tahsis edilmesine karar verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle Kırım Savaşı sonrasında maddi yüklerinin giderek artmasının yanı sıra ülke içinde yaşanan bu tür karışıklıklar da mali yüklerin artmasına sebep olmuştur. Üstelik bu yük Mirés fiyaskosunun yaşandığı, devletin ticari ve finansal kriz yaşadığı bir konjonktür ile çakışmıştır. Bölgedeki asayişin sağlanmasının yanı sıra tazminat ödemelerinin yapılması, Avrupalı devletlerin bölge üzerinde öteden beri var olan müdahale isteklerinin ilerlemesinin önüne geçilmesinde son derece etkili olmuştur. Ayrıca Şam tazminat sergilerinin ihraç edilmesi ile de Osmanlı Devleti'nin bölgedeki sorunların çözümünde kararlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun bir göstergesi olarak söz konusu tutar olan 1 milyon liralık meblağın ihracı sonrasında bankanın komisyon dökümlerinden bu ödemelerin belirlenen vade boyunca kesintiye uğramaksızın yapıldığı görülmektedir. İç ve dış borç ödemelerinin giderek arttığı, bir yandan Balkanlar'daki karışıklıklar ile uğraşıldığı bir dönemde bu bölgedeki asayişin temini ve tazminat ödemelerinin yerine getirilmesi üstelik bu ödemelerin yetmediği durumda ihracına başvurulmuş sergilerin varlığı, devletin zor şartlar altında da olsa bu süreci idame ettirmeye çalıştığını göstermektedir.

Devletin siyasi istikrarı ekonomik anlamda da istikrar getireceği düşünüldüğünde özellikle mali anlamda sıkıntılar içerisinde olan Osmanlı Devleti'nin bu olaylar için titizlikle çalışmaya gayret etmesi, Fuat Paşa'nın tutumu ve yabancı devletlerin müdahalesinin asgari düzeyde tutulmaya çalışılması önemli hamleler olarak görülmektedir. Genel olarak bakıldığında devletin bünyesinde yaşanan karışıklıklara dışarıdan müdahalelerin olması olayların giderek büyümesinde etkili olmuştur. Devletin içerisinde bulunduğu sıkıntılar özellikle olayların başlangıcında yeteri kadar önlem alınamamış olması söz konusu bölgede yaşanan şiddet olaylarının daha artması bölgeye yönelik tedbirlerin alınmasını geciktirmiş gibi görünmektedir. Sonuç olarak, mali kapasitesi kısıtlı ve yetersiz olan devletin kendi imkanlarının zarar tazminlerine yetmediği ve ileriye yönelik olan gelirlerini önceden kullanmak suretiyle borçlanmaya gitmek zorunda kaldığı görülmektedir.

Teşekkür

Makaleyi gözden geçiren ve önerileriyle katkıda bulunan değerli hocam Hüseyin Al'a teşekkürlerimi sunuyorum.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafı Amedi Kalemî (A. AMD), 94/92.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR.3), 57/5, 83/2.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR. MKT), 448/20.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 23/995/1, 22/970, 22/958.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 9812, 12665.

Maliye Nezareti Varidat Defterleri (ML.VRD.d), 2969.

Maliye Nezareti Defterleri (ML.d), 865.

Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), 308/53, 313-39, 315-59.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akar, Mustafa, *Arşiv Vesikaları Işığında Cebel-i Lübnan ve şam Hadiseleri (1860-61)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Akarlı, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, California 1993.

Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Al, Hüseyin- Akar, şevket Kamil, “Tanzimat ve Mali Reformlar: İltizamın Kaldırılması ve Finansman Arayışları (1839-1840)”, *Prof. Dr. İlker Parasız'a Armağan- Bir Duayen ile İktisat ve Finansı Çok Boyutlu Düşünmek*, Der. Ali Arı, Efil Yayınevi, Ankara 2014, s.135-157.

Al, Hüseyin- Akar, şevket Kamil, *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 2: Osmanlı Para Reformu*, TCMB Yayını, Ankara 2014.

Al, Hüseyin-Akar, şevket Kamil, *Osmanlıdan Günümüze Borsa-Dersaadet Tahvilât Borsası (1874-1928)*, BİST Yayını, İstanbul 2014.

Al, Hüseyin- Akar, şevket Kamil, “Söylentinin Gücü: İstanbul'da Büyük Panik ve 1861 Finansal Krizi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 7, 2008, s. 23-59.

Al, Hüseyin- Akar, şevket Kamil, “Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticari Krizi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 18, İstanbul 2008, s. 51-86.

Al, Hüseyin- Akar, Şevket Kamil, “Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mirés Borçlanması”, *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 45, İstanbul 2008, s. 77-122.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Clay, Christopher, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I. B. Tauris, New York 2000.

Fewaz, Leila Tarazi, *An Occasion for War- Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, University of California Press, California 1995.

Gökbilgin, M. Tayyib, “1840’tan 1861’e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, *Belleten*, C X/ S. 40, Ekim 1946, s. 641-703.

Hathaway, Jane, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

Kayral, Güçlü, “Osmanlı Döneminde Yeni Bir Kâğıt Para Emisyonu: “Tazminat Sergisi””, *Türk Nüsmatik Derneği Bülteni*, No. 43, İstanbul 2014, s. 1-8.

Kılıç, Remzi, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı*, İdeal Yayınevi, İstanbul 2011.

Kızılkaya, Oktay- Bay, Serdar, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonucunda Rusya’ya Verilen Tazminatlar ve Ödenmesinde Yaşanan Zorluklar”, *History Studies*, Vol. 11/ Issue: 6, December 2019, s. 2247-2263.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, 16.Basım, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2021.

Tepekaya, Muzaffer, “Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)”, *Belleten*, C 77/ S. 280, Aralık 2013, s. 1031-1070.

Ülman, A. Halûk, *1860-61 Suriye Buhramı Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1966.

Yalçın, Mehmet Akif, “1828-29 Osmanlı-Rus Savaşının Mali Sonuçları: Ticaret ve Savaş Tazminatları Meselesi”, *İzmir İktisat Dergisi*, C 38/ S. 2, 2023, s. 502-525.

Yetiş Doğan, Esmâ Gül, *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

EK

Her üç ayda bir kere kura keşidesiyle tediye olunacak reislmalına tahsisen senevi altmış bin altın verilmek ve senevi %6 hesabıyla faizleri dahi altı aydan altı aya ifa kılınmak üzere 1 milyon altınlık kavaim.					
Altın mecrediye	Faizi		Altın mecrediye	Re's-lmalı	3 aylık
			1.000.000		
			60.000		1.
			940.000		
			60.000		2.
28.200	940.000	Aded lira zerine %6 hesabıyla 6 aylık faiz için	880.000		
900	60.000	3 aylık	60.000		3.
			820.000		
			60.000		4.
24.600	820.000	6 aylık	760.000		
900	60.000	3 aylık	60.000		5.
			700.000		
			60.000		6.
21.000	700.000	6 aylık	640.000		
900	60.000	3 aylık	60.000		7.
			580.000		
			60.000		8.
17.400	580.000	6 aylık	520.000		
900	60.000	3 aylık	60.000		9.
			460.000		
			60.000		10.
13.800	460.000	6 aylık	400.000		
900	60.000	3 aylık	60.000		11.
			340.000		
			60.000		12.
10.200	340.000	6 aylık	280.000		

900	60.000	3 aylık	60.000		13.
			220.000		
			60.000		14.
6.600	220.000	6 aylık	160.000		
900	60.000	3 aylık	60.000		15.
			100.000		
			60.000		16.
3.000	100.000	6 aylık	40.000		
600	40.000	3 aylık			17.
131.700	Ceman				
	Kura keşide olan senedatın miktarı		250.000	5 liralık senedat	50.000
15.000	5 liralık		250.000	10 liralık	25.000
15.000	10 liralık	3.000	500.000	20 liralık	25.000
30.000	20 liralık	1.500	-----		
60.000		-----	1.000.000		
		1.500			
		3.000	1.000.000		

Kaynak: BOA, ML.VRD.d, 2969, s. 11

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 310
Aralık/December 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 30.11.2022
Kabul/Accepted: 24.04.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.985

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Döneminde Açılan İran Okulları ve İranlıların Eğitimi (1883-1912)

Eralp Yaşar Azap*

Öz

Osmanlı ve İran arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen iyi ilişkilerle beraber diplomatik temsilciliklerin açılması, iki devletin birçok açıdan birbirine yakınlaşmasına zemin hazırladı. Bu durumu değerlendiren İranlı tüccarların İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinde giriştiği ticari faaliyetler ve İstanbul'da yaşayan İranlı aydınların yayın faaliyetleri, Osmanlı'da yaşayan İranlı sayısının da artmasına yol açtı. Aileleriyle Osmanlı topraklarına göç eden ve nüfusları artan İranlı tüccarlar ile aydınlar, çocuklarını eğitim alabilecekleri okullara gönderme ihtiyacı duydular. Bu zümre, büyük oranda kendi imkânları ve İran'ın desteğiyle 1883 ve 1912 yılında İstanbul, 1885 yılında Trabzon, 1909 yılında Kazımiye ve 1912 yılında Kerbela'da devletin izniyle yabancı okul statüsünde okullar açtı. Ayrıca açılış yılı net olarak tespit edilemese de İzmir'de de bir İran okulunun faaliyet yürüttüğü bilinmekteydi. Zikredilen okullardan mezun olan İranlılar, Osmanlı Devleti içerisinde eğitimlerine üst kademelerde devam edebilecekleri bir İran okulu olmaması dolayısıyla devlete ait okullara başvurarak orta, lise ve yüksekokul seviyesinde de eğitim aldılar. Bu duruma daha sonra, Osmanlı topraklarında yaşamayan ancak Osmanlı'da eğitim almak isteyen İranlılar da eklendi. Eğitimlerini tamamlayan İranlılar daha sonra, Osmanlı Devleti'nin çeşitli kurumlarında mesleklerine göre istihdam edildi. Bir kısmı da

* Dr., T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - PhD., The Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye, İstanbul/TÜRKİYE, eralpyasarazap@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-8113-294X>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

ülkelerine dönerek orada çalışma imkânı elde etti. Çalışmanın amacı, XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İranlıların açtığı okulları, bu okulların idari yapılarını, eğitim faaliyetlerini ve Osmanlı okullarında okuyan İranlıların hangi okullarda eğitim gördüklerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Kaçar Hanedanı, eğitim, okul.

Iranian Schools Opened in the Ottoman Period and the Education of Iranians: 1883-1912

Abstract

With developing Ottoman-Iran relations and opening of diplomatic representations, since the second half of the 19th century, two states got closer in many respects. Evaluating this situation, the Iranian merchants' commercial activities in the provinces of the Ottoman Empire, especially in Istanbul, and the publishing activities of Iranian intellectuals in Istanbul increased Iranian population in the Ottoman Empire. Iranian merchants and intellectuals who migrated to the Ottoman lands with their families, required schools for their children's education. With government permission, this group opened schools in foreign school status in Istanbul in 1883 and 1912, in Trabzon in 1885, in Kazımiye in 1909 and in Karbala in 1912, largely with their own means and with Iran's support. Besides, although the opening year is not certain, an Iranian school operating in İzmir was known. Iranians, graduated from the aforementioned schools, applied to state-owned schools and received education at secondary, high school and higher levels, since there was no Iranian school in the Ottoman Empire to continue their education at upper levels. Later, Iranians, not living in Ottoman lands but wanted to receive education were added. Iranians, completing education were employed in various Ottoman institutions according to their profession. Some returned to their country and worked there. This study aims to reveal the schools opened by the Iranians in the Ottoman Empire in the 19th and 20th centuries, their administrative structures, educational activities and in which schools the Iranians studying in the Ottoman were educated.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, Qajar Dynasty, education, school.

Giriş

Safevî hanedanlığından itibaren doğuda yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'yle silahlı mücadele eden İran hanedanları, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

sorunlarını diplomatik kanallarla dile getirme ve ilişkileri olumlu bir seyre evirme eğilimine girmişti. Bu yüzyılın başında İnan'da hâkimiyetini tesis eden Kaçarlar, Feth Ali Şah'ın saltanat süresi hariç tutulduğunda¹, ondan sonra tahta geçen torunu Muhammed Şah'ın Osmanlı Devleti ile 1847 yılında imzaladığı II. Erzurum Antlaşması'ndan itibaren tebaasının Osmanlı topraklarındaki nüfusunu da göz önünde bulundurarak savaş siyasetini kenara bırakmıştı. Nitekim II. Erzurum Antlaşması, artık iki ülke arasında yüzyıllardır sorun olan sınırların büyük oranda şekillendiği, mezhep temalı siyasetin kenara itildiği ve daha ziyade devletler arasında ticari ilişkilerin düzenlemesine ağırlık vererek² ilişkileri normalleştiren bir nitelik taşımaktaydı.

Sürecin ilişkilerde yaratmış olduğu olumlu seyir, özellikle ticaret yapmak isteyen İnanlıların başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin muhtelif şehirlerine gelip yerleşmesine zemin hazırladı. Bu bağlamda, İstanbul-Trabzon-Tebriz ve Tahran ticaret hattında büyük bir ekonomik canlılık yaşandı³. Yine aynı durum, bölgenin önemli liman şehirlerden Samsun için de geçerliydi⁴. Öyle ki şehirde ticareti canlı tutmak adına 1859 yılında İnan tarafından buraya şebender vekili dahi tayin edilmişti⁵. Anadolu'nun birçok şehrine tüccar ihraç eden İnan, artık

- 1 1797 yılında Kaçarların ikinci şahı olarak tahta çıkan Feth Ali, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinde selefi İnan hanedanlarının siyaset tarzına benzer bir yolu tercih etmiş ve doğuda Osmanlı Devleti'ne karşı silahla mücadele ederek bölgenin hâkimi olmak istemişti. Bu doğrultuda yüzyılın başından itibaren Bağdad'ın yerel yöneticilerini yanına çekerek toprak ve nüfus elde etme çabasına giren Feth Ali Şah, Osmanlı Devleti ile 1820 yılında başlayıp üç yıl devam edecek son savaşın da başlatıcısı olmuştu. Bk. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 2865. İlgili savaşın siyasi ve askeri boyutlarını ele alan çalışma için bk. Eralp Yaşar Azap, *Şah Mat: 1820-1823 Osmanlı-İnan Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.
- 2 Sabri Ateş, *Osmanlı-İnan Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 177-178; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İnan Hudud Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 242-244; Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 32/S. 54, 2013, s. 192-193.
- 3 Konuyla ilgili bk. Filiz Dıġırođlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 31, 2014, s. 72-73.
- 4 Filiz Dıġırođlu, *XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 26
- 5 Filiz Dıġırođlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İnanlı Olmak: Samsun'daki Acem Topluluğu", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi, Mahya Yayınları, İstanbul 2017, s. 264. Osmanlı Arşivi'nde İnanlıların 1824-1908 yıllarına ait Ahkâm Defteri üzerinde son dönemde yapılan önemli bir çalışmada, İnanlıların ziyaret ve ticaret bağlamında Osmanlı memleketlerindeki durumu ele alınmaktadır. Bu çalışmaya göre

Osmanlı topraklarında hatırı sayılır bir nüfusa da ulaşmaya başlamıştı.

İranlıların Osmanlı Devleti'ne göç ederek burada çeşitli faaliyetler yürütmesinin ardında sadece ticari gerekçeler yoktu. İranlılar, ülkelerinde yabancılara tanınan siyasi imtiyazlardan da ciddi oranda rahatsızdı.⁶ Yabancılara sağlanan siyasi imtiyazların İranlıların hayatlarında yarattığı ekonomik bunalım, İran içerisinde yaşamayı büyük oranda zorlaştırmıştı.⁷ Bu durum, paranın değerinin düşürülmesine ve ardından gelen iç siyasi krizlerine neden oldu ve ülkeden göçü hızlandırdı.⁸ Ayrıca iki toplum, mezhepsel farklılıklar kenara bırakıldığında yaşam biçimleri, kültürel öğeleri ve geleneksel yapıları açısından da birbiriyle benzerlikler göstermekteydi. Öte yandan bu temel değerlere eklenen siyasi bazı sebepler de İranlıların Osmanlı topraklarına gelmesine zemin hazırlamıştı. İranlı muhaliflerin ve meşrutiyet taraftarlarının Sultan II. Abdülhamid döneminde ülkelerindeki baskıdan kurtularak İstanbul'da rahat bir yaşam ortamı bulması, bu siyasi sebepler arasında yer almaktaydı⁹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sayılan gerekçelerden dolayı Osmanlı toprakları, geniş bir nüfusa sahip İran diasporasına ev sahipliği yaptı. Farklı dönemlerde İstanbul İran Sefaretinde diplomatik vazife alan Han Melik Sasanî'nin Farsça yayınlanan anılarında verdiği bilgilere göre; 1873-1890 yılları arasında tezkire alıp Osmanlı topraklarında yaşayan İranlı sayısı on bin sekiz yüz kişiydi¹⁰. Yine bazı kaynaklara göre XIX. ve XX. yüzyılda tezkireli/tezkiresiz Osman-

---

İranlılar, Osmanlı Devleti içerisinde hacmi ve çeşitliği geniş bir ticaret borsasına sahiptir. Kumaş türlerinden gıdaya, nalburiyeden mücevherata kadar her çeşit ürünün pazarlandığı bu borsanın tüm hukuksal durumu bu çalışma içerisinde yerini almıştır. Osmanlı memleketlerinde ve bilhassa Anadolu'da artan İran nüfusunun bir göstergesi olarak İranlıları temsilen atanan görevlilerin detayları için bk. İbrahim Küreli, *1824-1908 Tarihli İran Ahkâm Defteri: Tüccarlar, Şehbenderler ve Ziyaretçiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021, s. 311-322.

- 6 Touraj Atabaki, "Mustarip Ziyaretçiler: Çar İmparatorluğunun Sınırlarında İran Madunları", *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*", der. Touraj Atabaki, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 45.
- 7 Mustafa Suphi Erden, *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 93.
- 8 Firoozeh Kashani-Sabet, *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 115.
- 9 Filiz Dıñoğlu, "Sultanın Ecnabileri: Dersâdet'in Acemleri", *Sultan V Mehmed Reşad ve Dönemi Sempozyumu*, haz. Fahrettin Gün-İlhan Kocaman-Cengiz Göncü-Esin Öncü, TBMM Millî Saraylar Yayınları, İstanbul 2018, s. 937.
- 10 Han Melik Sasanî, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, İntişarat-ı Firdovsi, Tahran 1335, s. 98; Osmanlı

lı Devleti'nde çalışan İnanlı sayısı yüz binin üzerindeydi¹¹. Bu durum, İnanlıların Osmanlı sosyo-kültürel hayatına adapte zorunluluğunu gerektirmesinin yanı sıra, onları kendi camialarına seslenme ve onların her türlü ihtiyaçlarını temin etmeye mecbur tutuyordu. Bu sebeple İnan'ın İstanbul'daki diplomatik misyonu, Kaçar yönetimi ve başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan İnanlılar, birtakım adımlar attılar. İstanbul'daki İnanlılar, ilk olarak İstanbul'da Farsça gazeteler basıp dağıtarak Osmanlı matbuatına dahil oldular ve İnanlılara seslenmeye çalıştılar. Bu gayeyle basılan Farsça *Ahter*¹² ve *Şems*¹³ gazeteleri, öncü gazetelerdi. Hatta İnanlılar akabinde İstanbul'da, ucuz neşriyat yapmak için Osmanlı matbuatında büyük yer edinecek olan Şirket-i Sahafiye-i İraniye'yi kurdu¹⁴. Osmanlı'ya göçen ve tüm bu faaliyetleri yürüten ilk neslin faaliyetlerinin anlamlı hâle gelebilmesi, ülke içerisindeki İnanlı nüfus da dikkate alındığında çocuklarının modern eğitim görebilecekleri mekteplerin açılmasını da zorunlu kılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde yaşayan İnanlılar, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı içerisinde kendi okullarını açtılar yahut açma girişiminde bulundular. Devlet iznine bağlı olan bu taleplerinin her vilayette karşılık bulmamasının ve artan nüfuslarının etkisiyle İnanlılar, Osmanlı vatandaşlarının eğitim gördükleri okullarda da eğitim görmek için büyük çaba sarf ettiler¹⁵.

Devleti'nde İnanlıların yaşadığı şehirler şu şekilde listelenmişti: İzmir, Eskişehir, Ankara, Balıkesir, Adana, Şam, Halep, Samsun, Trabzon, Erzurum, Doğu Bayezid, Van, Beyrut, Antep, Maraş, Antalya, Urfa, Adapazarı, Konya ve Mersin. Bk. Hakkı Uygur, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Seyir Han Melik Sasanî*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, s. 77-78.

- 11 Serhan Afacan, "İranlılık Osmanlı'da: Sultan II. Abdülhamid Devrinde Bir Vatandaşlık Değişirme Sergüzeşti", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu*, ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Millî Saraylar Yayınları, İstanbul 2017, s. 667.
- 12 1876-1896 yılları arasında kesintilerle beraber takriben yirmi yıl yayınlanan Farsça *Ahter* gazetesi, İstanbul'da daha önce matbaa kuran Tahir Efendi'nin gazeteyle aynı ismi taşıyan matbaasında basılmaktaydı. Gazetenin sahibi ve sorumlu müdürü, Muhammed Tahir Tebrizi'ydi. Gazete, İnan ve Osmanlı devletlerinin farklı dönemlerde verdiği maddi desteklerle neşredildi. Kendisini tanımladığı şekilde gazete; günlük haberler, siyaset, politika, ticaret, ilim, edebiyat ve genel kitlenin yararına olacak hususlarda söz söylemek amacıyla yayınlanmaktaydı. Bk. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C L, 2017, s. 176, 192; Tanya Elal Lawrence, *Akhtar: A Persian Language Newspaper Published in Istanbul and the Iranian Community of the Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century*, Libra Yayınları, İstanbul 2015, s. 41.
- 13 Encümen-i Saadet-i İraniyan'ın yayınladığı *Şems* gazetesinin ilk neşri, 1908 yılında yapılmıştır. 1914 yılına kadar yüz elli üç sayısı çıkan gazete; iç ve dış haberler, telgraflar, edebiyat ve ilanlar şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Bk. Muhammed Keleş, "Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İnanlılar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 39/S. 68, 2020, s. 445.
- 14 Filiz Dıñoğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C LVI, 2020, s. 229.
- 15 Yurt dışına göç eden İnanlılar, Osmanlı coğrafyası dışında da okullar açmışlardır. Bunlar arasında

Türkçe ve İngilizce literatürde, Osmanlı döneminde İranlıların okullaşma ve eğitim faaliyetleriyle alakalı olarak bağımsız ve detaylı bir çalışma bulunmamaktadır¹⁶. Konuyla dolaylı olarak ilgili bazı bilgiler; İranlıları, Farsça basın tarihini, Osmanlı döneminde İranlıların sosyal hayatı ve ticari faaliyetlerini içeren makale, anı ile tez düzeyindeki çalışmalarda yer almaktadır. Farsça literatürde ise mevzuu içeren son dönemde yazılan kitap ve makaleler bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alıp sadece İstanbul'da eğitim faaliyeti yürüten İran okulunu konu edinen kitap, Hasan Hazreti ve Fatemetü's-Sadat Mirrezi tarafından *Tarih-i Senedî-yi Medrese-i İraniyan-ı İstanbul* adıyla yayınlanmıştır¹⁷. Büyük oranda İran arşiv belgelerini içeren kitap, okulla ilgili Farsça belgelerin neşri ve daha önce literatürde yer almayan bilgilerin verilmesi açısından bir ilk özelliği taşımaktadır. Fakat kitap, Osmanlı Devleti'nde açılan tek bir İran okulunu ele almakta, göç eden İranlıların eğitim meselelerinden bahsetmemektedir. Bunun dışında eserin, İstanbul'daki İran okuluyla alakalı verdiği bilgiler hayli önemlidir. Yine aynı İran okuluyla alakalı bilgiler veren, İran arşiv belgelerinin bir nevi neşri sayılıp Seyyid Hüseyin Musevi, Hadi Haniki ve Ahmed Mescid Camiî tarafından yayına hazırlanarak Vezaret-i Ferheng ve Erşad-ı İslami kurumu tarafından basılan *Esnadî ez Medaris-i İrani der Haric ve Medaris-i Haricî der İran*¹⁸ adlı kitap, İstanbul'daki İran okulunun cumhuriyet dönemindeki durumuyla alakalı bazı belgelere yer verse de okulun Osmanlı dönemindeki vaziyetini yansıtmaktan uzaktır. Son olarak konuyla alakalı diğer iki ciddi yayın da İran'da Farsça olarak Nizam Ali Dehnevî tarafından kaleme alınan "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An"

ön plana çıkarlar Çarlık Rusya topraklarında: Medrese-i Rüşdiye-i İrevan, Medrese-i Nevruz, Medrese-i İraniyan-ı Aşabad, Medrese-i İraniyan-ı Merv, Medrese-i İttihad-ı Bakü okullarıdır. Bu okulların Osmanlı topraklarındakilere benzer tarafı; temel düzeyde kız ve erkek öğrencilere eğitim vermesi ile resmi bir statülerinin olmasıdır. Ayrıca bu okullar, tıpkı Osmanlı topraklarındaki gibi, o ülkelerdeki İranlı diplomatlar tarafından da desteklenmiştir. Bk. İkbal Kasımi Puya, *Medaris-i Cedid der Dovre-i Kacarîye: Baniyan ve Pişevan*, Merkez-i Neşri-Danişgahi, Tahran 1377, s. 547-551.

- 16 Süleyman Büyükkaracı tarafından "Osmanlı Devleti'nde İran Okulları" başlığı altında, Osmanlı döneminde açılan bir İran okulu özelinde müfredat ve mevzuat temelli ancak Osmanlı dönemi arşiv kayıtlarına, kaynaklarına ve Farsça belge ile literatüre dayanmayan bir tebliğ kaleme alınmıştır. Daha sonra makale olarak yayınlanan bu tebliğ, neredeyse tamamen okulun Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki durumunu ele alıp başlığıyla uyumsuz bir içeriğe sahiptir. Bk. Süleyman Büyükkaracı, "Osmanlı Devleti'nde İran Okulları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 2000, 11-48.
- 17 Hasan Hazreti-Fatemetü's-Sadat Mirrezi, *Tarih-i Senedî-yi Medrese-i İraniyan-ı İstanbul*, İntişarat-ı Pejoheşkede-i Tarih-i İslam, Tahran 1400.
- 18 *Esnadî ez Medaris-i İrani der Haric ve Medaris-i Haricî der İran*, haz. Seyyid Hüseyin Musevi-Hadi Haniki-Ahmed Mescid Camiî, Merkez-i Esnad ve Riyaset-i Cumhuri, Tahran 1381.

ile “Debistan-ı İraniyan der Trabzon” adlı makalelerdir¹⁹. Bu makaleler, İstanbul ve Trabzon’da açılan İnan okulunun, İnan arşiv belgelerine ve dönemin Farsça yayın yapan gazetelerine yansıyan kısmıyla yetinilerek kaleme alınmıştır. Diğer yandan İstanbul’daki İnan okuluyla alakalı Farsça-Türkçe ve İngilizce literatürde az rastlanılan bilgiler arasında yer alan okulun nizamnamesinin neden ibaret olduğunun ilk defa Dehnevî’nin makalesinde detaylı ele alınıyor olması, çalışmasını önemli kılmaktadır. Ancak çalışma, Türkçe kaynaklar ve bilhassa Osmanlı arşiv belgelerinden hiçbir şekilde yararlanılmaması açısından eksiktir. Zikredilen tüm bu çalışmalardan, ilgili yerlerde yararlanılmıştır.

İki ana bölümden oluşan bu çalışmanın amacı, tespit edilebildiği kadarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başında İnanlıların Osmanlı topraklarında açtıkları ya da açmaya teşebbüs ettikleri okulları, bu okulların faaliyetlerini, idari yapılarını ve Osmanlı okullarında eğitim gören/görmek isteyen İnanlılarla onların hangi okullarda eğitim aldıklarını ortaya koymaktır. Çalışma, Osmanlı arşiv belgeleriyle konuyla ilgili yukarıda zikredilen İnan arşiv belgelerini içeren yayınlar, Osmanlı döneminde İstanbul’da Farsça yayın yapan gazetelerin bazı nüshaları ve konuyu tekmil edebilecek Farsça/Türkçe literatür kullanılarak ele alınacaktır.

1. İnanlıların Osmanlı’da Okullaşma Teşebbüsleri ve Açtıkları Okullar

a. Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul (İstanbul İnanlılar Okulu) ve Debistan-ı Ahmediyân-ı İstanbul

Debistan, Farsça’da okul/ilkokul manalarına gelmektedir²⁰. Osmanlı topraklarında İnanlıların açtıkları yahut açmaya çalıştıkları okullar, “debistan” kelimesiyle resmî belgelere girmiştir. Nitekim okulun Osmanlı Devleti’yle yaptığı resmî yazışmalarda kullandığı antette de “Debistan-ı İnan” tabiri yer almaktadır²¹. Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1883 yılında hizmete açılan Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul²², bugün hâlen İstanbul’un Sultanahmet semtinde İnan İslam Cumhuriyeti

19 Nizam Ali Dehnevî, “Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An”, *Nesriye-i Motalaat-ı Asya-yı Sagır*, S. 7, 1398, s.117-140; Nizam Ali Dehnevî, “Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)”, *Goncine-i Esnad*, S. 123, 1400, s. 7-24.

20 Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2008, s. 693.

21 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İstanbul Maarif Müdüriyeti (MF. İMF), 160/99-2.

22 Sultanahmet’te Binbirdirek Mahallesi Babayani Sokak’ta mevcut arazisi küçülmüş bir şekilde varlığını sürdüren okulun girişinde bulunan mermer levhada, “İnan İslam Cumhuriyeti İlk Okulu, Kuruluş: 1884” ibaresi yer almaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde tespitlerimiz göre okulla ilgili ilk resmî kayıt, 1884 yılının Mart ayına aittir. Okulun hicri 1301 yılının Safer ayında

İstanbul Başkonsolosluğu'na bağlı olarak eğitim faaliyetlerini sürdürmektedir²³. Okul, Osmanlı Devleti'nde açılan özel İran okullarının ilkidir²⁴ ve hakkında diğer açılan İran okullarına nazaran çok daha fazla malumat bulunmaktadır.

açıldığına dair bir tespitte bulunan Hasan Hazreti ve Fatemetü's-Sadat Mirrezi'nin verdiği tarih de 1883 yılının Aralık ayına tesadüf etmektedir. Açılışla alakalı bürokratik işlemlerin gecikmiş olacağı düşünüldüğünde okulun 1883 sonu yahut 1884 yılının hemen başında eğitime başlamış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Bk. Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 28; BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 83/4; Esfendiyar Motemedi, "Gozareş: Medrese-i İraniyan-ı İstanbul", *Rosd-ı Moallim*, S. 266, 1389, s. 33. Diğer yandan okulun açılışıyla ilgili bir tarih de Dehnevî tarafından verilmektedir. Hicri Safer ayının 14'ünde yani 15 Aralık 1883 tarihinde okulun açıldığından bahseden Dehnevî, açılış tarihiyle ilgili yaptığımızı değerlendirmeyi kuvvetlendirmektedir. Bk. Dehnevî, "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An", s. 117.

- 23 Sultan II. Abdülhamid döneminde İran ve Osmanlı arasında büyük oranda iyi seyreden ilişkiler ve daha öncesinde karşılıklı elçiliklerin açılmasıyla artan diplomatik temasların, İran'ın Osmanlı sınırları içerisindeki okullaşma faaliyetlerine katkısı olduğu söylenmelidir. Artan diplomatik temasların ve iyi ilişkiler geliştirildiğinin en büyük nişanesi ise İran Şahı Muzafferüddin Şah'ın, 1900 yılında gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretidir. Ziyaretin detayları ve şahın Sultan II. Abdülhamid tarafından ağırlanmasıyla alakalı olarak bk. Başak Kilerci, *Ottoman-Qajar Relations Through Photography: Mozaffar Al-Din Shah's Istanbul Visit (1900)*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013; Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyaretler*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 93-102. Fakat diğer yandan, İranlıların İstanbul'daki nüfusunun artmasının ve okul açma talebinde bulunmasının, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarının ilk yıllarında kaygı yarattığı gözlemlenmektedir. Bu kaygı, On İki İmam Şiiliğini (İmamiye-i İsnâaşeriyye) mezhep olarak seçen İranlıların, Osmanlı Devleti içerisinde ağırlıklı nüfusu barındıran Sünni tebaayı Şiiliği tercih etmeye sevk edecek olmasından ileri gelmektedir. Bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret, (Y.PRK. A), 11/58. II. Abdülhamid'in, Şii nüfusun yoğun olarak yaşadığı Irak'ta, mezhepsel kaygıların bertaraf etmek için adımlar attığı gözlemlenmektedir. Sultan'ın, Osmanlı kimliği altında tebaasının ittihadını önceleyerek attığı söyleyebileceğimiz bu adımların, Müslüman gruplar arasında tefrika yaratmayacak ve Şiiliğin yayılmasını engelleyecek nitelikte olduğu belirtilmelidir. Bu fikrin kuvveden fiile geçişindeki ilk adımda, bölgede açılan modern okullarda ve islah edilen Şii medreselerinde verilecek eğitim önem arz eder. Bu durum bir açıdan, Irak'taki Şii nüfusun Hanefi Müslümanlık temelinde düzenlenmiş bir eğitim müfredatıyla eğitilerek onları Osmanlılık siyasetinde birleştirme olarak da görülebilir. Ancak bunun yanında bölgedeki İranlılara kendi okullarını açmaları için izin verilerek, ilgili siyasetin dengede tutulmaya çalışıldığı da söylenebilir. İkinci adım ise, Şiiler arasında muteber sayılan ancak İstanbul'da bulunan meşrutiyet taraftarı İranlılar dışındaki Şii önderlerinin, Sünni-Şii yakınlaşmasında kullanılmak istenmesidir. Ahmed Cevdet ve Yusuf Rıza paşaların tavsiyesiyle II. Abdülhamid, Cemaleddin Afganî'yi görevlendirerek İslam dünyası içerisindeki Şii ulemayla diyalog kurmaya çalışmış ve Şiileri, Sünni Müslümanlarla yakınlaştırarak yaşanabilecek muhtemel ayrılıkları önlemeye çalışmıştır. Bk. Faruk Yashçımen, "Saving the Minds and Loyal Ties of Subjects: Ottoman Education Policy Against the Spread of Shiism in Iraq During the Time of Abdülhamid II", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 21/S. 41/2, 2016, s. 101; Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I. B. Tauris, London-New York 2011, s. 213; Gökhan Çetinsaya, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", *Dev-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C II, haz. Mehmet Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadî Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 171.

24 BOA, MF.MKT, 278/60.

Kaçar döneminin ikinci yarısında başlayan batılılaşmayla beraber İnan'da modern eğitim veren okullara benzer bir yapıda²⁵ eğitim vermesi düşünülüp açılan okulun ilk dönemde, bugünkü mevkiinde olmayıp müstemilatının da çok geniş olmadığı bilinmektedir. Yıldız Hanı'nda iki odalı ve sınırlı sayıda öğrenci kapasitesiyle açılan okul, İnanlı çocuklara Farsça öğretmek için faaliyetine başlamıştır.²⁶ Okulun bir müddet sonra Osmanlı Devleti'nden izinli hizmet yürütmek adına ruhsat talep ettiği bilinmekle beraber binasının Kadırga Emin Sinan Mahallesi Camii yakınına taşındığı görülmüştür.²⁷ Öğrenci mevcudunun daha da artmasıyla yeni bir binaya ihtiyaç duyan İnanlılar, dönemin İnan Sefareti ve bugün İstanbul İnan Başkonsolosluğu olarak kullanılan binaya yakın bir yerde arazi satın almıştır. Çağaloğlu'nda bulunan dönemin İnan Sefaretine yakın olarak satın alınan arazinin, okulun bugün bulunduğu mevkiindeki yani Sultanahmet'te olan arazi olduğu düşünülmektedir. Zira Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlarda Birinci Belediye Dairesi'nin havalesiyle 1893 yılında tamir ve genişletme için izin isteyen İnan okulunun adresinin, Sultanahmet olduğu görülmektedir.²⁸ Ancak okul, Muzafferüddin Şah'ın 1900 yılındaki İstanbul ziyaretinden sonra görülen lüzum üzerine Sultanahmet'ten taşınmış, arazisi de İnan Muzafferî Hastanesi'ne tahsis edilmiştir.²⁹ Yeni adresi, Hacı Mirza Hasan Hayrül-mülk'ün Beyazıt Emin Bey Mahallesi'ndeki hanesi olan³⁰ okul binasının 1911 yılında yanmasından sonra³¹ okul, yine Beyazıt

25 Manizheh Sadri, "Kaçar Hanedanı Döneminde İnan'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı", *Bellelen*, C 77/S. 279, 2013, s. 658-662.

26 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 44; BOA, MF. MKT, 83/4.

27 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1384/39; BOA, TS.MA.e, 1399/58. Okulun ruhsata bağlanmak için Maarif Nezaretine başvurduğu görülmüştür. Ancak konuyu değerlendiren Maarif Nezareti, bu hususta yetkinin padişahta olduğunu beyan ederek ilk dönemlerde sonuç elde edilmesini geciktirecek bir karar almıştır. Bk. BOA, Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif (MF. MKB), 30/124; BOA, MF. MKB, 31/153.

28 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 58/38; BOA, Maarif Nezareti Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği (MF. MGM), 4/34; BOA, MF. MKT, 619/30.

29 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 44. İnanlılara ait hastane, okul ve Üsküdar'daki kabristanının vergiden affıyla muafiyeti için yapılan girişimler de İnan Şahı Muzafferüddin Şah'ın ziyaretinden hemen sonrasına rastlamaktadır. Bk. BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 2287/171498; BOA, BEO, 2463/184667; BOA, BEO, 3685/276316; BOA, Hariciye Nezareti İdare (HR. İD), 1812/1; Zekeriya Kurşun, "Üsküdar'da İnanlılar ve İnan Mezarlığı", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C 1, İstanbul 2007, s. 203. Hastane ve okulla alakalı *Şems* gazetesinde çıkan haberlerle ilgili olarak bk. *Şems*, S. 26, 11 Safer 1327, s. 7; *Şems*, S. 44, 20 Cemaziyelahir 1327, s. 8-9.

30 Ali Resulzade Asl, "Tarihçe-i Tesis-i Medrese-i İraniyan-ı İstanbul", *Reşd-i Amuşeş-i Tarih*, S. 35, 1388, s. 53.

31 1911 yılında çıkan yangında yanan bina, Defter-i Hakanî kayıtlarında Nurimah adına saray

yakınlarda kiralık bir binada eğitime devam etmiştir³². Bu binada iki yıl eğitim veren okul, 1913'te İranlı tacirlerin girişimiyle Çemberlitaş'ta alınan yerine taşınmıştır. Okulun, Osmanlı döneminde daimî bir adresi olamaması, cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'yi ziyaret eden Rıza Şah Pehlevî'nin dikkatini çekmiş ve şahın girişimleriyle okul, daha önce İran Muzafferî Hastanesi'ne tahsis edilen bugünkü yerine nakledilmiştir³³.

Finansmanı büyük oranda İstanbul'da bulunan İranlı tüccarlar, aydınlar ve bürokratlar tarafından sağlanan okulun tesis sürecinde dönemin İran İstanbul Sefiri Muhsin Han Muinülmülk³⁴, Hacı Muhammed Muhsin İsfahanî, Hacı Muhammed Bakır İsfahanî, Hacı Habib Lek, Hacı Muhammed Taki Tahbaz ve Eminü'l-Tüccar İsfahanî'nin katkıları olmuştur. Okulun ilk idare heyeti arasında Hacı Mahmud Ağa, Hacı Hasan Ağa, Hacı Abbas Ağa, Abdülhadi Ağa, Meşhedî Rıza Ağa, Mirza Hüseyin Ağa, Hacı Zeynelabidin Ağa, Rıza Kulu Han gibi İran'ın farklı bölgelerinden gelmiş tacirler yer almıştır³⁵. Okulda Osmanlı döneminde sırasıyla Hacı Mirza Ali Ağa, Hacı Rıza Kulu Han Horasanî, Hüseyin Bey, Hikmet Bey, Aleksandr Bey, Ebulkasım Ağa, Mir Hüseyin Ağa, Emir-i İtibar, Tevfik Hemedani³⁶, Doktor Rıza Perverş ve Mirza Muhammed Ali gibi isimler de müdürlük yapmıştır³⁷.

---

olarak kayıtlıdır. Sarayın, Sultan Abdülaziz döneminde Nurimah isimli bir kalfaya tahsis edildiği bilinmektedir. Bk. Şamil Mutlu, "İstanbul'da Faaliyet Gösteren Yabancı Misyoner Okulları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C IX, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015, s. 204; Kurşun, agm., s. 204.

32 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 45.

33 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 45.

34 Osmanlı Devleti'ne sefir olarak tayin edilmeden önce Paris ve Londra gibi önemli sefarethanelerde de görev alan Muhsin Han, İstanbul'a geldikten sonra Sultan II. Abdülhamid ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, kendisine ihsanlarda bulunmuştur. Muhsin Han'ın, İstanbul'da açılan İran hastanesi ve okulunda önemli bir pay sahibi olduğu da bilinmektedir. Bk. Güllü Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. VII/1, 2021, s. 138. Kendisinin Osmanlı Devleti'nde uzun süren görevi esnasındaki faaliyetlerini değerlendiren önemli bir çalışma için bk. Hasan Hazreti, "Mirza Mohsin Han Muinülmülk ve Sefaret-i Osmani", *Fasname-i Tarih-i Revab-ı Harici*, S. 78, 1398, s. 9-22.

35 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 29.

36 Tam adı Seyyid Mustafa Tevfik'tir. Okulun, ilk eğitim-öğretim dönemine nazaran yitirilen canlılığının tekrar kazandırılması için göreve getirilmiştir. Onu önemli kılan hususlardan bir tanesi de dönemin İslamcı ideolojideki dergilerinden Sebülürreşad'ın kadrosunda yer almış olmasıdır. Bk. Ekrem Saltık, "Sebülürreşad'ın Hindistan Muhabiri S. M. Tevfik'in Meğhul Biyografisine Dair", *Bilgi*, S. 99, 2021, s. 62, 66.

37 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 62.

Yukarıda zikredilen isimler tarafından yönetilen okulda, bugünkü manada bir mütevellî heyet oluşturulmuştur. Encümen-i İdare adındaki bu heyet; okulun mali işleri ve eğitim-öğretim faaliyetlerinin ne şekilde yürütüleceğini karara bağlamıştır³⁸. Bu kararlar, okulun tesisiyle beraber oluşturulan nizamnamesine dayanılarak alınmıştır. Dehnevî, okulun nizamnamesiyle alakalı yaptığı çalışmada nizamnamenin, 28 Mayıs 1884 tarihinde Rıza Kulu Han Horasanî, İnanlı bir tüccar ve okul müdürü tarafından yazıldığını ifade etmektedir³⁹. Kırk üç sayfalık nizamname; bir giriş, sekiz bölüm, yüz on madde ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Nizamnamenin ilk bölümü, umumi idarenin anlatımını içeren elli iki maddelik bir bölümdür. İkinci bölümün içeriğindeyse öğretmenlerin vazifeleri yer almaktadır ve bu bölüm de altı madde şeklinde düzenlenmiştir. Eğitim faslını içeren üçüncü bölümse on bir maddedir ve bu bölümde sınıfların düzenlenmesiyle sınavların ne şekilde yapılacağı yer almaktadır. On dört maddeden oluşan dördüncü bölüm, doğrudan öğrencileri ilgilendirmektedir. Onların dinî vecibeleri, öğretmenler karşısındaki vazifeleri, okula giriş-çıkışları ve eğitim-öğretim içerisindeki görevleri, bu bölümün konusudur. Beşinci bölüm, üç madde üzerine şekillendirilmiştir. Konusu, yıl sonu sınavlarının ne şekilde yapılacağı üzerinedir. Altıncı bölümse öğrencileri eğitime ısındırmak ve başarılarını arttırmak için verilecek mükâfatları anlatan beş maddeden oluşur. Yedinci bölüm, disiplin cezalarını sekiz madde hâlinde anlatır. Sekizinci ve son bölüm, okulda görev alan mubassır, hademe ve kapıcı gibi görevlilerin nasıl hizmet edeceklerini içeren sekiz maddelik bir kısımdır⁴⁰.

Okulun Encümen-i İdare'si haricinde, eğitim öğretim faaliyetleri üzerinde doğrudan söz sahibi olan bir de Encümen-i Tedrisiyesi bulunmaktaydı. Yedi kişiden oluşan bu heyetin görevleri, okulun nizamnamesinde belirtilmişti. Nizamnameye göre heyette görevli üyelerin temel görevlerinden birisi, okula devam eden öğrencilerin eğitim sürecindeki eksikliklerini belirleyip onları tamamlamaktı. Yine üyeler, eğitim müfredatının uygulanmasında tam yetkiliydi. Diğer yandan öğrencilerin eğitim-öğretim

38 Okulun Encümen-i İdare'sine ait detaylar, okula ait nizamnamede yer almaktadır. Nizamnameye göre okul; bir müdür ve on dört üye tarafından idare edilecektir. Bu üyelere sekizi, Encümen-i İdare'nin üyeleridir. Mali konularda üstlenecekleri sorumluluklar da yine ilgili nizamnameye derç edilmiştir. Bk. Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 31.

39 Dehnevî, "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An", s. 124.

40 Dehnevî, "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An", s. 124-125. Nizamnameyle ilgili ilk detaylar ve neşir İnan'da, İkbâl Kasımı Puya'nın *Kitab-ı Medaris-i Cedid der Dovre-i Kacarîye* adlı eseriyle Esfendiyar Motemedi'nin *Jeneral Mirza Taki Han Kaşani ve Nizamname-i Medrese-i İraniyan-ı İstanbul* adlı çalışmalarında yer almıştır. Bk. Dehnevî, "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An", s. 124.

sürecinde ihtiyaç duyacakları materyallerin temin edilmesinde de üyelere görevler düşmekteydi. Öğrencilerin imtihan sürecinde Encümen-i Tedrisiyeden bir üye, imtihan komisyonunda görev almak durumundaydı⁴¹. Okulun eğitim-öğretime başladığı sürecin ilerleyen yıllarında, Encümen-i Tedrisiye üyeleri arasında İstanbul'da bulunan İranlı tacirlerin de girdiği görüldü. Tüccarlar, okulun kapasitesinin genişletilmesi için mali kaynak yaratabilecek potansiyele sahip oldukları için böyle bir tercihte bulunulması doğal görünüyordu. Zira İstanbul'daki İranlı tüccarlar, okulun en güçlü finansörleri arasında yer almaktaydı⁴².

Okulun önemli bileşenleri arasında yer alan diğer bir grupsa öğretmenleriydi. Tespitlere göre okulun ilk öğretmeni, Hacı Rıza Kulu Han Horasanî'ydi. Kendisi aynı zamanda, Encümen-i İdare'nin başkanlığında da bulunmaktaydı. Horasanî okulda, "Fars Dili ve Edebiyatı" dersini vermekteydi⁴³. Okulda daha sonraki yıllarda İstanbul'un kültür hayatında önemli izler bırakmış İranlı isimler de yer alacaktı. Bunlar arasında temayüz edenler, İstanbul'da Farsça olarak yayınlanan *Ahter* gazetesinin yazarlarıydı. Mirza Mehdi Tebrizî, Mirza Ağa Han Kirmanî, Mirza Habib Isfahanî, okulun yazar kimlikli öğretmenleri arasındaydı⁴⁴. Okulda Fars Edebiyatı dersleri de bir dönem, Mekteb-i Sultaninin Farsça Öğretmeni Ahmet Feyzi Efendi tarafından verildi⁴⁵. Yabancı öğretmen istihdamını da ihtiyaç doğrultusunda uygulayan okul yönetimi, Fransızca derslerini vermesi için Fransızca-Türkçe bir sözlük kaleme alan W. Wiesenthal'i görevlendirmişti⁴⁶.

İlk açıldığında dokuz öğrenciyle eğitim veren okul⁴⁷, ilerleyen yıllarda binasının genişletilmesiyle öğrenci mevcudunu artırdı. Önce otuz ve sonra yüzü aşkın öğrenci, bu okulda eğitim görmeye başladı. İstanbul İran Sefaretinde görev alan Sasanî anılarında, ilerleyen yıllarında okulun öğrenci mevcudunun azaldığından ve eğitim-öğretim kalitesinin düştüğünden bahsetmektedir. 1917 yılından okulla ilgili önemli bilgiler paylaşan Sasanî, okulda bir sınıfta sadece on dört öğrencinin tahsil gördüğünü ifade etmiştir. Bu çocukların ehil ellerde eğitim görmemesinin ve mahalle okullarını tercih etmesinin, İran'dan soğumalarına etki ettiğinin de altını çizmiştir⁴⁸.

41 Dehnevî, "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An", s. 127-128.

42 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 37.

43 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 72.

44 Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", s. 183.

45 Uygur, *age.*, s. 82.

46 Uygur, *age.*, s. 82.

47 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 74.

48 Sasanî, *age.*, s. 104; Uygur, *age.*, s. 82.

Öğrencilere okulda dinî derslerin yanı sıra dil, edebiyat, fen ve matematik dersleri de verilmiştir. Okulun eğitim-öğretim müfredatına göre verilen dersler: Elifba, Kur'an-ı Kerim, Akait, Hesap, Cebir ve Mukabele, Hendese, Durusu'l-Eşya, Farsça ve Edebiyat, Fransızca, Arapça, Genel Tarih ve İnan Tarihi, Coğrafya, Muhasebe, Fizik, Botanik, Zooloji, Kimya ve Fizyoloji dersleridir⁴⁹.

Özel okul statüsünde olan Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul, belirli konularda Maarif Nezareti tarafından denetime tabi tutulmaktaydı. Osmanlı Devleti bu tarz yabancı okullarla alakalı denetim mekanizmasını, Maarif Nezaretine bağlı Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği kanalıyla işletmekteydi. 1869 yılında yayınlanan Maarif Nizamnamesi'nin yüz yirmi dokuzuncu maddesine göre yabancı okullarda, adaba ve ülkenin politikasına mugayir derslerin verilmesi yasaktı ve ders cetvelleriyle okullarda okutulacak kitaplar, yerel maarif idareleri tarafından onaylanmak zorundaydı⁵⁰. Ayrıca okullarda uygulanacak yıl sonu imtihanlarının sonuç cetvelleri de Maarif Nezaretine gönderilmeliydi. Bu bağlamda Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul da faaliyet yürüttüğü süre boyunca denetlendi. Okulda okutulan kitaplar, basım yerleri, bu kitapların müellifleri liste hâlinde Maarif Nezaretine iletildi⁵¹. Zaman zaman okulun bu konuda ayak direlediği ve belirtilen listeleri göndermediği durumlar yaşandı. Maarif Nezareti böyle durumlarda, okula ihtarda bulunuyor ve listelerin ivedilikle gönderilmesi hususunda okula yazılar gönderiyordu⁵². Yine aynı durum, yıl sonu imtihanlarının yapılmasıyla ne şekilde yapıldığının değerlendirilmesi konusu için de geçerliydi⁵³. Maarif Nezareti, okula mümeyiz sıfatını taşıyan öğretmenler göndererek bu hususta raporlar tanzim ettirdi⁵⁴. Bu raporlar dahilinde okulda yapılan usulsüzlükler, Maarif Nezareti tarafından tespit edilmeye çalışılarak yasal mevzuat işletilmeye çalışıldı ve ders imtihan cetvellerinin tekrar gözden geçirilmesi istendi. Eğitimi aksatan usulsüzlüklerin başındaysa öğretmenlerin derslere devam etmemesi ve okul idaresinin buna göz yumması gelmekteydi. Bu sebeple öğrenciler, coğrafya ve hesap derslerinden düşük notlar almaktaydı. Maarif Nezareti bu durumun önünü almak için, durumu okula gönderdiği mümeyizler vasıtasıyla tespit ettikten sonra, İstanbul Maarif

49 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 51-52.

50 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 25-26.

51 BOA, MF. İMF, 120/74; BOA, MF. MKB, 32/115.

52 BOA, MF. İMF, 121/100.

53 BOA, MF. İMF, 160/99; BOA, MF. İMF, 165/120.

54 BOA, MF. İMF, 126/50.

Müdürlüğü kanalıyla idareye ve öğretmenlere yazılı uyarılarda bulunmaktaydı⁵⁵.

Mali açıdan büyük oranda İranlı tacirlerin yardımlarıyla faaliyet sürdüren De-bistan-ı İraniyan-ı İstanbul, şahıslar tarafından yapılan yardımların da etkisiyle uzun yıllar ayakta kalmayı başardı. Okulun gelir kaynaklarına bakıldığında, İran şahlarının yaptığı bağışlar dikkat çekmekteydi. Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah iktidarlarında, lira bazında okula yıllık bağışlar yapmaktaydı. Yine yıllık bağışçılar arasında, İstanbul'da yaşayan İranlılar başı çekmekteydi. Okulun diğer bir gelir kaynağı da öğrencilerden aylık olarak alınan okul taksitleriydi⁵⁶. Fakat tüm bu gelirlerin belirli bir zaman sonra yeterli gelmemesi, okul idaresini bazı sosyal etkinlikler düzenleyerek buradan elde edilecek gelirle okulu mali olarak rahatlatmaya sevk etti.

Sasanî anılarında, okulun yılda bir iki defa İran Sefaretinde düzenlenen konserlerle gelir elde ettiğinden söz etmektedir⁵⁷. Dönemin İstanbul'da basılan Farsça yayın organı *Şems* gazetesi de 1908'de Tepebaşı Tiyatrosu'ndaki oyundan sonra okula gelir temin etme amacıyla bir çekiliş yapıldığından bahsetmektedir⁵⁸. Arşiv kayıtlarında okul için bu etkinliklerin periyodik olarak yapıldığına yahut içeriğine dair bir veri olmasa da okul yararına büyük balolar, müsamereler ve konserler tertip edildiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu balo, müsamereler ve konserler, okulla İran Hastanesi için 1894, 1903, 1905, 1907 ve 1909 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Üçü İstanbul İran Sefaretinde konser, birisi okulda müsamereler olarak gerçekleştirilen etkinliklerden bir diğeri de balo olarak Pera Palas Oteli'nde gerçekleşir⁵⁹.

55 BOA, MF. İMF, 132/46.

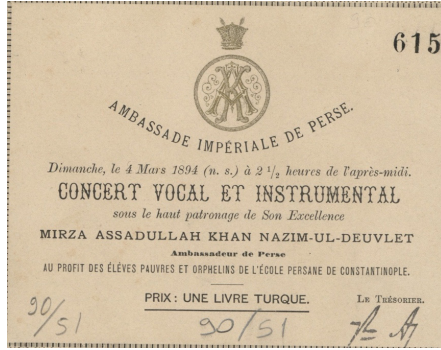
56 Hazreti-Mirrezi, *age.*, s. 37.

57 Sasanî, *age.*, s. 104.

58 *Şems*, S. 9, 10 Şevval 1326, s. 11; *Şems*, S. 11, 24 Şevval 1326, s. 7, 10; Muhammet Keleş, *Şems: İstanbul'da Yayımlanan Bir Farsça Gazetenin Bakış Açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Yılı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 39-40. 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlayan çekilişlerle gelir elde etmeye dönük etkinlikler, batı kaynaklıdır. Gayrimüslim unsurlar arasında yaygın olan bu organizasyonların, zamanla toplumun tamamına yayıldığı görülmüştür. Bk. Yüksel Çelik, "Sultan Abdülaziz Devrinde Gündelik Hayatta Değişim: Yeni Alışkanlıklar, Mekanlar ve İmkânlar", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat Bildiriler*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 214. İstanbul'daki İran Sefareti, sadece okul için değil, şahısların yaş günleri ve taç giyme törenleri münasebetiyle de bazı etkinlikler düzenlemiştir. Bk. Ayşegül Eşgöl, *Arşiv Belgeleri Işığında Yakınçağ Döneminde Osmanlı'da Yabancıların Konser Faaliyetleri ve Musiki Cemiyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 15.

59 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM), 430/92; BOA, ML. EEM,

Resim 1: 4 Mart 1894 Pazar günü saat 8:30'da İstanbul İnan Sefaretinde okul yararına verilecek konsere ait giriş bileti⁶⁰

Okulun Osmanlı dönemindeki faaliyetleri genel çerçevede bu şekildeyken cumhuriyetin ilanımla birlikte Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul'un vergi ve tapu gibi mevzuata dayalı hususlarda problemler yaşadığı görülmektedir. Vergi memurlarının okuldan vergi talep etmesi ve okulun arazisinin tekrar tapuya kaydedilmesi gibi konular, uzun süre okul yönetimiyle İnan Sefaretini meşgul etmiştir⁶¹.

İstanbul'da açılan ve kısa bir süre eğitim faaliyetinde bulunan özel İnan okullarından bir diğeri de Debistan-ı Ahmediyan'dır. Osmanlı arşiv belgelerinde okulun 1912 yılında Gedik Paşa Dizdariye Mahallesi'nde açılmasına dönük adımlar atıldığı ve ruhsatının *Şems* gazetesi müdürü tarafından talep edildiği göze çarpmaktadır⁶². Okulla ilgili bir diğere adres kaydına göre okulun Gedik Paşa Esir Kemaleddin Mahallesi Kirkor Efendi Sokağı'nda olduğu belirtilmektedir⁶³. 1915'te İnan

497/63; BOA, ML. EEM, 597/18; BOA, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM), 117/14; BOA, Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ), 143/5; BOA, HH. İ, 153/46; BOA, HH. İ, 177/31; BOA, HH. İ, 232/117.

60 BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 90/51.

61 BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashığı (HR. İM), 124/92; BOA, HR. İM, 131/92; BOA, HR. İM, 135/22; BOA, HR. İM, 140/82; BOA, HR. İM, 175/81; *Esnad-ı Medaris-i İrani ve Haric ve Medaris-i Haric der İnan*, s. 97. Okulun cumhuriyet döneminde geçirdiği süreçlerle alakalı yapılan çalışma için bk. Alev İrmak Kurtulmuş, *A Country in a School: Fajr Iranian School in Turkey*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

62 BOA, MF. İME, 8/30.

63 BOA, MF. İME, 94/50. Geç döneme ait bu kayıtlar bir kenara bırakılırsa okulun Maarif Nezaretine bağlı Meclis-i Kebir-i Maarif'ten istenen ruhsat kaydına göre ilk olarak eğitim öğretime başladığı yer, Gedik Paşa'da Hacı Rıza Kulu Han'a ait olan binadır. Bu kayıt, 1894 yılına tarihlendirilmektedir. Okulun bu tarihte Fazıl Paşa semtine taşındığı, kayıttaki yer alan diğere

Sefiri Mahmud Han tarafından kendi tasarrufunda bulunan bahçe ve evin, okula bağışlandığı bilinmektedir⁶⁴. Bu bağışların bir gereği olarak okulun arazi kaydı ve ruhsat işlemlerinin yapılması uzun süre devam etmiş ve sonuca ulaşması da hayli vakit almıştır⁶⁵. Okulun eğitim-öğretim faaliyetleriyle alakalı olarak elde çok fazla malumat bulunmamakla beraber bünyesinde dört iptidai ve bir de rüştiye düzeyinde eğitim veren sınıfı olduğu bilinmektedir⁶⁶. Okulla ilgili Osmanlı arşivlerinde sınırlı malumat bulunmasının, henüz araştırmaya açılmayan veya Osmanlı Arşivi'ne devredilmeyen evraklardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Benzer bir durum, İzmir'deki İran okulu "Debistan-i Nasırı" için de geçerlidir. Mirza Fethullah Han tarafından açıldığı bilinen okulun faaliyette olduğu, Farsça yayın yapan *Mecelle-i Hikmet* adlı gazetenin, 1906 yılı Mayıs ayındaki sayısında "İraniyan ra Mojde" başlığı altında yer alan haberle duyurulmuştur⁶⁷.

b. Debistan-ı Trabzon

Uluslararası ticaret yapılan Karadeniz'in önemli limanlarından olan Trabzon limanı, Osmanlı-İran ticari ilişkilerinde de önemli bir lokasyondur. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren iki ülke arasında Erzurum ve Tebriz hattından gelişen ticaret, denizden bağlantının sağlandığı Trabzon'a kadar uzanıyordu⁶⁸. Bu durum, şehirde sosyal canlılık yaratacak seviyede bir İranlı nüfusun oluşmasına katkı sundu. Trabzon'daki İngiliz diplomatik misyonunun 1868 yılındaki raporuna göre şehir merkezinde Ruslardan sonraki ikinci kalabalık yabancı unsur, İranlılardı⁶⁹. Bu durum, İranlıların diplomatik olarak şehirde temsil edilmesine kadar vardı ve İran devleti Trabzon'da konsolosluk açtı⁷⁰. Akabindeyse tıpkı çocuklarının İstanbul'da-

bir bilgidir. Bk. BOA, MF. MKB, 58/24.

64 BOA, BEO, 4336/325194; BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiyye Ekleri, (DH. İ. UM. EK), 31/85.

65 BOA, Dahiliye Nezareti İdare (DH. İD), 123/20; BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2832/9; BOA, ŞD, 231/7; BOA, MF. İMF, 169/14; BOA, MF. İMF, 95/14.

66 Şahruh Abdullahzade, "Medreseha-yı İrani der Osmani", *Roşd-ı Amuzş-i Tarih*, S. 3, 1399, s. 71; İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 166.

67 Kasımi Puya, *age.*, s. 552; *Mecelle-i Hikmet*, S. 868, 1 Rebiüssani 1324, s. 12.

68 Diğroğlu, *agt.*, s. 11.

69 Diğroğlu, *agt.*, s. 25.

70 Şennur Şenel-Hülya Terzi, "Trabzon'daki İran Konsolosluğu'nun Faaliyetleri (1877-1923)", *AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2019, s. 87. Karadeniz bölgesinde ticaret yapan İranlılar, nüfus olarak da bölgede önemli bir varlığa sahipti. Bu varlığın diplomatik yansımaları olan konsolosluğun açılmasının dışında İranlılar, bölgede dini faaliyetlerini yürütmek için "Acem Tekkesi" olarak

ki gibi eğitim görebilecekleri bir İnan okulu tesisine ihtiyaç duyuldu ve İnanlılar, 1885'te Trabzon'daki İnanlı çocukların eğitimi için bir ev satın aldılar⁷¹.

Nasri ile Ahmediye isimlerini kullanan ve resmî eğitim dili Farsça olan okulda, sadece İnanlı çocuklar değil, şehrin eşrafının çocukları da eğitim görmekteydi. Okuldan mezun olan öğrenciler, bir üst kademede Osmanlı mekteplerine devam edebilmekteydiler. Bütçesi, İstanbul'daki İnan okullarındaki gibi temin edilen okulun en büyük gelir kaynağı bağışlardı⁷². Özellikle İnanlı nakliyeciler okula, yapmış oldukları işlerden kazandıklarının belli bir oranını bağış olarak vermektedir. Bağışçılar arasında, I. Dünya Savaşı'nda Trabzon-Erzurum arasında develerle ticaret yapan İnanlılar başı çekmekteydi. Esasında bu bağış, gönüllük esasıyla toplanmamaktaydı. Bölgedeki İnanlı komisyoncular, İnanlı nakliyecilerden aldıkları komisyonları, bağış adı altında okula gelir olması için vermektedir⁷³.

Okulun encümen heyeti, İnan Trabzon Konsolosu Mirza Mesut Han döneminde oluşturuldu. Kendisi, Trabzon'da bulunan İnanlıları konsolosluga davet ederek hem okulun idaresinin nasıl olacağını hem de bütçesini dengeleyecek adımların nasıl atılacağını tespiti çalıştı. Yapılan toplantıda alınan karar gereği okulun encümen heyeti: Hacı Hasan Tahbaz, Muhammed Ali Mahmudzâde, Mirza Muhammed Hüseyin Sarrafzâde, Ali Ağa Mirzazâde, Mir Hadi Azim Han ve Mirza Muhsin'den müteşekkil hâle geldi⁷⁴.

Okulda eğitim-öğretim Farsça, Türkçe ve Arapça bilen öğretmenler tarafından yapılmaktaydı. Bu okulda öğretmenlik yaptığı bilinen isimlerden biri de meşhur Osmanlı âlimlerinden İbrahim Cûdî Efendi'ydi⁷⁵. Diğer yandan imtihanlar; genellikle mahalli öğretmenlerin, müftü, kadı ve şehrin ileri gelenlerinin hazır bulun-

---

bilinen bir "Hüseyiniye"yi Samsun'da açma girişiminde bulunmuşlardı. Tekkenin açılışına Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak izin verilmese de İnanlıların bu tekkeyi aktif olarak kullandığı bilinmekteydi. Konunun detayları için bk. Osman Köse, "19. Yüzyılda Samsun'da İnan Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyiniye (Acem) Tekkesi", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, C I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s. 174-175.

71 Dehnevî, "Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)", s. 10; *Ahter*, S. 58/12, 24 Zilkade 1303, s. 459.

72 Dehnevî, "Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)", s. 10, 13.

73 Dehnevî, "Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)", s. 13; *Ahter*, S. 23/13, 13 Cemaziyelahir 1304, s. 182.

74 Dehnevî, "Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)", s. 16.

75 Mustafa İsmet Uzun, "Cûdî Efendi, Trabzonlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 8, İstanbul 1993, s. 81.

duğu bir mecliste icra edilmekteydi. Yıl sonu imtihanları ve mezuniyet törenleri de coşkulu birer gösteriye sahne olmaktadır. 1899-1900 eğitim-öğretim yılında gerçekleşen yıl sonu imtihanlarına, şehrin valisinden yabancı elçi misyon şeflerine kadar herkes katılmıştı. İki ülke bayraklarının dalgalandığı törende; Farsça, Türkçe ve Fransızca konuşmalarla müzikal etkinlikler yapılmıştı⁷⁶. 1887-1888 yılı kayıtlarına göre, okulda on altı öğrenci eğitim görmekteydi⁷⁷.

Okul, 1908 yılında ciddi bir yangın geçirdiğinden, binası kullanılamaz duruma geldi. Bu sebeple Osmanlı Devleti, İran Trabzon Konsolosluğunun talebiyle okulun aynı arsa üzerinde tekrar inşa edilmesi yönünde karar aldı. Kayıtlara göre yeniden inşa edilecek okul, on üç metre otuz üç santimetre uzunluğunda, on yedi metre genişliğinde iki katlı olacaktı⁷⁸.

Eğitim faaliyetlerine, I. Dünya Savaşı'nda tatil edilmesine⁷⁹ rağmen cumhuriyetin ilk yıllarında da devam eden okulun, 1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından faaliyetine son verildiği görüldü⁸⁰.

c. Kerbela Hüseyini ve Uhuvvet-i İraniyan-ı Kazımiye Zükur Mektebi

Necef, Kufe, Kazımiye ve Kerbela gibi şehirler, Şii ve İranlı nüfusun yoğun olarak yaşadığı şehirler arasında yer almaktaydı. Buralarda yaşayan Şii nüfusun ve İranlı ailelerin çocuklarının, İran tarafından açılacak okullara gitme talepleri bulunmaktaydı. Bu doğrultuda İstanbul İran Sefaretinin yazısıyla Osmanlı Devleti nezdindeki girişim, 1912 yılında oldu⁸¹. İran Devleti, Kerbela şehrinde “Hüseyini/Hüseyiniye” adıyla bir okul açmak için İstanbul’a yazı gönderdi⁸². Okul, İran Encümen-i Müsavat Cemiyeti tarafından tesis edilecekti⁸³. İran’ın bu talebini Osmanlı Devleti çok bekletmeyerek olumlu karşıladı ve Kerbela Hüseyini Mektebi

76 Dehnevî, “Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)”, s. 20.

77 Dehnevî, “Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)”, s. 20.

78 BOA, BEO, 3404/255243; BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN), 80/28.

79 Dehnevî, “Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)”, s. 13.

80 BOA, HR. İM, 165/53. İran Sefareti, okulun neden kapatıldığına anlam veremeyerek Hariciye Nezaretinden bilgi istemiş ve faaliyetlerine tekrar devam etmesi için de talepte bulunmuştur. Bk. BOA, HR. İM, 166/49; BOA, HR. İM, 171/60. Dehnevî yazdığı makalede, okulun faaliyet periyodunu 1940’lı yılların başına kadar götürmektedir. Ancak 1925 yılında kapatılan okulun tekrar açılıp açılmadığına dair cumhuriyet dönemi arşiv kayıtlarında bir bilgiye rastlanamamıştır.

81 BOA, ŞD, 2807/15.

82 BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT), 370/50.

83 BOA, MF. İBT, 393/85.

1912 yılında açıldı⁸⁴. Okula atanan ilk öğretmen de Osmanlı darülmualliminin-den mezun olmuş olan Ali Yaver Efendi'yd⁸⁵.

Hakkında Hüseyini Mektebi gibi çok fazla malumat bulunmayan ve İnan tarafından açılan bölgedeki bir diğ^{er} okul ise Uhuvvet-i İnanlıyan-ı Kazımiye Zükur Mektebiydi⁸⁶. Kerbela Hüseyini Mektebinden üç yıl ve II. Abdülhamid'in tahta indirilmesinden çok kısa bir süre önce 22 Nisan 1909 yılında açılan bu okul, yatılı/gündüz eğitim vermektedir. İptidai ve rüştiye kademesinde eğitim veren okul, açıldıktan bir yıl sonra Maarif Nezaretine bağlandı ve öğrencilere Türkçe öğretmek için Osmanlı Devleti tarafından okula, kadrosunda bulunmaması ve okulun talep etmesi dolayısıyla öğretmen tayin edildi. Okulun kurucuları arasında bölgenin önemli isimlerinden Hacı Ali Ekber, Hacı Muhammed Hasan İsfahanî, Seyit İsa Şirazi, Abdülhalik Yezdi ve Hacı Abdülvahab bin Hacı Ali Ekber bulunmaktaydı. Okul müdürlüğünü Hacı Ali Ekber üstlenmişti. Okulda görev yapan öğretmenler arasında Şeyh Cevad, Cevad Han, Şeyh Rıza, Şeyh Mehdi ve Seyyid Hasan gibi isimler yer alıyordu. Okulda kademelerine göre Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Ulum-ı Diniye, Hesap, Farsça, Türkçe, Arapça, Coğrafya ve İslam Tarihi dersleri okutulmaktaydı⁸⁷.

Müslümanların kutsal bölge koridorunu elinde tutan Osmanlı Devleti'yle mezhepsel nedenlerden ötürü İnan bölgesinde birçok sorun yaşayan İnan, Şii kutsallarının bulunduğu bu bölgedeki şehirlerde okullaşma girişiminde bulundu. İstanbul ve Trabzon'daki okullara göre çok daha geç açılan Kerbela ve Kazımiye'deki İnan okullarının açılmasındaki sebep, İstanbul ve Anadolu'da eğitim faaliyeti yürüten İnan okullarından farklılık arz etmekteydi. İnanlılar, burada yaşayan Şii İnan halkının çocuklarına mezhepsel olarak temas edebilmek için bu okulları açmak istemişlerdi. Açılan okullarda verilen eğitim büyük oranda seküler olsa da İnanlılar, bu okullarla konsolide edebilecekleri bir nüfusu elde etmeye çalışmaktaydı.

d. Erzurum'da İnan Okulu Açılması Teşebbüsü

Erzurum'da konsoloslukları ve tüccar loncaları bulunan İnanlıların, çocuklarının eğitimi için ilk okul açma talebi, 1896 yılına rastlamaktadır. Şehirdeki İnanlıların topladıkları paralarla açılması düşünülen okulun, Erzurum İnan Konsolosluk-

84 BOA, MF. MKT, 1178/50.

85 BOA, MF. İBT, 404/21.

86 BOA, MF. İBT, 444/16.

87 BOA, MF. İBT, 509/67.

ğu tarafından desteklenmesi düşünülmüştür. Okul için daha evvel İran Erzurum Konsolosluğu yapan Mirza Ali Ekber Han'ın bölgede sahip olduğu hanenin kullanılacağı beyan edilse de bu talep, Maarif Nezaretinin yazısı ve Şârâ-yı Devlet kararıyla padişah emri olmadan yabancı statüde okul açılmasına yetkileri olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir⁸⁸.

Sultan II. Abdülhamid'in Erzurum'da bir İran okulu açılmasına neden karşı olduğu, Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetinden Sadaret'e yazılan yazıda görülmektedir. Mabeyn-i Hümayun, Sultan II. Abdülhamid'in, bu okula Erzurum'daki Müslüman tüm çocukların gidebilecek olmasının, İran'ın mezhep propagandasına zemin hazırlayabileceğini ve bunun da Şiiliğin yayılmasına sebep olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir. Fakat Mabeyn-i Hümayun tarafından bu düşüncenin muhataplara serdedilmesi yerine münasip bir cevabın verilerek durumun asla sezdirilmemesi istenmiştir⁸⁹. Yine benzer bir talep, 1901 yılında Erzurum İran Konsolosu Esedullah Han tarafından yapılmıştır. Maarif Nezaretine havale edilen bu talep, daha önceki talepteki gibi padişahın emri gerekçe gösterilmek suretiyle sonuçsuz bırakılmıştır⁹⁰. Esasında, İranlıların Erzurum'da okullaşma teşebbüsünün sonuçsuz kalması tek başına, diğer okul açma girişimlerinde yaşanmayıp burada yaşanan mezhepsel yahut başka siyasi kaygılara bağlı olmayabilir. Zira Erzurum'a yakın bir mahal olan Trabzon'da faaliyet yürüten bir İran okulunun varlığının, okul açma teşebbüsünü sonuçsuz bırakması da ihtimal dâhilinde tutulmalıdır.

2. Osmanlı Devlet Okullarında İranlıların Eğitimi

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde açtıkları okullarla çocuklarının eğitim görmesini sağlayan İranlılar, çocuklarının sadece bu okullarda değil, Osmanlı Devleti'nin kendi tebaasının gittiği okullarda da eğitim almalarını istemişlerdi⁹¹. Başlangıçta ilkokul ve ortaokul seviyesindeki okullara devam eden İranlı öğrenciler, tahsillerini tamamladıktan sonra yine Osmanlı Devleti'ne ait lise ve yüksekokul düzeyindeki okullara devam etmişler ve bu okullardan mezun olarak diploma almışlardı⁹². Osmanlı devlet okullarında lise ve yüksek tah-

88 BOA, MF. MKT, 334/65; BOA, Yıldız Evrakı Resmi Maruzat (Y. A. RES), 83/105; BOA, Y. A. RES, 85/70; BOA, Y. A. RES, 92/76.

89 BOA, HR. İM, 355/18.

90 BOA, MF. MKT, 569/15.

91 BOA, MF. İMF, 250/60

92 İranlılar, sadece Osmanlı Devleti'ne ait okullarda eğitim almamışlardı. Osmanlı sınırları dâhilinde olup yabancı okul statüsündeki Amerikan okullarına giden yahut gitmek isteyen İranlılar da vardı.

sil gören İnanlılar, sadece devletin sınırları dahilindekilerden de müteşekkil değildi. İnan'daki okullara göre daha iyi eğitim alabileceklerini düşünen birçok İnanlı öğrenci, göç ederek Osmanlı devlet okullarını tercih etmekteydi. Bu tercihlerin yoğunlaştığı şehir ise, İstanbul olmaktadır⁹³.

Osmanlı Devleti, coğrafyası içerisindeki okullarına yabancı öğrenci kabulünde zaman zaman seçici davranışa da genel olarak Müslüman olan öğrencileri seçerek okullarına kabul etmekteydi⁹⁴. Dolayısıyla İnanlı öğrenciler de bu imkândan yararlanmaktaydı. Yüksek tahsilden önceki aşama olan idadi ve sultani seviyesindeki okullara, İnanlıların rağbeti hayli fazlaydı⁹⁵. Bunlar arasında yer alan İstanbul İdadisi, birçok İnanlı öğrencinin eğitim gördüğü okullardan biriydi⁹⁶. Kız ve erkek olarak ayrılan bu okullarda, İnanlı kız öğrenciler de tahsil görmek için talepte bulunmaktaydı⁹⁷. Burada dikkati çeken önemli bir husus, kız öğrencilerin ailelerinin maddi açıdan güçlü ve Osmanlı Devleti'nde bürokratik görevi olan İnanlı ailelerin çocukları olmalarıydı⁹⁸.

Sultani seviyesinde İnanlıların tercih ettiği okul, İstanbul'da bulunan ve eğitim kalitesi şimdiki gibi o zaman da yüksek olan Galatasaray Mekteb-i Sultanisiydi⁹⁹. Ücretli olarak eğitim veren bu okula girmek, her İnanlı için mümkün olmamaktaydı. Bu yüzden genel olarak Mekteb-i Sultaniye, İstanbul İnan Sefaretinde görevli diplomatların çocukları yahut yakın akrabaları kabul edilmekteydi. Zaman zaman bu kabuller, padişahın tavassutuyla yahut okul idaresinin kararıyla gerçekleşmekteydi.

Bu hususta Beyrut Amerikan Koleji'yle Robert Kolej, İnanlıların tercih ettiği yabancı okullar arasındaydı. Bk. BOA, MF. MKT, 1226/34; BOA, MF. MKT, 1239/98.

⁹³ BOA, MF. MKT, 1142/52.

⁹⁴ Kabul edilen öğrenciler arasında bulunan Hint ve Afgan kökenliler için bk. BOA, MF. İBT, 288/76. Osmanlı Devleti, hassasiyet gördüğü İnan'a yakın Basra gibi bölgelerde İnanlı öğrencilerin Osmanlı okullarına kabulüne izin vermemekteydi. Bk. BOA, MF. MKT, 140/12; BOA, BEO, 3483/261186; BOA, MF. MKT, 1095/44.

⁹⁵ İnanlılar, Osmanlı Devleti içerisinde açılan Numune ve Sanayi okullarında da eğitim görmek için talepte bulunmaktaydı. Bk. BOA, MF. MKT, 878/44.

⁹⁶ BOA, MF. MKT, 1146/72.

⁹⁷ BOA, MF. MKT, 1176/6; BOA, MF. MKT, 1176/25.

⁹⁸ İstanbul İnan Sefaretinde görevli üst düzey bürokratlar, bu aileler arasındaydı. Bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 47/33.

⁹⁹ BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi (MF. ALY), 127/35. Mekteb-i Sultani, 1868 yılında eğitim faaliyetlerine başlamıştır. İlk yıllarında okula devam eden öğrenciler içerisinde, Müslüman olmayan öğrencilerin sayısı dikkat çekicidir. Bk. Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 38.

Örneğin yıllarca İstanbul İnan okulunda vazife almış ve Mekteb-i Sultanide de öğretmenlik yapmış olan Mirza Habib İsfahanî'nin oğlu Celal Efendi, okul masraflarından muaf tutularak idarenin kontenjanından mektebe kaydedilmişti¹⁰⁰. Mekteb-i Sultaniden mezun olan İranlı öğrencilerin, Osmanlı devlet okullarında ve özellikle Farsça öğretmenliğinde istihdam edilme istekleri de karşılanmaya çalışılmaktaydı¹⁰¹.

İdadi ve sultanilerden mezun olan İranlılar, meslek edinebilecekleri ve yüksek tahsil görebilecekleri okullara rağbet göstermişlerdi. Osmanlı Devleti'nin en gözde okullarını tercih eden İranlılar; Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Mulkiye, Mekteb-i Harbiye, Sanayi-i Nefise¹⁰² Dişçilik, Polis ve Jandarma Mektebi ile Darülmualimin gibi okullarda eğitim görmüşlerdi.

Tıbbiye Mektebine devam eden İranlı öğrencilerin, daha önce de ifade edildiği gibi, İnan Sefareti yahut konsoloslukları mensuplarının yakınları olduğu dikkati çekmekteydi. Bunlar içerisinde İstanbul ve Adana'daki İnan diplomatik misyonlarının yakınları, Tıbbiye Mektebini daha fazla tercih etmekteydi¹⁰³. Bunun yanı sıra Tıbbiye Mektebi genel olarak, maddi durumu iyi olan İranlı eşraf çocuklarının gidebildikleri bir okul profili çizmekteydi¹⁰⁴. Sağlık bilimlerinde eğitim almak isteyen İranlıların tercih ettiği okullardan bir diğeriye, Dişçilik Mektebiydi. Burada da birçok İranlı öğrencinin eğitim aldığı ve özellikle öğrenci yoğunluğunun I. Dünya Savaşı sırasında had safhaya ulaştığı bilinmekteydi¹⁰⁵.

100 BOA, MF. ALY, 3/76; BOA, MF. MKT, 433/23; Filiz Dıġırođlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfahanî ve Terekesi", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, C XLIX/S. 49, 2017, s. 299, 300, 301. Bürokrasiyi kullanarak Mekteb-i Sultani'ye kabul almaya çalışan İranlılar için bk. BOA, MF. MKT, 1205/3. Galatasaray Mekteb-i Sultani'sine ücretsiz olarak kabul edilmek isteyen birçok İranlı öğrenci bulunmaktaydı. Tespitlerimize göre okul, kapasitesi yeterli olmadığından her talebi karşılayamamakta ve birçok İranlı'nın öğrenim isteğini geri çevirmekteydi. Bk. BOA, MF. ALY, 73/99.

101 BOA, MF. ALY, 101/103.

102 Osmanlı okullarından mezun olan İranlıların birçoğunun talebi, Osmanlı kurumlarında istihdam edilmek olsa da bu her zaman mümkün olmuyordu. Örneğin Sanayi-i Nefise Mektebinin Resim Şubesi'nden mezun olan İranlı Tahirzâde Hasan Efendi'nin devlette tezhip muallimliği kadrosuyla çalışma talebi, Müze-i Hümayun Müdüriyeti tarafından reddedilmişti. Bk. BOA, MF. ALY, 96/20.

103 BOA, BEO, 3171/237761; BOA, Y. MTV, 123/16.

104 BOA, MF. ALY, 99/14; BOA, Y. MTV, 197/23.

105 BOA, MF. ALY, 88/138; BOA, MF. ALY, 97/2; BOA, MF. MKT, 1175/11.

Osmanlı devlet bürokrasisine personel yetiştiren Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk da İranlı öğrencilerin eğitim aldığı okullar arasındaydı. İstanbul İran Sefaretinin, bu okullarda okuyan İranlı öğrenci sayısının artmasıyla alakalı olarak ciddi gayretleri olduğu görülmektedir¹⁰⁶. İstanbul'da bulunan Debistan-ı İraniyan'dan mezun olan ve yine Osmanlı okullarında eğitim aldıktan sonra yüksek tahsil yaşına gelen öğrencilerin, özellikle de bu okula girmek istedikleri bilinmekteydi¹⁰⁷. Bunun sebebinin, eğitim aldıktan sonra İran devlet bürokrasisinde etkin olmak arzusunun öne çıktığı düşünülebilirdi¹⁰⁸.

Bir devletin sac ayaklarını oluşturan eğitim, emniyet ve askeriye gibi kurumlara öğrenci yetiştiren okullarda da İranlılar eğitim almışlardı. Osmanlı Devleti'ne öğretmen yetiştiren darülmualiminlere girmek isteyen İranlılar, bazı okullara kayıt esnasında yaptıkları gibi bu okula kaydolmak için de kendilerine iltimasta bulunacak isimleri aracı kılmaktaydı¹⁰⁹. Darülmualiminlere rağbet gösteren İranlılar arasında da yine bürokrat ailelerin çocukları temayüz etmekteydi¹¹⁰. Bunun yanı sıra az da olsa ekonomik durumu orta seviyede olan İranlı aileler de bu okullara çocuklarını gönderebilmekteydi. Bu durumda İranlı ailelerin talepleri, çocuklarının okulda burslu olarak okuması yönünde olmaktadır¹¹¹. Şii nüfusun yoğun olduğu Irak coğrafyasında İranlılar, Bağdat Darülmualimin Mektebini tercih ederek öğretmen olmak ve bölgedeki Şii okullarında görev alarak bu okullardaki öğretmen açığını devlet nezdinde değerlendirebilecekleri adımları atmaktaydı¹¹².

Polis ve Jandarma Mektebiyle Mekteb-i Harbiyeye alınacak İranlı öğrencilerin tespiti ve bu okullara alınmalarının sağlanması, doğrudan İran Devleti tarafından organize edilmekteydi. Zira bu okullardan yetişecek, modern askerlik ve güvenlik eğitimi alacak öğrencileri, İran Devleti kendi kurumlarında değerlendirmek istemekteydi. İran, Osmanlı Devleti nezdinde yaptığı girişimlerle İstanbul Polis

106 BOA, BEO, 3630/272212.

107 BOA, MF, ALY, 23/24.

108 Mekteb-i Hukuk'ta okumak için çeşitli dönemlerde müracaatta bulunan İranlılar için bk. BOA, MF, MKT, 1093/22; BOA, MF, MKT, 1143/65; BOA, MF, MKT, 1164/72.

109 BOA, MF, İBT, 606/64.

110 BOA, MF, ALY, 139/20.

111 BOA, MF, ALY, 65/31.

112 BOA, MF, İBT, 488/52; BOA, MF, İBT, 555/15. Osmanlı Devleti tarafından tanınan, İran'a ait yabancı okul hüviyetindeki Uhuvvet-i İraniyan-ı Kazimiye Zükür Mektebinden mezun olan öğrencilerin de Bağdat Darülmualimini'ne kaydolarak eğitim aldıkları görülmekteydi. Bk. BOA, MF, İBT, 539/78.

Mektebinde okuyacak İranlıların masraflarını üstleneceğini bildirerek öğrencilerinin devlet namına bu okullarda okuyacağını belirtmekteydi¹¹³. Bu durumun en büyük göstergelerinden biri, 1910 yılında İstanbul Polis Mektebinde tahsilini tamamlayan İranlı mezun öğrencilere ait diplomaların, İstanbul İran Sefaretine gönderilmiş olmasıydı¹¹⁴. Aynı durum, İstanbul Jandarma Mektebinde okuyan İranlı öğrenciler için de söz konusuydu¹¹⁵.

Osmanlı Devleti'nde subay yetiştiren Mekteb-i Harbiye ve askerî okullar da İranlılara kapılarını açan eğitim kurumları arasındaydı. Diğer okullara nispetle daha sıkı bir eğitim sistemine sahip Mekteb-i Harbiye'de okuyan İranlıların bir kısmı, bu eğitime ayak uyduramadıkları ve disiplinsiz davranışları dolayısıyla okuldan ihraç edilmişti¹¹⁶. Fakat hatırı sayılır sayıda İranlı öğrenciyse bu askerî okullara devam edip mezun olmayı başardı. 1886-1889 yılları arasındaki seyahati sırasında İstanbul'u ziyaret edip gözlemlerini kaleme alan İranlı Pirzâde, Kuleli Askerî İdadisi'nde okuyan sekiz yüz kadar İranlı öğrenci olduğundan bahsetmektedir. Bu sayının doğru olup olmadığı noktasında tereddütler bulunsa da İranlı öğrencilerin çok konforlu eğitim hayatları olduğu, onların tek kişilik odalarda kaldıkları ve büyük hürmet gördükleri, Pirzâde'nin verdiği önemli bilgiler arasındadır¹¹⁷.

Kuleli Askerî İdadisi'nde eğitim alıp İran'a dönen birçok İranlı'nın yanında, bu okuldan mezun olup Osmanlı ordusunda hizmet eden İranlılar da bulunmaktadır. Seyyid Ahmed Canpulad, bu isimlerden biridir. Farsça olarak kaleme aldığı anılarında İran Sefaretinin tavassutuyla bu okulda İsmail Mühendisi, Muhammed Ali Tebrizî, Abbas Ali Şebüsteri, Mehdi Tebrizî, Seyyid Muhammed Tebrizî, Ali Babiverdi, Cabbar Tebrizî ve Hüsameddin İrani gibi İranlılarla birlikte 1915'te eğitime başladıklarından söz eden Canpulad, yaşı küçük olan İranlıların o dönemde Bursa Askerî İdadisi'nde eğitim aldığından bahsetmektedir¹¹⁸. Canpulad,

113 BOA, BEO, 3830/287240; BOA, DH. İD, 27/7; BOA, DH. MKT, 2898/3.

114 BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI), 58/28.

115 BOA, BEO, 3631/272255.

116 BOA, BEO, 2567/192519; BOA, BEO, 2569/192636; BOA, BEO, 2575/193078.

117 Hacı Muhammed Ali Pirzâde, *Sefername-i Hacı Pirzâde*, C II, haz. Ferman Fermanian, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran 1343, s. 112; Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", s. 183. Hacı Pirzâde, askerî okulda okuyan İranlı öğrencilerin bazılarının isimlerini de zikretmektedir. Bu isimler arasında; Muhammed Hamid Han bin Mirza Ali Ekber Han Gaffari, Muhib Ali Han, Abbas Kulu Han ve Ebul Hasan Mirza gibi isimler yer almaktadır. Bk. Pirzâde, *age.*, s. 112.

118 Seyyid Ahmed Canpulad, *İstiklâl Harbi'nde İranlı Bir Subayın Anıları*, çev. Mehmet Çalışkan, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 25-26.

mezun olduktan sonra teğmen ve üsteğmen rütbeleriyle İstiklal Harbi boyunca Türk ordusunda da önemli hizmetlerde bulunmuş ve daha sonra İran'a dönerek orada da alanında görevler üstlenmiştir¹¹⁹.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra çatışmasız bir ilişki yürütmeye başlayan Osmanlı ve İran devletlerinin yeni ilişki teması, mezhepsel bakış açısından arındırılmaya çalışılmıştı. İkili ilişkilerde sınır, aşiretler sorunu ve ticari meseleler gibi seküler problemleri çözerek mesafe kat edebileceğini düşünen İran tarafı bu sayede, kendi tüccarlarının Osmanlı ülkesine yaptığı ticaretin de gelişmesinin önünü açacaktı. Osmanlı toprakları; ticari, siyasi, sosyal ve kültürel anlamda İran için bir cazibe merkeziydi. Bu yüzden göç ettikleri Osmanlı sınırları içerisinde artan İranlı nüfusun önemli ihtiyaçlarının başında da eğitim gelmekteydi. 1880'li yıllara kadar sorun olarak belirmeyen Osmanlı İranlılarının nasıl ve nerede eğitim alacakları konusu, esasında kolektif bir sorumlulukla halledilmeye çalışıldı. İstanbul'da yaşayan İran diasporası, İran Devleti'ni temsilen İstanbul İran Sefareti ve Osmanlı Devleti, İranlıların okullaşma sürecinde aktif rol oynadı.

İstanbul'da okul açmak isteyen İranlıların en önemli amacı, şehirde kalıcı ama bir o kadar da entelektüel birikime sahip insanlarla güç elde etmektir. Diğer bir amaç, Osmanlı topraklarında doğan çocuklarının kendi kültürlerinden kopmamalarını sağlamak ve eğitim hayatlarını kontrolleri altında tutmaktır. Ticaretin getirdiği paranın avantajını iyi kullanan İstanbul İranlıları, bu parayı eğitim ve kültürel hayatı canlandıracak yatırımlara sevk etti. Matbaanın açılması, Farsça kitap ve gazetelerin basılmasının ardından Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Debistan-ı Ahmediyan'ın eğitim faaliyetlerine başlaması, İranlıların kültür ve eğitim hayatındaki en büyük yatırımları oldu. Osmanlı başkentindeki güçlü diasporaya bir açıdan da bu sayede erişen İranlılar, aynı okullaşma faaliyetlerindeki politikayı, tüccar loncalarının geniş olduğu sınır ve ticaret şehirlerine yönlendirdi. Trabzon'da İranlılara ait bir okul açma isteği de zikredilen gerekçelerden kaynaklandı. Siyasi/diplomatik olarak Trabzon'daki konsolosluğu sayesinde güçlü olan İranlılar, her açıdan bu gücü tekmil edecek bir hamleyle Trabzon'da okul açtı ve buradan yetişen İranlılar, ülkenin çeşitli okullarında eğitimlerine devam ederek gücün yayılmasına vesile oldu. Aynı politik ve kültürel hamleyi yoğun nüfusunun yaşadığı Erzurum'da da deneyen İranlıların bu teşebbüsü, Sultan II. Abdülhamid'in mezhepsel kay-

119 Canpulad, *age.*, s. 13.

gılarının ağır basması ve de muhtemelen bölgeye yakın olan Trabzon'daki İran okulunun varlığı nedeniyle başarıya ulaşamadı. İran, Irak'ta yaşayan Şiilerin de açtıkları okullarda eğitim almalarını sağladı. Bu okullardan birisi, açılışı Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilişinin son günlerine tesadüf eden Kazımiye'deki İran okuluydu. Müfredatı bilinmese de ders isimlerinden yola çıkıldığında okulda, modern eğitim verilmesinin yanında dinî içerikli bazı dersler de okutulmaktaydı. Bu durum, bölgede Sünni akaide uygun dersleri bulunan Osmanlı devlet okullarının yanında böyle bir okulu faaliyete geçirip muhtemelen Şiilere hitap eden dinî bilgilerinden onların istifade etmesine olanak tanıma amacı taşımaktaydı.

Osmanlı okullarında orta, lise ve yüksekokul seviyelerinde eğitim alan İranlılar, bu kesintisiz eğitimle İran'a dönmek yahut başka ülkelere gitmek zorunda kalmadılar. Eğitimini tamamlayanların birçoğu, önemli alanlarda meslek sahibi oldular. Osmanlı Devleti'nin istihdam politikası kapsamında bazı alanlarda devlete hizmet eden bu eğitilmiş nüfustan, İran'ın sonraki yıllarda özellikle Mekteb-i Harbiye'den mezun öğrencileri askeri alanda istihdam etmesiyle onlardan nitelikli bir askeri eğitim verilmesi noktasında yararlandığı görüldü.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 2287/17148; 2463/184667; 2567/192519; 2569/192636; 2575/193078; 3171/237761; 3404/255243; 3483/261186; 3630/272212; 3631/272255; 3685/276316; 3830/287240; 4336/325194.

Dahiliye Nezareti İdare (DH. İD), 27/7; 123/20.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK), 31/85.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT), 58/38; 2898/3.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI), 58/28.

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM), 117/14.

Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ), 143/5; 153/46; 177/31; 232/117.

Hariciye Nezareti İdare (HR. İD), 1812/1.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM), 124/92; 131/92; 135/22; 140/82; 165/53; 166/49; 175/81; 355/18.

İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN), 80/28.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi (MF. ALY), 3/76; 23/24; 65/31; 73/99; 88/138; 96/20; 97/2; 99/14; 101/103; 127/35; 139/20.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF. İBT), 288/76; 370/50; 393/85; 404/21; 444/16; 488/52; 539/78; 555/15; 606/64.

Maarif Nezareti İstanbul Maarif Müdüriyeti (MF. İMF), 8/30; 94/50; 95/14; 120/74; 121/100; 126/50; 132/46; 160/99; 160/99-2; 165/120; 169/14; 250/60.

Maarif Nezareti Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği (MF. MGM), 4/34.

Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif (MF. MKB), 30/124; 31/153; 32/115; 58/24.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF. MKT), 83/4; 140/12; 278/60; 334/65; 433/23; 569/15; 619/30; 878/44; 1093/22; 1095/44; 1142/52; 1143/65; 1146/72; 1164/72; 1175/11; 1176/6; 1176/25; 1178/50; 1205/3; 1226/34; 1239/98.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdiriyeti (ML. EEM), 430/92; 497/63; 597/18.

Şârâ-yı Devlet (ŞD), 231/7; 2807/15; 2832/9.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e), 1384/39; 1399/58.

Yıldız Evrakı Resmi Maruzat (Y. A. RES), 83/105; 85/70; 92/76.

Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 90/51; 123/16; 197/23.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y. PRK. A), 11/58.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 47/33.

Süreli Yayınlar

Ahter.

Şems.

Mecelle-i Hikmet.

Sözlükler

Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2008.

Araştırma-İnceleme Eserler, Basılmış Resmî Belge ve Hatıralar

Abdullahzade, Şahrüh, “Medreseha-yı İrani der Osmani”, *Roşd-ı Amuzez-i Tarih*, S.3, 1399, s. 69-74.

Afacan, Serhan, “İranîlikten Osmanîliğe: Sultan II. Abdülhamid Devrinde Bir Vatandaşlık Değişirme Sergüzeşti”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu*, ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Millî Saraylar Yayınları, İstanbul 2017, s. 665-673.

Asl, Ali Resulzade, “Tarihçe-i Tesis-i Medrese-i İraniyan-ı İstanbul”, *Reşd-i Amuzez-i Tarih*, S. 35, 1388, s. 52-53.

Atabaki, Touraj, “Mustarip Ziyaretçiler: Çar İmparatorluğunun Sınırlarında İran Madunları”, *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran’da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, der. Touraj Atabaki, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Ateş, Sabri, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

Azap, Eralp Yaşar, *Şah Mat: 1820-1823 Osmanlı-İnan Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/ Organizasyon)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.

Büyükkaracı, Süleyman, “Osmanlı Devleti’nde İnan Okulları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 2000, s. 11-48.

Canpulad, Seyyid Ahmed, *İstiklâl Harbi’nde İnanlı Bir Subayın Anıları*, çev. Mehmet Çalışkan, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

Ceylan, Ebubekir, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I. B. Tauris, London-New York 2011.

Çelik, Yüksel, “Sultan Abdülaziz Devrinde Gündelik Hayatta Değişim: Yeni Alışkanlıklar, Mekânlar ve İmkânlar”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat Bildiriler*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 209-227.

Çetinsaya, Gökhan, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Irak Politikası”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C II, haz. Mehmet Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 157-177.

Dehnevî, Nizam Ali, “Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An”, *Neşriye-i Motalaat-ı Asya-yı Sagir*, S. 7, 1398, s.117-140.

Dehnevî, Nizam Ali, “Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360 / 1264-1320)”, *Goncine-i Esnad*, S. 123, 1400, s. 7-24.

Demirel, Fatmagül, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Diğroğlu, Filiz, “İstanbul-Tebriiz Ticaret Hatunda Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 31, 2014, s. 69-112.

Diğroğlu, Filiz, *XIX. Yüzyıl Karadeniz’inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Diğroğlu, Filiz, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İnanlı Olmak: Samsun’daki Acem Topluluğu”, *Osmanlı’da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi, Mahya Yayınları, İstanbul 2017, s. 253-276.

Diğroğlu, Filiz “Sultanın Ecnebileri: Dersaâdet’in Acemleri”, *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi Sempozyumu*, haz. Fahrettin Gün-İlhan Kocaman-Cengiz Göncü-Esin Öncü, TBMM Millî Saraylar Yayınları, İstanbul 2018, s. 932-968.

Dığıroğlu, Filiz, “Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C LVI, 2020, s. 225-258.

Dığıroğlu, Filiz, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehani ve Terekesi”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C XLIX/S. 49, 2017, s. 293-341.

Engin, Vahdettin, *Mekteb-i Sultani*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

Erden, Mustafa Suphi, *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

Esnadî ez Medaris-i İranî der Haric ve Medaris-i Haricî der İran, haz. Seyyid Hüseyin Musevi-Hadi Haniki-Ahmed Mescid Camiî, Merkez-i Esnad ve Riyaset-i Cumhuri, Tahran 1381.

Eşgöl, Ayşegöl, *Arşiv Belgeleri Işığında Yakınçağ Döneminde Osmanlı'da Yabancıların Konser Faaliyetleri ve Musiki Cemiyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Hazreti, Hasan-Mirrezi, Fatemetü's-Sadat, *Tarih-i Senedî-yi Medrese-i İraniyan-ı İstanbul*, İntişarat-ı Pejohesked-e Tarih-i İslam, Tahran 1400.

Hazreti, Hasan, “Mirza Mohsin Han Muinülmülk ve Sefaret-i Osmani”, *Faşname-i Tarih-i Revabüt-ı Harici*, S. 78, 1398, s. 9-22.

Kasım Puya, İkbâl, *Medaris-i Cedid der Dove-re-i Kacariye: Baniyan ve Pişrevan*, Merkez-i Neşr-i Danişgahi, Tahran 1377.

Keleş, Muhammet, “Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İranlılar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 39/S. 68, 2020, s. 443-453.

Keleş, Muhammet, *Şems: İstanbul'da Yayınlanan Bir Farsça Gazetesinin Bakış Açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Yılı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Kilerci, Başak, *Ottoman-Qajar Relations Through Photography: Mozaffar Al-Din Shah's Istanbul Visit (1900)*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Köse, Osman, “19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyiniye (Acem) Tekkesi”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, C I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s. 165-177.

Kurşun, Zekeriya, “Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı”, *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C I, İstanbul 2007, s. 195-212.

Kurtulmuş, Alev İrmak, *A Country in a School: Fajr Iranian School in Turkey*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Kürelî, İbrahim, *1824-1908 Tarihli İnan Ahkâm Defteri: Tüccarlar, Şehbenderler ve Ziyaretçiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021.

Lawrence, Tanya Elal, *Akhtar: A Persian Language Newspaper Published in Istanbul and the Iranian Community of the Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century*, Libra Yayınları, İstanbul 2015.

Motemedi, Esfendiyar, “Gozareş: Medrese-i İraniyan-ı İstanbul”, *Roşd-ı Moallim*, S. 266, 1389, s. 32-34.

Mutlu, Şamil, “İstanbul’da Faaliyet Gösteren Yabancı Misyoner Okulları”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C IX, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015, s. 192-204.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

Pirzâde, Hacı Muhammed Ali, *Sefername-i Hacı Pirzâde*, C II, haz. Ferman Fermanın, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran 1343.

Polat Haydaroğlu, İlknur, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Sabet, Firoozeh Kashani, *Sınır Kurguları: İnan Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

Sadri, Manizheh, “Kaçar Hanedanı Döneminde İnan’da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı”, *Belleten*, C 77/S. 279, 2013, s. 658-662.

Saltık, Ekrem, “Sebilürreşâd Hindistan Muhabiri S. M. Tefvik’in Meçhul Biyografisine Dair”, *Bilgi*, S. 99, 2021, s. 55-83.

Sasanî, Han Melik, *Yadbudha-yn Sefaret-i İstanbul*, İntişarat-ı Firdovsi, Tahran 1335.

Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Soofizadeh, Abdolvahid, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 32/S. 54, 2013, s. 183-194.

- Şenel, Şennur-Terzi, Hülya, “Trabzon’daki İran Konsolosluğu’nun Faaliyetleri (1877-1923)”, *AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2019, s. 83-95.
- Uygur, Hakkı, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir Han Melik Sasanî*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Cûdî Efendi, Trabzonlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 8, İstanbul 1993, s. 81-82.
- Yalıçimen, Faruk, “Saving the Minds and Loyal Ties of Subjects: Ottoman Education Policy Against the Spread of Shiism in Iraq During the Time of Abdülhamid II”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 21/S. 41/2, 2016, s. 63-108.
- Yıldız, Güllü, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C L, 2017, s. 175-218.
- Yıldız, Güllü, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. VII/1, 2021, s. 131-148.

EKLER

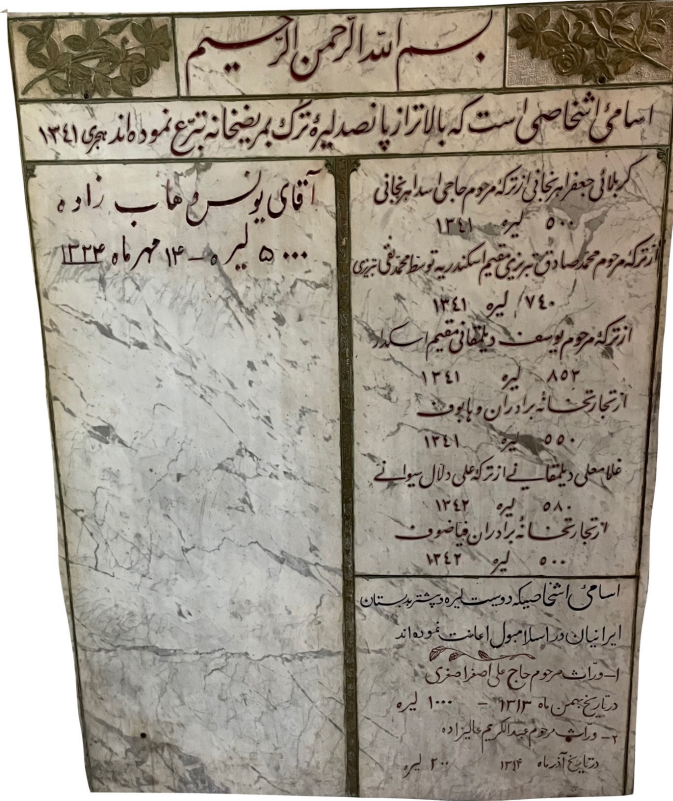
Ek 1: İstanbul Sultanahmet'te Bulunan Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul'un Bugünkü Girişi ve Mermer İsimliği

Foto: Eralp Yaşar Azap, 03.11.2022.

Ek 2: Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul'un 1937-1938 Eğitim-Öğretim Yılındaki Öğrenci ve Öğretmenleri

Foto: Eralp Yaşar Azap, 03.11.2022.

Ek 3: Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul'a 1923, 1924, 1935 ve 1945 Yıllarında Bağış Yapanlar ve Bağış Miktarlarını Gösteren Mermer Levha.

Foto: Eralp Yaşar Azap, 03.11.2022.

İstanbul ve Çevresinde Veba-yı Bakari (1886-1891)

Seda Tan*

Öz

Şıır vebası, en eski hayvan hastalıklarındandır. En çok, hassas türler olan şıır ve mandalara etki ettiği bilinir. Bulaşıcılığı ve ölüm oranı çok yüksek olan hastalık Anadolu coğrafyasında çağlar boyunca çok sayıda kırma neden olduktan sonra ancak Cumhuriyet devrinde etkeni ile birlikte ortadan kaldırılabildiştir. Anadolu tarihinin en uzun ve önemli kesitlerinden birisini temsil eden Osmanlılar devri boyunca ise hayvan varlığıyla sağlığını tehdit eden hastalıkların başında yer almıştır. Buna karşılık akademik literatürde diğer hayvan hastalıklarıyla birlikte insan hastalıklarının gölgesindedir. Hâlbuki hane ekonomisinin çift hayvanlarına dayandığı tarım odaklı ekonomilerde başta şıır vebası olmak üzere salgın hayvan hastalıkları, yalnız hayvan varlığı ve gönenciyle değil, sosyoekonomik hayatın bütünüyle ilgili deneyimlerdir. İnsan refahı ile şehirlerin huzur ve güvenliği bu travmatik deneyimden bağımsız düşünülemez.

Ele alınan çalışma hayvan mobilitesinin görece arttığı bir dönemde, Osmanlı sosyoekonomik hayatının istikrarı bakımından belirgin bir tehdit oluşturan ve Osmanlı İmparatorluğunun kalbi niteliğindeki başkentinde meydana gelen büyük bir şıır vebası salgınına odaklanmaktadır. 1886-1890, 1891 yıllarında en büyük tahribatını gerçekleştiren söz konusu salgın çalışmada yayılım coğrafyası, kronolojisi ve mücadele uygulamaları bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede kaynak,

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assist. Prof., Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History Antalya/TÜRKİYE, sedatan@akdeniz.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3622-1038>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

intikal, korunma/önleme gibi başlıklar çalışmanın odak noktalarını oluşturmuşlardır. Çalışmanın ana kaynağı ise birinci el kaynak niteliğindeki Osmanlı arşiv vesikalarıdır. Makale, dönemi ve hastalığın tarihçesini konu edinen doğrudan ve dolaylı diğer literatürle desteklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, İstanbul, sığır vebası, salgın, baytar.

Rinderpest in İstanbul and its Surroundings (1886-1891)

Abstract

Rinderpest is one of the oldest animal diseases in history, which mostly affects cattle and buffaloes, and has a very high contagious and mortality rate. It was one of the leading diseases threatening animal existence and health in the Ottoman Empire. Against this, rinderpest has been overshadowed by human diseases along with other animal diseases in the academic literature. Yet, in agriculture-oriented economies where the household economy is based on double animals, epidemic animal diseases, especially rinderpest, are experiences not only related to the existence and welfare of animals, but also to the whole socio-economic life. Human well-being and the peace and security of cities cannot be thought independent of this traumatic experience.

The study focuses on a major rinderpest epidemic that occurred in the capital, which was the heart of the empire, at a time when animal mobility increased relatively, posing a significant threat to the stability of Ottoman socio-economic life. The epidemic in question, which caused the greatest destruction between 1886-1890 and 1891, was tried to be evaluated in the context of its spread geography, chronology and fight disease practices. In this context, the concepts of source, transmission, protection/prevention have been the focal points of the study. The main material of the study is the Ottoman archive documents, which are primary sources. The article was also supported by other direct or indirect literature dealing with the period and the disease.

Keywords: Ottoman, İstanbul, rinderpest, outbreak, veterinarian.

Giriş

Sığır vebası, Paramyxoviridae ailesinden özel bir virüsten kaynaklanan bulaşıcı ve öldürücü bir hayvan hastalığıdır. Başta sığır ve mandalar olmak üzere yabani ve evcil toynaklı hayvanlara etki eder. Göz ve burun akıntısına eşlik eden ateşle kendini gösterir. Ağız ve sindirim sisteminde ülser benzeri yaralar, ishal, dizanteri, dehidrasyon,

akyuvar ve protein kaybindan kaynaklanan bağışıklık çöküşüyle birlikte yüksek öldürücülük değerine sahiptir¹.

Hastalığın kökeni konusundaki genel kanı, Mançurya'dan başlayıp Doğu Avrupa'ya kadar uzanan ve büyük kısmını Rus steplerinin oluşturduğu geniş bozkır topraklarında ortaya çıktığı yönündedir. Bozkırın doğusundan Aral ve Hazar'a, müteakiben Avrupa içlerine yayılmıştır. Çağlar boyunca da Asya kaynaklı olarak sürmüş, nedeni anlaşılmaıyıp etkeni kontrol altına alınmamıştır. Bu nedenle 20. yüzyıl başlarına kadar Asya'da ve Asya kökenli olarak Avrupa ile Afrika'da büyük salgınlarla birlikte toplu sığır ölümlerine neden olmuştur².

Sığır vebası, hayvan sağlığı ve varlığı açısından asırlar boyunca yarattığı yıkımları bir sonucu olarak insan hayatını da doğrudan etkilemiştir. En dikkat çekici etkisi şüphesiz hastalıklarla mücadelede önleyici ve baskılayıcı uygulamaların önemini ortaya koymasıdır. Denebilir ki 18. yüzyıldan itibaren hem insan hem de hayvan salgın hastalıklarının anlaşılmasında ve kontrol altına alınması çabasında hayati bir yere sahip olmuştur. Bu doğrultuda elde edilen kayda değer ilk başarılarından birisi 1711 salgınında İtalya'da dönemin önde gelen hekimlerinden Bernandino Ramazzini tarafından ölü hayvanlar kadar sağlıklı görünen hayvanların da hastalık etkenini taşıyor olabileceğinin tespit edilmesidir. İfade edilen nedenden ötürü Ramazzini ölülerin derin çukurlara gömülmesi, ahırların dezenfeksiyonu, sağlam hayvanların hastalardan ayrılması gibi bugünün bilimsel normlarına uygun tedbirlerin alınması gerektiğini zikretmiştir. Aynı salgında bizzat Papa (XI. Clement) tarafından görevlendirilen Giovanni Lancisi ise hastalık etkeninin bir vücuttan diğerine geçebilen son derece küçük ve zararlı parçacıklar diye ifade ettiği 'virüsler' olduğunu bulmuştur. Meslektaşları gibi bulaşma ve etki alanını genişletmede diğer faktörlerin etkisine dem vuran Lancisi, Ramazzini'den farklı olarak ayrıca mücadelede 'ıtlaf'ın hayati öneme sahip olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre tedavisi olmayan söz konusu hastalıkla başa çıkabilmenin tek yolu hasta hayvanların öldürülmesidir. 1714'te bambaşka bir coğrafyada; İngiltere'de ortaya çıkan başka bir salgın, devrin saray hekimlerinden olan Thomas Bates aracılığıyla hastalıkla mücadelede bir diğer belirleyici unsur olan "tazminat" maddesinin gündeme taşınmasını sağlamıştır. İtlaf edilen hayvanlar için sahiplerine devlet eliyle belli oranda

1 Peter Roeder- Jeffrey Mariner- Richard Kock, "Rinderpest: the Veterinary Perspective on Eradication", *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, V 5/ I. 368 (1623):20120139, Aug 2013.

2 Nihal Erk-Naki Cevat Akkerman, *Türkiye'de Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 2.

ödeme yapılmasını öneren bu görüş ilk uygulamasını 1714 salgınında bulmuştur. Salgın, tazminat uygulaması sayesinde önceki örneklerine kıyasla hissedilir ölçüde az hasarla atlatılmıştır. Yüzyılın ikinci çeyreğinde (1762) ilk veteriner okulunun açılarak hayvan hekimlerinin yetiştirilmesine başlanması ise sayılan tüm bu ve benzeri gelişmelerin uygulamaya dökülüp bir adım öteye taşınabilmesi için gerekli platformu sağlamıştır. Böylece hem sığır vebası hem diğer salgın hayvan hastalıklarıyla mücadelede veteriner hekimler başlıca başvuru kaynağı hâline gelmişlerdir. Ancak elbette verilen mücadelelerin zafere dönüşmesi için uygun mevzuatın geliştirilip güçlü yönetimlerce kesin biçimde uygulanması gerekmiştir³.

Sığır vebası, Osmanlılar için de en çok mücadele verilen ve korkulan hayvan hastalıklarının başındadır. Anadolu, kadim zamanlardan itibaren hastalığa önemli bir liman, Batı dünyasına yayılımında sık kullanılan bir köprü olmuştur. Bununla birlikte araştırmacının Anadolu coğrafyasında hastalığı net olarak tanınmasına olanak veren en erken kayıt, 16. yüzyıl sonlarına aittir. Sığı vebası, insan ve hayvan hareketliliğindeki artışla birlikte zamanla daha sık yüzleşilen bir hastalık hâline gelmiştir. Büyük ölçekte insan ve hayvan sirkülasyonuna neden olan savaşlar, hastalığın başlıca tetikleyicilerindendir. İmparatorluk, son yüzyılında art arda gelen savaşlar ve savaşların beslediği uygun sosyekonomik ve fiziki koşullarla birlikte çok daha sık aralıklarla salgınla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Kaynaklar, bu bağlamdaki en dikkat çekici örneklerden birisi olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na ve neden olduğu kayda değer atağa atıf yapmaktadır. Zira savaştan sonra hastalık önce doğu illerinde, daha sonra ise yurt çapında yayılarak büyük bir kırımaya neden olmuştur⁴. Bundan sonraki en büyük salgını ise yine Rusya menşeli ortaya çıkan ve ilk izlerini 1886 yılı sonlarından itibaren belli etmeye başlayan salgın oluşturmuştur. Söz konusu ikinci büyük atakta tetikleyici bu kez dönemin konjonktürüne uygun biçimde en az savaşlar kadar etkili olan ve şehirlerin büyümesiyle birlikte hem ulusal hem de uluslararası boyutta giderek genişleyen hayvan ticareti olarak belirmektedir.

Hastalık Kaynağı, Sirayet, Alınan İlk Tedbirler

Osmanlı Devleti yukarıda da işaret edildiği üzere 1886 yılında sosyoekonomik yönden ciddi bir tahribata neden olacak büyük bir sığır vebası salgınının eşliğinde

3 Erk-Akerman, *age.*, s. 5-7.

4 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C 10/ S. 3-4, Ankara 1963, s. 223; İbrahim Ekrem, *Çor veya Sığır Vebası*, İktisat Vekaleti İstatistik ve Neşriyat Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1930, s. 23.

dedir. Virüsün kaynağı, Devlet-i Aliyye'nin kuzey komşusu olan ve 1885 yılından itibaren bu yıkıcı salgınla yüzleşmekte olan Rusya'dır⁵. Rusya'nın Karadeniz kıyısındaki önemli liman şehri Odessa'dan gemilere yüklenen enfekte hayvan ve/veya hayvan derileri, Osmanlı başkentine nakille virüsün burada ortaya çıkışında temel etken olmuşlardır. Devletin resmî kayıtları bu noktada özellikle hayvan derileri üzerinde durmaktadır. Buna göre ele alınan tarihlerde sığır vebasından ölmüş hayvanlara ait çok miktardaki hayvan derisi Odessa'dan Dersaadet'e getirilerek farklı semtlerde gizliden gizliye satılmışlardır. Virüs imparatorluğun kalbinde yayılma fırsatını, tezgâh altı piyasasının bu ucuz ama yüksek derecede risk barındıran ürünleri sayesinde elde etmiştir⁶.

Osmanlı Hükûmeti, hemen yan komşusunda büyük bir kırma neden olan sığır vebasına karşı şüphesiz kayıtsız kalmamıştır. Sirayetin önüne geçmek için Odessa'dan hayvan ithali yasaklanmıştır. Ancak refleks tepki olarak alınan bu karar ne gerçekçi bir karar olmuş ne de uzun vadede uygulanabilmiştir. Hükûmet, personel eksikliği başta olmak üzere muhtelif nedenle kararı kısa sürede yürürlükten kaldırmıştır⁷. Diğer yandan bu süreçte karantina tedbirlerinin içerik yönünden barındırdığı eksikler ve uygulayıcı personelin yetersizliği nedeniyle sirayetin önü alınamamıştır. Sığır vebası kısa süre zarfında imparatorluk başkentinde baş göstermiştir. Üstelik tanılandığı tek yer burası değildir. Rus hayvan pazarının hem coğrafi yönden çok yakın hem de potansiyeli yüksek bir müşterisi olması bakımından bu ülkeye açılan hemen her sınır kapısından geçerek geniş Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde de ortaya çıkma fırsatı bulmuştur. Nitekim arşiv vesikaları aynı tarihlerde virüsün Erzurum gümrüğünü atlatarak Sivas vilayetine ulaştığını ve burada kara sığır cinsinde 5.000-6.000 liralık bir maddi hasar yarattığını göstermektedir. Aynı kafilenin büyük kısmının pastırma imali için Kayseri'ye nakil olunduğları bilgisine bakılacak olursa, virüsün zikredilen yolla Kayseri'ye kadar uzandığı rahatlıkla anlaşılabilir⁸.

5 Mohylnyi Stanislav, *Knowledge and Imperial Governance: Fighting Cattle Plague in the Eighteenth and Nineteenth Centuries Russian Empire*, Central European University, Unpublished Doctoral Dissertation, Budapest 2018, s. 6; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1393/17, 22 R 1304/18 Ocak 1887.

6 BOA, DH.MKT, 1397/5; 8 Ca 1304/ 2 Şubat 1887; BOA, DH.MKT, 1385/107, 22 Ra 1304/ 19 Aralık 1886.

7 BOA, DH.MKT, 1388/37, 2 R 1304/ 29 Aralık 1886; BOA, DH.MKT, 1392/81, 20 R 1304/ 16 Ocak 1887.

8 BOA, DH.MKT, 1388/37.

Sığır vebasının Osmanlı topraklarına sıçraması, özellikle de dikkatlerin odağın-
daki payitahtta ortaya çıkışı, devlet yöneticilerini büyük kaygıya sevk etmiş olma-
lıdır. Nitekim müteakip süreçte ivedi biçimde bir dizi tedbiri hayata geçirmeye
çalıştıkları gözlemlenmektedir. Bunların başında henüz tam anlamıyla kurumsal-
laşmamış olan karantina uygulamalarının düzenlenmesi gelmektedir. İkinci ana
başlık, Batı Avrupa’da artık “sürekli ve örgütlü” bir form kazanmış olan hayvan
sağlık zabıtası uygulamalarının ülkeye sokulmasıdır. İfade edilen doğrultudaki ilk
dikkat çekici girişim dönemin sayılı sağlık bürokratından olan ve Ticaret Nezareti
bünyesinde baytar müfettişliği görevini yürüten Mehmed Ali Bey’den gelmiştir.
Hayvan hastalıkları konusunda ülkedeki en yetkin birkaç isimden olan M. Ali Bey⁹
bu vafına binaen hazırladığı bir raporla hem sınırlarda hem ülke topraklarında
alınması gereken acil durum tedbirlerini saptamıştır. Konunun hassasiyetine bi-
naen karantina ve hayvan sağlık zabıtası uygulamalarının bir potada eritildiğini
gördüğümüz raporda sınır tedbiri olarak Rusya’dan ithal edilecek hayvanların
dikkatle muayene edilip şüphelilerin karantinaya alınması yer almaktadır. Hayvan
sağlık zabıtası uygulamalarına ilişkin öne sürülen temel tedbir olarak da modern
dünyadaki en etkin uygulama olan toplu itlafın altı çizilmiş, bunun Batılı örnek-
lerde olduğu üzere hayvan sahiplerine ödenecek tazminatla bir arada yürütül-
mesi önerilmiştir. Tüm hasta hayvanlar itlaf edilerek uygun şekilde gömülmeli,
şüpheliler de yine modern tedbirlerin bir yansıması olarak sıkı bir nezaret altında
bulundurulmalıdırlar¹⁰.

M. Ali Bey’in raporu 22 Aralık 1886 tarihinde Meclis-i Vükela’da değerlendiril-
miştir. Rapor başlıklarına önem atfetmekle birlikte konuyu devletin içinde bu-
lunduğu mali sıkışıklığı göz önünde bulundurarak masaya yatıran Meclis, bu çer-
çevede tazminat meselesine “olası toplu ödemeler” çekincesiyle onay vermemiş,
itlaf başlığını ise hayvan sahiplerinin rızasına bağlamıştır. Eğer hayvan sahibi ka-
bul ederse hayvanları itlaf edilecek, aksi hâlde hastalık süresince nezaret altında
tutulacaktır¹¹. Böylece kolaylıkla anlaşılacağı üzere geniş Osmanlı coğrafyasında,
ülkeye taze sirayet etmiş bulunan sığır vebasıyla mücadele edip bir salgının önünü

9 Ali Birinci, “Baytar Miralay Muallim Mehmed Ali Bey’in Hikayesi”, *Miiteferrika*, C 54, 2018, s. 7-74.

10 BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 492/79, 26 Ra 1304/ 23 Aralık 1886.

11 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 15/12, 25 Ra 1304/ 22 Aralık 1888; BOA, DH.MKT, 1388/64, 3 R 1304/ 30 Aralık 1886; BOA, DH.MKT, 1388/86, 4 R 1304/ 31 Aralık 1886; BOA, DH.MKT, 1392/81, 20 R 1304/ 16 Ocak 1887; BOA, DH.MKT, 1395/97, 3 Ca 1304/ 28 Ocak 1887.

alabilmek adına karara bağlanmış olan en temel tedbirleri; ithal edilecek hayvanların karantinada tutulması ile hayvan sahiplerinin rızasına bağlı olarak enfekte hayvanların itlafi oluşturmuştur. İleride görüleceği üzere 1889 yılında Baytar Komisyonu oluşturulup sığır vebası ile mücadele konusunda -görece- kapsamlı bir talimatname kaleme alınana kadar da sözü edilen tedbirler çerçevesinde bir mücadele yürütülmeye çalışılmıştır¹².

Ele alınan çalışma, sığır vebasının 1885 salgını kapsamında Rusya'dan Osmanlı coğrafyasına intikalini müteakip başkent ve çevresindeki yayılımına odaklı bir araştırma makalesidir. İlk vakaların görülmeye başlandığı 1886 yılından, hastalığın belirgin biçimde nüfuz kaybetmeye başladığı 1890/91 yılına kadarki süreç değerlendirme kapsamına alınmıştır. Sığır vebasının Rusya menşeli bu intikali yarattığı sosyo-ekonomik sorunlar yanında, sefeli ataklarından farklı olarak fevkalade nitelikte bir oluşum olan Baytar Komisyonu'nun ortaya çıkışı, Sığır Vebası Talimatnamesi ve Hayvan Sağlık Zabıtası Kanunu, askerî baytarların sivil sahada görevlendirilmesi, sivil veteriner hekimliği eğitiminin bağımsızlaştırılması gibi dikkat çekici kurumsal ve yasal düzenlemeleri beraberinde getirse de söz konusu çalışma ayrı araştırmalar gerektiren bu gelişmelere ancak yeri geldikçe yer vermiştir. Çalışmanın asıl odağı başkent ve çevresinde hastalığın yayılımı, yarattığı tahribat ve alınan koruma tedbirleridir. Bilindiği üzere bulaşıcı hastalıklar karşısında hayata geçirilen tedbirler temelde iki tiptir ve bunların ilkinin hastalık etkeni ile karşılaşmadan alınan koruyucu önlemler oluşturur. Böylece hastalıklar henüz gelişmeden engellenir. Ancak "birincil" kabul edilen bu tedbirlerin Türk veteriner hekimliği tarihi bakımından olgun bir şekil almaları 20. yüzyıl başlarından itibaren ibarendir. Dolayısıyla çalışmada konu edinilen "koruyucu tedbirler" daha çok hastalıkla karşılaşılmasını müteakip uygulamaya geçirilmeye çalışılan tedbirlerdir. "Hasta ve temashı kontrolü" ile hastalığın yayılmasında bir diğer etken olabilecek

12 Osmanlı Devleti'nde sivil tıp işleri 1869 tarihli İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi gereği kurulan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezaretinin sorumluluğuna verilmiştir. Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Meclisi de ele alınan tarihlere salgın hastalıklar konusunda Nezaret içindeki en önemli birimdir. Hastalıkların önlenmesi, alınacak tedbirlerin belirlenmesi, bu konuda ilgili kanun metinlerinin hazırlanması, Meclisin başlıca görevleri arasındadır. Ancak 1886 yılına takiben sığır vebası Osmanlı topraklarına intikal ederek giderek etkinliğini arttırınca, meclis büyük bir iş yükü ile karşı karşıya kalmıştır. Hem uygulamaları tespit edip nezaret etmeye çalışmış, hem de bunlar için mevzuat düzenlemesine girişmiştir. Neticede meclisin sözü edilen yoğun temposu kısa zamanda salgın karşısında etkin bir mücadele için engel oluşturmaya başlamıştır. Bunun üzerine 1889 yılı ortalarında Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Meclisi'ne bağlı özel nitelikte bir kurul olan Baytar Komisyonu oluşturulmuştur. Metinde bahsi geçen Baytar Komisyonu söz konusu kurumdur.

bulaşık “çevre”nin kontrolüne odaklıdır. Çalışmanın sınırlılıklarının tespitinde salgın incelemelerindeki temel metodolojik sorunlar olan “vakaların geniş bir coğrafyaya ve zaman aralığına yayılmışlığı, hastalık etkeninin birden çok yolla bulaşması, yayılımın belli bir düzen takip etmemesi, her bir olgunun aynı zamanda bulaş kaynağı teşkil etmesi” vb. dinamikler de belirleyici olmuştur. Seçilen örneklem için de aynen geçerli olan bu dinamiklere bir de dönem itibarıyla düzenli istatistiklerin tutulmamış olması ve tutulanların da perakende hâlde olup Sıhhiye Nezareti veya Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi evrakı gibi çok büyük önem arz eden kısmının henüz araştırmaya açılmamış olması eklenmiştir. Böylece nihai formunu alan çalışma sınırlılıkları çerçevesinde hastalığın bütüncül bir kronolojisinin ortaya konmasındansa bölge bölge çalışılması yolu seçilmiştir. Her bir bölgedeki yayılım, kendi kronolojisi içinde ve olabildiğince diğer bölgelerle bağlantılı olarak tasvir edilmeye çalışılıp alınan tedbirlerin Türk veteriner hekimliğinin gelişimi kapsamında değerlendirilmesine gayret gösterilmiştir.

Büyükdere, Belgrad

Belgelerde virüse rastlanılan ilk bölgeler olarak Büyükdere ve Belgrad köylerine rastlanmaktadır. Dolaylı olarak edinilen bu bilgi, araştırmacıya ele alınan tarihlerde Karadeniz’den gelen gemilerin karantinaya alındığı limanlardan olan¹³ ve Boğazın girişinde bulunduğu aynı zamanda hastalık kaynağına coğrafi açıdan en yakın yerlerden Büyükdere’nin hastalıklı hayvan ve/veya derilerinin ilk durağı olduğunu düşündürmektedir. Burada sağlık kontrollerine tabi tutulduğundan enfekte olduğu anlaşılacak alıkonulması gereken ürünler, karantina uygulamalarının hayvanlara yönelik tarafının henüz olgunlaşmamış olması, personel yetersizliği/duyarsızlığı vb. nedenlerle koruma duvarlarını aşarak barındırdıkları virüsle birlikte Dersaadet sınırlarına dahil olmuşlardır. Böylece ilk defa Büyükdere’ye ulaşan virüs, ilgili esnaf kollarınca satın alınan deri ve/veya hayvanlar dolayısıyla kısa süre sonra Belgrad karyesine sıçramış olmalıdır. Tarihi kayıtlar, tanılamının hemen akabinde sağlık kordonlarının kurulmuş olduğunu ve bu vesileyle sirayetin önüne geçilmesine çalışıldığını göstermektedir¹⁴. Söz konusu müdahalenin Şehremaneti bünyesinde oluşturulmuş Baytar Müfettişliği tarafından yapılması dikkat çekicidir. Ülkenin ilk belediye baytarları tarafından icra hükmüne konan, dolayısıyla modern tıp uygulamaları çerçevesinde hayata geçirildiği düşünülebilecek olan tedbirler 1886 yılı Kasım’ına kadar devam ettirilmiş, ay sonunda hastalığın

13 Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 131.

14 BOA, Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 198/75, 27 R 1304/ 23 Ocak 1887.

yöredeki akut evresinin son bulması nedeniyle “yeterli” bulunarak uygulamadan kaldırılmıştır. Bu çerçevedeki en önemli gelişme, temel savunma duvarı olan sıhiye kordonlarının feshedilmesidir¹⁵. Takip eden süreçte, bahse konu iki köyde yeniden bir nükesmiş söz konusu değildir. Ancak bulunulan noktadan bakılınca alınan tedbirlerin yerinde ve etkili olduğunu söylemek de aceleci bir tavır olacaktır. Nitekim buradaki kordonların çözülmesinden kısa bir zaman sonra sığır vebası idari olarak Çatalca’ya bağlı olmakla birlikte coğrafi yönden Belgrad karyesine oldukça yakın Piriççi köyünde tanımlanmıştır¹⁶. Bu, denizle iletişimi olmayan ve birbirine komşu söz konusu iki köy için anlamlı bir gelişmedir. Belli ki hastalık etkeni buraya bitişik yayılma yoluyla gelmiştir. Kısa süre sonra ise sığır vebası Çatalca’yı pençesine almıştır. Ne var ki hastalığın Çatalca’daki yıkıcı etkisi sancağın kuzey-iç kesimlerine işaret eden Büyükdere-Belgrad-Piriççi hattında değil güneyde Marmara kıyısındaki köylerde gerçekleşmiştir. Şu hâlde Çatalca’da başka bir kaynaktan intikal veya birkaç kaynaktan beslenme durumu daha olasıdır. Çatalca’daki atağın menşei ne olursa olsun net olan Belgrad köyü ve çevresinin hastalığın ana tahribat alanlarından birisi olmadığıdır. Sığır vebası, kısa sürede burada pasif bir görünüm almıştır. Buna karşın ileride görüleceği üzere Haliç’in iki tarafında ve daha batıda Çatalca-Büyük Çekmece hattında, Anadolu tarafında ise Üsküdar, Çengelköy, Beykoz, Şile, Kartal ve Maltepe taraflarında, İzmit dahil büyük bir kırma neden olmuştur.

Kağıthane

Hastalığın yukarıda işaret edilen ana yayılım hattındaki ilk vakalar 1886 yılı aralık ayında Kağıthane bölgesinde tespit edilmiştir. Bilindiği üzere Kağıthane su kaynakları yönünden zengin, hayvancılığa elverişli bir bölgedir. Bu nedenle padişah mandıralarının yoğunlaştığı yerlerden olmuştur. Ciddi bir hayvan varlığına sahip olan Kağıthane’den¹⁷ gelen telef haberleri üzerine buraya ilk etapta Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Şehremaneti baytar müfettişleri (Mehmed Ali ve Haydar Beyler) intikal etmişlerdir. Böylece süratle hasta, telef miktarı ve uygulanması gereken sağlık tedbirleri saptanmıştır¹⁸. Ancak aralık ayının ilk haftasında yaşanan bu gelişmeden yaklaşık 10 gün sonra hastalık hem Haliç’in karşı kıyılarında -ilk ölüm

15 BOA, Y.A.HUS, 198/75; BOA, DH.MKT, 1401/95, 3 C 1304/ 27 Şubat 1887.

16 BOA, DH.MKT, 1400/99, 27 Ca 1304/ 21 Şubat 1887.

17 Zafer Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, Libra Kitapçılık ve Yayınları, İstanbul 2016, s. 74, 90, 175.

18 BOA, DH.MKT, 1389/122, 9 Ra 1304/ 6 Aralık 1886.

vakaları Hüseyin Paşa çiftliğinde görülmek üzere- Topçular'da, hem de Boğazın karşı yakasında -ilk ölüm vakaları Hasip Paşa çiftliğinde görülmek üzere- Çengelköy'de tanılanmıştır¹⁹. Diğer bir söylemle virüs Haliç'in karşı kıyısına sıçramak suretiyle ilerleyebileceği açık alanlara kavuştuğu gibi, Boğaz'ın karşı kıyısına da geçmiş ve Anadolu içlerine ilerleme imkânına sahip olmuştur.

Devletin resmî kayıtları, virüsün dikkat çeken bu hızlı seyrinin nedenleri hakkında araştırmacıyı spesifik bir yöne doğru sevk etmektedir. Kurumlar arası yazışmalara ve bu çerçevede dönemin uzmanlarının görüşlerine bakılacak olursa hastalık, yayılma şansını hem yerel halkı hem de resmî görevlileri kapsayan geniş yelpazedeki bir toplumsal bilinçsizlik nedeniyle yakalamıştır. Yerel halk, hayvancılığın başlıca geçim kaynaklarından birini oluşturması bakımından maddi kaygılarla hareket etmelerinden ötürü sirayette etkenken, çoğunluğunu yerel memurların oluşturduğu resmî yetkililerin etkisi ise tamamen konunun hassasiyeti hakkında fikir sahibi olmamalarıyla ilgili görünmektedir. Böylece Topçular'da hastalık kaynağı olarak bildirilen Hüseyin Paşa Çiftliği örneğinde olduğu üzere enfekte hayvanların birbiriyle temas edecek şekilde komşu köylerin hayvanlarıyla muhtelit (karışmış) hâlde tarlalarda otlatılmaya devam edilmesi ve hastalıktan ölen hayvanların leşlerinin yakılmak veya sadece gömülmek gibi basit ve uygulanabilir tedbirler dahi alınmaksızın halkın kullandığı ortak alanlarda terk edilmiş hâlde bırakılması türünde yayılmayı teşvik edici nitelikte uygulamalar ortaya çıkmıştır. Belirtmek gerekir ki bulaşmanın önlenmesi konusunda temel düzeydeki tedbirleri dahi hiçe sayan söz konusu uygulamalar kısa zaman zarfında Şehremaneti yetkililerince tespit edilmiş ve gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Bu çerçevede olmak üzere Zaptiye Nezareti ile İkinci Daire-i Belediye Müdürlüğüne kordon uygulaması için yeter sayıda jandarma verilmesi bildirilmiştir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu noktada da personel yetersizliği izolasyonun önündeki temel engel olmuştur. Nihayetinde virüs öncelikle Çengelköy, Eyüp gibi yakın bölgelere intikal etmiş, akabinde ise çok merkezden beslenen bir salgına dönüşmüştür²⁰.

Hastalığın ilerleyişi hakkındaki verilerin değerlendirilmesinden önce Kağıthane bölgesindeki gelişim seyrine ilişkin baytar raporlarına göz atılması yerinde olacaktır. Sözü edilen raporlar ele alınan çalışmada Kağıthane özelinde karşılaşılan münferit örneklerdir. Diğer idari merkezler için benzer nitelikteki metinlere ulaşılamamıştır. Öte yandan Kağıthane özelini ele alan söz konusu örnekler de kısacık

19 BOA, DH.MKT, 1384/119, 17 Ra 1304/ 14 Aralık 1886.

20 BOA, DH.MKT, 1384/119.

bir tarihsel aralığa aittirler. Düzenli bir seri söz konusu değildir. İlk rapor 23 Aralık 1886 tarihlidir. Son rapor ise 1 Ocak 1887'ye işaret etmektedir. 25, 26, 27, 28 Aralık'ı değerlendiren metinlere ulaşlamamıştır. Dolayısıyla 23, 24, 29, 30, 31 Aralık ve 1 Ocak günlerini kapsayan ve toplamda 6 günden ibaret olan oldukça fakir bir istatistiksel veri söz konusudur. Diğer yandan bunlar yalnız Kağıthane köyündeki seyri ele almamış, Kağıthane Çiftlik-i Hümayunu hakkında da nicel veri sunmuşlardır. Kağıthane köyü hakkındaki veriler şöyledir;

Köy hayvanları, oluşturulan kordon kapsamında temelde iki ana gruba bölünmüşlerdir; *hastalar* ve hastalık emareleri sergilememekle birlikte hasta hayvanlarla temasları nedeniyle *şüpheli* bulunanlar. Hastaların bir kısmı, hastanede²¹ bakılmışlardır. Bir kısmı ise yetiştiricinin direnişi nedeniyle hastaneye götürülemediği, köylü ahırlarında kalmışlardır. En erken tarihli rapor günü olan 23 Aralık 1886'da şüpheli niteliğindeki hayvan sayısının 22 olduğu görülmektedir. Hasta sayısı ise 18'dir. Bu sayı, köylü ahırlarındaki hayvanların birinin ilerleyen saatlerde ölmesiyle gün içerisinde 17'ye düşmüştür. Hasta hayvanların 5'i hastanede 13'ü ise köylü ahırlarındadır. Günlük yeni vaka sayısı 1'dir. Telef sayısı ise 56'dır. Ancak bunların 23'ü hastalığın yetkililere bildirilmesinden önce telef olmuşlardır. 24 Aralık 1886 günü şüpheli sayısı değişiklik arz etmemiştir. Ancak hasta sayısı, köylü ahırlarında saklı tutulan 4 hayvanın bulunması sonucu 21'e yükselmiştir. Bunlar belediye çavuş ve polisleri vasıtasıyla buldukları ahırlardan çıkartılmış, hastaneye sevk edilmişlerdir. Günlük telef miktarı hastanede ölen 3, köylü ahırında ölen 1 hayvanla birlikte 4'tür. Böylece toplam telef miktarı da 56'dan 60'a yükselmiştir. 25,26,27,28 Aralık'a ait boşluktan sonra 29 Aralık'ta tekrar başlayan veri akışına göre hasta sayısı bir artışla 18'e yükselmiştir. Günlük telef miktarı 4'tür. Toplam telef miktarı aradaki dört günlük süreçte ölenlerle birlikte 76 olmuştur. 30 Aralık 1886 günü yeni bir hasta kaydı yoktur. Hasta hayvanlardan birisi telef olduğu için toplam telef miktarı 77'ye çıkmıştır. Nezaret altındaki hayvan sayısında bir değişiklik yoktur, 22'dir. Ancak hasta sayısı bir artışla 19'a çıkmıştır. Bunun köylü ahırında mı yoksa hastanede mi barındırıldığı bilinmemektedir. 31 Aralık günü iyileşen hayvanların 7'si şüpheli barınağına alınmışlardır. Böylece nezaret altında bulundurulanan hayvan sayısı 29'a yükselmiştir. Günlük yeni vaka sayısı ve günlük telef sayısı 2'dir. Toplam telef sayısı 79'a ulaşmıştır. Son kayıt tarihi olan 1 Ocak günü hasta sayısı 14, günlük yeni vaka 2, günlük telef 1, toplam telef miktarı 80'dir²².

21 Bahse konu hastane hakkında ilgili kayıta ayrıntılı bilgi yoktur. Bunun o tarihte yeni tesis edilmiş olan Baytar Ameliyat Mektebi bünyesindeki hayvan hastanesi olması ihtimali yüksektir.

22 BOA, DH.MKT, 1388/31, 2 R 1304/ 29 Aralık 1886; BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat

Sonuç olarak görülmektedir ki hastalığa tıbbi müdahalenin yapıldığı süre zarfında yalnız 24 hayvan ölmüştür. Bir telef ile başlayan günlük ölüm miktarı, ortalama bir seyirden sonra yine başlangıç sayısına dönmüştür. Muhtemel ki hastalık bu aralıkta doruk noktasına ulaşmış ve alınan tıbbi tedbirlerle birlikte kısa sürede düşüş evresine geçmiştir. Bu süreçte en önemli koruma tedbirlerini, yukarıda işaret edildiği üzere hastaların izole edilmesi ve şüpheli hayvanların gözetim altında tutulması oluşturmuştur. Dezenfeksiyon başlığı altında değerlendirilebilecek diğer bir grup koruma tedbirleriyle de çevrenin kontrolü ve hastalık etkenlerinden arındırılmasına odaklanılmıştır. Bu çerçevede kendiliğinden telef olan veya yetkililerce itlaf edilen hasta hayvanların gömüldükleri yerlerde bir muayene işlemi yürütülmüş ve gerek görüldüğü hallerde defin işlemi yapılan noktalara toprak ilavesi yapılmıştır. Ek olarak klor, fenik asit (fenol) ve katran gibi ele alınan dönemde kullanımı yaygın olan dezenfektanlar kullanılmıştır. Ayrıca hastane ahırında biriken gübreler yakılmışlardır²³.

Rapor dizisinde ikinci kısmı oluşturan Çiftlik-i Hümayun verilerinden hareketle de Veba-yı Bakari'nin ilk ortaya çıkışında Kağıthane Çiftliği'nde ne tür bir seyir takip ettiğine dair önemli saptamalar yapabilmekteyiz. Buna göre çiftliğin hastalık öncesi sığır mevcudu 256 baştır. İlk uzman raporunun düzenlendiği 23 Aralık 1886'ya kadar toplam 97 hayvan sığır vebası nedeniyle telef olmuştur. İlk rapor tarihinden son raporun düzenlendiği 1 Ocak 1887'ye kadar olan yaklaşık bir haftalık sürede 69 hayvan daha ölmüştür. Böylece telef miktarı 166'ya yükselmiştir. Çiftliğe tıbbi müdahale, ilk raporun düzenlenmesinden üç gün öncesinden itibaren yapılmaya başlanmıştır. Alınan tedbirleri gösteren kayıtlardan anlaşıldığına göre Kağıthane Çiftlik-i Hümayun'unda bulunan hayvanlar öncelikle bir kordon dahiline alınmışlardır. Kordona alınacak hayvanların tefrikinde ise köydeki uygulamaya benzer biçimde hastalık belirtileri gösterip göstermemeleri esas alınmıştır. Yani 'iki kademeli' bir ayırım söz konusudur. Hastalık belirtisi bulunmayanlar bulaşık ahırlardan çıkarılıp çayıra sevk edilmişlerdir. Bunların barınmaları için ayrıca temiz barakalar inşa olunmuştur. Hasta olanlar ise ahırlarda bırakılıp, hastalık dereceleri ilerlemiş olanlar itlaf edilmişlerdir. Sayılan bu bir dizi tedbirin alınmasında Şehremaneti Baytar Müfettişinin tavsiyeleri temel etken olmuştur. Hâlbuki çiftlik görevlileri daha önce hasta hayvanlarla hastalık belirtisi göstermeyenleri kapalı hâlde bulaşık ahırlarda bulundurmaktadırlar. Temaslarının önlenmesi konusunda

(Y.MTV), 25/6, 9 R 1304/ 5 Ocak 1887.

23 BOA, Y.MTV, 25/6.

aldıkları yegâne tedbir ise aralarına tahta perdeler yerleştirilmesidir²⁴. Baytar müfettişinin tedbirleri sonucu 1887 Ocak ayı ortalarında Kağıthane’de vaka sayılarında belirgin bir düşüş yaşanmaya başlamıştır²⁵. Şubat başında bu olumlu seyre binaen kurulan kordonlar feshedilmiştir²⁶. Kağıthane, müteakip süreçte hastalığın akut bir seyir takip ettiği merkezlerden biri olarak görünmemektedir. Buradaki sürece ilişkin en dikkat çekici olgu, alınan tedbirlerin halk tarafından benimsenmemiş olmasıdır. Hasta hayvanlar yetkililere bildirilmediğinden koruyucu uygulamalar istendik düzeyde hayata geçirilememiş, bu da sirayeti kaçınılmaz kılmıştır.

Çengelköy

Boğaziçi’nin Anadolu yakasında kalan sahil yerleşimlerinden olan Çengelköy, ele alınan tarihte ciddi bir hayvan stoğuna sahiptir. Saray’ın süt ve süt ürünleri ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan²⁷ söz konusu hayvan varlığı aynı zamanda potansiyel risk grubunu oluşturmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere sığır vebası, Kağıthane köyünde ortaya çıkışından çok kısa bir süre sonra Anadolu yakasında belki de ilk defa olarak bu muhitte kendini göstermiştir. İlk ölüm haberleri 60’ı aşkın telef vakası ile birlikte 1886 yılı aralık ayında Hasip Paşa Çiftliği’nden alınmıştır²⁸. II. Mahmud (1785-1839) devri nazırlarından Hasip Paşa’ya atfedilen ve Bekardere Havzası’nın yukarı kesiminde kalan bu çiftliğe²⁹ ulaşan ilk uzman, Ticaret Nezareti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey’dir. Kesin tanı da böylece M. Ali Bey tarafından konulmuştur³⁰. Kısa süre sonra aynı hastalık nedeniyle başka bir mevkide bulunan Şehremaneti baytar müfettişi Haydar Bey de bölgeye gelmiş ve her iki uzmanın öncülüğünde uyulacak kural ve alınacak tedbirler belirlenerek yetkililere bildirilmiştir³¹. Bu çerçevedeki en önemli uygulama yine, hastalığın yayılmasının önlenmesinde XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden beri dünya genelinde

24 BOA, Y.MTV, 25/6; BOA, DH.MKT, 1390/98, 13 R 1304/ 9 Ocak 1887.

25 BOA, DH.MKT, 1395/130, 3 Ca 1304/ 28 Ocak 1887.

26 BOA, DH.MKT, 1397/79, 10 Ca 1304/ 4 Şubat 1887.

27 Nevzat Erkan, *Osmanlı Üsküdar’ında Toplumsal Hayat*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 64; Zeynep Demircan-Mehmet Rebii Hâtemi Baraz, *Çengelköy’de Tarih*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 14-15.

28 BOA, DH.MKT, 1384/119, 17 Ra 1304/ 14 Aralık 1886.

29 Mehmet Akif Ceylan, “Üsküdar’da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII (1352’den Bugüne Şehir)*, İstanbul 2-4 Kasım 2012, s. 446.

30 BOA, DH.MKT, 1384/119.

31 BOA, DH.MKT, 1393/46, 23 R 1304/ 19 Ocak 1887.

temel tedbir olarak kabul gören “kordon uygulaması”dır³². Bölgede bir sıhhiye kordonu oluşturularak bulaşık bölgenin izolasyonu sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak kurulan kordonun sınırları ve ayrıntıları hakkında yeter düzeyde veriye ulaşılamamaktadır. Net olan; Bekardere Caddesi’nin sınır teşkil ettiği³³. Cadde, sahil dik biçimde keserek Çengelköy’ü kuzey ve güney yönlerinde adeta ikiye ayırdığından ve Hasip Paşa Çiftliği de caddenin güney istikametinde kaldığından kordonun caddenin güneyinde konuşlandırılmış olması gerekir.

Uygulamanın hangi zaman dilimini kapsadığı meselesi ise ilkinde (kordon uygulamasının sınırlarına) kıyasla daha açıktır. Şehremaneti Baytar Müfettişliği tarafından düzenlenen 18 Aralık 1886 tarihli jurnalda ifade edildiğine göre *sıhhiye kordonu Kağıthane’deki ile eşzamanlı biçimde 7-8 gündür yürütülmekte olan temel koruyucu ve önleyici tedbirdir*³⁴. Şu hâlde uygulama aralık ayının 10 veya 11’inde başlatılmış olmalıdır. Müfettişlik, hastalığın önünün alınması açısından kordonun bir müddet daha muhafazasını uygun bulmuşsa da gerek yerel halkın baskısı gerek yetkililerin hastalık konusundaki tecrübesizliği nedeniyle kısa süre sonra kaldırılması gündeme gelmiştir. Nitekim ay sonuna doğru yöre halkının iptal taleplerinin Sadarete aktarıldığı görülmektedir. M. Ali Bey ile Haydar Bey’in gerekli tedbirleri bildirmesini müteakip bölgeye herhangi bir uzman da uğramamış olduğundan, diğer bir söylemle vakaların ve şüphelilerin takibi noktasında yetersiz kalındığından, Üsküdar Mutasarrıflığı yerel talebin nasıl cevaplanacağını bilemeyip Zaptiye Nezaretine başvurmuştur. Nezaret de bu kararın ancak sağlık memurları tarafından verilebilecek türden bir karar olduğu cevabını vererek asıl sorumluluk sahibi olan Şehremaneti Baytar Müfettişliğine işaret etmiştir³⁵. Müfettişlik, uzman görüşlerine istinaden Çengelköy kordonu için 1887 yılı Ocak ayı başlarında fesih kararı almıştır. Karar, ilgili belediye dairesine ve Üsküdar mutasarrıflığına bildirilmiştir. Kararının belki de en dikkat çekici yönü, beraberinde getirdiği ihtiyat tedbirleridir. Kordonlar kaldırılmakla birlikte artlarında koruyucu ve önleyici bazı tedbirler bırakmışlardır. Şöyle ki; kordon uygulaması boyunca uygulama kapsamında yer almış ahırlar bir kere daha dezenfekte edilecek, ihtiva ettikleri ve dezenfektasyonu mümkün olmayan hayvani kalıntılar ile diğer eşya yakılarak gömülecek, ayrıca kurtarılmış bölgedeki hayvan meskenleri ihtiyaten bir müddet daha kullanılmayacaklardır. Tedbir

32 Félix Njeumi vd., “The Long Journey: A Brief Review of the Eradication of Rinderpest”, *Revue Scientifique et Technique (International Office of Epizootics)*, Vol. 31/No. 3, 2012, s. 731.

33 BOA, DH.MKT, 1391/91, 17 R 1304/ 13 Ocak 1887.

34 BOA, Y.A.HUS, 198/75.

35 BOA, DH.MKT, 1393/46.

olarak uygulamaya konması öngörülen bir diğer düzenleme de kordon hududunu oluşturan Bekarderesi Caddesi'ne, muhtemel bir enfeksiyonu taşımaları olasılığına karşın köyün diğer hayvanlarının bir süre daha yaklaştırılmamasıdır³⁶. Bu verilere bakılarak koruma tedbirleri arasında önemli bir başlığı oluşturan “çevre kontrolü” noktasında dikkate değer adımlar atıldığı ifade edilebilir. Daha çok dezenfeksiyona odaklı olan söz konusu kontrol uygulamaları benzer durumlarda ve hemen aynı tarihlerde Batılı ülkelerde uygulanmakta olanlara muadildir. Hatta, sayılan tedbirler günümüzde de sığır vebasına karşı mücadelede hastalığın yayılma riskini önleyici temel tedbirlerdir³⁷. Ne var ki belirlenen tedbirler hayata geçirilemeden yeni vakalarla karşı karşıya kalınmıştır. Böylece Çengelköy'de kordon uygulamasının kaldırılması 1887 yılı Mart ayına kadar uzamıştır. Yine de alınan tedbirler etkili olmuş olsa gerekir ki bu arada yaşanan telef vakası, 4 hayvanla sınırlı kalmıştır. Çengelköy kordonu mart başında kaldırılmıştır³⁸.

Sığır vebasının Çengelköy'de etkin bir hâlde olduğu yaklaşık üç aylık sürece ilişkin genel bir değerlendirme yapılmak gerekirse en dikkat çekici olgunun Çengelköy'ün, salgının ilk uğrak yerlerinden birisi olması nedeniyle acemice uygulamalara sahne olması olduğu söylenebilir. Şüphesiz bunda devletin sivil veteriner hekimliği teşkilatlanmasının mazisinin köklü olmaması ve buna bağlı olarak kurumsal eksiklerinin çok olması temel etkindir. Örneğin hastalığa ilk müdahalenin Şehremaneti Baytar Müfettişliğince yapılması gerekli olduğu hâlde kadro yetersizliği nedeniyle çok kere bu yapılamamıştır. Veba-yı Bakari teşhisinin konulup hayvan sağlık tedbirlerinin bildirilmesinden sonra bir süre buraya hiçbir uzmanın uğrayıp durum kontrolünde bulunmaması ise bu tür durumlarda hayati önem taşıyan baytar-bürokrat-halk iletişim üçgeninin henüz tam anlamıyla oluşturulmadığını göstermektedir. Bu da yine sivil teşkilatın henüz kurumsallaşmamış olmasıyla ve bundan kaynaklı personel yetersizliği ile ilgili görünmektedir. Aynı ana başlığa atıf yapan bir diğer konu, kurumların görev ve sorumluluk alanlarının personelleri nezdinde henüz berraklaşmamış olmasıdır. Nitekim hastalık Çengelköy'de baş gösterince hastalığa müdahale sorumluluğu Şehremanetine ait olduğu

36 BOA, DH.MKT, 1391/91.

37 “Sığır Vebası, Koyun ve Keçi Vebası, Domuzların Veziküler Hastalığı, Mavi Dil Hastalığı, Geyiklerin Epizootik Hemorajik Hastalığı, Koyun Keçi Çiçeği, Veziküler Stomatitis, Sığırların Nodüler Ekzantemi, Afrika Domuz Vebası, Klasik Domuz Vebası ve Rift Vadisi Hummasına Karşı Korunma ve Mücadele Yönetmeliği”, 4 Ocak 1912 tarih ve 28163 sayılı *Resmî Gazete*.

38 BOA, DH.MKT, 1403/50, 11 C 1304/ 7 Mart 1887; BOA, DH.MKT, 1396/78, 7 Ca 1304/ 1 Şubat 1887; BOA, DH.MKT, 1400/98, 27 Ca 1304/ 21 Şubat 1887.

hâlde Askeri Baytar Mektebi akademik kadrosundan Miralay Daniş Bey de burada gelip teftişte bulmuş, ancak kendisine bunun uygun olmadığı bildirilmiştir. Belli ki kurumların kendi bürokrat kadroları dahi sorumluluklarının net bilincinde değildirler. Son olarak Çengelköy örneği, Kağıthane örneğinde olduğu üzere ilk temaslarda halkın hastalık karşısındaki bilinçsizliğini göstermesi bakımından da dikkat çekicidir denebilir. Zira tarihî kayıtlar, hasta hayvanlarını ekonomik kaygılarıyla hareket ederek mezbahaya götürüp kestiren yetiştiriciler olduğunu göstermektedir³⁹.

Çatalca

Çatalca, çalışmaya odak teşkil eden sığır vebası salgınının ilk emarelerinin başkent sınırları dâhilinde görüldüğü 1886 yılında Şehremanetine bağlı bir liva (sancak) konumundadır. Küçükçekmece, Büyükçekmece ile Silivri kazaları söz konusu sancağı oluşturmaktadır. 1886 yılında yapılan son idari düzenlemenin bir sonucu olan bu yapıda 1889 yılına kadar bir değişim olmamış, 1889 yılında yeni bir düzenleme ile Çatalca müstakil bir sancak statüsü kazanmıştır⁴⁰.

Sancağın dikkat çekici niteliklerinden birisi, Osmanlı padişahlarının şahsi mülkiyetlerini ifade eden Emlak-ı Hümayun'un idaresi ve muhteviyatı bakımından sahip olduğu yerdir. Çatalca hem bu türden mülklerin yaygın olduğu bir alandır hem de padişah mülklerini idare etmek üzere oluşturulmuş merkezlerden birisidir. Livada bu çerçevede bir Emlak-ı Hümayun müdüriyeti tertip edilmiştir. Haraççı, Sazlıbosna, Gelveri, İzzettin ve Bahşayış köyleri de livadaki Emlak-ı Hümayun köylerinin önde gelenlerindedir⁴¹.

Çatalca'nın ele alınan çalışmanın konusu bakımından üzerinde durulması gereken bir başka dikkat çekici niteliği, barındırdığı nüfusun bileşimi ile ilgilidir. Sancak toprakları, Rum nüfus yönünden zengin olan başkent'in önemli Rum köylerine ev sahipliği yapmıştır. Bigados/Boğados (Selimpaşa), Sahteros (Celaliye), Yalos/Jalos (Kamiloba), Kumburgos (Kumburgaz) köyleri bunların Marmara Denizi sahillerinde konuşlanmış önde gelen örnekleridir⁴².

39 BOA, DH.MKT, 1400/121, 28 Ca 1304/ 22 Şubat 1887.

40 Seyfullah Şahin, *Çatalca'nın Sosyo-Ekonomik Durumu: (XIX. Yüzyıl Ortaları)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 28.

41 Arzu Tozduman Terzi, "Hazîne-i Hâssa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 17, İstanbul 1998, s. 137-138.

42 Sevan Nişanyan, *İndex Anatolicus, Türkiye Yerleşim Birimleri Ewvanteri*, 2010. <https://nisanyanmap.com/>

Çatalca, hayvancılık potansiyeli açısından da odaklanılan dönem için önde gelen bir değerdir. Kaynaklar buradaki çayırların Saray ahır ve ambarlarının yem ihtiyacının büyük bölümünü karşıladığını; İzzettin, Baba Nakkaş gibi köylerinde konuşlanmış büyük çiftlik, ağıl ve mandıralarda üretilen süt kaymağı, peynir, yoğurt, kaşkaval vb. mamullerin İstanbul halkına yönelik süt ve sütlü ürünler arzında hayati bir yere sahip olduğunu bildirmektedir. Ciddi bir hayvan varlığını zorunlu kılan bu durum hastalığın yörede nüfuz kazanmasında belirleyici olmuştur⁴³.

Sığır vebası Çatalca sancağı sınırları dahilinde ilk defa 1887 Şubat'ında Suyolu nahiyesinde tanılanmıştır. Suyolu nahiyesi, vaktiyle Mimar Sinan tarafından yaptırılmış, İstanbul'a su temin eden su yollarının muhafazasını sağlamakla yükümlü muhtelif köyü ihtiva eden idari bir birimdir. Nahiyenin önde gelen su-yolcu köyleri; Kalfa, Belgrad, Çeteci, Bergos (Lüleburgaz), Bahçeköy, Küçükköy, Litros (Esenler), Zekeriya, Demirci ve yukarıda bahsi geçen Pirinççi köyleridir. Bunların önemli kısmının halkı gayrimüslimdir⁴⁴. Sığır vebası, sözü edilen köylerden Pirinççi karyesinde gayrimüslim Simon Efendi'nin mandırasında tespit edilen telef vakaları ile birlikte resmî kayıtlara yansımıştır. Bunun üzerine bölgeye Şehremaneti Baytar Müfettişi Haydar Bey gönderilmiştir. Müdahale akabinde hazırladığı rapor, Pirinççi'de hastalık kaynaklı hasar durumunu ortaya koymaktadır. Buna göre sığır vebası mandırada mevcut 59 hayvandan 15'inin telefine sebebiyet vermiştir. İşaret edilen rakamlar, neredeyse 1/4 oranında bir kayıp yaşandığı anlamını taşımaktadır. Bununla birlikte Haydar Bey'in hızlı ve etkin tedbirleriyle birlikte hastalığın izolasyonu sağlanmıştır⁴⁵. Nitekim bulaşık olarak belirlenen mandıra ve civarının kordon dahiline alınması sonrasında Çatalca sancağının kuzey-doğusuna işaret eden söz konusu kesimde kayıtlara herhangi bir yeni vaka yansımamıştır. Sığır vebası bundan sonra sancağın güney kesiminde aktiftir.

Veba-yı Bakari'nin sancağın güneyinde, Marmara Denizi kıyılarında baş göstermesi 1888 yılı Aralık ayının son günlerindedir. Burada ilk olarak Emlak-ı Hümayun köylerinden İzzettin'de tanılanmıştır. Köyde bulunan çiftlik-i hümayunda beş hasta sığır tespit edilmiş ve Emlak-ı Hümayun Müdüriyeti tarafından Mabeyn Baş Katipliği'ne bildirilerek kesin tanının koyulması ve alınacak tedbirlerin tespiti için Saray'ın ilgili birimi olan İstabl-ı Amire'den hızla bir baytarın gönderilmesi

43 Zafer Karademir, *age.*, s.75,76.

44 Fatih Güldal-Ahmet Uçar, *Esenler'in Tarihi*, Esenler Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 18.

45 BOA, DH.MKT, 1400/99.

istenmiştir⁴⁶. Ancak görülen o ki 1889 yılı şubat ayına kadar bir baytarın gelmesi mümkün olamamıştır. Bu arada hasta hayvanlar diğerlerinden ayrılıp nezaret altına alınmışlardır. Yine de yayılmanın önüne geçilememiştir⁴⁷. Üstelik hastalık kaynaklı hasar Çiftlik-i Hümayun hayvanları ile sınırlı kalmamış, sığır vebası köy hayvanlarına da sirayet etmiştir⁴⁸. Enfeksiyonun köye yayılması üzerine Çatalca mutasarrıflığı duruma müdahil olmuş ve bağlı bulunduğu Şehremaneti bünyesindeki Baytar Müfettişliğinden baytar talebinde bulunmuştur. Bu çerçevede bir kere daha Emanet Baytar Müfettişi Haydar Bey'e telgraflar çekilerek bölgeye intikali istenmiştir. Ne var ki hastalığın Çatalca'daki seyir aralığında sığır vebası başkentin diğer bölgelerinde de akut hâlde olduğundan ve Haydar Bey de tüm diğer uzmanlar gibi enfekte bir diğer bölgede görev yaptığından, kendisiyle temas sağlamak mümkün olmamıştır⁴⁹. Ancak yaşanan durum mutasarrıflık idaresi için bir engel değildir. Taleplerini daha da artırarak en az iki baytarın gönderilmesi yönünde hükümet nezdinde uyguladıkları baskıyı sürdürmüşlerdir. Böylece devletin konuyla ilgili birimleri olan Sıhhiye, Tıbbiye ve Hazine-i Hassa Nezaretleri ile Şehremaneti bünyesindeki personel arayışı devam etmiştir⁵⁰.

Sığır vebası, 1889 yılı Mart başında batı istikametindeki komşu Rum köyleri Kumburgos (Kumburgaz) ve Sahteros'ta (Celaliye) telefata neden olmaya başlamıştır⁵¹. Hastalık yayılımını bu şekilde devam ettirirken İstabl-ı Amire, idaresindeki köylere iki fen memuru yollayarak ön inceleme yapılmasını sağlamıştır. Bu vesileyle hasta hayvanların itlafı ve çukurlara gömülerek kireçle yakılmaları gibi temel düzeydeki koruma ve dezenfeksiyon tedbirleri saptanmıştır⁵².

İstabl-ı Amire fen memurlarının bölgedeki teftişinden kısa süre sonra ise Çatalca'ya, hastalığın teşhisinden sonraki ilk baytar memurları ulaşmıştır. Geçici bir hizmet için bölgeye gelen baytarların ilki, Sarayın yetiştiricilik kurumu olan İstabl-ı

46 BOA, DH.MKT, 1587/68, 22 Ca 1306/ 24 Ocak 1889.

47 BOA, DH.MKT, 1598/88, 25 C 1306/ 26 Şubat 1889.

48 BOA, DH.MKT, 1598/88; BOA, DH.MKT, 1599/33, 26 C 1306/ 27 Şubat 1889. 27 Şubat'ta İzzettin köyündeki hasta sayısı 20 iken bir gün sonra 28'e yükselmiştir.

49 Haydar Bey'in aynı tarihlerde hastalığın akut hâlde olduğu İzmit, Şile taraflarında olduğu anlaşılmaktadır. BOA, DH.MKT, 1563/90, 8 Ra 1306/ 12 Kasım 1888.

50 BOA, DH.MKT, 1622/88, 11 N 1306/ 11 Mayıs 1889; BOA, DH.MKT, 1603/3, 7 B 1306/ 9 Mart 1889.

51 BOA, DH.MKT, 1600/106, 2 B 1306/ 4 Mart 1889; BOA, DH.MKT, 1605/85, 14 B 1306/ 16 Mart 1889.

52 BOA, DH.MKT, 1601/105, 4 B 1306/ 6 Mart 1889.

Amire baytarlarından Binbaşı Rauf Bey, ikincisi ise Şehremaneti Baytar Müfettişi Haydar Bey'dir⁵³. Adı geçenlerin gelişlerinin kaynak ve bulaş yolunu saptamak, uygulamaları kesinleştirmek noktasında belirleyici olduğu söylenebilir. Hazırladıkları rapor, sığır vebasının İzzeddin köyündeki tezahürünün bitişik yayılmayla değil İzmit'ten intikal suretiyle olduğuna işaret etmektedir. Buna göre İzzettin köylü Süleyman Ağa ismindeki bir şahsa ait bir grup manda, hastalığın Çatalca sancağına yaptığı sıçramada taşıyıcı vazifesi görmüştür. Sahipleri tarafından payitahta götürülerek bir hanın ortak ahırlarında konaklatılan hayvanlar, burada İzmit tarafından gelen ve aynı anda konaklayan bir grup hasta hayvandan almışlardır virüsü⁵⁴. Böylece güney Çatalca taraflarına intikal eden virüs öncelikle Büyükçekmece kazasında sonra da ileride görüleceği üzere Silivri köylerinde sığır cinsi arasında büyük tahribata neden olmuştur.

Arşiv kayıtları, Haydar ve Rauf Beylerin güney Çatalca'ya intikalle birlikte aldıkları tedbirler hakkında aydınlatıcı bilgi sunmaktadır. Buna göre ilk olarak hastalıklı hayvanlar kordonlar vasıtasıyla diğerlerinden ayrılmışlardır. Ölenlerin dezenfeksiyon kaidelerine uygun biçimde kamusal alanlardan uzak mekanlarda gömülmesine ve enfekte bölgelerin ve eşyanın temizlenmesine gayret gösterilmiştir⁵⁵. Sayılan uygulamaların görünür sonucu olarak Mart sonlarına doğru hastalık yörede kontrol altına alınabilmiştir⁵⁶. Nisan ayında ise askerî personelin belediyeler hizmetinde görevlendirilmesine ilişkin kararın bir uzantısı olarak bölgeye iki askerî baytar gönderilmiş, böylece hastalıkla mücadelede atılan adımlar güçlenmiştir⁵⁷. Bu çer-

53 BOA, DH.MKT, 1606/56, 16 B 1306/ 18 Mart 1889; BOA, DH.MKT, 1605/38, 12 B 1306/ 14 Mart 1889; BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 108/21, 4 C 1306/ 5 Şubat 1889.

54 Sözü edilen Han, Fatih külliyesi dahilindeki Fatih Cami'nin misafirhanesi olan Deve Hanı'dır. Metin Tuncel, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 23, İstanbul 2001, s. 225; M. Uğur Derman, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 23, İstanbul 2001, s. 261. BOA, DH.MKT, 1607/83, 18 B 1306/ 20 Mart 1889.

55 BOA, ML.EEM, 109/80, 10 B 1306/ 12 Mart 1889; BOA, DH.MKT, 1603/7, 7 B 1306/ 9 Mart 1889.

56 Haydar ve Rauf Beylerin İzzettin Karyesine tıbbi müdahalede buldukları tarihte buradaki telef sayısı 33'e yükselmiş hâledir. BOA, DH.MKT, 1605/85. Çatalca mutasarrıflığının 21 Mart 1889 tarihli bir tezkiresine göre Kumburgos'ta 5, Sahteros'ta ise daha az sayıda hayvan hastadır. BOA, DH.MKT, 1607/93, 19 B 1306/ 21 Mart 1889. İzzettin Köy'deki seyir 1 Nisan'a gelindiğinde belirgin bir değişim göstermiştir. Bu tarihte artık yeni vaka yoktur. BOA, DH.MKT, 1611/120, 29 B 1306/ 31 Mart 1889.

57 Baytar müdahalesini müteakip Nisan başında 110 haneli İzzettin köyünde 23 hane hastalıklan muzdarip hâledir. Telef miktarı 76, iade-i sıhhat eden miktarı 40'tur. BOA, DH.MKT, 1613/31, 5 Ş 1306/ 6 Nisan 1889. Askerî baytarların sivil sahada görevlendirilmesi hakkındaki karar ve

çevrede mayıs ayında Hassa Ordusu V. Süvari Alayı Baytar Binbaşısı Besim Bey ile Çatalca Topçu I. Alayı Baytar Kolağası Hakkı Efendiler daha uzun vadeli bir baytarî hizmet için Çatalca'ya intikal etmişlerdir⁵⁸. Adı geçenlerin bölgeye gelişlerinden kısa bir müddet sonra da hastalık akut hâlini kaybetmiştir. Hastalığın pasif hal alması, bölgedeki baytarlarda “ortadan kalkma” alameti olarak görülmüş, bu da ortak bir kararla ay sonunda -İzzettin köyünde birkaç hasta sığır nedeniyle ihtiyaten bırakılmış olan kordon haricinde⁵⁹- Sahteros ve Kumburgos sıhhiye kordonlarının kaldırılması sonucunu doğurmuştur⁶⁰. Karar, sevindirici bir gelişme olarak gazeteler aracılığıyla halka duyurulmuştur. Çatalca Mutasarrıflığı 4 baytarın nezaretinde bölgesinde sığır vebasına karşı verilen mücadeleyi sonlandırılmış ve kazanılmış bir mücadele olarak değerlendirmiştir. Hatta bu mücadelenin baş mimarı olarak kabul edilen Şehremaneti Baytar Müfettişi Haydar Bey'in taltifi için hükûmet nezdinde girişimde bulunmuştur⁶¹. Ancak bu olumlu hava temmuz ayında sığır vebasının bu kez Bahşayış köyünde tanınması ile kısa sürede dağılmıştır.

Sığır vebasının böylece Çatalca'daki ikinci atak bölgesinde (Güney Marmara'da) bir kere daha baş göstermesi aslında oldukça dikkat çekici bir gelişmedir. Bunu kordonların kaldırılmasında acele edilmesi, yerel memurların özensizlik ve cehaletleri, halkın uygulamalara muhalefeti gibi temel bazı faktörlerin etkisine bağlamak gerekir. Tarihî kayıtların da söz konusu savı destekleyeceği görülecektir. Zira her şeyden önce Bahşayış; İzzettin, Sahteros ve Kumburgos köylerine coğrafi olarak çok yakındır ve virüsün burada baş göstermesi açık biçimde “bitişik yayılma”ya işaret etmekte ve ihmal faktörünün altını çizmektedir. Sığır vebasının Bahşayış'te tanınmasından sonra ilk müdahale için yöreye İstabl-ı Amire Baş Baytarı Nuri Bey ile Çatalca Topçu I. Alayı Baytar Kolağası Hakkı Efendiler gel-

---

uygulamaları hakkında bk. Seda Tan, “Osmanlı Devleti'nde Sığır Vebası: Askeri Baytarların Görevlendirilmesi Meselesi”, *Belgi*, S. 25, Kış 2023.

58 BOA, DH.MKT, 1617/2, 16 Ş 1306/ 17 Nisan 1889.

59 BOA, DH.MKT, 1627/118, 12 L 1306/ 11 Haziran 1889.

60 BOA, DH.MKT, 1625/7, 26 N 1306/ 26 Mayıs 1889; BOA, DH.MKT, 1629/95, 20 L 1306/ 19 Haziran 1889. İstabl-ı Amire Baytar Binbaşısı Rauf Bey bu sırada asli görevini ifa etmek üzere kuruma dönmüştür.

61 BOA, DH.MKT, 1625/7; BOA, DH.MKT, 1630/5, 21 L 1306/ 20 Haziran 1889. Haziran ayı sonlarında İzzettin köyündeki kordonun hala muhafaza ediliyor olması dikkat çekicidir. Yani bölge tamamıyla temizlenmiş değildir. Yine de diğer köylerdeki kordonlar kaldırılmış, hissedilen rahatlamanın ürünü olarak Emanet Baytar Müfettişi bulaşık hâldeki Alemdağ taraflarına gitmiştir. BOA, DH.MKT, 1627/118.

mişlerdir⁶². Nuri Bey, Bahşayış'ın Emlak-ı Hümayun'dan olması dolayısıyla burada görev almıştır. Askerî baytar olan Hakkı Bey'in gelişi ise sığır vebası karşısında askerî baytarların görevlendirilmesi ile ilgili kararın yansımasıdır⁶³. Adı geçenlerin intikalleriyle birlikte alınacak fenni tedbirler ivedi biçimde belirlenmiştir. Ancak söz konusu tedbirlerin icrası yerel idarelerin sorumluluğunda olduğundan pratik, birçok yerde olduğu üzere burada da teoriyi kucaklamamıştır. Bu da Emanet Baytar Müfettişi Haydar Bey'in temmuz başında bölgeye gelmesiyle anlaşılan bir durumdur. 11 Temmuz 1889 tarihli raporu, ilgili baytarlarca karyenin kordon altına alınması gerektiği bildirildiği hâlde uygulamanın emanet edildiği yerel memurların tebligata uymadıklarını, ihmal ve suistimallerinin 8 gün zarfında köyde 80 hayvanın telefine kapı açtığını göstermektedir⁶⁴. Şüphesiz sonucu belirleyen tek dinamik bu değildir. Hastalığın bölgedeki yeni atağında bir diğer kayda değer etken, halkın uygulamalara muhalefeti olmuştur. Başka bir ifadeyle denebilir ki görevlendirilen uzman personel sığır vebası yanında, tıpkı ikinci bir savaş cephesi gibi yerel memurların bilinçsizliği ve halkın direnişi ile de mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Bu durum, özellikle halkın muhalefetinin önüne geçilmesinin gerekliliği konusundaki uyarıları, Haydar Bey'in hükûmetin dikkatine sunduğu çok sayıdaki tezkeresinden açıkça görülebilmektedir. Zira Baytar Müfettişi, hastalığın ilerlemesinin önüne geçebilmek için hasta hayvanların tıpkı Batılı devletlerde olduğu üzere modern hayvan sağlık zabıtası uygulamalarının bir uzantısı olarak toptan itlaf edilmelerini istemektedir. Bu düşüncesine yasal bir dayanak yaratmak için de her fırsatı kullanmış, talebini birçok defa hükûmetin gündemine taşımıştır. Ancak hayvan itlafi, hayvan sahiplerini -zararları tazmin edilmediği hâlde- daha da mağdur edecek bir tedbirdir. Nitekim 1889 Temmuz'unda Emlak-ı Hümayun İdaresi hayvan varlığının %40'ını kaybeden İzzettin Çiftliği ahali için genel gelirinden 150 liralık bir tahsisata onay vermek durumunda kaldığında⁶⁵, bu durum açıkça görülmüştür. Çünkü Bahşayış'ın bulaşık hâlde gelmesinden sonra sığır vebası İzzettin köyünde yeniden aktif bir görünüme bürünmüştür. Demek ki ilk atakta etkeni tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştır. Zaten Sahteros, Kumburgos kordonları feshedilirken İzzettin Köyündeki uygulamanın ihtiyaten devam ettirildiği

62 BOA, DH.MKT, 1639/12, 18 Za 1306/ 16 Temmuz 1889; BOA, DH.MKT, 1642/89, 27 Za 1306/ 25 Temmuz 1889; BOA, DH.MKT, 1655/73, 14 M 1307/ 10 Eylül 1889.

63 BOA, ŞD, 2560/37, 13 R 1308/ 26 Kasım 1890.

64 BOA, DH.MKT, 1655/73.

65 BOA, DH.MKT, 1642/62, 27 Za 1306/ 25 Temmuz 1889. Çiftlikteki 297 hayvandan toplam 116'sı telef olmuştur.

hatırlanacaktır. Böylece hastalığın kısa sürede yeniden nüfuz kazanmasıyla birlikte kayıpları artan çiftlik sakinleri zirai faaliyetlerini idame ettiremeyecek duruma gelmişlerdir. Bu nedenle işaret edilen ödeneğin neredeyse tamamı kayıp hayvanların ikamesine, yani hayvan satın alımına ayrılmıştır. Bahse konu örnek, bulaşıcı hayvan hastalıkları ile savaşta en etkin tedbir olan toptan itlafın hayvan sahiplerine tazminat ödenmesi ile yan yana yürütülebilecek bir uygulama olması gerektiğini dönemin sayılı uzmanına net biçimde göstermiştir. Aynı nedenle tazminat konusu sözü geçen uzmanlar arasında öne çıkan Emanet Baytar Müfettişi tarafından itlaf maddesiyle eş zamanlı ve ön koşullu olarak hükümetin gündemine taşınmıştır. Muhtelif defalar dile getirilen bu husus çerçevesinde tazminatsız bir itlaf yolunun yetiştirici/üretici nezdinde direnişle karşılaşacağı⁶⁶, dolayısıyla verilen mücadelede asla tam bir başarı sağlanamayacağı⁶⁷, altı çizilmiştir. Haydar Bey'in mükerrer uyarıları⁶⁷, nihayetinde 1889 yılı ağustos ayında konunun Şûrâ-yı Devlete kadar taşınmasını sağlayabilmiştir. Ancak bu kişisel gayret, Devlet Şûrâsı'nın itlaf işleminin zaten ülkenin hayvan sağlığı ve varlığını korumak adına alınmış bir karar olduğu, bunun için bir tazminat ödenmesine gerek olmadığı, hazinenin de böyle bir yeterliliği bulunmadığı yönündeki kararı ile sonuçlanmıştır⁶⁸. Tazminat meselesi XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar hayata geçirilememiş ve dolayısıyla uygulamalarda bundan bir teşvik faktörü olarak faydalanılamamıştır.⁶⁹

Tazminat konusu hükümetin gündemini meşgul ederken sığır vebası 1889 Eylül'ü sonlarına kadar Bahşayış'ı hükmü altında tutmayı başarmıştır. Bu süreçte köyün sığır varlığını ifade eden 363 hayvanın 350'si enfekte olmuş, enfekte hayvanların 173'ü ölmüştür⁷⁰. Sığır vebası İzzettin köyünde de varlığını ekim ayına kadar muhafaza etmiştir. İzzettin Köy kordonları ancak ekim sonunda kaldırılabilmiştir⁷¹.

66 BOA, DH.MKT, 1665/34, 13 S 1307/ 9 Ekim 1889.

67 BOA, DH.MKT, 1645/61, 6 Z 1306/ 3 Ağustos 1889; BOA, DH.MKT, 1639/26, 18 Za 1306/ 16 Temmuz 1889.

68 BOA, ŞD, 2547/16, 29 Z 1306/ 26 Ağustos 1889; BOA, DH.MKT, 1656/9, 16 M 1307/ 12 Eylül 1889.

69 Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur*, Tertib 2 Cild 6, 18 Muharrem 1332/17 Aralık 1913.

70 BOA, Yıldız Arzuhâl Jurnal (Y.PRK.AZJ), 16/9, 21 S 1307/ 17 Ekim 1889; BOA, DH.MKT, 1644/15, 2 Z 1306/ 30 Temmuz 1889.

71 BOA, DH.MKT, 1669/106, 1 Ra 1307/ 26 Ekim 1889. Hastalığın Çatalca merkezdeki nüfuzu 1889 Kasım'ında artık sona ermiştir. BOA, DH.MKT, 1671/77, 10 Ra 1307/ 4 Kasım 1889; BOA, Y.MTV, 41/11. Hastalıkla mücadelede büyük gayret sarf eden Besim, Hakkı Efendilerin taltifi teklif edilmiştir. BOA, DH.MKT, 1677/22, 2 R 1307/ 26 Kasım 1889.

Uzun soluklu seyrin bilançosu yaklaşık 200 teleftir⁷². Hastalık Çatalca merkezindeki varlığını sonlandırmadan önce batı istikametindeki köyler Çakıl ve Yenice (Dağyenice, Ovayenice)'yi de etkisi altına almıştır⁷³. Ancak buradaki tahribatın ölçeği belirsizdir. Bilinen; hastalığın Çatalca'da izole edilemediği ve bunun bir sonucu olarak daha batıya kayıp Silivri'ye sıçradığıdır. Bunun gerekçesi konusunda bazı tarihî kayıtların aydınlatıcı olduğunu belirtmek gerekir. Şöyle ki; Bahşayış kordonu gerektiği gibi muhafaza edilemediği gibi yerel yönetim de itlafın önüne geçilmesi noktasında yetiştiriciden ciddi bir baskı görmüştür⁷⁴. Yani uygulamalarda hem yerel yönetimden hem de uygulayıcı personelden kaynaklı radikal kusurlar söz konusudur. Sonuç da hastalığın nüfuz alanını Silivri'ye kaydırması olmuştur. Ancak bunun kısa süreli bir etki olduğu görülecektir.

Sığır vebası Silivri'de Emlak-ı Hümayun köylerinden Küçük Kılıçlı'da baş göstermiştir⁷⁵. Ortaya çıkışı 1889 yılı Eylül ayı sonlarıdır. Hastalığın Hazine-i Hassaya bağlı bir arazide görülmesi nedeniyle ilk müdahale İstabl-ı Amire baytarlarınca yapılmış, Ali Sami Bey bulaşık bölgeye gönderilmiştir⁷⁶. Ayrıca Emanet baytarı Hakkı Efendi'nin de burada sığır vebası karşısında mücadelede yer aldığı, Şehremaneti Baytar Müfettişi Haydar Bey'in de gereklikçe bölgeye gidip uygulamalara nezaret ettiği bilinmektedir⁷⁷. Çok sayıda baytar tarafından yapılan müdahalenin bir sonucu olsa gerek hastalık, yörede ortaya çıkışından yaklaşık bir ay sonra kontrol altına alınabilmiştir⁷⁸. Kısa süre sonra da kordonlar kaldırılmıştır. Virüsün erken izolasyonu, Çatalca yerel idaresinde büyük memnuniyet yaratmış; başarının mimarı olarak görülen Haydar Bey'in taltifi teklif edilmiştir. Sığır vebası müteakip

72 BOA, YPRK.AZJ, 16/9; BOA, DH.MKT, 1669/106.

73 BOA, DH.MKT, 1671/63, 8 Ra 1307/ 2 Kasım 1889. Çakılıköy'de kordonların kaldırılışı 1889 Aralık başındadır. BOA, DH.MKT, 1678/62, 8 R 1307/ 2Aralık 1889. Ovayenice'nin 400 baş olan koşum hayvanları, 1889 Ağustos'undan 1890 Ocak'ına kadar 362'ye inmiştir. Dağyenice'de 1889 Kasım'ından 1890 Ocak ayına kadar, 455 baş olan koşum hayvanı ve sığır varlığında 203 kayıp yaşanmıştır. BOA, İ.DH, 1184/92691, 28 Za 1307/ 16 Temmuz 1890.

74 BOA, DH.MKT, 1660/70, 28 M 1307/ 24 Eylül 1889.

75 BOA, DH.MKT, 1663/49, 8 S 1307/ 4 Ekim 1889.

76 BOA, ML.EEM, 116/24, 26 M 1307/ 22 Eylül 1889; BOA, ML.EEM, 116/75, 14 S 1307/ 10 Ekim 1889; BOA, DH.MKT, 1666/112, 19 S 1307/ 15 Ekim 1889.

77 BOA, DH.MKT, 1660/49, 27 M 1307/ 23 Eylül 1889; BOA, DH.MKT, 1661/99, 3 S 1307/ 29 Eylül 1889; BOA, ML.EEM, 118/9, 3 R 1307/ 27 Kasım 1889. A.Sami Bey Ekim ayında hala Küçük Kılıçlı'da hastalığa müdahale hâlinindedir.

78 Kılıçlı'da Ekim başında telef sayısı 47, hasta sayısı 40'tır. BOA, DH.MKT, 1663/87, 8 S 1307/ 4 Ekim 1889; BOA, DH.MKT, 1678/63, 8 R 1307/ 2 Aralık 1889.

süreçte Silivri’de pasiftir. Hastalığın buradaki genel etkisine ilişkin belki de en dikkat çekici olgu, neden olduğu maddi tahribatla ilgilidir. Etkeniyle mücadele yasal olarak yerel belediyelerin üstlenmesi gereken bir masrafken, belediye idaresi bahse konu masrafın altından kalkamayıp Hazine-i Hassa’nın yardımına başvurmuş, kurum da konunun ciddiyetine binaen Emlak-ı Hümayundan olan köyün enfeksiyonla mücadele masrafının yarısını üstlenmek durumunda kalmıştır⁷⁹.

Kartal, Beykoz, Şile, Gebze

Şığır vebası, Rumeli yakasıyla hemen aynı tarihlerde başkent’in Anadolu yakası topraklarına da yayılmıştır. Hastalığın boğazın karşı tarafında kendini en erken gösterdiği adreslerden birisi; Çengelköy’le hemen eş zamanlı tanıldığı Kartal’dır. Burada da ilk vakalar 1886 yılı aralık sonunda görülmüştür. Tarih Rumeli yakasındaki öncü örneklerle aynı zamana işaret ettiğinden virüsün Kartal’a bitişik yayılma yoluyla mı yoksa ana kaynaktan (Rusya) beslenerek mi (sıçrama yoluyla) gelmiş olduğu tespit edilememektedir. Hastalığın resmî kayıtlara ilk yansıdığı mekân Kartal’a bağlı Kurtköy’dür⁸⁰. Hastalık etkeni ortaya çıkınca Şehremaneti buraya da bir baytar göndermek istemiş ancak Dersaadet’te mevcut tüm uzman personel farklı mıntukalarda aynı hastalıkla mücadele hâlinde olduklarından gönderecek kimse bulunamamıştır. Bunun üzerine ivedi kullanılabilir hazır ve yetmiş hâldeki bir kaynak olarak Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesindeki Askeri Baytar Mektebi akademik kadrosunun yardımına başvurulması düşünülmüştür. Ancak böyle bir uygulama okuldaki eğitim hayatını tamamıyla sekteye uğratacak bir uygulamadır. Dolayısıyla aynı hızla fikirden vazgeçilmiştir. Çünkü başkent’in muhtelif bölgesinde ortaya çıkan vakalarla birlikte hızla bir salgına dönüşmekte olan hastalık nedeniyle zaten bu kaynak Şehremaneti tarafından fazlasıyla kullanılmıştır⁸¹. Böylece okul muallimlerindense mezunlarından yararlanılması şeklinde yeni bir çözüm önerisine odaklanılmıştır. Ne var ki ele alınan tarihte Baytar Mektebinden mezun olmuş mülkiye baytarı sayısı da çok az olup bunlar vilayetlerde görevlendirildiklerinden hastalık karşısında mezunlardan faydalanılması da söz konusu olamamıştır⁸². Kurtköy’e gönderilen Baytar Binbaşı Neşet Efendi’nin muallim sıfatını taşıması bu yüzdendir. Duruma müdahale edecek uzman bulunama-

79 BOA, DH.MKT, 1670/118, 5 Ra 1307/ 30 Ekim 1889; BOA, DH.MKT, 1694/70, 12 C 1307/ 3 Şubat 1890; BOA, DH.MKT, 1689/155, 23 Ca 1307/ 15 Ocak 1890.

80 BOA, DH.MKT, 1387/118, 1 R 1304/ 28 Aralık 1886.

81 BOA, DH.MKT, 1389/21, 6 Ra 1304/ 3 Aralık 1886.

82 BOA, DH.MKT, 1401/99, 3 C 1304/ 27 Şubat 1887.

yınca baştaki plana geri dönülerek -eğitim hayatını sekteye uğratmak pahasına- bir kere daha Baytar Mektebi hocalarından faydalanılmıştır. Böylece hastalığa müdahale yetkisi elde eden kişi Baytar Mektebi muallimlerinden Neşet Efendi olmuştur. Neşet Efendi, öncelikle hastalıklı bölgenin kordon altına alınmasını sağlamış, ikinci olarak hastalığın bitişik köylere sıçrayıp sıçramadığını tespit amacıyla civar köylerde teftişlerde bulunmuştur. Bu suretle hastalığın Kartal'a yakın mesafedeki Maltepe köyüne ve yine o mntukadaki Telliköy'e de sıçradığı tespit edilebilmiştir⁸³. Bununla birlikte veba-yı bakari Kartal ve civarındaki bu ilk atağında daha fazla yayılım göstermemiştir. 1887 Nisan'ında bölgedeki kordon uygulaması sonlandırılmıştır.

Görüldüğü üzere 1887 atağı, alınan tedbirler yardımıyla Kartal ve civarında ağır bir bilançoyu beraberinde getirmeksizin atlatılmıştır. Bununla birlikte söz konusu atak bölgenin ele alınan süreçte sığır vebasına yönelik tek maruziyeti değildir. Kartal, aradan henüz uzun bir zaman geçmemişken 1889 yılında bir kere daha virüsle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Zira sığır vebasını, 1889 başlarında bu kez başkent'in Karadeniz sahillerini şekillendiren iki önemli idari birimi Şile ile Beykoz'da ortaya çıkmıştır. İlk etapta yanlış bir teşhisle akciğer zarı iltihabı olarak değerlendirilen hastalık, böylece herhangi bir engele uğramaksızın kısa sürede güneye doğru yayılabilmiş ve virüsün etkisinden yeni kurtulmuş olan Kartal taraflarını bir kere daha enfeksiyona açık hale getirmiştir. Şehremaneti yetkilileri koyulan teşhisin yanlış olabileceği yönünde uyarılarda bulununca⁸⁴ öncü vakaların görüldüğü Şile taraflarına Ticaret ve Ziraat Nezaretinin konu hakkındaki en yetkili ismi olan Mehmed Ali Bey gönderilmiştir. Bir kere daha kesin tanı için alanda boy gösteren M. Ali Bey bölgeye ulaşmasını müteakip hastalığın sığır vebasını olduğunu doğrulamıştır. Olası kaynağı da yakın bir idari birim olan ve yaklaşık altı ay önce hastalığı doruk noktasında yaşadığı bilinen İzmit olarak belirlemiştir⁸⁵. Merkeze dönüşünde hazırladığı raporda bölgesel ve geçici çözümlerle hareket edilemeyeceğinin, mutlak sonuç için inisiyatifin baytarlardan oluşan uzman bir kurula verilmesinin gerekliliğini ifade etmesi dikkat çekicidir. Bu suretle yakın gelecekte toplanacak olan Baytar Komisyonu'nun haberini vermiştir.

83 BOA, DH.MKT, 1409/59, 10 B 1304/ 4 Nisan 1887; BOA, DH.MKT, 1403/47, 11 C 1304/ 7 Mart 1887; BOA, DH.MKT, 1393/8, 22 R 1304/ 18 Ocak 1887.

84 BOA, DH.MKT, 1587/107, 24 Ca 1306/ 26 Ocak 1889.

85 BOA, DH.MKT, 1587/107; BOA, DH.MKT, 1589/47, 28 Ca 1306/ 30 Ocak 1889.

Virüsün Nezaret Baytar Müfettişi tarafından bizzat teşhis edilmesiyle birlikte siyareti önlemek için gereken, bu vesileyle de hastalığın bölgedeki seyri hakkında bilgi edinilmesine olanak tanıyan iş akışı başlatılmıştır. Buradan öğrenildiğine göre sıgır vebası 1889 başında Şile ve Beykoz'da birden fazla köye yayılmış hâledir. Özellikle Şile/Karakirazlı köyünde kısa sürede büyük tahribat yaratmıştır. Arşiv vesikaları şubat sonunda 127 baş olan telef miktarının mart başında 294 başa yükseldiğine işaret etmektedir. Hastalığın bu hızlı ve yıkıcı seyri, geçimlerini odunculuk, kömürcülük gibi hayvansal taşıma gücüne dayalı iş kollarına bağlayan köy halkında büyük gerilim yaratmış ve hükûmet nezdinde yardım talebinde bulunmalarına neden olmuştur⁸⁶. Beykoz tarafında ise ilk vakalar Karakirazlı'ya komşu olan, dolayısıyla hastalığın büyük ihtimalle buradan sıçradığı Hüseyinli ve Ömerli köylerinden kayıtlara yansımıştır⁸⁷. Kısa süre sonra bölgeye Harbiye Mektebi Baytar Sınıfı Fenn-i Cerrahi Muallimi Yusuf Ziya Efendi gönderilmiş⁸⁸ ve koruyucu sağlık tedbirlerinin alınmasına çalışılmıştır. Yine de intikalin önüne geçilememiştir. Virüs önce komşu köyler Koçullu, Muratlı, Sırapınar'a sıçramış, takiben güney/güney-batı yönünde ilerleyerek hâlihazırda hastalıktan tam olarak temizlenmemiş bulunan Kartal kazasını -özellikle Maltepe, Alemdağ taraflarını- bir kere daha etkisi altına almıştır.

Hastalığın geniş bir alana yayılması, hayata geçirilmeye çalışılan hayvan sağlık zabıtası tedbirlerinin yelpazesini de genişletmiştir. Bu çerçevedeki temel uygulama olan kordon uygulaması Beykoz'da, ilk vakaların görüldüğü Hüseyinli ve Ömerli köylerinde başlatılmış, ikinci dalgayı oluşturan Sırapınar, Muratlı, Koçullu'yu takiben kuzey istikametindeki Bozhane köyünü kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Kartal merkez ile Alemdağ ve Maltepe tarafları da uygulamanın ilk kez başlatıldığı diğer birimler olmuştur. Maltepe'de; Başbüyük ve Bakkal-ı Kebir (Büyükbakkal) köyleri, Kartal'da; Samancıoğlu Çiftliği, Alemdağ taraflarında ise Dudullu, kordon uygulamasının yürürlüğe konduğu köylerdir. Kartal ve Beykoz'un önemli bir kısmını oluşturan tüm bu köylerde uygulama Y. Ziya Efendi tarafından yürütülmüştür⁸⁹. Ancak kordon pratiği uzun vadeli olmamış, kurulan kordonlar hastalığın yavaş yavaş etkinliğini kaybetmesine paralel biçimde mayıs başlarından iti-

86 BOA, DH.MKT, 1597/82, 22 C 1306/ 23 Şubat 1889; BOA, DH.MKT, 1603/41, 9 B 1306/ 11 Mart 1889; BOA, DH.MKT, 1605/43, 12 B 1306/ 14 Mart 1889.

87 BOA, DH.MKT, 1589/47.

88 BOA, DH.MKT, 1598/40, 24 C 1306/ 25 Şubat 1889.

89 BOA, DH.MKT, 1619/29, 23 Ş 1306/ 24 Nisan 1889; BOA, DH.MKT, 1619/109, 26 Ş 1306/ 27 Nisan 1889.

baren kademeli olarak feshedilmeye başlanmıştır. 4 Mayıs 1889 tarihli ilgili resmî kayıt, bu tarihte Muratlı, Başbüyük ve Bakkal-ı Kebir kordonlarının kaldırılmış olduğunu, 20 gündür yeni vaka görülmeyen Sırapınar ile 7 gündür yeni vaka görülmeyen Dudullu'da ise ihtiyaten muhafaza edildiğini göstermektedir. Aynı kayda göre hastalık yalnız Beykoz'da Koçullu, Bozhane köyleriyle Samancıoğlu Çiftliği'nde aktif hâdedir. Ancak buralarda bile eski yıkıcı etkisini yitirmiştir⁹⁰. İlgili kaydın gerçekliğini Mayıs ortasına gelindiğinde Şehremaneti Baytar Müfettişi'nin Beykoz ve Kartal'daki tüm kordonların feshine onay vermesinden anlamaktayız. Bu çerçevede gazetelerle de ilanda bulunulmuş ve uygulamadan kaynaklı mağduriyetlerin bir an önce önüne geçilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Zira, kordonlarla köylerin karantina altında bulundurulduğu süreçte yerel halk uygulamadan kaynaklanan ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Sıkıntılarını da sıklıkla hükümet nezdinde dile getirmişlerdir. Çünkü yaşam alanlarının kordon altına alınarak giriş çıkışların yasaklanması, hem gündelik hayatın sürdürülebilmesi için gerekli olan küçük çaplı alışverişi sonlandırmış hem de Anadolu'nun Üsküdar yoluyla İstanbul'a bağlanan geleneksel büyük kara ticaretini sekteye uğratmıştır⁹¹. Oysa mayıs sonunda tüm kordonların kaldırılmasıyla birlikte her türlü ticari faaliyet gündelik rutinine dönebilmiştir.⁹²

Kartal, Beykoz kordonlarının yavaş yavaş feshedildiği zaman dilimi ülkenin salgın hayvan hastalıkları ile mücadele tarihi bakımından da âdeta bir dönüm noktası olmuştur. Aynı sıralarda M. Ali Bey'in girişimleriyle Ticaret Ziraat Nezareti bünyesinde fevkalade bir komisyon olan Baytar Komisyonu teşkil edilmiştir. Salt sığır vebası ile mücadele maksadıyla toplanmış olan ve Şehremaneti Baytar Müfettişi Haydar Bey'in de bir üyesi olduğu komisyon kısa süre zarfında dikkat çekici gelişmelere imza atmıştır. Bunların başında hastalığa karşı ilk kapsamlı kodifikasyonu meydana getiren Sığır Vebası Talimatnamesinin kaleme alınması gelmektedir⁹³. Birkaç ay zarfında tüm Osmanlı vilayetlerine gönderilen talimatnameyle birlikte Kartal, Beykoz-Şile hattı da müteakip ataklar için yeni, standart ve daha modern uygulamaların konusu hâline gelmişlerdir.

90 BOA, DH.MKT, 1621/48, 4 N 1306/ 4 Mayıs 1889; BOA, DH.MKT, 1625/80, 4 L 1306/ 3 Haziran 1889; BOA, DH.MKT, 1627/118, 12 L 1306/ 11 Haziran 1889; BOA, DH.MKT, 1622/111, 13 N 1306/ 13 Mayıs 1889; BAO, DH.MKT, 1625/35, 27 N 1306/ 27 Mayıs 1889.

91 Gülgün Aybet Üçel, "17. Yüzyılda İstanbul Limanı ve Marmara Denizi'nde Uluslararası ve Şehirlerarası Ulaşım ve Ticaret", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, 27-28 Mayıs 2016, Tebliğler Kitabı*, İstanbul 2016, s. 28; BOA, DH.MKT, 1622/111; BOA, DH.MKT, 1625/35.

92 BOA, DH.MKT, 1625/35.

93 BOA, DH.MKT, 200/33.

Sığır vebası, 1891 yazında Şile-Beykoz-Kartal taraflarında üçüncü bir atakla birlikte bu kez daha doğudaki Gebze'yi de vuracak şekilde bir kere daha görülmüştür. Ancak ilginçtir bu son atakla ilgili ulaşılabilen hemen tüm kayıtlar, konuyu maddi boyutuyla ele almaktadırlar. Konunun epidemiyolojisine yönelik sınırlı bilgiye ancak dolaylı olarak ulaşılabilmektedir. Satır aralarından toplanan sathi argümanın bir kısmı kaynağa ve bulaşma şekline, diğer kısmı ise uygulamalara odaklıdır. Anlaşıldığı kadarıyla hastalığın bölgede bir kere daha görülmesindeki temel etken, bulaşık bir mahalden hastalıklı hayvanların getirilmesi ve sağlıklı hayvan nüfusuyla temas ettirilmesidir. Buna göre kimliği hakkında yegâne bilgi isminden ibaret olan Hüsmen adında bir hayvan tüccarı Hüdavendigâr vilayeti dahilindeki Manyas'ta kurulan hayvan panayırından satın aldığı belirsiz miktardaki kara sığırı yetiştiricilere satmak yoluyla hastalığın Gebze, Kartal, Şile ve Beykoz kazalarında yayılmasında temel etken olmuştur. Nakil yoluyla bölgeye taşınan virüs ilk olarak Kartal'a bağlı Şeyhli köyünde ölümlere neden olmuş, akabinde Gebze'yi vurmuştur. Virüsün yörede tekrar atağa geçtiği öğrenilince öncelikle karantina idarelerine bilgi verilerek Gebze ve Kartal kazalarındaki hayvan/hayvansal ürünlerin toptan bulaşık sayıldıkları ve ona göre işlem yapılması bildirilmiştir⁹⁴. İkinci olarak Şehremaneti baytarları ilgili birimlere intikal ettirilerek hem mevcut durumu hem de alınacak tedbirleri saptamak üzere gerekli incelemelerde bulunmaları sağlanmıştır.

Emanet baytarlarının raporları, sığır vebasına yönelik güncellenen tedbirleri gözler önüne sermesi yanında yeni şekillenmeye başlayan hayvan sağlık zabıtası uygulamalarının kısa sürede kaydettiği gelişimin altını çizmesi bakımından da kıymetlidir. Anlaşıldığına göre 1889 yılında toplanan Baytar Komisyonu tarafından kaleme alınan Sığır Vebası Talimatı yurt çapında uygulamaya konmak üzere vilayetlere gönderilmiştir⁹⁵. Talimatname, hatırlanacağı üzere daha önce Meclis-i Vükelanın hayvan sahiplerinin iradesine bırakmak suretiyle yumuşattığı itlaf maddesini etkin hâle koyarak yasal zemine kavuşturmuştur. Bu çerçevede hem hastalığa yakalanmış olan hayvanların hem de şüphelilerin toptan itlafı öngörülmektedir (md.30)⁹⁶. Talimatnamenin uygulamaya konmasıyla birlikte Gebze, Kartal, Beykoz, Şile kazaları da güncellenen itlaf maddesinin konusu hâline gelmişlerdir. Talimatnamede itlaf başta olmak üzere salgınla mücadeleye ilişkin hemen her tür-

94 BOA, DH.MKT, 1865/94, 3 S 1309/ 8 Eylül 1891; BOA, DH.MKT, 1866/58, 5 S 1309/ 10 Eylül 1891.

95 BOA, DH.MKT, 1818/5, 30 B 1308/ 11 Mart 1891.

96 BOA, DH.MKT, 200/33.

lû masraf (defin, dezenfeksiyon, karantina masrafları vb.) açık biçimde mahalli belediyelerle hayvan sahiplerine tevdi edilmiştir (mad. 61). Bu nedenle hastalığın atak hâlinde olduğu söz konusu kazalar belediyeleri sıralanan masraf bileşenlerinin temel yüklenicisi olmuşlardır. Ancak bilindiği üzere başta başkentinki olmak üzere belediye idareleri uzun zaman boyunca üstlendikleri rutin şehir hizmetlerinin finansmanını bile temin edemeyip merkezi hazineden destek almanın yollarını aramışlardır⁹⁷. Kaynakları ancak zamanla genişleyen ve maddi yönden güçlenmeleri yine zamanla mümkün olabilen bu birimlerin salgın hastalık gibi beraberinde getirdiği masrafi çok büyük olan olağan dışı gelişmeler karşısında finansal kaynak yaratamayıp devletin ana kasasının kapılarını daha da çok aşındıracağı aşikardır. Nitekim hastalığın yeni bir atak yaşadığı Gebze, Kartal, Beykoz, Şile kazalarında da aynı durum yaşanmıştır. Şehremaneti, imparatorluğun en güçlü belediye idaresi olmasına karşın bahsi geçen kazalarda mahalli belediye gelirlerinin salgının beraberinde getirdiği maddi yükü asla kaldıramayacağı gerekçesiyle merkez hazineden yardım talebinde bulunmuştur. Hayvan sağlık zabıtası tedbirleri yanı sıra dikkat çekici biçimde hayvan sahiplerine verilmesi öngörülen tazminatı da içeren ve yetiştiricinin mağdur olması sonucu ortaya çıkabilecek büyük sosyo-ekonomik sorunların altı çizilerek merkezi otoriteyi yardıma adeta icbar eden bu talep 30.000 kuruş dolaylarındadır. Bir seferlik ödenecek bu meblağ ile karantina, dezenfeksiyon, itlaf ve defin masrafları yanında hayvan sahiplerine ödenecek tazminat da temin edilmiş olacaktır⁹⁸.

Şehremanetinin hastalığın daha da yayılmasının önüne geçmek için ödenmesi gereken bir kefaret gibi lanse ettiği söz konusu yardımla ilgili talebi, Şûrâ-yı Devletteki olumlu değerlendirmenin ardından 4 Ekim 1891 tarihli bir iradeyle onaylanmıştır⁹⁹. Merkezin konuya ılımlı yaklaşımında ve talebin ivedi biçimde onay bulmasında şüphesiz durumun önem ve aciliyeti etkindir. Nitekim Şûrâ'nın ilgili mazbatasında hastalığın yayılmasının önlenmesi için yapılacak masrafların zorunlu olduğu açık biçimde belirtilmektedir. Böylece Şehremaneti kasasına aktarılan fon, dört kaza arasında Gebze'ye 12 bin, Kartal'a 8.000 ve Beykoz ile Şile'ye

97 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 177.

98 BOA, ŞD, 2577/8, 15 S 1309/ 20 Eylül 1891. Söz konusu tazminatın verildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır. Hayvan tazminatı ancak yukarıda işaret edilen 1913 tarihli muvakkat kanununu takiben uygulama alanı bulan bir tedbir olmuştur.

99 BOA, İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD), 110/6584, 29 S 1309/ 4 Ekim 1891; BOA, DH.MKT, 1886/48, 3 R 1309/ 6 Kasım 1891; BOA, DH.MKT, 1879/15, 13 Ra 1309/ 17 Ekim 1891.

5.000 kuruş olmak üzere paylaştırılmıştır¹⁰⁰. Söz konusu meblağ hastalığın 1891 yılı atağının bastırılmasını sağlamıştır. Bu süreçte verilen mücadelenin ayrıntılarına ulaşamamakla birlikte 1892 yılı kayıtlarına bakıldığında yalnız Kartal'da münferit bazı vakaların yaşanmakta olduğu görülmektedir. Beykoz ve Şile tarafları virüsten arındırılmıştır. Gebze için de aynı durum söz konusudur. 1897 yılına kadar burada ciddi bir atak görülmeyecektir.

Sığır vebasının Beykoz, Şile, Kartal, Gebze kazalarındaki ele alınan ataklarıyla ilgili genel bir değerlendirme yapıldığında en dikkat çekici olgunun uzman kadroların yetersizliği olduğu söylenebilir. Ancak şüphesiz uzman yetersizliği sadece “veteriner hekimliği” alanına özgü bir durum değildir. Bulaşıcı hastalıklar, hekimler haricinde de hem önleme hem ortadan kaldırma noktasında geniş yelpazedeki bir personel varlığını (karantina, tahaffuzhane memurları, kordon uygulamalarında istihdam edilen diğer sıhhiye personeli, polis memurları, jandarma erleri vb.) gerektirmektedirler. Gebze, Kartal kazaları örneği hastalıkla mücadelede özellikle işaret edilen vasıflardaki personel sıkıntısına işaret etmesi bakımından önemlidir. Diğer bir dikkat çekici olgu, hastalığın eradikasyonunda temel dinamiklerden olan “kontrol” unsurlarının tam anlamıyla uygulanmış olup olmadığı hakkındadır. Yanlış uygulamalar, uygunsuz çevre koşulları vb. düzeltilebilmiş midir? Görünen o ki ilgili örneklerde bu unsurlar eksik veya liyakatsiz kadrolar nedeniyle hayata geçirilememiştir. Zira arşiv kayıtları hastalığı bölgeye intikal ettiren Tüccar Hüs-men'in bir önceki yıl da sığır vebasının Şehremaneti mülhakatında yayılmasında etkili olduğuna işaret etmektedir. Büyük güçlüklerle ve ciddi bir masrafla kontrol altına alınabilen hastalığın çok kısa bir arayla bölgeye bir kere daha aynı şahıs tarafından ve aynı kanaldan taşınması, uygunsuz ve/veya yanlış uygulamaların ortadan kaldırılması noktasındaki yetersizliklerin devam ettiğini açıkça göstermektedir. Bunda temel etken elbette uygulamaları yürüten personeldir. Çünkü hastalıklı hayvanların panayırdan çıkarılabilmeleri, bunlara temiz şahadetnamesi verilmesi nedeniyledir. Durumun tespiti üzerine hemen Ticaret ve Ziraat Nezaretine ilgili memurlara gerekli uyarılarda bulunulması bildirilmiştir¹⁰¹. Ancak bu konuda cezai tedbirlerin henüz saptanmış olmaması nedeniyle benzer suistimallere hemen her yerde rastlanabileceği tahmin olunabilir.

100 BOA, DH.MKT, 1890/87, 15 R 1309/ 18 Kasım 1891.

101 BOA, DH.MKT, 1866/58, 5 S 1309/ 10 Eylül 1891.

Sonuç

Sonuç itibarıyla Osmanlıların 1886 yılı başlarından itibaren Rusya menşeli olan bir sığır vebası salgını ile mücadele etmek durumunda kaldıkları görülmüştür. Hem kara hem de deniz yoluyla Osmanlı topraklarına intikal eden hastalık etkeni, diğer vilayetler yanında imparatorluk başkentinde de dikkate değer bir tahribat yaratmıştır. Sığır vebası 1890'ların başına kadar olan yaklaşık beş yıllık süreçte İstanbul'da Haliç'in iki tarafında, daha batıda Çatalca-Büyük Çekmece, Silivri hattında, Anadolu'da Kartal, Maltepe, Alemdağ, Çengelköy, Beykoz, Şile hattında büyük bir kıırma neden olmuştur. Başkent in hayvan varlığına oluşturduğu tehdit yanında sığır vebası yarattığı sosyoekonomik tahribatla da hafızalarda yer edinmiştir. Dolayısıyla merkezi otorite ivedi biçimde temel bazı hayvan sağlık tedbirlerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Sözü edilen tedbirler aynı zamanda salgın hayvan hastalıkları karşısında modern dünyada uygulanmakta olan tedbirlerdir. Bunların Osmanlı'daki tecrübesinin Batılı benzerleri ile belli yönlerden benzer, belli yönlerden ise kendine münhasır bir seyir taşıdığı anlaşılmaktadır. Her şeyden önce Osmanlı örneğinde verilen mücadele, kitlesel bir mücadele olmamıştır. Bu daha ziyade merkezin dayatmasıyla hayata geçirilmeye çalışılan ve tek yönlü bir uygulamalar bütünü olarak araştırmacı karşısına çıkmaktadır. Hastalıktan en çok zarar gören toplumsal grubu ifade eden Osmanlı köylüsü, bazı örneklerde neredeyse tüm çift hayvanlarının telefını ifade eden bu travmatik deneyimde hem hane ekonomisini yerle bir eden kayıplarını tazmin edecek resmî bir mekanizma olmadığından hem de kurulan kordonlar sosyoekonomik hayatı durma noktasına getirip geçim kaynaklarını tükettiğinden mücadeleye destek vermemiştir. Nitekim merkezi otorite 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar modern dünyanın hayvan hastalıklarından kaynaklı salgınlarla mücadeledeki temel dayanaklarından olan teşvik (tazminat ödemesi) faktöründen maliyet hesabını göz önünde bulundurarak durumun gerektirdiği ölçüde faydalan(a)mamıştır. Bu da dünya genelindeki trende uygun biçimde veteriner tıbbın gelişimi karşısındaki en büyük engellerden birisini; kırsal kesimden gelen direnç ve isteksizliği tetiklemiştir. Halk tarafından sergilenen direnç, yine dünya genelindeki temayülün bir tezahürü olarak Osmanlı başkentinde de bulaşıcı hastalığın kontrolü ve bundan korunmada hastalık etkeniyle karşılaştıktan sonraki birincil korunma tedbirlerinden olan 'hasta ve temaslı' kontrolünü engellemiştir. Ancak ele alınan örnekte bu noktada ayırt edici bir özellik olarak personel eksikliğinin de belirleyici bir yön çizdiği görülmektedir. Osmanlı coğrafyasında sivil veteriner hekimliği eğitimi modern dünyadan yaklaşık bir asır sonra başladığı için personel eksikliğinin olumsuz etkisi çok daha sarsıcı olmuş,

neticede merkezi otorite hastalıkla mücadelede istendik ölçüde kararlı bir tavır sergileyememiştir. Diğer yandan yerel yönetimlerin, yeni yeni serpilmeye başladığı bu dönemde hükümetin salgın karşısındaki politikalarını hayata geçirecek maddi olanaklardan yoksun olmaları da merkezî otoritenin mücadelesini istikrarsız bir hâle getirerek başarıdan uzaklaştırmıştır. Bununla birlikte ele alınan mücadele sürecini önemli bir süreç olarak değerlendirmek gerekir. Zira bu süreçte ileriye dönük olarak Türk sivil veteriner hekimliği teşkilatlanmasının temelleri atılmıştır. Ayrıca tüm engelleyici faktörlere karşın salgın hayvan hastalıkları karşısındaki savaşta dünya standartlarının yakalanması konusunda dikkat çekici bir istek ve çaba söz konusudur. Söz gelimi, çok önemli olarak salgını yönetme işi Baytar Komisyonu adıyla tesis edilen uzman bir kurula emanet edilmiştir. Yine çok ihtiyaç duyulmasına karşın veteriner hekimliği eğitiminin devamlılığını sağlamak adına Askerî Baytar Mektebi akademik kadrosunun hastalıkla mücadele için sahaya sürülmesinden kaçınılmıştır. Personel eksikliği sorunu askeri baytarların sahaya sürülmesi ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu yolla bir yandan hastalıkla mücadelede emaneti ehline teslim eden rasyonel bir tavır sergilenirken bir yandan da sivil eğitimin teminatı olan akademik personel korunmaya çalışılmıştır. Yine dikkat çekici bir gelişme olarak sirayetin önüne geçilmesi noktasında “çevre kontrolü”nün mücadele planının ana başlıklarından biri sayılması da Avrupa genelinde hastalığın yayılma kanalının kesilmesinde yoğunlaşılacak tedbirlerle paralellik arz etmiştir. Sayılan gelişmeler ve çalışma sınırları dolayısıyla burada zikredilemeyen çok daha fazlası ülkenin veteriner hekimliği teşkilatlanmasının gelişimine uzun vadede ciddi bir katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM); 492/79.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT); 200/33; 1384/119; 1385/107; 1387/118; 1388/31; 1388/37; 1388/64; 1388/86; 1389/21; 1389/122; 1390/98; 1391/91; 1392/81; 1393/8; 1393/17; 1393/46; 1395/97; 1395/130; 1396/78; 1397/5; 1397/79; 1400/98; 1400/99; 1400/121; 1401/95; 1401/99; 1403/47; 1403/50; 1409/59; 1563/90; 1587/68; 1587/107; 1589/47; 1597/82; 1598/40; 1598/88; 1599/33; 1600/106; 1601/105; 1603/3; 1603/7; 1603/41; 1605/38; 1605/43; 1605/85; 1606/56; 1607/83; 1607/93; 1611/120; 1613/31; 1617/2; 1619/29; 1619/109; 1621/48; 1622/88; 1622/111; 1625/7; 1625/35; 1625/80; 1627/118; 1629/95; 1630/5; 1639/12; 1639/26; 1642/62; 1642/89; 1644/15; 1645/61; 1655/73; 1656/9; 1660/49; 1660/70; 1661/99; 1663/49; 1663/87; 1665/34; 1666/112; 1669/106; 1670/118; 1671/63; 1671/77; 1677/22; 1678/62; 1678/63; 1689/155; 1694/70; 1818/5; 1865/94; 1866/58; 1879/15; 1886/48; 1890/87.

İrade Dahiliye (İ.DH); 1184/92691.

İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD); 110/6584.

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM); 108/21; 109/80; 116/24; 116/75; 118/9.

Meclis-i Vükela Mazbataları; 15/12.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD); 2547/16; 2577/8.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS); 198/75.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV); 25/6; 41/11.

Yıldız Arzuhâl Jurnal (Y.PRK.AZJ); 16/9.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aybet Üçel, Gülgün, “17. Yüzyılda İstanbul Limanı ve Marmara Denizi’nde Uluslararası ve Şehirlerarası Ulaşım ve Ticaret”, *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, 27-28 Mayıs 2016, Tebliğler Kitabı, İstanbul 2016*, s. 27-33.

Birinci, Ali, “Baytar Miralay Muallim Mehmed Ali Bey’in Hikayesi”, *Müteferrika*, C 54, 2018, s. 7-74.

Ceylan, Mehmet Akif, “Üsküdar’da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler,” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII (1352’den Bugüne Şehir), İstanbul 2-4 Kasım 2012*.

Demircan, Zeynep-Baraz, Mehmet Rebiü Hâtemi, *Çengelköy’de Tarih*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

Derman, M. Uğur, “İstanbul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 23, İstanbul 2001, s. 243-267.

Ekrem, İbrahim, *Çor veya Sığır Vebası*, İktisat Vekaleti İstatistik ve Neşriyat Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1930.

Erk, Nihal, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C 10/ S. 3-4, Ankara 1963, s. 221-234.

Erk, Nihal-Akerman, Naki Cevat, *Türkiye’de Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

Erkan, Nevzat, *Osmanlı Üsküdar’ında Toplumsal Hayat*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015.

Njeumi, Félix vd., “The Long Journey: A Brief Review of the Eradication of Rinderpest,” *Revue Scientifique et Technique (International Office of Epizootics)*, Vol. 31/ No. 3, 2012, s. 729-746.

Güldal, Fatih-Uçar, Ahmet, *Esenler’in Tarihi*, Esenler Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013.

Karademir, Zafer, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, Libra Kitapçılık ve Yayınları, İstanbul 2016.

Nişanyan, Sevan, *İndex Anaticus, Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri*, 2010. <https://nisanyanmap.com/>

Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Roeder, Peter- Mariner, Jeffrey- Kock, Richard, “Rinderpest: the Veterinary Perspective on Eradication”, *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, V 5/ I. 368(1623):20120139, Aug 2013.

Stanislav, Mohylnyi, *Knowledge and Imperial Governance: Fighting Cattle Plague in the Eighteenth and Nineteenth Centuries Russian Empire*, Central European University, Un-

published Doctorla Dissertation, Budapest 2018.

Şahin, Seyfullah, *Çatalca'nın Sosyo-Ekonomik Durumu: (XIX. Yüzyıl Ortaları)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Tan, Seda, "Osmanlı Devleti'nde Sığır Vebası:Askeri Baytarların Görevlendirilmesi Meselesi", *Belgi*, S. 25, Kış 2023, s. 257-282.

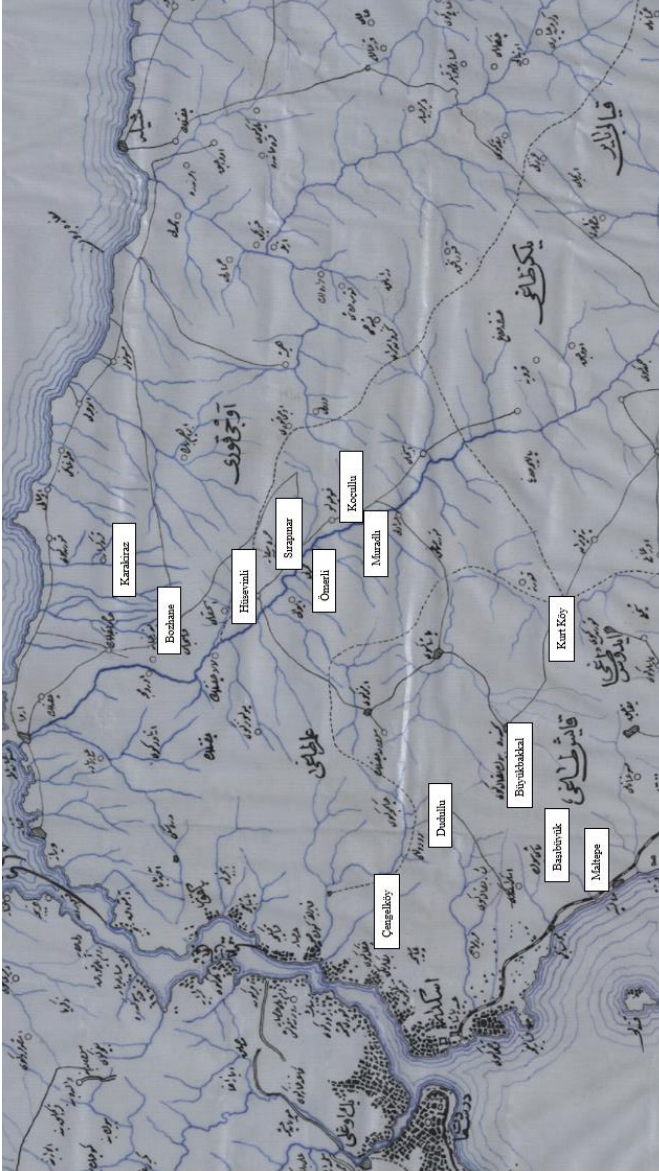
Tozduman Terzi, Arzu, "Hazîne-i Hâssa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 17, İstanbul 1998, s. 137-141.

Tuncel, Metin, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 23, İstanbul 2001, s. 239-243.

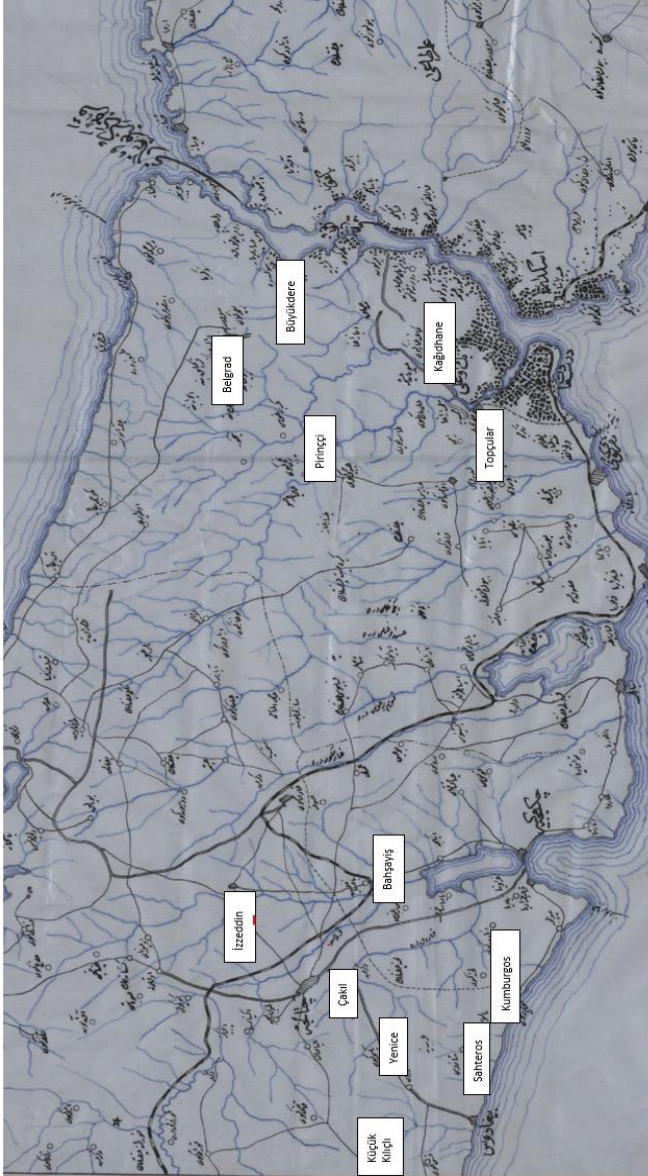
"Sığır Vebası, Koyun ve Keçi Vebası, Domuzların Veziküler Hastalığı, Mavi Dil Hastalığı, Geyiklerin Epizootik Hemorajik Hastalığı, Koyun Keçi Çiçeği, Veziküler Stomatitis, Sığırların Nodüler Ekzantemi, Afrika Domuz Vebası, Klasik Domuz Vebası ve Rift Vadisi Hummasına Karşı Korunma ve Mücadele Yönetmeliği", *Resmî Gazete*, 4 Ocak 2012/28163.

"Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati", *Düstur*, Tertib 2 Cild 6, 18 Muharrem 1332/17 Aralık 1913.

EKLER

Ek 1: 1886-1890 İstanbul ve çevresi siğir vebası salgınında Anadolu Yakası'ndaki temel tahribat alanlarını gösterir harita.

Ek 2: 1886-1890 İstanbul ve çevresi sığır vebası salgınında Rumeli Yakası'ndaki temel tahribat alanlarını gösterir harita

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 310
Aralık/December 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 21.08.2022
Kabul/Accepted: 06.03.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.1059

Araştırma Makalesi/Research Article

Rumeli Vilayetlerinde Mülkiye Müfettişliği (1896-1902)

Mustafa Sarı* - Fikrettin Yavuz**

Öz

Osmanlı Devleti'nde tefiş uygulaması modern anlamda Tanzimat Dönemi ile başlamıştır. Mülkiye müfettişliği ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın hükümlerinin yerine getirilmesi için yapılan Rumeli Islahatları çerçevesinde 1896 yılında oluşturulmuştur. Mülkiye müfettişlerinin vazifeleri ile görev tanımını belirlemek için aynı yıl bir talimatname yayınlanmıştır. Bu talimatnameye göre mülkiye müfettişleri en geniş anlamıyla mülkiye memurlarının kanun ve yasalara uygun hareket edip etmediklerini tefiş edeceklerdi. Mülkiye müfettişliğinin bu ilk uygulamasında Anadolu dışarıda kalmış ve sadece altı Rumeli vilayeti kapsam dâhiline alınmıştır. Bunun önemli sebeplerinden biri Osmanlı'nın son döneminde krizin eksik olmadığı Rumeli'de asayiş ve güvenliğin sağlanması hedefiydi. Bu doğrultuda 1896 yılından 1902 yılına kadar altı yıl boyunca mülkiye müfettişleri Rumeli vilayetlerinde görevleri icabı tefişlerde bulunmuşlardır. Merkezi yönetim ve bilhassa II. Abdülhamid mülkiye müfettişlerine büyük önem verse de başta valiler olmak üzere yerel makamlar ile mülkiye müfettişleri arasında başlangıcından itibaren bazen birbirlerini merkeze şikâyet edecek boyutlara ulaşan problemler ve anlaşmazlıklar meydana gelince nihayet 1902 yılında bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bu çalışmada öncelikle Cumhurbaşkan-

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Sakarya/TÜRKİYE, msari@sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-0883-1995>

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, - Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Sakarya/TÜRKİYE, fyavuz@sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3161-457X>

lığı Osmanlı Arşiv belgeleri kullanılarak 1896-1902 yılları arasında mülkiye müfettişliği teşkilatının kurulması, müfettişlik talimatnamesinin değerlendirilmesi, müfettişlerin atanma süreçleri ile görev yerlerinde karşılaştıkları sorunların ele alınması hedeflenmiştir. Çalışmanın temel gayesi Osmanlı Devleti'ndeki bu ilk mülkiye müfettişliği tecrübesinin analiz edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Teftiş, Modernleşme, Rumeli Islahatı, Rumeli Vilayetleri, Mülkiye Müfettişleri.

The Civil Inspectorship in Rumelia Provinces (1896-1902)

Abstract

Modern inspection in the Ottoman Empire began with the Tanzimat period. The civil inspectorship, however, was established in 1896 within the framework of the Rumelian Reforms made to fulfil the provisions of the Treaty of Berlin. In the same year, a regulation was prepared in order to determine the duties and job definition of the civil inspectors. According to this instruction, civil inspectors would inspect, in the broadest sense, whether the civil servants acted in accordance with the code of laws. In this first practice of the Civil Inspectorship, Anatolia was excluded and only six Rumelian provinces were included. Thus, for six years, from 1896 to 1902, civil inspectors conducted their duties in Rumelian provinces as required. Although the Sublime Porte and especially Abdulhamid II gave great importance to the civil inspectors, from the beginning the problems and disagreements aroused between the civil inspectors and the governors caused this practice to be abandoned in 1902. In this study, it is aimed to discuss the civil inspectorship practice between the years 1896-1902, to evaluate the inspectorship's instructions, to deal with the appointment processes of the inspectors and the problems they encounter in their place of duty, using the Presidency Ottoman Archival documents. The main purpose of the study is to analyze this first inspectorship experience in the Ottoman Empire.

Keywords: Inspection, Modernization, Rumelian Reform, Rumelian Provinces, Civil Inspectors.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yenileşme çabalarının bir neticesi olarak ortaya çıkan süreçte Tanzimat önemli bir dönüm noktasıdır. Daha kurumsal bir yapının ortaya çıkarılması hedefiyle alınan önlemler, yapılan yenilikler, devletin yapısal mana-

da çağa uygun hâle getirilme çalışmaları, bir anlamda modernleşme çabalarının sonucudur. Tanzimat sürecinde devletin modern manada merkezileşme çabaları beraberinde bürokratik bir yapının ortaya çıkmasını getirmiştir. Osmanlı klasik devlet mekanizması değişip dönüşürken, devlet aygıtının unsurları da doğal olarak buna eşlik etmiştir. Klasik dönemde payitahta aktarılan sorunların ortadan kaldırılması için uygulanan birtakım yöntemler mevcuttu. Bu manada her türlü mesele ayrıntılı olarak araştırılır, eskilerin deyimiyle “teftiş” edilirdi. Osmanlılar kuruluşundan itibaren söz konusu teftiş işlerine büyük önem vermişlerdir. Kadılar herhangi bir şikâyet durumunda bir başka kadı tarafından teftiş edilebilirlerdi. Bunun dışında şikâyetlerin fazla olduğu ve devlet adamlarıyla halk arasında ciddi sorunların çıktığı mahallere merkez tarafından durumun teftişi için *mehâyif müfettişi* adıyla güvenilir kadılar gönderilmekteydi¹.

Osmanlı ülkesinde modern anlamda teftişler Tanzimat Dönemi’nde başlamıştır. Tanzimat Fermanı’nın layıkıyla uygulanmasını denetlemek için Bâbîâlî, ilk defa 1840 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye azalarından Arif Hikmet Bey ve Çerkeşî Mehmed Efendi’yi Anadolu ve Rumeli’nin teftiş edilmesi için görevlendirdi². Bu ilk teftişi müteakip ilerleyen yıllarda benzer misyonlarla ve kalabalık maiyetleriyle yeni teftiş heyetlerinin yollandığı görülmektedir. Mesela Hariciye Nazırhığı da yapmış olan Rıfat Paşa ve Meclis-i Vâlâ eski reisi Hasib Paşa 1842’de yine Rumeli ve Anadolu’da teftiş görevine memur edilmişlerdi. Bu ilk teftişlerin gayesi daha çok Tanzimat’ın uygulandığı eyalet ve sancaklarda karşılaşılan sorunların bölge yöneticileriyle görüşülerek çözümlenmesine odaklanmıştı³. İlk teftiş heyetine olduğu gibi bu ikinci heyete de görevlerini yerine getirirken uymaları gereken talimatlar verilmiştir. Bu heyete ilkinden farklı talimatlar verilmesi, zaman içerisinde teftiş yapacak heyetler için daha kapsamlı talimatnameler hazırlanmasının ilk adımlarını teşkil etmişti.

1850’de üzerinden on yıl geçmiş olsa da Tanzimat’a aykırı uygulamalar devam ettiği için taşra yöneticilerini teftiş etmek amacıyla Eski Filibe Valisi İsmet Paşa ve Tırhala Mutasarrıfı Sami Paşa görevlendirildiler. Bu tür görevlendirmelerde, giden heyetler çok geniş alanları teftişe memur edildikleri için bir süre sonra yöntem değiştirilmiş ve teftiş edilecek bölgelerin kapsamı daraltılmıştır. 1860 yılında

1 İlber Ortaylı, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 73.

2 Mahir Aydın “Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, C LVI/S. 215, Nisan 1992, s. 70.

3 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 198.

Sadrızam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, toprak meseleleri nedeniyle başlayan ve Avrupalı devletlerin özellikle Rusya'nın müdahalesi ile karmaşık hâle gelen Bulgaristan bölgesini teftiş etmek üzere Rumeli'ye gönderildi⁴.

1861'de Abdülaziz tahta çıktığında Gülhane Hattı Hümâyunu ile başlayan Tanzimat uygulamaları yirmi yılı aşmış olsa da gerek içten gerekse dıştan, alınan kararların tam uygulanmadığına yönelik tepkiler devam etti. Bu sebeple yeni Sultan sorunları yerinde tespit edip çözüm getirmek üzere Rumeli'ye Suphi ve Ziya Beyleri, Anadolu'ya ise Ahmed Vefik ve Ali Rıza Efendileri görevlendirdi. 1863 yılı baharında başlayan ve yaklaşık bir buçuk yıl süren bu teftişler neticesinde önemli icraatlar gerçekleştirildi⁵. Tüm yapılanlara rağmen 1870'li yıllardaki gelişmeler ıslahat meselesini daha derinlikli bir problem hâline getirdi.

Osmanlı Devleti'nin kendi inisiyatifi ile uygulama çabası içerisinde olduğu ıslahat meselesi 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonrasında uluslararası bir mesele hâline getirildi ve bu defa literatürde Düvel-i Muazzama olarak da adlandırılan Büyük Devletlerin müdahalesi söz konusu olduğu için Osmanlı Devleti açısından mesele hoş karşılanmayan bir forma büründü. Berlin Antlaşması'nı müteakip özellikle Anadolu Islahatı meselesi antlaşmanın imzacı devletlerince bilhassa İngiltere⁶ tarafından bir siyasi müdahale aracı hâline getirildi. Takip eden yıllarda II. Abdülhamid'in Büyük devletlerin ıslahat taleplerine yönelik dengeli tavrı, onların bu mesele hakkında zorlayıcı tavrı takınmamalarına neden oldu⁷. Ancak 1890'da başlayan Ermeni Olayları bilhassa Anadolu'daki Sason ve Zeytun İsyancıları ile İstanbul'da meydana gelen olaylar, Düvel-i Muazzama'nın ıslahat talepleri konusunda baskılarını artırmalarına ve Mayıs 1895'te yeni bir ıslahat şemasını Abdülhamid'den talep etmelerine sebep oldu⁸. Büyük Güçler Osmanlı'nın Balkan coğrafyasında da Anadolu'daki benzer talepleri gündeme getirdiler.

Berlin Antlaşması neticesinde Osmanlı'nın Balkan toprakları bir bakıma Büyük Devletlerin istediği şekilde parçalandı. Bulgaristan bağımsız bir prenslik hâline

4 Yonca Köksal- Davut Erkan, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 13- 27.

5 İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş", *XVII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 763-778.

6 İngiltere'nin ıslahat meselesiyle ilgili tavrı için bk. Musa Şaşmaz, *British Policy and The Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

7 Anadolu Islahatı hakkında bk. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993

8 Salâhi Ramsdan Sonyel. *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem and Brother, London 1987, s. 174.

geldi, Doğu Rumeli, siyasi ve askerî yönden Osmanlı Devleti'ne tabi kaldı. Ancak Osmanlılar için asıl sorun Bulgarların Ulah, Sırp ve Rumları kıskırtmaları, Arnavutların dikkate alınmayarak yoğunlukla ırkdaşlarının yaşadığı bazı yerlerin Karadağ'a verilmesinin ortaya çıkardığı rahatsızlık ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i işgali gibi gelişmeler, ıslahat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan ve sonradan Makedonya ismi verilecek olan bölge gibi tüm Balkanları kargaşa ve mücadelenin eksik olmadığı bir yer hâline getirdi⁹. Özellikle Osmanlı resmî belgelerinde Vilâyet-i Selâse olarak geçen Makedonya bölgesinde Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi ile Osmanlılar 1868'de Girit'teki uygulamalara (ihtiyaca uygun bölgesel düzenlemeler yapılması, yerli ahalden özel komisyonlar oluşturulması) benzer şekilde ıslahat yapma taahhüdünde bulunmuştu. İşte bu madde Büyük devletlerin Makedonya üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale aracı hâline getirildi¹⁰. Buna ilaveten Balkanlarda ve bilhassa Makedonya'da Berlin Antlaşması'ndan sonra ıslahatların yapılmasında Büyük devletlerin baskılarının yanında Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Bölgenin giderek daha istikrarsız bir atmosfere bürünmesinde 1880'li yıllarda Bulgar, Rum ve Sırp'ların bölgede kendi etki alanlarını oluşturma çabasının ve 1890'lı yıllarda bu rekabete söz konusu ülkelerin devrimci örgütlerinin katılmasının da önemli bir etkisinin olduğunu söylemek gerekir¹¹. Bu süreçte Bulgarların ve diğer Balkan milletlerinin bu politikalarına karşı Osmanlı devlet adamları bölgede bir taraftan asayiş ve düzeni sağlamak için etkili önlemler alırlarken, diğer taraftan da bir takım ıslahat programlarını yürürlüğe koyma ihtiyacı duymuşlardı¹².

Osmanlı Devleti'nin Makedonya bölgesinde ıslahat yapma taahhüdü başlangıç aşamasında Büyük devletlerin sadece tavsiyelerde bulunduğu ve bir kontrol mekanizması kurma ihtiyacı hissetmedikleri bir sürecin yaşanmasına sebep oldu. Bu noktada ıslahat konusunda Osmanlı hükümetinin attığı ilk adım Rumeli vilayetleri için çıkarılan Nisan 1896 tarihli yedi başlıktan oluşan ıslahat layihasıdır¹³. *Rumeli Vilâyet-i*

9 Berlin Antlaşması sonrası Balkanlarda ortaya çıkan bu durumun detayları için bk. *War and Diplomacy the Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett. The University of Utah Press, Salt Lake City 2011, s. 125-272. Richard J. Crampton, *Bulgaristan Tarihi*, çev. Nuray Ekici, Jeopolitika Yayınları, İstanbul 2007, s. 70; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

10 Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi", *Bilgi*, S. 69, s. 5.

11 Mehmet Hacısalihoglu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 42, 45-46.

12 Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, AFA Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 31-32

13 Rumeli vilayetlerine gönderilecek teftiş heyetinin vazifeleri ve yapacakları ıslahatla ilgili layihanın

Şahanesine Mahsus Mevadd-ı Islahiye Lahiyası başlıklı layiha, özetle vilayetlerin idari bakımdan birleştirilmesi, kiliselerin tamiri, adli, idari ve mali konuları için tayin edilen müfettişlerin vazifeleri, jandarmaya gayrimüslim tebaadan % 10'luk pay, okulların ıslahı ve yenilerinin inşası, bayındırlık işlerinin yapılması, zirai ıslah için tahsisat, aşar vergisinin yeniden düzenlenmesi, adil vergilendirme gibi konuları ihtiva etmekteydi¹⁴. Bu layihayı müteakip bir dizi talimatname daha yayınlandı. İşte bu talimatnamelerden biri de mülki işleri teftiş edecek müfettişlikler ile ilgiliydi.

Mülkiye müfettişliğinin kurulması için ilk adım bu ıslahat layihasının yayınlanması olmuştu. Bu layihada mülkiye müfettişliğinin kurulması ile birlikte Rumeli vilayetlerinde adliye ve maliye müfettişliklerinin de yer alması öngörülmekteydi. Layihaya göre mülkiye, adliye ve maliye daimî müfettişlerinin memuriyetleri üç sene sürecek ve bu sürenin sonunda bunların diğer vilayet müfettişleriyle becaşlıları yapılacaktı. Mülkiye müfettişlerinden beklenen şey mülki memurlardan görevini kötüye kullananları, yürürlükte olan kanun ve yasalara aykırı hareket eden veya kanunların uygulanmasında özensiz davranan erkânın durumlarının tahkik edilmesi ve idarenin sorunsuz bir şekilde yürütülmesiydi¹⁵. Kısa süre sonra mülkiye müfettişliği için bir talimatname hazırlandı.

1. Mülkiye Müfettişliği Talimatnamesi

Mülkiye müfettişliği kurumu ile ilgili ilk talimatname 29 Haziran 1896 tarihinde *Rumeli Vilâyatı Şahanesine Tayin Olunacak Mülkiye Müfettişlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat* adı ile yayınlanmıştı. Mülkiye müfettişliğinin kuruluş sebeplerinin izah edildiği talimatnamede, müfettişlerin görev tanımları nispeten detaylı bir şekilde yapılmıştır.

Söz konusu talimatnamenin ilk maddesinde müfettişlerin vazifelerinin üzerinde durulmaktadır. Bu maddede yürürlükte olan kanun ve yasalara aykırı hareket

6 Şubat 1896 tarihinde ilan edilme kararı alınmıştı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 676/ 3).

14 Bayraktar, agm., s. 15.

15 BOA, A.}MKT.MHM, 690/ 12, lef: 8; BOA, A.}MKT.MHM, 677/ 5. Osmanlı Devleti'nde adliye ve maliye müfettişlikleri mülkiye müfettişliğinden çok önce ihdas edilmiştir. Maliye Nezaretinin 1838 yılında kurulmasıyla mali denetim, kısa bir süreliğine de olsa maliye müfettişleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda modern bir mali denetim sistemi ise 1879 yılında Maliye Teftiş Heyeti'nin oluşturulmasıyla başlamıştır (Ahmet Tabakoğlu, Okan Çağlar Taşdirek, "Osmanlı'da Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 13/S. 2, Mayıs 2015, s. 92). Ayrıca Osmanlı Devleti'nde adliye müfettişliği kurumunun da ilk kez 1879'da Küçük Said Paşa tarafından Osmanlı adliye sistemine yönelik dış baskıların bertaraf edilmesi amacıyla kurulduğu kaydedilmektedir (Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 43).

eden veya kanunların uygulanmasında itinasız davranan veya rehavete düşen mülkiye memurlarının durumlarının tahkik edilmesi ve idarenin sorunsuz bir şekilde yürütülmesine vurgu yapılmaktadır. Maddede ayrıca tahkikat neticesinde herhangi bir suç, hata, eksiklik vb. hususlar tespit edilirse aynı talimatnamenin 12. ve 13. maddeleri uyarınca müfettişlerin durumu vilayet ve Dâhiliye Nezaretine birer yazı ile bildirmeleri isteniyordu.

Sonraki birkaç madde daha çok kamu güvenliğinin sağlanması ve bu konuda gösterilen eksikliklerin tespiti hakkında müfettişlere düşen görevlere vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda 2. maddede müfettişlerin vazifelerinden birinin de halkın idareciler ve nüfuzlu insanlarca zulüm görmelerinin veya haksızlığa uğramalarının önüne geçmek olduğu görülmektedir. Üstelik aynı maddede bu duruma müsamaha gösteren memurlar hakkında kendilerine tahkikat yapma yetkisi de verilmişti.

Sonraki maddeye göre (3. madde) mülkiye müfettişleri halkın güvenli bir şekilde seyahat etmesini sağlamakla yükümlüydü. Yollarda geliş-gidişlerdeki her noktada asayiş ve düzenin sağlanması ile mal ve can emniyetinin korunmasının mülki erkân ve zabıta tarafından sağlanıp sağlanmadığı da mülkiye müfettişleri tarafından teftiş edilecekti.

Mülkiye müfettişleri sadece yolların güvenliğinden değil aynı zamanda vilayetlerde jandarma tarafından sağlanacak asayişin gereği gibi yapılıp yapılmadığının kontrolünden de sorumluydular. Mülkiye müfettişleri her vilayette jandarma miktarının yeterli derecede olup olmadığını teftiş edecek, gerektiğinde askeriyeden destek alınmasını sağlayarak asayiş ve emniyetsizliğe yer bırakmayacak, ayrıca inzibat kuvvetlerinin düzenli bir şekilde tertip ve istihdamlarını sağlayacaktı. Bunun dışında yol ve posta güzergâhları ile eşkıyanın ortaya çıkabileceği diğer mahallerde düzenli ve sürekli olarak jandarma kollarının gezdirilmesinden sorumlu olan mülkiye ve zabıta memurlarını teftiş edecekti (madde 4).

Mülkiye müfettişleri ayrıca mülkiye memurları, zabıta ve jandarma erlerinin hâl, ehliyet ve iktidar olarak buldukları mahallere uygun olup olmadıklarını da teftiş edecekdilerdi (madde 5). Mülkiye müfettişlerinin bir diğer vazifesi vilayet, liva ve kaza merkezleriyle bunlara bağlı yerlerde ahvali bozacak bir durum ortaya çıktığında durumu ilgili mülki makamlara derhâl bildirmektir (madde 6).

Talimatnameye göre mülkiye müfettişleri buldukları vilayetin merkezinde ikamet edecekdilerdi. Ancak vukuat ve tahkikatın göstereceği gereklik ve ihtiyaç üzerine sorumlulukları dâhilinde olan her yere gidecek ve gerekli gördükleri noktalarda

durup ikamet edebileceklerdi (madde 7). Bunun dışında idare meclisleri geçici azaları, belediye daireleri ile ihtiyar heyetleri reisleri ve azalarının seçilmelerinin kanuna uygun yapıp yapılmadıkları da mülkiye müfettişlerinin yetkileri dâhilinde olacaktır (madde 8).

Mülkiye müfettişlerinin bir diğer vazifesi herhangi bir memur hakkında şikâyet olduğunda iddiaların doğru olup olmadığının ortaya çıkarılmasıydı. Müfettişler gerekirse şikâyet edilen memurdan da izahat talep edebileceklerdi (madde 9). Sonraki maddeler yine bu konuyla ilgili hususları barındırıyordu. Müfettişler, suç işlediği doğrulanan memurların soruşturma evrakı ve olayın iç yüzünü ortaya koyacak delilleri rapor hâlinde düzenleyecekti (madde 10). Ayrıca müfettişler hangi memur hakkında tahkikat yapıyorsa soruşturma evrakı ve raporlarını soruşturulan memurun bir üst derecedeki amirine teslim edeceklerdi. Örneğin, nahiye müdürüne soruşturma açıldığı takdirde evrakı kaza kaymakamına, kaymakama soruşturma açıldığında liva mutasarrıfına, mutasarrıf ile ilgili soruşturmada ise vilayetin valisine teslim edilecekti. Ayrıca mülkiye müfettişleri bu işlemler sonuçlanıncaya kadar işin takipçisi olacaklardı (madde 11). Bir memur hakkındaki tahkikatın üst rütbedeki memuru da kapsamı durumunda tahkikatın beraber yapıp tamamlanması doğal olduğu için her ikisinin evrakı bir üst makamdaki memura teslim edilecekti (madde 13).

Bu talimatnamenin 12. maddesi merkezin gelişmelerden haberdar olmasına yönelik talepleri barındırmaktaydı. Buna göre, mülkiye müfettişleri ayda bir kez olaylar hakkındaki mütalaalarını ve soruşturmalarını içeren raporlar düzenleyecek ve bu raporları her ayın sonunda doğrudan doğruya Dâhiliye Nezaretine göndereceklerdi.

Talimatnamenin son kısmında ise mülkiye müfettişlerinin vazifesinin kamu hizmeti yapmakla mükellef büyük küçük bütün memurların iş ve davranışlarını yürürlükte olan nizamname ve kanunlara uygun bir şekilde yürütüp yürütmediklerinin teftiş edilmesi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca müfettişler bu vazifelerinde en küçük bir suiistimal gösterirlerse bundan şiddetli bir şekilde mesul tutulacaklardı¹⁶. Bu talimatname ile mülkiye müfettişliği kurumunun temelleri atılmış oldu. Bundan sonraki süreç talimatnameye uygun olarak, müfettişlerin tespit edilip, görevlendirilmesi ve ilk neticelerin alınması şeklinde ilerleyecekti.

16 BOA, İ.DH, 1336/ 6, lef: 1; BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 2082/ 89.

2. Mülkiye Müfettişlerinin Atanması ve Müfettişlik Kurumunun Oluşum Süreci

Mülkiye müfettişleri talimatnamesinin ilan tarihi olan 29 Haziran 1896'da II. Abdülhamid bir irade yayımlayarak mülkiye müfettişi olarak atanacak kişilerin isimlerinin bildirilmesini ve bu kişilere daha önce teşkil edilip tayinleri yapılmış olan adliye müfettişlerine verilen maaşlara uygun oranda maaş tahsisi yapılması talimatını vermişti¹⁷. Böylece Rumeli vilayetlerine gönderilecek isimlerin tespiti için de harekete geçilmiş oldu. Rumeli vilayetlerinden kasıt Rumeli'deki altı şehirdi: Selânik, Edirne, İşkodra, Manastır, Kosova ve Yanya. Bu altı Rumeli şehrine üç mülkiye müfettişi, iki vilayete bir mülkiye müfettişi olacak şekilde tayin edilmiştir. İkili gruplar ise şehirlerin birbirlerine yakınlığına göre belirlenmişti. Bu çerçevede Edirne-Selânik, Manastır-Kosova ve İşkodra ile Yanya eşleştirilmişti.

Rumeli vilayetlerine atanan ilk mülkiye müfettişi bugün Bulgaristan'ın güneybatısında bulunan Nevrekep'ta dünyaya gelen Ahmet Hamdi Bey idi. Atandığı sırada 40 yaşında olan Hamdi Bey, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi menşeli olduğu için Fransızcaya da aşina idi¹⁸. Edirne ve Selânik vilayetlerine Mülkiye Müfettişi olarak atanan¹⁹ Hamdi Bey, 18 Temmuz 1896 tarihinde görev yeri olan Edirne'ye giderek vazifesine başlamıştır²⁰. Manastır ve Kosova Vilayetlerine ise ilk önce Fehim Bey, İşkodra ve Yanya vilayetlerine ise Ali Mehmet Bey tayin edilseler de kısa süre sonra bu atamalardan vazgeçilmiştir. Sonrasında 13 Temmuz 1896 tarihinde Kırşehir Sancağı Mutasarrıflığından ayrılan Arifi Bey Kosova ve Manastır Vilayetleri, Beyrut Vilayeti Eski Mektupçusu Kemal Paşa da Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişliklerine tayin edilmişlerdi²¹.

Yapılan bu tayinler sonucunda mülkiye müfettişleri, görev bölgelerine giderek vazifelerine başlamışlardır. Ancak başta valiler olmak üzere diğer yerel makamların bu yeni uygulamaya alışmaları kolay olmamıştır. Nitekim valiler sıklıkla Dâhiliye Nezaretine mülkiye müfettişleri hakkındaki sıkıntılarını dile getirdikleri telgraflar çekmeye başlamışlardı. Mesela Kosova Valisi Mehmet Paşa, müfettişlerin göreve

17 BOA, İ.DH, 1336/ 6, lef: 3.

18 BOA, İ.DH, 1336/ 6, lef: 2.

19 *1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 53. Sene, Alim Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası, Dersaadet, s. 136.

20 BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 511/ 13, lef: 2.

21 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A), 11/ 9; BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 80/ 68.

başlamalarından sadece iki ay sonrasının tarihini taşıyan 20 Eylül 1896 tarihli yazısında Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in vilayette meydana gelen hadiseleri yanlış bir şekilde değerlendirdiğini ve bu durumu raporlarına da yansıttığını ifade etmişti. Vali Bey ayrıca mülkiye müfettişi ile ilgili meselelerin çözümü için kendisinin de dinlenmesi gerektiğini yazısına ilave etmişti²².

Aralık 1896'da Kosova Valisi Mehmet Paşa ile Mülkiye Müfettişi Arifi Bey arasındaki sıkıntılar daha da arttığı görülmektedir. Mehmet Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısındaki iddiası, Ahmet Arifi Bey'in teftiş vazifesini yerine getirmek yerine harcırah almak amacıyla etrafta gezindiği şeklindeydi. Bu iddia üzerine Nezaret de müfettişten durum hakkında kesin bir bilgi istedi²³. Ahmet Arifi Bey ise Nezarete cevap olarak on günden beri Kırcova ve Pirlepe'de tahkikat ve teftiş ile meşgul olduğunu bildirmiş ve Manastır'a döndüğünde vakit geçirmeden daha detaylı bir rapor göndereceğini ifade etmişti²⁴. Kısa süre içerisinde vali ile müfettiş arasında yaşanan bu sıkıntılar sonrasında yaşanacakların ilk işareti oldu.

Ahmet Arifi Bey, Kosova Valisi Mehmet Paşa ile olduğu gibi Manastır Valisi Ferik Abdülkerim Paşa ile de sorunlar yaşamıştı. Nitekim Abdülkerim Paşa Nezarete gönderdiği 18 Şubat 1897 tarihli telgrafında Ahmet Arifi Bey'in vilayeti soruşturmalarda gereksiz yere meşgul ettiğini savunmaktaydı. Abdülkerim Paşa'nın bu kaniya varması Pirlepe ve Köprülü kazaları arasındaki yolun şoseye çevrilmesine dair gelişmelerle ilgiliydi. Pirlepe İdare Meclisi ve mahalli kaymakamı bu yolun şoseye çevrilmesi gerektiğine dair vilayete yazı göndermiş, vilayet de bunu ser-mühendislikle Nafia dairesine havale etmişti. Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in durumun akıbetini ilgili dairelerden değil doğrudan vilayetten sorması, Vali Abdülkerim Paşa'nın dikkatini çekmişti. Vali Paşa telgrafında mülkiye müfettişinin bu tür davranışlarının zaten aşırı iş yükü olan vilayetin boşuna meşgul edilmesi anlamına geldiğine vurgu yapmıştı²⁵. Dâhiliye Nezareti ise 20 Mart'ta Arifi Bey'e soruşturmalarda vilayeti meşgul etmemesi, sorularını ilgili dairelere sorması yönünde bir uyarı telgrafi göndermişti²⁶. Bu uyarıya rağmen ikili arasındaki sorunların devam ettiği görülmektedir. Vali Abdülkerim Paşa'nın 10 Mart 1897 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şikâyetvâri yazısı bunu ortaya koymaktadır. Söz

22 BOA, DH.ŞFR, 198/ 44.

23 BOA, DH.MKT, 2079/ 48, lef: 1.

24 BOA, DH.MKT, 2079/ 48, lef: 4

25 BOA, DH.MKT, 2080/ 46, lef: 1.

26 BOA, DH.MKT, 2080/ 46, lef: 2.

konusu yazıda, Vali Paşa mülkiye müfettişi ile birlikte maliye müfettişinin de iki aydır vilayet merkezinde ikamet edip teftiş için diğer bölgelere gitmediklerini, hatta bu durumun bazı konsolosların da dikkatini çektiğini vurgulamıştı²⁷.

Mülkiye müfettişlerinin teftiş ve soruşturmalar için vilayet dâhilindeki liva ve kazaları dolaşma şekilleri Maliye Nezaretinin de dikkatini çekmişti. Nezaret, müfettişlerin liva ve kazaların birbirlerine olan yakınlıklarını gözetmeden gidip gelmelerini oldukça masraflı bulmaktaydı. Çünkü müfettişler gittikleri yerden, diğerine gitmeksizin vilayet merkezine geri dönmekte, daha sonra diğer yere gitmekte yani işi ve yolu uzatmaktaydılar. Ayrıca bu geliş gidişlerde mesafe yakınlığına dikkat etmemekte, hatta bazen bir vilayetten diğerine geçebilmekteydiler. Maliye Nezaretine göre bu durum harcırahların artmasına ve dolayısıyla hazinenin zarara uğramasına neden olmaktaydı. Bu sebeple Maliye Nezareti müfettişlere liva ve kazaları sırasıyla ve en kısa yol kaidesine riayetle teftiş etmeleri yönünde bir uyarıda bulunmuştu. Bu uyarıyı dikkate alan Dâhiliye Nezareti 13 Mart tarihinde, İşkodra-Yanya Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Kemal Paşa'ya bu konuya hassasiyet göstermesine yönelik bir yazı göndermişti²⁸.

Yerel makamlarla müfettişler arasındaki sıkıntıların kolay kolay bitmeyeceğinin işareti, Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey hakkında 1897 yılı yaz aylarında ortaya atılan iddialar olmuştur. Bu iddialara göre Hamdi Bey memleketi olan Nevrekop'ta mülki işleri teftiş için bulunduğu sırada, mahalli idare meclisince maarife tahsisine karar verilen ve livaca da tasvip edilmiş olan dört adet dükkânın bir tekke postnişinine verilmesini kaymakama emretmişti. Nevrekop Kaymakamı ise bu durumu Siroz Mutasarrıflığına bildirmiş ve Müfettiş Hamdi Bey'in her ne kadar teftişe yetkisi olsa da mahalli ve liva idare meclislerince karara bağlanan bir hususu kendi başına kimseye danışmadan kaldırmasının uygun olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Siroz Mutasarrıfı durumu 12 Haziran 1897 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirmiş, ayrıca Hamdi Bey'in yetkisini aşarak polisler, jandarmalar ve posta işleri ile ilgili birtakım tasarruflarda bulunduğunu yazdıklarına eklemiştir.

Siroz Mutasarrıfı bu telgrafta ayrıca Hamdi Bey hakkında şahsî bilgiler de aktarmıştır. Şöyle ki; Hamdi Bey'in babası Hüseyin Ağa, 40 seneden beri Nevrekop idare meclisi azalığında bulunmuş ancak Dâhiliye Nezaretinin isteği üzerine 1896

27 BOA, DH.ŞFR, 204/ 163.

28 BOA, DH.MKT, 2081/ 6.

yılında idare meclisine seçilmemişti. Ailesi bu olaydan sonra azalan nüfuzlarını, Hamdi Bey'in müfettişlik kudretinden istifade ederek yeniden artırmak düşüncesindeydi. Bunun dışında etraftaki bazı nahiyelerin fahri müdürleri de Hüseyin Ağa'nın nüfuzlarına dayanarak halka zulmediyordu. Ayrıca Nevrekoplu bazı kişiler, Hamdi Bey'in orada bulunmamasını isteyen bir telgraf göndermişlerdi. Siroz Mutasarrıfı son olarak Müfettiş Hamdi Bey'in orada vazifede kalmasının halkın arasına daha çok ayrılık ve nifak sokulması anlamına geleceğini ifade etmişti²⁹.

Nihai olarak valiler ile mülkiye müfettişleri arasındaki sorunlar, 1897 yılı temmuz ayı başlarında müfettişlerin görev yerlerinin değiştirilmesi isteğiyle doruk noktasına ulaşmıştı. Selânik Valisi, Dâhiliye Nezaretinden, Edirne ve Selânik Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in vilayetlerde yaptığı bazı davranışlardan dolayı görevden alınarak başka bir yere atanmasını talep etmişti. Hamdi Bey'in durumuna benzer bir şekilde Kosova ve Manastır Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey ile bu iki vilayetin valileri arasında da huzursuzluk bulunuyordu. Bu durum üzerine Dâhiliye Nezareti, Sadarete bu iki müfettişin becayişlerini teklif etmişti³⁰. Teklife rağmen becayiş hemen gerçekleşmediği gibi müfettişler ile ilgili sıkıntular da devam etmişti.

1898 yılına gelindiğinde valiler ile mülkiye müfettişleri arasındaki suların hâlâ durulmadığı görülmektedir. Bu kez Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey ile Selânik Valisi Ramazanoğlu Hüseyin Rıza Paşa arasında birtakım sorunlar ortaya çıkmıştı. Hamdi Bey, Mart 1898'de Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda, mülkiye müfettişlerinin aylık raporlarının bir suretinin vilayet makamına gönderilmesine dair talimatta açıklık olmasa da Selânik Valisi'nin bu hususta ısrar ettiğini yazmıştır. Hamdi Bey bu yazıda ayrıca vilayet makamının haberinin olmaması gereken bazı teftiş maddelerini de içeren raporların birer suretinin vilayetlere verilmesinin uygun olmadığına vurgu yapmıştır. Hamdi Bey ile Hüseyin Rıza Paşa arasındaki bu ihtilafın çözümü Şûrâ-yı Devlete havale edilmiştir. Ancak 1898 yılı sonlarında bile hâlâ bu meseleye bir çözüm bulunamadığı görülmektedir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Sadareten bir an önce bu meselenin halledilmesini istemiştir³¹. Şûrâ-yı Devlet, olayı nihayet Ocak 1899'da bir karara bağlayabilmişti. Buna göre eğer müfettiş bir nahiyede yaptığı teftiş ve tahkikatı kaymakama bildirip vilayete de bu teftiş ile alakalı bilgi veriyor ise aylık olarak Nezarete göndereceği raporun bir suretini valiye vermesine gerek yoktu. Ancak

29 BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MEMKT), 391/ 49, lef: 2.

30 BOA, A.Ş.MKT.MHM, 681/ 35, lef: 4.

31 BOA, DH.MKT, 2144/ 97.

aksi takdirde raporun bir suretinin vilayete iletmesi gerekiyordu³². Anlaşıldığı kadarıyla Şûrâ-yı Devlet, vilayet makamının müfettişlerin hareketlerinden haberdar edilmesini arzulamaktaydı.

Nisan 1898'de Manastır Valisi Abdülkerim Paşa ile Kosova ve Manastır Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey arasında yine sorun çıkmıştı. Ahmet Arifi Bey'e Ohri Kaymakamı ile ilgili bir idari tahkikat sırasında kaymakam tarafından bir Martini tüfek hediye edilmişti. Abdülkerim Paşa da Dâhiliye Nezaretine bu durumu bildirerek "bu gibi uygunsuz durumların önlenmesi" için gereken tedbirlerin alınmasını istemişti³³. Bunun üzerine olayın araştırılması sonucu durumu bir kavli-i mücerreden (delilsiz söz) ibaret olduğu anlaşılmış, Dâhiliye Nezareti bu durumu Abdülkerim Paşa'ya iletse de Paşa, mülkiye müfettişliği gibi önemli bir görevi ifa eden birisinin bu şekilde ithamlara maruz kalmaması gerektiğini ifade etmişti³⁴.

Mülkiye müfettişleri arasındaki becayış ancak Ekim 1898'de gerçekleşebildi. Kosova ve Manastır Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey ile Yanya ve İşkodra Vilayetleri Müfettişi Kemal Paşa, kendilerine yönelik şikâyetler üzerine becayış edilmişlerdi³⁵. Görüldüğü üzere daha önce Arifi Bey ile becayışı düşünülen Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey yerinde kalmıştı³⁶. Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Islahat Layihası gereğince üç sene geçmeden diğer vilayet müfettişiyle becayışı gerekmektedir. Bu nedenle Hamdi Bey ile yeni görev yerine tayin edilmesinin üzerinden ancak bir sene geçen, fakat mahalli havaya uyum sağlayamayan Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in becayışına karar verilmiştir³⁷. Böylece becayışlar neticesinde 1899 yılı ekim ayında Yanya-İşkodra'ya Hamdi Bey, Manastır-Kosova'ya Kemal Paşa ve Edirne-Selânik'e ise Ahmet Arifi Bey mülkiye müfettişi olarak tayin edilmiş oldular³⁸. Ancak kısa süre sonra yine bir değişiklik oldu. Yanya ve İşkodra müfettişi olan Hamdi Bey, Mayıs 1890'ın sonlarında Divan-ı Muhasebat azalığına tayin edildiği³⁹ için

32 BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), 1261/ 94548.

33 BOA, DH.ŞFR, 222/ 140.

34 BOA, DH.ŞFR, 223/ 45.

35 BOA, İ.DH, 1358/ 41; BOA, DH.MKT, 2133/ 87; BOA, BEO, 1359/ 101858, lef: 2.

36 *1317 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 55. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Matbaa-i Amire, Dersaadet, s. 148.

37 BOA, İ.DH, 1368/ 17, lef: 3.

38 Salname, 1318: 150.

39 BOA, BEO, 1495/ 112114; BOA, İrade Maliye (İ.ML), 38/ 65.

yerine Safvet Paşa getirildi⁴⁰. Yeni mülkiye müfettişi Safvet Paşa kendisine yönelik bir yolsuzluk suçlamasından aklandıktan sonra bu göreve tayin edilmişti⁴¹.

Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Islahat Layihası hükümlerine göre mülkiye müfettişleri ile birlikte maliye ve adliye müfettişlerinin de üç yılda bir becayişlerinin yapılması gerekmektedir. Ancak mülkiye müfettişlerinin becayişleri gerçekleşirken, maliye ve adliye müfettişlerinin becayişleri 4 yılı aşmasına rağmen yapılmamıştı. Dâhiliye Nezareti 1900 yılı şubat ayında maliye ve adliye müfettişlerinin bu becayişlerini gerçekleştirme kararı alırken, aynı zamanda Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'e de bir telgraf göndererek bu işin takipçisi olmasını istemiştir⁴².

Mülkiye müfettişleri birçok sıkıntıya rağmen vazifeleri sırasındaki başarılı çalışmaları nedeniyle nişanlarla taltif edilmişlerdir. Ekim 1896'da Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Kemal Bey'e mirimiran rütbesi⁴³, Nisan 1897'de Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'e ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani⁴⁴ ve Aralık 1899'da Edirne ve Selânik Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'e de yine ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani verilmiştir⁴⁵. Ekim 1899 tarihinde III. Ordu Müşir Vekili Hüseyin Fevzi Paşa, Edirne Vali Vekili ve II. Ordu Müşiri Arif Paşa ve Selânik Valisi Hüseyin Refik Paşa, Hamdi Bey'in rütbesinin bir üst rütbeye çıkarılması için Sadarete başvurmuşlardı. Bu başvurular Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in tam da İşkodra ve Yanya Vilayetleri Mülkiye Müfettişliğine tayin edildiği sırada gerçekleşmişti⁴⁶. Her ne kadar bu şekilde taltif edilseler ve yerel makamlar rütbelerinin artırılmalarını isteseler de başlangıçtan itibaren var olan anlaşmazlıkların devam ettiği görülmektedir. Bu çerçevede Yanya ve İşkodra Mülkiye Müfettişi Kemal Paşa ile Yanya Valisi arasında bu sırada cülus-ı hümayunu kutlama merasimi ile ilgili bir sorun yaşanmıştı.

40 *1318 Sabname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 56. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Mahmut Bey ve Serviçen Matbaaları, Dersaadet, s. 150.

41 Safvet Paşa bu göreve tayin edilmeden önce Divaniye Sancağı mutasarrıfıydı. Ancak bu görevi sırasında Şamiye Kazası'nın 1898/1899 yılına ait şilep hasılatının ihalesinde yolsuzluk meydana geldiği şeklinde bir suçlama ile karşı karşıya kalmıştı. Ancak yapılan tahkikatta bu yolsuzluk olayının asılsız olduğu ortaya çıkmıştı (BOA, DH.MKT, 2383/ 83).

42 BOA, DH.MKT, 2306/ 97.

43 BOA, İrade Taltifat (İ.TAL), 101/ 23.

44 BOA, İ.TAL, 131/ 18.

45 BOA, DH.MKT, 2287/ 24.

46 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A), 12/ 37.

Yanya Valiliği tarafından düzenlenen merasime katılması için resmen davet edilen Kemal Paşa bu davete icap etmeyerek Premedi Kazası'na hareket etmişti. Bu durum Yanya Valisi ile Kemal Paşa'nın arasında sıkıntı çıkmasına neden olmuş ve Kemal Paşa bu meseleyi Dâhiliye Nezaretine aksettirmişti⁴⁷. Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, Kemal Paşa'ya bu hareketinden dolayı çok sert bir şekilde ihtarda bulunmuştur⁴⁸.

Mülkiye müfettişleri ile valiler ve mutasarrıflar gibi taşradaki mülki idareciler arasındaki sorunların kaynağı bu idarecilerin denetlenmeye ve sorumlulukları altındaki işlere müdahale edilmesine alışkın olmamalarında aranmalıdır. Aslında taşradaki idareciler ile merkezden gönderilen müfettişler arasındaki sorunlar ileriki yıllarda da devam etmiştir⁴⁹.

Mülkiye müfettişleri görevleri sırasında yaşadıkları bazı sağlık sorunları ile alakalı olarak da Dâhiliye Nezareti ile yazışmalar yapmışlardı. Mesela Edirne ve Selânik Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, 25 Ekim 1897 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda Kırcaali'de tefiş bittikten sonra eskiden beri devam eden ve ağzından kan gelmesine sebep olan hastalığının havaların soğumasıyla yeniden nüksettiğini, kışın iyice tedavi olunamazsa durumunun daha da kötüye gideceğini belirtmiş ve tedavisi için iki aylığına İstanbul'a dönmesine izin verilmesini talep etmiştir. Ayrıca bu talebine tedavi süresince memuriyetinin baki kalması ve maaşının da tamamının verilmesi talebini eklemiştir⁵⁰. Müfettişin bu talebi Dâhiliye Nezaretince 30 Ekim 1897 tarihinde Sadarete iletilmiş⁵¹, söz konusu talep uygun görülmüş⁵² ve akabinde II. Abdülhamid'in bu konu hakkındaki iradesi yayınlanmıştır⁵³. Benzer şekilde romatizmadan mustarip Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'e doktorlar, Nisan 1899'da tedavi olması amacıyla Viyana Karlsbad'a gitme tavsiyesinde bulunmuşlardı. Ancak müfettiş Yalova kaplıcasını tercih etmiş ve tedavi amacıyla Yalova'ya gitmek için izin talebinde bulunmuştu⁵⁴.

47 BOA, DH.MKT, 2099/ 124.

48 BOA, DH.MKT, 2102 / 87.

49 Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 182-185.

50 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 378/ 13, lef: 2.

51 BOA, Y.A.HUS, 378/ 13, lef: 3.

52 BOA, Y.A.HUS, 378/ 13, lef: 1.

53 BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 58/ 30.

54 BOA, Y.A.HUS, 395/ 84, lef: 3.

Müfettişlik kurumunun iyileştirilmesi için zaman içerisinde bazı tedbirler alınmıştır. Rumeli vilayetleri mülkiye, adliye ve maliye müfettişlerinin, hükûmet konaklarında onlara tahsis edilmiş özel resmî daireleri vardı ve işlerini buradan takip ediyorlardı. Ancak bu imkâna rağmen müfettişler gerek merkez vilayette gerek liva ve kazalarda ikamet ettikleri hanelere bazı kişileri davet ederek onlarla konuşmakta, hatta tahkik ve incelemelerle ilgili bu kişilerle fikir alışverişinde bulunmaktaydılar. Dâhiliye Nezareti Şubat 1900'de müfettişlere bu konuda gerekli uyarılarda bulunurken, valilere ise müfettişlerin sadece merkez vilayetlerde değil, liva ve kazalardaki hükûmet konaklarında da ayrı ayrı olmasa bile üç müfettişe bir oda düşecek şekilde bir düzenleme yapılması talimatını vermiştir⁵⁵.

Mülkiye müfettişlerinin başlangıcından itibaren karşı karşıya kaldıkları meselelerden biri de harcırah konusuydu. 1900 yılına gelinmesine rağmen hâlâ tam olarak düzene girmediği için müfettişler harcırahlarını alırken zorlanmaktaydılar. Bu mesele için çoğu kez kaza mal memurları ile muhatap olmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Mülkiye müfettişleri bu meselenin çözümünü aylık yaklaşık 2.000 kuruş tutan harcırahlarının maliye müfettişlerinde olduğu gibi maaşlarına ilave edilmesini talep ettiler. Dâhiliye Nezareti mülkiye müfettişlerinden gelen bu öneriyi 26 Mart 1900 tarihinde Sadarete aktarmıştır. Sadaret ise Dâhiliye Nezaretinin tasvip ettiği bu talebi uygun görmüş olacak ki gönderilmiş olan yazının alt tarafına mülkiye müfettişlerinin vazifesine dair talimatın harcıraha ait fıkrasının tadil edilmesi gerektiği notunu düşmüştür⁵⁶.

Mülkiye müfettişlerinin iş yükleri fazla olduğu için Temmuz 1900'den itibaren yazı işlerinden sorumlu olacak birer kâtip tayin edilmesi kararı verilmesi sisteminin kurumsal hâle getirilme çabası olarak görülebilir. Böyle bir karar alınmasında aynı vilayetlerin maliye müfettişleri emrine birer kâtip verilmesi de etkili olmuştur. Ancak hazineye fazla yük getirmemesi adına Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra Rumeli'deki vilayetlerde üç sene görev yapan kaymakam adaylarından birinin kâtip olarak istihdam edilmesine⁵⁷ ve bu kâtiplere 500'er kuruş maaş tahsisine karar vermişti⁵⁸.

55 BOA, DH.MKT, 2311/ 52.

56 BOA, DH.MKT, 2341/ 71.

57 BOA, DH.MKT, 2376/ 66.

58 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2700/ 31.

Mülkiye müfettişliği kurulduktan yaklaşık 5 sene sonra bile hâlâ sorumluluk alanları meselesi belirsizliğini korumaktaydı. Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Safvet Paşa, Nisan 1901'de Dâhiliye Nezaretinden Telgraf ve Posta müfettişleri bulunmayan yerlerde telgraf ve posta işlerinin teftişinin vazifelerine tabi olup olmadığını sormaktaydı. Nezaret de durumu Posta ve Telgraf Nezaretine iletmekle yetinmişti⁵⁹.

Mülkiye müfettişlerinin önemli sorunlarından biri de maaşlarını düzenli olarak alamamalarıydı. Müfettişler tarifnamede yazılı olduğu üzere maaşlarını istedikleri yerlerin mal sandığından alabileceklerdi. Ancak Yanya Defterdarlığı, kendisine bağlı mal memurlarına havale emri almadıkça mülkiye müfettişlerine maaş verilmemesini bildirmişti. Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Mehmed Safvet Paşa ise maaşlarını alamamasından dolayı teftişleri bihakkın yerine getiremeyeceğini ifade ederek bu duruma bir çözüm bulunmasını Dâhiliye Nezaretinden talep etmişti. Nezaret de 29 Ağustos 1901'de Maliye Nezaretine bir yazı göndererek meselenin çözümü için Yanya Defterdarlığı'na gereken tebliğin yapılmasını talep etmişti⁶⁰. Ancak Yanya Defterdarlığı mülkiye müfettişinin maaşını bir süre daha ödememekte ısrar etti. Safvet Paşa'nın meselenin acilen çözülmesini Dâhiliye Nezaretinden talep etmesi⁶¹ üzerine Nezaret durumu 6 Nisan 1902 tarihinde tekrar Maliye Nezaretine aktarmıştır⁶². Maliye de mülkiye müfettişi maaşlarının usul ve kanunlara uygun olarak verilmesini Yanya Vilayeti Defterdarlığına tekrar tebliğ etmiştir⁶³. Böylece ilk talepten yaklaşık 10 ay sonra mesele ancak çözüme kavuşturulabilmişti.

1902 yılı başlarında mülkiye müfettişliğinde bir görev değişikliği yaşandı. Manastır ve Kosova Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Kemal Paşa'nın yerine 4.500 kuruş maaşla Hasan Vefik Efendi tayin edilmişti⁶⁴. Bu atamadan kısa süre sonra Rumeli Vilayetleri Mülkiye Müfettişliği makamının kaldırılmasına yönelik tartışmalar yapılmaya başlanmıştı.

59 BOA, DH.MKT, 2485/ 16.

60 BOA, DH.MKT, 2527/ 80.

61 BOA, DH.MKT, 471/ 73, lef: 1.

62 BOA, DH.MKT, 471/ 73, lef: 2.

63 BOA, DH.MKT, 471/ 73, lef: 4.

64 BOA, DH.MKT, 2593/ 84

3. Mülkiye Müfettişliğinin Lağvedilmesi

Mülkiye müfettişliğinin lağvedilmesi ile ilgili ilk gelişme, ordulara mülkiyeden müfettişlerin atanması ile olmuştur. Mart 1901'den itibaren devletin askerlere verdiği malzeme ve erzakın daha dikkatli dağıtılması, takip ve teftiş edilmesi için 2., 3., 5., 6. ve 7. Ordu dairelerine askeriye ve mülkiyeden ikişer seyyar müfettiş tayin edilmesine karar verilmişti. Mülkiyeden tayin edilecek müfettişlere 6.000 kuruş maaş tahsisat verilecekti⁶⁵. Sadaret bu seyyar müfettişlerin atamaları yapılırsa Edirne, Selânik, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinde mevcut üç mülkiye müfettişinin vazifelerinin bu seyyar müfettişlere devrini gündemine aldı. Çünkü bu devir olduğu takdirde Hazine aylık 20-30 bin kuruş kar edebilecekti. Sadaret bu öneriyi Maliye Nezaretine iletti⁶⁶. Mülkiye müfettişliğinin kaldırılması ile ilgili bu düşüncelere rağmen mülkiye müfettişlerinin bir süre daha vazifelerine devam ettiği görülmektedir. Bu yazışmanın olduğu tarihten yaklaşık bir yıl sonra ise mülkiye müfettişliği makamının kesin olarak lağvedilmesi gündeme geldi.

Mülkiye müfettişliği memuriyetinin lağvedilmesi sürecinde Sadarete gönderilen bir rapor oldukça önem taşımaktadır. Ancak bu raporun kim tarafından ve ne zaman yazıldığına dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Osmanlı Arşivi'nde özellikle Yıldız Perakende Sadaret evrakındaki diğer belgeler üzerinde yapılan incelemelerden hareketle, söz konusu raporun Dâhiliye Nezaretindeki bir görevli tarafından Mart 1902'de kaleme alınmış olduğu sonucuna varılmıştır. Raporun en başında mülkiye müfettişlerinin birkaç yıldır yaptıkları hizmetlerin, beklentinin çok altında kaldığı ve müfettişliklerin kurulma amacı olan önemli vazifelerin yerine getirilmesi için bazı esash tedbirleri içeren bu raporun gönderildiğinden bahsedilmektedir. Raporla müfettişliğin lağvedilmesine dair şu hususlar yer almaktadır:

Avrupa devletlerinin şikâyet ve müdahalelerini engellemek için tayin edilen bu müfettişlerin valiler nazarında çok fazla ehemmiyeti yoktur. Müfettişlerin hazırladığı ve valilere sunduğu raporların pek de faydalı olduğu söylenemez. Padişahın fermanı ile bir valiliğe giden zat, mülkiye müfettişini umursamamaktadır. Mülkiye müfettişinin açıklamalarını ve sorularını kendisine müdahale yapıldığını düşünerek cevapsız bırakmakta veya müfettişi uygun olmayan sözlerle başından savmaktadır. Hâlbuki padişahın nazarında mülkiye müfettişlerinin pek fazla ehemmiyeti bulunmaktadır. Çünkü mülkiye müfettişlerinin görevleri vilayetin ahval ve icraat-

65 BOA, DH.MKT, 2466/ 39; BOA, DH.MKT, 2464/ 36.

66 BOA, BEO, 1638 / 122795.

larını devamlı olarak titizlikle takip ederek yolsuzluk gibi hususları ve şikâyetler mevcut oldukça onların sebeplerini tam manasıyla araştırarak padişahın adaletini yürürlüğe koymaya çalışmaktır. Ayrıca mülkiye müfettişleri bu konuda valiler tarafından engel olursa dahi padişahın rızası dairesinde icraatın sağlanmasına büyük gayret göstererek kötü idareyi gerektiren durumların önlenmesine çalışacaktır. Yukarıda izah edilen durum Rumeli mülkiye müfettişlerine sorulduğunda, vazifelerinin ehemmiyetine nispetle gördükleri işin ehemmiyetsiz kaldığını itiraf edeceklerine şüphe yoktur.

Mülkiye müfettişleri, vilayetlerin icraatlarını hakıyla teftiş ederek memurların yaptığı yolsuzlukları valilere bildirecekler, sonuç alınmadığında Bâbüâlî vasıtasıyla hak ve adaletin yerine getirilmesi sağlanacaktı. Ancak bu ana değin böyle bir şey yapılmadığını söylemek gerekir. Her neden ise bizde bir şeye ne kadar ehemmiyet verilse de yine iş bildiğine gider. Veya ehemmiyet sözü de kâğıt üzerinde kalır.

Büyük küçük bütün memurlarımızda garip bir hâl vardır. Mabeyn-i Hümayun'a ya da Vükelâ-yı Şahane huzuruna gittikleri zaman gayet aciz naçiz, itaatkâr ve mazlum görünürler. Ancak bu şahıslar bir vilayette memuriyetleri başına geçtikleri zaman her biri aslan kesilmektedirler. Bu şahıslar aynı zaman görevlerinde türlü türlü haksızlıklar ve yolsuzluklar yaparlar. İşte müfettişlikler bunun önüne geçmek için kurulmuştur. Fakat şimdide kadar hizmetleri istenilen derece değildir. Maksadın hasıl olması için öncelikli olarak bu müfettişlerin mutlaka iktidar ve nüfuzları artırılarak valilerin işlediği suçları engellemek için doğrudan doğruya padişaha şikâyetle bulunabilmeleri imkânı verilmelidir. Bununla beraber vilayetlerce şu ana kadar müfettişlere gösterilen lakaytça muameleler dikkate değer bir mesele olduğu için bu konuda baş kitabet yoluyla valilere kesin ve tesirli tebligatın yapılması gereklidir⁶⁷.

Bu raporda da vurgulandığı üzere, müfettişler ile valiler arasındaki uyuşmazlıklar müfettişliklerin bekleneni verememesine sebep olmuştu. Nihayet, Ağustos 1902 başlarında Edirne-Selânik, Kosova-Manastır ve Yanya-İşkodra vilayetleri mülkiye müfettişlerinin memuriyetlerinin devamına lüzum kalmadığına karar verilmiş ve mülkiye müfettişliği memuriyeti lağvedilmişti. Bu suretle İşkodra ve Yanya Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Safvet Paşa, Manastır ve Kosova Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hasan Vefik Efendi ve Edirne ile Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in vazifeleri sona ermiş oldu. Bu şahıslara başka bir memuriyete

67 BOA, Y.PRK.A, 13/ 37, lef: 1-3.

tain veya sandukadan düzenli olarak bir mezuliyet maaşı tahsisi oluncaya kadar hazineden 2.000'er kuruş maaş verilecekti⁶⁸.

Mülkiye Müfettişliği ile birlikte adliye müfettişliği ve vali muavinliği gibi memuriyetler de önce lağvedilmiş ancak padişahın iradesi ile bu karardan vazgeçilmiştir. Bu irade mülkiye müfettişleri için de bir ümit olmuştur. Nitekim Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey bir arzuhâl ile bu irade hükmünün mülkiye müfettişlerini de kapsamaması talep etmişti⁶⁹. Fakat bu arzuhâl dikkate alınmayarak, mülkiye müfettişleri ile ilgili ilga süreci nihayete ermiştir. Böylece yaklaşık altı yıl devam eden mülkiye müfettişliğinin Osmanlı Devleti'ndeki ilk uygulaması da sona ermiş oldu.

Osmanlı Devleti'nde Mülkiye Müfettişliği'nin kaldırılmasına rağmen Rumeli'deki yeni islahatlar çerçevesinde bu kez sadece Selânik, Kosova ve Manastır vilayetlerini kapsayan bir umumi müfettişlik kurumu ihdas edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, ilk umumi müfettiş olarak 2 Aralık 1902 tarihinde tayin edilmiştir. Mülki, mali, adli ve jandarmaya dair geniş yetkileri olan bu umumi müfettişlik kurumu II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yürürlükten kaldırılmıştır⁷⁰. Meşrutiyet ile birlikte mülkiye müfettişliği, sadece Rumeli'yi değil bütün Osmanlı ülkesini kapsayacak şekilde yeniden teşkil edilmiştir⁷¹. Bu doğrultuda ilk müfettişlik tecrübesinin Meşrutiyet Dönemi'ndeki uygulamaya müspet katkı sağlamış olduğu söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında 1896 yılında hayata geçirilen mülkiye müfettişliği yaklaşık altı yıl devam etmişti. Altı Rumeli vilayeti ile sınırlı bu uygulamada her iki vilayete birer müfettiş tayin edilmişti. Buna göre Edirne-Selânik vilayetlerinin mülkiye müfettişi Hamdi Bey, Kosova-Manastır vilayetlerinin Ahmet Arifi Bey ve Yanya-İşkodra vilayetlerinin ise Kemal Paşa olmuştur.

29 Haziran 1896 tarihli ve 12 maddeden oluşan bir talimatname ile müfettişlerin görev tanımları yapılmıştır. Bu talimatnamede göze çarpan en önemli husus mu-

68 BOA, BEO, 1912 / 143331.

69 BOA, BEO, 1901/ 142552.

70 Hasip Saygılı, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Rus Diplomatik Misyonlarının Bulgar Komitacıları ile İlişkileri", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1/S. 2, Yıl 2014, s. 198; Zeynep İskefiyeli, Özgür Tilbe, "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, C 4/S. 2, Kış 2017, s. 29.

71 Mustafa Sarı, "II. Meşrutiyet'te Rumeli'de Bir Mülkiye Müfettişi: Haydar (Vaner) Bey (1909-1913)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C 11/S. 2, Aralık 2022, s. 517.

tasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürü gibi mülki idareciler de dâhil olmak üzere mülkiye memurlarının şikâyet olsun olmasın ilk kez denetlenecek olmalarıydı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama nezdinde başını oldukça ağrıtan asayiş meselesi de mülkiye müfettişlerinin görevleri kapsamındaydı. Müfettişler jandarmanın faaliyetlerini denetleyebilecek, yollardaki huzuru sağlayacaklardı. Öte yandan müfettişler vilayetlerde yaşanan her türlü olayı aylık raporlar hâlinde doğrudan Dâhiliye Nezaretine göndereceklerdi.

Bu geniş görev tanımıyla mülkiye müfettişleri vilayetlere giderek vazifelerine başladılar. Büyük Devletlerin şikâyet ve müdahalelerini önlemek adına II. Abdülhamid ve Osmanlı devlet adamları mülkiye müfettişlerinden çok umutlu olsalar da uygulamada beklenen sonuçlar elde edilemedi. Başta valiler ve mutasarrıflar olmak üzere yerel idareciler ile mülkiye müfettişleri arasındaki sorunlar, görevde kaldıkları altı yıl boyunca hiçbir zaman eksik olmadı. Bunun en önemli sebebi geçmişten gelen geleneksel refleksler ile valilerin ve diğer idarecilerin denetlenmeye ve görevlerine müdahale edilmesine alışkın olmamalarıydı.

Mülkiye müfettişleri 1896-1902 yılları arasında altı yıl boyunca Rumeli vilayetlerini teftiş ettiler ve yaptıkları ile ilgili aylık raporları Dâhiliye Nezaretine gönderdiler. Ancak 1902 yılında artık kendilerine gereksinim olmadığı yönünde bir algı oluştu ve nihayet mülkiye müfettişliği kurumu, yerini Rumeli Genel Müfettişliğine bıraktı. Bununla birlikte mülkiye müfettişliği II. Meşrutiyet'ten sonra daha güçlü bir şekilde yeniden teşkil edildi. Kısacası Rumeli vilayetlerinde büyük beklentilerle hayata geçirilen bu ilk mülkiye müfettişliği uygulaması başarılı olamadı. Ancak burada kazanılan tecrübe II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki uygulamanın daha başarılı sonuçlar vermesini mümkün kılmıştır.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 676/ 3; 677/ 5; 681/ 35; 690/ 12.

Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), 1261/ 94548; 1359/ 101858; 1495/ 112114; 1638 / 122795; 1901/ 142552; 1912 / 143331.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 2079/ 48; 2080/ 46; 2081/ 6; 2082/ 89; 2099/ 124; 2102 / 87; 2133/ 87; 2144/ 97; 2287/ 24; 2306/ 97; 2311/ 52; 2341/ 71; 2376/ 66; 2383/ 83; 2464/ 36; 2466/ 39; 2485/ 16; 2527/ 80; 2593/ 84; 471/ 73.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 198/ 44; 204/ 163; 222/ 140; 223/ 45; 511/ 13.

İrade Dâhiliye (İ.DH), 1336/ 6; 1358/ 41; 1368/ 17.

İrade Hususi (İ.HUS), 58/ 30.

İrade Maliye (İ.ML), 38/ 65.

İrade Taltifat (İ.TAL), 101/ 23; 131/ 18.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MFMKT), 391/ 49.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2700/ 31.

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 378/ 13; 395/ 84.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 80/ 68.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A), 11/ 9; 12/ 37; 13/ 37.

Salnameler

1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 53. Sene, Alim Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası, Dersaadet.

1317 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 55. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1318 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 56. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Mahmut Bey ve Serviçen Matbaaları, Dersaadet.

1319 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 57. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Malumat-Tahir Bey Matbaası, Dersaadet.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Mahir “Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, C LVI/S. 215, Nisan 1992, s. 69-176.

Aydın, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Bayraktar, Kaya, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi”, *Bilgi*, S. 69, s. 1-28.

Crampton, Richard J., *Bulgaristan Tarihi*, Çev. Nuray Ekici, Jeopolitika Yayınları, İstanbul 2007.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997

Hacısalihoğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

İskefiyeli, Zeynep-Özgür Tilbe, “Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti’nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, C 4/S. 2, Kış 2017, s. 27-48.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Kırmızı, Abdulhamit, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

Kırmızı, Abdulhamit, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

Köksal, Yonca-Erkan, Davut, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa’nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2007.

Ortaylı, İlber, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 69-73.

Sarı, Mustafa, “II. Meşrutiyet’te Rumeli’de Bir Mülkiye Müfettişi: Haydar (Vaner) Bey (1909-1913)”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C 11/S. 2, Aralık 2022, s. 511-546.

Serbestoğlu, İbrahim, “Tanzimat’ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 763-778.

Sonyel, Salâhi Ramsdan, *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem and Brother, London 1987.

Şaşmaz, Musa, *British Policy and The Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Tabakoğlu, Ahmet-Okan Çağlar Taşdirek, “Osmanlıda Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 13/S. 2, Mayıs 2015, s. 91-113.

Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, AFA Yayıncılık, İstanbul 1996.

War and Diplomacy the Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin, ed. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett. The University of Utah Press, Salt Lake City 2011.

Belleten yayın ilkeleri ve başvuru şartları için lütfen okutunuz.
Please scan the code to see the Editorial Principles and Application
Requirements of Belleten.

CONTENTS

Research Articles:	<u>Page</u>
ŞAHİN, FEYZULLAH: Metal Military Equipment from Tepecik Settlement at Patara	733
ORESHKO, ROSTYSLAV-ALAGÖZ, UMUT: A New Phrygian Inscription from Gordion: A Pergamene Contingent in Phrygia in the early Reign of Antiochus I	793
YAVRUCUK, GÖKAY: Origins of Xueyantuo and Gaps on Their History	833
ÖZKÖK, METE KORHAN-YENEN, ZEKİYE: Urban Spatial Assessment of Edirne in the 15 th Century According to Pietro Del Massaio's Plan.....	853
ERCAN, HÜSEYİN ONUR: Prophecy of Victory against the Turks or Propaganda: The Writings of the German Humanist Sebastian Brant to Instigate Emperor Maximilian I into War (1494-1501)	889
GÖKTEPE, KAYA: Employment of Prisoner in Reconstruction and Construction Activities in the Ottoman Empire (1840-1920).....	919
YETİŞ DOĞAN, ESMA GÜL: 1860-61 Syrian Events, Compensation and Serghi of Damascus	959
AZAP, ERALP YAŞAR: Iranian Schools Opened in the Ottoman Period and the Education of Iranians 1883-1912.....	985
TAN, SEDA: Rinderpest in İstanbul and its Surroundings (1886-1891).....	1021
SARI, MUSTAFA-YAVUZ, FİKRETTİN: The Civil Inspectorship in Rumelia Provinces (1896-1902)	1059

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

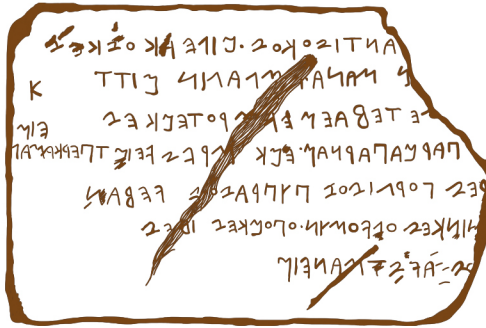
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 87

Issue: 310

December 2023

ANKARA - 2023